Reprint from the Pandit

वेदान्त दर्शनम्

परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीरामानन्द-
सरस्वती-स्वामिकृत-

ब्रह्माऽमृतवर्षिणी

समाख्यव्याख्यासंवलितम् ।

बी० ए० बी० एल् उपाधिभूषितेन
श्रीयुत व्यङ्कटरामनायराख्येन पण्डितेन
परिष्कृत्य संशोधितम् ।

काश्याम्

मेडिकलहाल नामके यन्त्रालये समुद्रय प्रकाशितम् ॥

VEDÂNT DARASÂNA

WITH COMMENTARY,

BRAHMÂMRITAVARSINÎ

BY

SRÎ RÂMÂNANDA SARASVATÎ SWÂMÎ

EDITED BY

S VYANKATARAMANA AIYER, B A, B L

SRAV...
RAM

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B A
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES FOR THE
PROPRIETORS

E J LAZARUS AND Co

MEDICAL HALL PRESS BENARES

 1916

ॐ तत्सत् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

ब्रह्मामृतवर्षिणी ।

श्रीरामानन्दसरस्वतीकृता ॥

श्रीरामचरणद्वन्द्वमद्वन्द्वानन्दसाधनम् ।
नमामि यद्रजोयोगात् पाषाणोऽपि सुखं गतः ॥
सङ्गतिस्संशयः पूर्वपरपक्षौ तयोः फलम् ।
भाष्यस्थाः श्रुतयस्सर्वास्सूत्राण्यनवशेषतः ॥
व्याख्यायन्ते स्फुटन्यायैर्मतभेदोऽपि कुत्रचित् ।
उच्यते सुखबोधार्थं श्रीरामो वीक्षतामिदम् ॥

इह खलु नित्याध्ययनविधिनाऽधीतस्वाध्यायमापातज्ञानवन्तं परमपुरुषार्थकाममैहिकामुष्मिकफलेषु विरक्तमुपलभमानः परमकारुणिको मुनिः सूत्रयामास ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ । १ । १ ॥

इति । अथशब्देन साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमुच्यते । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयते' इत्यादिना कर्मफलानामनित्यत्वम् । "परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" इति वैराग्यं कर्मफलेषु दर्शितम् । "शान्तो दान्त" इत्यादिना शान्त्यादिः । "न स पुनरावर्त्तते" इत्यादिश्रुत्या मोक्षस्य नित्यत्वेन तत्रेच्छा । एत-

दानन्तर्यमेव साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यम् । अर्थान्मोक्षकामोऽधिकारी सूच्यते । अतःशब्देन साधनचतुष्टयस्य संभावना । ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेनाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन प्रयोजनत्वं च ब्रह्मण उक्तं भवति । एवं च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गभूताधिकार्यादिसमर्पकत्वेन समन्वयाद्यखिलविचारोपोद्घातत्वादादावस्य सूत्रस्य सङ्गतिः । श्रवणविधिविषयवेदान्तवाक्यैः स्वार्थनिर्णयायास्यापेक्षणात् श्रुतिसङ्गतिः । एवं सर्वेषां सूत्राणां श्रुतिसङ्गतिः । विशेषतो ब्रह्मपरवाक्यतात्पर्यनिर्णायकन्यायसूचकत्वाद्ब्रह्मविचारात्मकशास्त्रसङ्गतिः । एवमग्रेऽपि शास्त्रसङ्गतिरूह्या । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यादिभिस्सूत्रैः सर्वे वेदान्ता ब्रह्मपरा इति समन्वयप्रतिपादनात्तेषामाऽध्यायं समन्वयाध्यायसङ्गतिः । प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां विचार्यत्वादापादं पादसङ्गतिः । प्राथम्यादस्य सूत्रस्याधिकरणसङ्गतिर्नापेक्षिता । एतदानन्तर्यं त्वितरेषामपेक्षितम् । तच्च तत्तदधिकरणप्रस्तावे वक्ष्यामः ॥

तत्र तावत् "आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति वाक्यं "द्रष्टव्य" इत्यात्मसाक्षात्कारफलमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रवणं विदधाति । श्रवणं नाम सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूलन्यायविचारः । तादृशविचारात्मकं वेदान्तशास्त्रमारम्भणीयं न वेति सन्देहः । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयबीजं द्रष्टव्यम् । तत्र पूर्वपक्षः । शास्त्रं नारम्भणीयं विषयप्रयोजनशून्यत्वात् । तथाहि संदिग्धं विषयः । ब्रह्म तु जीवात्मना ब्रह्मात्मना वा न संदिग्धम् अहंप्रत्ययेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति वाक्येन

च निश्चितत्वात् । न च तत्त्वमस्यादिवाक्येनैक्यप्रतिभासनादहंप्रत्ययेन भेदावभासनात्संशयः । अबाधिताहंप्रत्ययविरोधेनैक्यश्रुतेरुपचरितार्थत्वात् । न चाध्यस्तात्मविषयत्वमहंप्रत्ययस्य, स्वयंप्रकाश आत्मन्यध्यासायोगात् । नापि प्रयोजनं, उक्तरूपब्रह्मज्ञानेऽपि मुक्तेरदर्शनात् । तस्माच्छास्त्रं नारम्भणीयमिति प्राप्ते राद्धान्तः । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनयोस्सम्भवात् । श्रुत्यहंप्रत्ययविरोधेन जीवाभिन्नब्रह्मणस्संदिग्धत्वेन विषयत्वात् । न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वमुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गसहकृतानेकवाक्यानामुपचरितार्थत्वायोगात् । मनुष्योऽहमित्यादौ परैरपि भ्रमत्वेन स्वीकारात्कर्तृत्वाद्यंशेऽपि श्रुतिबलाद्भ्रमत्वमास्थेयमिति नाध्यासानुपपत्तिः । किञ्च । न केवलं संदिग्धत्वेन, अपितु विपर्यस्तत्वेनापि विषयत्वम् । ननु स्वयंप्रकाश आत्मनि कथं सन्देहादिरिति चेन्न । अनाद्यविद्यावशात्तादृशेऽप्यात्मन्यद्वयासस्यानुभवसिद्धतया स्वरूपज्ञानस्य तदविरोधित्वात् । नापि फलाभावः, यथावत्स्वरूपसाक्षात्कारस्येदानीमसम्भवेऽप्यसम्भावनादिशङ्काकलङ्कितत्वेनाविद्यानिवर्तकत्वाभावेऽपि श्रवणमनननिदिध्यासनैश्शङ्कायां निरस्तायां ब्रह्मसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावात् । तथा च श्रुतिः "तरति शोकमात्मवित्" "एतद्योवेदनिहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य" इति । तस्माद्विषयफलसम्भवाच्छास्त्रमारम्भणीयम् । अत्र कृत्स्नशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्म, अध्यायैस्तु प्रतिपाद्यानि समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तदुक्तम् ।

"शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।

समन्वयाविरोधौ साधनं च फलं तथा॥" इति। तत्र विवरणमतानुसारिणस्सूत्रे "कर्तव्ये" ति पदमध्याहर्तव्यमिति वदन्ति। तथाहि "द्रष्टव्य" इति परमपुरुषार्थसाधनज्ञानमनूद्य तत्र "द्वासुपर्णे" त्यादिना "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती" त्यादिना च भिन्नाभिन्नात्मविचारयोः साधनत्वेन पक्षप्राप्तौ "श्रोतव्य" इत्यनेन प्रकृतिलक्षणया भिन्नात्मविचार एव साक्षात्कारसाधनमिति नियम्यते "व्रीहीनवहन्ती" तिवत्। एवं च "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी" त्यादिना ब्रह्मणि प्रमाणान्तराभावान्मनननिदिध्यासनसहकृतविचारितवेदान्तवाक्यमेव साक्षात्कारहेतुरिति सम्पद्यते। तथा च विचारविध्यपेक्षिताधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्। तस्यानुवादकत्व आनर्थक्यं स्यादिति कर्तव्यपदाध्याहारः शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये श्रुतिसारूप्याय च। एवं सति जिज्ञासेत्यत्र प्रकृत्या ज्ञानमात्रपरया साध्यज्ञानमजहल्लक्षणया बोध्यते, प्रत्ययेनेच्छासाध्यविचारो जहल्लक्षणया बोध्यत इति नवीनमतम्। विवरणटिप्पण्यां तु प्रकृतेस्सिद्धज्ञानमात्रवाचकत्वमङ्गीकृत्य साध्यज्ञानेऽपि जहल्लक्षणैवेत्युक्तम्। तथाचायं सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति। ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं वेदान्तानां विचार्यत्वं चार्थाल्लभ्यते। तथाचोक्ताधिकारिणो मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इत्यार्थिकार्थ इति। मिश्रमतानुसारिणस्तु श्रुतिसूत्रयोरैकरूप्यनियमाभावं विषयप्रयोजनज्ञानादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धिं श्रवणविध्यसम्भवं च मन्वानाः "कर्तव्ये"

तिपदं नाध्याहर्तव्यमिति वदन्ति । तेषां मते साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवति, कर्मफलस्यानित्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानात्परमपुरुषार्थश्रवणाच्चेति श्रौतोऽर्थः। ज्ञानस्य विचारसाध्यत्वाद्विचारकर्तव्यताऽऽक्षिप्यत इति । विचारकर्तव्यताऽर्थिक्यवेत्यत्र विचारानारम्भवादिन उपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम्, सिद्धान्तिनस्तु विचारसम्भवा ब्रह्मज्ञानसाध्यैवमुक्तिरिति फलफलिभावो द्रष्टव्यः ॥

एवं प्रथमसूत्रे ब्रह्ममीमांसायाः प्रतिपादितत्वात्तस्याश्च लक्षणप्रमाणसमन्वयाविरोधसाधनफलविषयतया ऽनेकविधित्वेऽपि प्रथमं ब्रह्मणः प्राधान्यात्तल्लक्षणार्थमिदं सूत्रम् ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ १ । १ । २ ॥

अस्य पूर्वाधिकरणेन सन्दिग्धत्वाद्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तमयुक्तम् जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावेन स्वरूपस्यैवाभावादित्येवंरूपाऽऽक्षेपसङ्गतिः । एवं पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्तिमुत्तराधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिं चावेक्ष्य यथासम्भवमाक्षेपसङ्गतिस्तत्रतत्रोह्या । दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती च सर्वत्र सम्भवतः । प्रकृते तु यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मविचार्यमेवं जन्माद्यन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसङ्गतिः । यथा विचार्यत्वे हेतुर्न तथा लक्षणसद्भावे हेतुरस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । पूर्वसूत्रस्यब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तदेवात्र फलम् । अस्येदं विषयवाक्यम् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति" । "प्रयन्ति", म्रियमाणानीत्यर्थः । तथा च

म्रियमाणानि सन्त्यभिसंविशन्तीति वाक्यार्थः । अत्र श्रूयमाणं जन्मादिकं ब्रह्मलक्षणं न वेति सन्देहः। जन्मादेः प्रपञ्चनिष्ठत्वेन ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न तल्लक्षणत्वमिति प्राप्तम् । न च "सत्यं ज्ञान" मित्यादिवाक्यस्थं सत्यादिकं लक्षणं भवत्विति वाच्यम् लोकसिद्धभिन्नार्थानामेकब्रह्मलक्षणत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति प्राप्ते ऽभिधीयते। जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं तटस्थम् । सत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् । न च लोकसिद्धभिन्नार्थत्वात्सत्यादीनामेकब्रह्मलक्षणत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यम्, सत्यादिपदानामखण्डार्थत्वेनैकब्रह्मपर्यवसायित्वेन सत्यादीनां लक्षणत्वसम्भवादिति । सूत्रार्थस्तु । जन्मादिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । पूर्वसूत्रस्थब्रह्मपदानुषङ्गस्तच्छब्दाध्याहारः । तेनास्य प्रत्यक्षादुपस्थितस्य प्रपञ्चस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवति तद्ब्रह्मेत्यर्थः । यद्यप्यभिचाराज्जन्मादिकारणत्वं प्रत्येकं लक्षणं सम्भवति तथाप्युत्पादकत्वमात्रं निमित्तेऽपीत्युपादानसिद्ध्यर्थं त्रितयग्रहणम् । न च लयग्रहणेनैव तत्सिद्धौ शेषं वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । न ह्युपादानत्वं कुलधर्मतयोच्यते, किन्तु प्रकृतिविकारन्यायेनाद्वितीयब्रह्मसिद्ध्यर्थम् । एवं च भवतु ब्रह्मोपादानं, कुलालवदधिष्ठाताऽन्य एवास्तु, राज्यस्थितौ राजवच्चान्यएव स्थितौ कर्ताऽस्त्वित्याशङ्का मा भूदिति त्रितयग्रहणं कृतमिति ॥

एवं जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तम् । तथाऽर्थिकं सर्वज्ञत्वं हेत्वन्तरेण समर्थयितुमाह ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ १ । १ । ३ ॥

शास्त्रं वेदः, तद्योनित्वं तत्कर्तृत्वम् । सर्वज्ञकल्पवेदकर्तृत्वादपि ब्रह्म सर्वज्ञमित्यर्थः । अत्र सर्वज्ञत्वानिर्धारणं पूर्वपक्षफलं, तन्निर्धारणं सिद्धान्तफलम् । अथवा वेदस्य नित्यत्वाद्ब्रह्मणो विश्वयोनिना नेति शङ्कामपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते । अस्मिन्पक्षे श्रौतप्रतिज्ञयैव सङ्गतिः, पूर्वसूत्रोक्तजगत्कारणत्वस्यैव समर्थनात् । "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदस्सामवेद" इत्यादिवाक्यमस्य सूत्रस्य विषयः । अस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणो निश्वास इवानायासेनैव वेदस्सिद्ध इत्यर्थः । अत्र ब्रह्म वेदं करोति न करोति वेति सन्देहे, न करोति "वाचा विरूप नित्यये" ति नित्यत्वश्रवणात् । अस्मिन्मन्त्रे "विरूपे" ति देवतां सम्बोध्य नित्यया वाचा स्तुतिं प्रेरयेति प्रार्थ्यते ।

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥" इति

स्मृतेः । अतो न वेदकर्तृत्वं ब्रह्मण इति न जगद्योनित्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । निश्वसितन्यायेन वेदोत्पत्तिश्रवणात् । "तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचस्सामानि जज्ञिर" इति सर्वैर्यज्ञैर्हूयमानाद्यज्ञशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो जज्ञिर इति वेदकर्तृत्वप्रतीतेर्विश्वयोनित्वम् । एतदनुरोधेन "वाचे" त्यादिश्रुतिस्मृत्योरर्थवादत्वम् । न च वेदस्य सकर्तृत्वे पौरुषेयत्वम्, उपलभ्यविरचितत्वानङ्गीकारादिति ।

अस्य सूत्रस्य द्वितीयं वर्णकं पूर्वसूत्रे जन्मादिकारणत्वकथनेन "अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटव" दित्यनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणमित्याशङ्का स्यात्तन्माभूदितीदमुच्यते । ब्रह्म न मानान्तरवेद्यम् । कुतः । "शा-

स्त्रयोनित्वात्" । शास्त्रं वेदो योनिः प्रमाणं यस्य तस्वादित्यर्थः । "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी" त्युपनिषद्वेद्यत्वप्रतीतेः "नावेदविन्मनुते तं बृहन्त" मिति श्रुत्या स्पष्टमानान्तरनिषेधाच्चानुमानं त्वनुकूलतर्कतयैवोपयुज्यते न स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । ननु "यतो वाचो निवर्तन्त" इति श्रुतेर्वेदवेद्यत्वं कथमिति चेन्न । लक्षणया वृत्तिविषयत्वेन शास्त्रयोनित्वं चैतन्याविषयत्वेनाप्रमेयत्वमित्यविरोधात् ॥

पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं, तदाक्षिप्य समाधीयते । तथाचाक्षेपसङ्गतिः । फलं तु पूर्वपक्ष उपनिषत्सु मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सिद्धान्ते प्रवृत्तिसिद्धिरिति । वेदान्ताः कर्मशेषभूतकर्त्रादिपरा उत नित्यशुद्धबुद्धमुक्तब्रह्मपरा वेति संशये, न ब्रह्मपरा अहेयानुपादेयसिद्धब्रह्मपरत्वे निष्प्रयोजनत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गात्तदुभयनिवारणाय कर्तृदेवतादिप्रतिपादनद्वारा कर्मपरत्वमितिप्राप्ते सिद्धान्तः ।

तत्तु समन्वयात् ॥ १ । १ । ४ ॥

"तु" शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म वेदान्तेषु तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । कुतः । समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । अन्वयस्य सम्यक्त्वं तात्पर्यत्वम् । वेदान्ता न कर्त्रादिप्रतिपादका भिन्नप्रकरणस्थत्वात् । न च प्रकरणाभेदादुपासनाविधिपरा इति वाच्यम्, "तत्त्वमस्या" दीनां विधिरहितानां बहुलमुपलब्धेः स्वरूपज्ञानादपि "नायं सर्व" इति वदनर्थनिवृत्तेः प्रयोजनस्य सद्भावादपि विधिशेषत्वकल्पनाऽयोगात् । न च सापेक्षित्वं, रूपादिविहीनस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागम्यत्वेन

तत्प्रतिपादकवेदान्तानां सापेक्षित्वाभावात्। तस्मादुपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमेवेति। उपक्रमादिकं च दृश्यते "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत" "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूः" "ब्रह्मवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादिश्रुतीनामयमर्थः। "सदि" त्यस्तितामात्रं बोध्यते। "एवे" त्यवधारणे। किं तदवध्रियते तदाह "इद" मिति। यदिदं व्याकृतं जगत्त "दग्र" उत्पत्तेः प्राक् सदेवासीत्। अव्याकृतं सत्कारणात्मकं सदेवासीदित्यर्थः। हे "सोम्य" प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते। बुद्धिग्राह्यं स्थूलं पृथिव्यादि प्रागुत्पत्तेर्माभूदन्यत्वे महदादिसूक्ष्ममासीदेवेति नेत्याह "एक" मिति। सतोऽन्यत्कार्यं नासीदेवेत्यर्थः। तथा पि मृदो घटाकारपरिणामयितृकुलालवद्ब्रह्मनिमित्तं सतोऽन्यदासीदित्याशङ्क्याह "अद्वितीय" मिति। सतोऽपिचित्त्वं विना प्रधानवज्जहेतुतेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमुदाहृत "मात्मा वा" इति। आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणम्। "वै" शब्देन प्रागवस्था स्मार्यते। अवशिष्टमुक्तार्थम्। तस्य निर्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं "तदेत" दिति। "तत्" शब्देन "इन्द्रो मायाभि" रिति प्रकृतात्मोक्तः। विधेयं ब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकम्। एतत्प्रत्यक्षेत्यर्थः। तत्किंलक्षणकं तत्राह "अपूर्व" मिति। पूर्वं कारणं यस्य नास्ति तदपूर्वमकार्यमित्यर्थः। अपरं कार्यं वास्तवं यस्य नास्तीत्यनपरमकारणमित्यर्थः। अन्तरं जात्यन्तरमन्तराले यस्य नास्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः। तथाविधमन्यदपि तदस्यमस्तीति किं नेत्याह "अबाह्य" मिति। बाह्यमनात्मभूतमेवंविधमस्य नास्तीत्यबाह्यमद्वितीयमित्यर्थः।

तस्यापरोक्षतामाह "अय" मिति । तत्सर्वसिद्धार्थं चित्स्वरूपमाह "सर्वे" ति । ब्रह्मात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः । अनुभाव्यस्य पृथक्त्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरं "ब्रह्मे" ति । यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यब्रह्मेवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः ।

एवं लौकिकवाक्यानां सिद्धार्थे प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां वेदान्तेषु विधिपरत्वं विनाऽनपेक्षत्वं फलवत्त्वं च न लभ्यत इति वदतां तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिमनङ्गीकुर्वतां मतं ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वात्सिद्धवस्तुज्ञानात्फललाभाच्च प्रत्युक्तम् । सम्प्रति सिद्धे व्युत्पत्तिमनिच्छतामुपास्तिविधिद्वारा वेदान्तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिमिच्छतां मतनिरासाय वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ता विधेयोपासनाविषयत्वेन ब्रह्म समर्पयन्त्युत साक्षादिति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षः । प्रवृत्त्यादिलिङ्गाभावान्न सिद्धे व्युत्पत्तिः सम्भवति । न सिद्धब्रह्मपरावेदान्ताः । किं च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्यैव शास्त्रत्वेन सिद्धब्रह्मपरत्वे शास्त्रत्वं च न सम्भवति । नापि प्रयोजनवत्त्वं "अहं ब्रह्मास्मी" ति ज्ञाने सत्यपि प्रयोजनस्यादर्शनात् । यद्येवंभूतज्ञानात्प्रयोजनसिद्धिस्तर्हि मननादिविधानं न स्यात् । तस्मात् "आत्मेत्येवोपासीत" "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" "ब्रह्मभवत्कामो ब्रह्मवेदनं कुर्यात्" इत्येवमादिषु विधिषु कोऽसावात्मेत्याकाङ्क्षायां, तत्समर्पकत्वेन सर्वे वेदान्ता उपयुज्यन्ते, उपासनासाध्यश्च मोक्ष इत्युच्यते । "तत्तु समन्वयात्" । तद्ब्रह्म साक्षाद्वेदान्तप्रतिपाद्यं, कुतः समन्वयादित्यर्थः । न तावदुपासनासाध्यो मोक्षः । उपासनायास्तारतम्येन तत्साध्यमोक्षस्यापि तारतम्यमनित्यत्वं च

स्यात्। विधेयकर्मफलभोगदशायां शारीरस्यावश्यकत्वेन मोक्षेऽपि शारीरं स्यात्। किञ्च "अशारीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति मुक्तस्य प्रियाप्रियस्पर्शनिषेधो न स्यात् मोक्षस्य धर्मफलत्वेन तस्यैव प्रियस्य विद्यमानत्वात्। श्रुत्यर्थस्तु वस्तुतोऽशारीरं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतः "वावे" त्यवधारणादिति। ननु धर्मजन्याशारीरत्वाख्यमोक्षातिरिक्तसुखादिनिषेधपरमिदं वाक्यमिति चेन्न, "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणोह्यमनाः शुभ्रः" "असङ्गोह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभ्योऽशारीरत्वस्य स्वाभाविकत्वावगमात्। श्रुतीनामयमर्थः। वस्तुतो नास्ति स्थूलशरीरं तत्र हेतु "रशरीरं शरीरेष्वि" ति। अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितं नित्यम्। तत्रैव हेत्वन्तरं "महान्त" मिति। आपेक्षिकं महत्त्वं वारयति "विभु" मिति। मन्तृमन्तव्यभेदं प्रत्याह "आत्मान" मिति। ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति। नहि तन्मतिं विना धीरत्वम्। स च शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः। सूक्ष्मशरीराभावे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति "अप्राण" इति। क्रियाशक्तिमान्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण 'हि' शब्दः। ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धानि। अत एव शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः। 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवती' ति स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्तात्मेत्युक्तेऽर्थे हेतुरुच्यते "असङ्ग" इति। श्रुत्या मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्य-

मात्रं स्पन्दते आत्मा तु पूर्णत्वान्न मूर्तेन स्थूलसूक्ष्मशरीरादिना केनचिद्युज्यते, तेनाकर्तेत्यर्थः । एवं स्वाभाविकाशरीरत्वापरपर्यायमोक्षाख्यब्रह्मणि सुखादिसंस्पर्शाभावे श्रुत्यन्तरमपि "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे" ति । "धर्मा"त्तत्फलाच्च सुखा "दधर्मा" त्तत्फलाद्दुःखा 'त्कृता" त्कार्या "दकृता" त्कारणा ' द्भूता "दतीता ' द्भव्या "द्भाविनः 'च" शब्देन वर्तमाना 'दन्यत्रा "न्यदित्यर्थः । एतत्सर्वासंस्पर्शीतियावत् । एवं भूतं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । अपि च मोक्षस्य कर्मफलत्वे स्वर्गादिवन्मुमुक्षूपादेयत्वं न स्यात् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चे" त्येवमादीनां ब्रह्मविद्याकालएव मोक्षं दर्शयन्तीनां बाधश्च स्यात्कर्मफलानां कालान्तरभावित्वनियमात् । श्रुतीनामर्थस्तु । यो ब्रह्म प्रत्यक्षत्वेन वेद साक्षात्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति । तस्मिन्परमात्मनि परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽभुक्तफलानि कर्माणि क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्भयहेत्वभावान्निर्भयो भवति । "इति" शब्दः श्लोकपूरणार्थः । हे जनक त्वमभयं प्राप्तोऽसि तत्त्वसाक्षात्कारबलाद्यदस्मिन्देहे जले सूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव, सर्वकल्पनाती-

तमवेद्विदितवान् । कथम् । अहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति । तस्माज्ज्ञानादज्ञानकृतासर्वज्ञत्वादिनिवृत्त्या तद्ब्रह्मपूर्णात्मना स्थितमासीत् । "अस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत" इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्रात्मनि तत्कालेवा तदात्मैक्यमुपदेशेनाऽनुपश्यतः शोकाद्युपलब्धिनः संसारो नेति । तत्रात्पदलक्ष्यं ब्रह्म तदात्मत्वेनावस्थितमहमस्मीतिपश्यत । अस्मि देवदर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः परंब्रह्मविद्याध्वंसद्वारा प्रतिपेदे प्रतिपन्नवान्किलेति । "ह" शब्दोऽव्यवधानेन सम्बध्यते । स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मभावप्रकाशकान् "अहं मनुरभव" मित्यादीन्मन्त्रांश्च ददर्श । इतश्च ब्रह्मधीर्न विधेया, तत्फलं च नवैधमिति गम्यते । तथाहि । "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परंपारं तारयसि" "श्रुतं ह्येवमेव भगवदृशोभ्यस्तरति शोकमात्मविदित्ति" सोऽहंभगवः शोचामि तं मां भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" इत्याद्याः श्रुतयोब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षहेतुत्वं दर्शयन्ति । अविद्यानिवर्तकत्वं च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रज्ञानस्यैवेति न विधेया ब्रह्मविद्या तत्फलं च न विधेयसाध्यमिति । श्रुतीनामेषोऽर्थः । भरद्वाजादयः षडृषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादाख्यं गुरुं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यदननुरूपं पश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे "त्वं हि नः पिते" ति । त्वं खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेहस्याजरामरणस्य विद्यया जनयितृत्वात् । पितरौ तु हेयदेहमात्रमेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिरासादित्यात् । यस्त्व-

मस्मानविद्यामहोदधेः परं पारमपुनरावृत्तिरूपं पारं तारयसि विद्याप्लवेनेति । "श्रुतंह्ये" त्यादि "तारयत्वि" त्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमितिभेदः । मे मया भगवद्दृशेभ्यो भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेव यदात्मविच्छोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिं तरतीति । सोऽहमनात्मविच्छोचामि । अतस्तं मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु प्रापयतु भगवानात्मज्ञानोडुपेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै नारदाय मृदितकषायाय वैराग्यादिना क्षालितरागादिसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्यायाः पारं परमात्मतत्त्वं दर्शितवानिति । ननु ब्रह्मैव विधेयमस्तु मुक्तेः फलस्य सत्त्वात् । न च ब्रह्मणोऽकारकत्वादविधेयता "ब्रह्मवेदे" त्यादिना कर्मत्वप्रतीतेरिति चेन्न । फलासम्भवस्योक्तत्वाद्ब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वाभावेन विधेयत्वानुपपत्तेश्च । नापि कर्मत्वम् । किं क्रियाकर्मत्वमुतोपासनाकर्मत्वम् । नाद्यः "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केनविजानीया" दित्यादिना विदिक्रियाकर्मत्वनिषेधात् । न द्वितीयः "तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत" इत्युपासनाकर्मत्वप्रतिषेधात् । श्रुत्यर्थस्तु । तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादन्यदेव । अथोऽप्यविदितात्कारणादप्यन्यदेव । "अधि" उपरिष्टादेवान्यदिति येन प्रमात्रेदं सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातर्यप्रवृत्तेः । तस्माज्ञ ज्ञाता ज्ञेयः किन्तु साक्षीति । "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत" इत्यविषयत्वमुक्त्वा "तदेवे"ति प्रमात्रादेः कल्पनाधिष्ठानात्मभूतं ब्रह्ममहत्त्वमितित्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादिकमिदमित्युपासते जना नेदं

ब्रह्म त्वं विद्धीत्यर्थः । इतश्च ब्रह्मणो ऽकर्मत्वं गम्यते । 'यस्यामतं तस्यमतं मतं यस्य न वेदसः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" "नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्नविज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया" इत्यादिश्रुतयोऽविषयत्वं बोधयन्ति । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातम् । यस्यतु मतं विषयतया ज्ञातुं शक्यं ब्रह्मेतिधीर्नासौ तद्वेद भेदधीमत्त्वात् । एवमेवेतिनियमार्थमुक्तार्थमनुवदति "अविज्ञात" मिति श्रुतिः । विषयतया ऽज्ञातमेव ब्रह्मसम्यग्ज्ञातं विशेषज्ञानवताम् । ज्ञानमेव विषयतया यथावदविजानतामिति । बुद्धिमान्विषयतया न विजानाति मूर्खस्तु विषयतया जानातीति तात्पर्यार्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतनित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यमानया दृष्ट्या न पश्येः । विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तयैव वेद्यया विज्ञात्या विज्ञातारं न विजानीया इति मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्यवचनम् । नन्वविषयत्वे कथं शास्त्रप्रमाणकत्वमितिचेन्न । तज्जन्यविद्याभ्रान्तिध्वंसरूपातिशयत्वेन तद्विषयत्वसम्भवादिति । किञ्च न वाचद्विधेयक्रिययोत्पाद्यत्वं मोक्षस्य. स्वरूपत्वेनानादित्वात् । नविकार्यः "अविकार्यो ऽयमुच्यत" इति स्मृतेः । नाप्याप्यो नित्याप्तत्वात् । नाऽपि संस्कार्यो निर्गुणत्वेन गुणाधानलक्षणसंस्काराभावात् । नापि दोषापनयः संस्कारः सम्भवति. ब्रह्मणि क्रियाया अभावेन स्वनिष्ठक्रियया दोषापगमायोगादन्यनिष्ठक्रियया ऽन्यत्र संस्कारायोगात् । न च देहनिष्ठक्रियया ऽऽत्मनि संस्कारो दृष्ट इति वाच्यं. देहादिसंहतनिष्ठक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं तत्फलभोक्तृत्वं चेत्य-

वगमात् । तथा च श्रुतिः "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति । आत्मीयं शरीरमात्मेत्युच्यते । तथा च शरीरादिसंयुक्तमात्मानं भोक्तेति मनीषिण आहुरित्यर्थः । यद्वा ऽऽत्मेति भोक्तेत्याहुरितिसम्बन्धः । "इन्द्रिये" त्यादि क्रियाविशेषणम् । आत्मनि दोषाभावाच्च न दोषनिवृत्तिः संस्कारः सम्भवति । निर्गुणत्वे निर्दोषत्वे श्रुतिरेवमानम् । तथाहि "एकोदेवस्सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" "सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्ध" मिति । अनयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । मूर्तित्रयस्य ब्रह्मरुद्राद्या मनो भेदं प्रत्याह "एक" इति । जाड्यं प्रत्याह "देव" इति । ज्ञानघन इत्यर्थः । आदित्यादिवैषम्यमाशङ्क्याह "सर्वे"ति । तर्हि किमिति न प्रतीयते तत्राह "गूढ"इति । अनादिमाययाच्छन्न इत्यर्थः । तत्तद्भ्रमतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह "सर्वव्यापी"ति । नभोवत्ताटस्थ्यं वारयति "सर्वभूते"ति । सर्वेषु भूतेष्वन्तस्स्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं नास्तीत्याह "कर्मे"ति । सर्वकर्मसाक्षीत्यर्थः । सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेस्सद्वितीयत्वमाशङ्क्याह "सर्वे"ति । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम् । न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः । न केवलं कर्मणामेवाध्यक्षः, अपि तु तत्कर्तॄणामपीत्याह "साक्षी"ति । साक्षित्वे हेतुमाह "चेता" इति । चित्स्वभावइत्यर्थः । "केवलो" द्वयवर्जितोऽद्वितीयः । "निर्गुणो" ज्ञानादिगुणरहितः । चकारोदोषाभावसमुच्चयार्थः । गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरं "सपर्यगा" दिति । स""यस्मिन्त्सर्वाणिभूतानी"

ति प्रकृतात्मा परितः समन्तादगात्सर्वतो गत इत्यर्थः । शुक्रमित्यादिशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः स इत्युपक्रमात् । "शुक्रो' दीप्तिमान्। "अकायो' लिङ्गशरीररहितः । "अव्रणः" अक्षतः । " अस्नाविरः" अस्नायुशिरः । आभ्यां स्थूलशरीराभाव उक्तः । "शुद्धो" रागादिगुणरहितः " अपापविद्धो"-धर्माधर्मविधुर इति । तस्मान्न संस्कार्यो मोक्षः । तस्मान्न कर्तव्यविधिशेषतया ब्रह्मोपदेशसंम्भवः । यत्तु सिद्धे प्रवृत्त्यादिलिङ्गाभावान्न शक्तिग्रह इति तन्न । प्रवृत्तिनिवृत्तिवृत्तिरेव लिङ्गमिति न निर्बन्धः " पुत्रस्तेजात ". इत्यादौ हर्षादिलिङ्गेनापि शक्तिग्रहसम्भवात् । यत्तु प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वमिति तदपि न. हितशासनाद्वेदान्तानां शास्त्रत्वोपपत्तेः । नापि फलाभावो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षफलकत्वात् । तादृशसाक्षात्कारार्थं मननादिसार्थक्यञ्चेति न कथञ्चिदपि विधिप्रवेशः । ब्रह्मात्मावगतेः प्रवृत्त्यादिनिरपेक्षाया मोक्षहेतुत्वं श्रुतिरपि दर्शयति "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्यकामाय शरीरमनु संज्वरे "दिति । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया यदि कश्चित्पुरुषो विजानीयात् । आत्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यं द्योतयति "चेत्' शब्दः । स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः कामाय फलाय तदलाभेन शरीरं तप्यमानमनु तदुपाधिस्सन् संज्वरेत्तप्येतेति । नन्वशरीरत्वाख्यमोक्षस्य स्वाभाविकत्वं सिद्धवत्कृत्य न धर्मजन्यत्वमित्युक्तं तदयुक्तं शरीरदशायामशरीरत्वाभावेन धर्मजन्यत्वसम्भवादिति चेन्न सशरीरत्वस्य मिथ्यात्वेनाऽशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वात् ।

तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः "तद्यथाऽहिनिर्ल्वयिनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवे"ति "स चक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्णइव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राणइवे"ति च । अनया श्रुत्याऽहं ब्रह्मास्मीतिज्ञाने सत्यपि मुक्तिर्न दृश्यते किन्तु यथापूर्वं संसारित्वमेवेति शङ्काऽपि परिहृता भवति । श्रुत्योरर्थस्तु । "अत्र ब्रह्म समश्नुत" इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता । स जीवन्मुक्तो देहज्ञोऽपि पूर्ववन्न संसरतीत्यत्र दृष्टान्तमाह "तद्यथे" ति । "तत्" तत्र जीवन्मुक्तदेहे । ईदृशे देहे दृष्टान्तो "यथे"ति । यथा लोके हिनिर्ल्वयिनी सर्पविमुक्तत्वग्वल्मीके प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृतपूर्वमिव सर्पेणात्मत्वेनाऽगृहीता वर्तत एवमेवेदं विदुषः शरीरं प्रागिवात्मत्वेनागृहीतं तिष्ठतीत्यर्थः । त्वचः साम्यं शरीरस्योक्ता । सर्पसाम्यं विदुषो दर्शयति "अथे" ति । तथार्थकोऽ"थ" शब्दः । यथा प्रत्यस्तांत्वचमहिरहमितिनाऽभिमन्यते तथाऽयं जीवन्मुक्तो देहज्ञोऽपि न तत्राहंधियमादधातीत्यशरीरः । अशरीरत्वादेवामृतः-। देहाऽभिमानवतो हि मृतिः । निरुपाधिकः सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी स च ब्रह्मैव तच्च तेजो विज्ञानज्योतिः । अनया स्थूलदेहस्य मिथ्यात्वं दर्शयित्वा "सचक्षुरचक्षु"रिति श्रुत्या लिङ्गशरीरस्य मिथ्यात्वं दर्शयति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादियोजना । तस्माद्वेदान्ताः साक्षादेव ब्रह्मणि समनुगता न विधिद्वारेति सिद्धम् । ब्रह्म स्वतन्त्रमेव शास्त्रप्रमाणकमिति ॥

एवं चतुर्भिस्सूत्रैः सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगत्कारणं वेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्युक्तम् । वस्तुतस्तच्चेतनमचेतनं वेति संशयः । तत्र सांख्याः, कूटस्थब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावान्न जगत्कारणत्वं, प्रधानस्य तु तत्सत्त्वाज्जगत्कारणत्वं सत्वगुणमादाय ज्ञानशक्तिमत्त्वं, त्रिगुणत्वात्क्रियाशक्तिमत्त्वं, ब्रह्मण एकत्वान्न क्रियाशक्तिः, तस्मात्सर्वज्ञं सर्वशक्ति प्रधानमेव, तदनुवादकावेदान्ताइति वदन्ति । तन्मतनिरासार्थमिदं सूत्रमारभ्यते ।

ईक्षतेर्नाऽशब्दम् ॥ १ । १ । ५ ॥

सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । तत्रहेतु "रशब्द" मिति । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । अशब्दत्वादवेदप्रमाणकत्वादित्यर्थः । वेदाप्रमाणकत्वे हेतु"रीक्षते"रिति । धातुवाचकेक्षतिशब्दो लक्षणया धात्वर्थेक्षणपरः । ईक्षितृत्वश्रवणादित्यर्थः । अस्य चाऽऽक्षेपसङ्गतिः फलं च प्रधानैक्यसम्पदुपास्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु ब्रह्मैक्यप्रमितिरितिविवेकः । एवं हि श्रूयते " सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाऽद्वितीय" मित्युपक्रम्य "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये"ति । तत्र प्रधानस्यैवोपक्रम ईक्षितृत्वश्रवणं विरुध्येतेक्षणस्य चेतनधर्मत्वात् । न च ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावः, अविद्यामहिम्ना सर्वस्याप्युपपत्तेः । सत्यप्रधानपरमाणुभेरकईश्वरः सद्वितीय ईक्षतेति पातञ्जलादिमतनिराकरणार्थं श्रुतावेकमितिपदम् । उपादानस्य चेतनत्वार्थं "तदैक्षते"ति । उपादानत्वार्थं तु "बहुस्या" मिति । एवमैतरेयश्रुतिः " आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चनमिषत्सईक्षत लोकान्नु सृजा-

इति स इमाँल्लोकानसृजते' तीक्षणपूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । "मिष" च्चलस्सत्वाक्रान्तमितियावत् । एवं सर्वत्रेक्षणपूर्वकसृष्टिश्रवणाद्ब्रह्मैव जगत्कारणमिति ॥

नन्वीक्षणमात्रेण न ब्रह्मजगत्कारणमिति निश्चयः "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त" इत्यचेतनयोरप्यप्तेजसोरीक्षणश्रवणात् । तत्समभिव्याहारात्प्रधानेऽपीक्षतिर्गौणेति प्राप्ते उच्यते ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ १ । १ । ६ ॥

अप्तेजसोरिव प्रधानेऽपीक्षतिर्गौणेति चेन्न । कुतः । 'आत्मशब्दा' दात्मशब्दस्य श्रवणादित्यर्थः । "सदेव सोम्येदमग्रआसी" दित्युपक्रम्य "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजते" ति तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानु प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति श्रुतिः । तत्र यद्यचेतनं प्रधानमेवेक्षितृ तदा सेयं देवतैक्षतेति तस्यैव परामर्शात्तदात्मत्वेन जीवकीर्तनमनुपपन्नं स्यात् । आत्माहि स्वरूपम् । न च चेतनो जीवोऽचेतनस्यात्मा । ब्रह्मणितु जीवविषय आत्मशब्द उपपद्यते । "स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति श्वेतकेतोर्जीवस्यात्मना तादात्म्योपदेशात् । नहि चेतनस्य चेतनाभेदे शङ्का । न चाप्तेजसोर्गौणेक्षणश्रवणात्तत्प्रायपठितत्वेन 'तदैक्षत'इत्यादौ गौणेक्षणमेवेति वाच्यम् । संशयस्थले प्राय पाठस्य निर्णायकत्वात्प्रकृते तु गौणमुख्ययोर्गौणस्य जघन्यत्वेन संशयाभावात् । अत एव भगवा-

न्जैमिनिः 'विषये प्रायदर्शना''दिति संशयस्थले प्रायदर्शनस्य निश्चायकत्वमाह । अप्तेजसोस्तु नैवं मुख्यत्वे किञ्चित्कारणमस्तीति गौणमीक्षणं 'कूलं पिपतिषती" तिवत् । श्रुत्यर्थस्त्वाकाशं वायुं च सृष्ट्वात "तदैक्षते"त्युपक्रान्तसच्छब्दवाच्यं ब्रह्म तेजः सृष्टवदिति । प्रकृतं सदात्मापरामृश्यते 'सेय' मिति । सन्निहितेक्षितृपरामर्शो 'देवते'ति । अलौकिकमुक्तमीक्षणमभिनयति 'हन्ते' ति । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोऽबन्नानि परामृशति "इमा" इति । सूक्ष्मभूतास्तिस्रो देवता मया सृष्टा इत्यर्थः । सूक्ष्मत्वेन परोक्षत्वाद्देवताशब्दप्रयोगः । तासां व्यवहाराङ्गत्वं कथमित्यत आह "अनेने" ति । अनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन प्राणधृतिहेतुना जीवेनाऽऽत्मना तद्रूपेणोक्तदेवतासर्गानन्तरं नामरूपं चेति विसृष्ट "मा" समन्तात्करवाणीति परा ऽधिदेवतेक्षितवतीत्यर्थः । तत्सदाख्यःस एषोऽणिमाऽणुरित्यर्थो दुर्विज्ञेय इतियावत् । "एतदात्म्य"मेतदात्मकं भावप्रत्ययोरभेदात् । परं सूक्ष्मं सर्वात्मकं तदेव सत्यं पारमार्थिकं तत्त्वम् । स एष सर्वस्याऽऽत्मा निरुपचरितस्वरूपः । हेश्वेतकेतो त्वञ्च संसारी नाऽसि किन्तु तदेव ब्रह्मेत्यक्षरयोजना ॥

नन्वात्मशब्दो ऽपि प्रधाने गौणोऽस्तु नानाऽर्थकतया मुख्यो वेत्यत आह ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ १ । १ । ७ ॥

न प्रधानमात्मशब्दवाच्यं "तत्सत्यं स आत्मे" ति प्रकृतं सदणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति श्वेतकेतोरचेतनस्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठतामुपदिश्य

"आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य" इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं मुमुक्षुं श्वेतकेतुं चेतनं "तत्त्वमसी"ति शास्त्रं ग्राहयेत् "हे श्वेतकेतो त्वमचेतनोऽसी"ति तदा शास्त्रप्रामाण्यादचेतनोऽस्मीति ध्यायमानो मोक्षाद्धीयेताऽनर्थं चेयात् । तथा च शास्त्रमुन्मत्तप्रलापो भवेत् । तदनिष्टम् । तस्मादात्मशब्दश्चेतनपर इति । एवमपरोक्षप्रतिबन्धकनिवृत्तिमाह श्रुति "राचार्यवा"निति । उपक्रममित्या सर्वबन्धनिवृत्त्या देहादि दृष्टेरपि निवृत्तिः प्राप्ता । आरब्धकर्मणा तद्दृष्ट्याऽनुवृत्तिमाह "तस्ये"ति । कथं तर्हि प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भोगादित्याह "याव"दिति । प्रारब्धध्वस्तावपि कथं देहादिध्वंस इत्याशङ्क्याऽप्रतिबन्धादित्याह "अथे"ति । उत्तमपुरुषस्तूभयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वादिति ॥

ननु स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रधानोपदेशद्वाराऽऽत्मोपदेशोऽयमस्तु तत्राऽऽह—

हेयत्वाऽवचनाच्च ॥ २ । २ । ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं "स आत्मा तत्त्वमसी"तीहोपदिष्टं स्यात्तस तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो माभूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थताराया हेयत्वं ब्रूते तद्वदित्यर्थः । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमविरोधसमुच्चयार्थं "च" शब्दः । तथा हि "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । कथं नु भगवः स आदेशो भवति । यथा

सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सौम्य स आदेशो भवती" ति वाक्य एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमः श्रूयते। स विरुध्येत प्रधानज्ञानात्तद्विकारज्ञानेऽपि भोक्तृवर्गविज्ञानासम्भवादिति। श्रुत्यर्थस्तु। हे श्वेतकेतो येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति, येन मतेन तर्कतोऽन्यदमतमपि मतं भवति, येन विज्ञातेनाऽन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवति, तमादेशम्। आदिश्यत इत्यादेशः शास्त्राचार्योक्तिगम्यं वस्तु। अप्राक्ष्यः पृष्टवानसि त्वमाचार्यमिति पितृवाक्यार्थः। अन्यज्ञानादन्यद्विज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते "कथं नु भगव" इति। कार्यस्य कारणानान्यत्वमित्याह "यथे" ति। ज्ञातेऽपि मृत्पिण्डे कथं तद्विकारधीरित्यत्राऽऽह "वाचे" ति। यो विकारस्स वाचारम्भणमुच्यते, परं न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः। तत्र हेतु "नामधेय" मिति। नाममात्रमेव नाऽर्थतोऽस्तीत्यर्थः। तर्हि मृद्घटयोरभेदे घटनाशे मृदोऽपि नाशः स्यादत आह "मृत्तिके" ति। घटो मृद्भिन्नत्वेन निरूपयितुं न शक्यत इति। स ततोऽभिन्न एव। मृत्तु घटाद्भिद्यत इति न दोष इति॥

"सदेव सोम्ये" ति सच्छब्दवाच्यं प्रधानमितो न भवतीत्याह-

स्वाऽप्ययात्॥ १। १। ९॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रस्तुत्य श्रूयते। "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदासम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवती" त्येषा श्रुतिः पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं स्वपितिनाम-

निर्वक्ति । स्वशब्देन सच्छब्दवाच्यात्मा परामृश्यते । स्वं प्रत्यपीतोभवति लीनो भवति । अपि पूर्वस्येतेर्लयार्थत्वात्सुषुप्त्यवस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति "स्वं ह्यपीतो भवती"त्युच्यते । तथा च सूत्रार्थः स्वस्मिन्प्रकृते सच्छब्दवाच्यात्मन्याप्ययाल्लयश्रवणादिति। तत्र यदि प्रधानमेव सच्छब्देनोच्येत तदा चेतनमचेतनं ऽप्येतीति विरुद्धं स्यात् । श्रुत्यन्तरं च "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद न चाऽन्तरमेवमेवाऽयं पुरुषःप्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तर"मिति सुषुप्त्यवस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति। अतोऽस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानाम् । तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं कारणम् ॥

किञ्च-

गतिसामान्यात् ॥ १ । १ । १० ॥

गतेस्सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतेः समत्वादित्यर्थः । न हि कश्चिदपि विरुद्धमुपलभ्यते कुत्रचिद्वाक्ये चेतनं कारणं कुत्रचिदचेतनमिति । किन्तु सर्वत्र चेतनमेव कारणमुपलभ्यते । "यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आत्मन एवेदं सर्व"मिति, "आत्मन एष प्राणो जायत" इत्याद्याः श्रुतय आत्मन एव कारणत्वं दर्शयन्ति । आत्मशब्दश्चेतनपर इत्युक्तः । "यथाग्ने"रित्यादेरयमर्थः । विस्फुलिङ्गप्रसङ्गार्थं ज्वलत" इति । "विप्रतिष्ठेरन्" नानागतित्वेन

दिशो विप्रसृताः स्युः । "प्राणा" श्चक्षुरादयो ' यथाऽऽयतनं" यथागोलकं "विप्रतिष्ठन्ते" विविधमुपगच्छन्तीति यावत् । प्राणेभ्योऽनन्तरमादित्यादयो देवास्तदनुग्राहकास्तेभ्योऽनन्तरं । लोक्यन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । प्राणोहिरण्यगर्भः ॥

किञ्च-

श्रुतत्वाच्च ॥ १ । १ ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव सर्वज्ञेश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते । श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि "ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्" इति सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य "स कारणं करणाधिपाधिपो न चाऽस्य कश्चिज्जनिता न चाऽधिप" इति । 'ज्ञः" सर्वज्ञः । 'सकारण"मिति कारणत्वोक्तेः सर्वज्ञता । विशेषतः सर्वविद्यः । "स" सर्वज्ञः "कारणम्"। तस्य सर्वेश्वरत्वमाह 'करणे' ति । करणानीन्द्रियाणि तेषामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमेश्वरः । तस्य सर्वहेतुत्वमाह "न चे"ति । सर्वजीवान्प्रतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भस्याऽप्यस्तीति ततो विशेषमाह 'न चाधिप"इति । तस्य नियन्ता स्वयं न स्वस्य नियन्ताऽस्तीत्यर्थः। तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणं नाऽचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ।

अस्मिन्नधिकरणे गुणसूत्राणि षट् । नन्वेव ' मथाऽत" इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्चे"त्येतदन्तैस्सूत्रैः सर्वेषां वेदान्तानां सर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्मपरत्वं समर्थितं, किमवशिष्टं यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भ इति चेदुच्यते । निर्विशेषब्रह्मणः स्वरूपेणोपदेशाऽयोगात्किञ्चिदुपाध्युपहितत्वेनोपदेश इति वक्तव्यम् । तत्र कस्मिन्वाक्य उपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्वाक्ये नविवक्षित इत्याकांक्षायां तद्विवेचनार्थमुत्तरसूत्र-

सन्दर्भोऽर्थवानिति। तथैव सविशेषं निर्विशेषं च ब्रह्म श्रूयते। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यत्यथ यत्राऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्' "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" इत्यादिसविशेषवाक्यानि, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्येत्" "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्" स एष नेति नेत्यात्मा" "अस्थूलमनणु" इत्यादिनिर्विशेषवाक्यानि ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति। तत्र कानिचित्क्रममुक्त्यर्थान्युपासनानि कानिचिदभ्युदयार्थानीति बोध्यम्। श्रुत्यर्थस्तु। यत्र यस्यां खल्वविद्याऽवस्थायां तुच्छमपि द्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः संसारी सचितरं पश्यति दृग्गोचरमुपाधिमद्वस्तु वदतीत्यर्थः। यस्मिन्नात्मनीष्ट्यादिचक्षुरादिनानुसन्धत्ते तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमिति यावत्। भूम्नोह्यस्य च विशेषान्तरमाह 'योवा" इति। 'अथ" ति द्योतितो विशेषोऽनेन प्रकटितः। सर्वज्ञ ईश्वरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माय तत्र प्रविश्य जीवरूपेणाभिवदनादिकुर्वन्योऽवतिष्ठतेऽन्तर्यामी तं विद्वानिहैवाऽमृतो भवतीत्यर्थः। यत्र यस्यां विद्याऽवस्थायामस्य विदुषः सर्वकर्त्राद्यात्मातिरेकेणासदेवाऽऽसीत्तत्र केन करणेन किं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः। यत्र भूम्निस्थितो विद्वानन्यद्द्रष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्छ्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चाऽन्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं मनसा बुद्ध्या वा मनुते जानाति स भूमा

दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वसम्पन्नः परमात्मेत्यर्थः। "निष्कलं' निरंशमत एव ' निष्क्रियं" निष्क्रियत्वादेव 'शान्तं" परिणामरहितमत एव "निरवद्यं' रागादिरहितं '.निरञ्जनं" धर्मादिरहितमित्यर्थः । यद्वा निष्कलत्वान्निरञ्जनं जडसम्बन्धशून्यमित्यर्थः । यथा मृद्दारुमयस्सेतुर्नदीकूलादिपरकूलप्राप्तेरुपायस्तथा संसारसागरस्य परं पारं परं ब्रह्म तद्भावस्याऽमृतस्य वाक्योत्थबुद्धिभिव्यक्तं सत्साधनं सेतुवदवस्थितम् । वाक्योत्थज्ञानस्य कथं नाशस्तत्राह 'दग्धे' ति । यथा दग्धेन्धनो वह्निश्शाम्यति तथा ज्ञानमपीत्यर्थः । "इती" दमर्थे । इदं नेदं नेति निषेधावधिभूत आत्मेत्यर्थः । तथा सविशेषनिर्विशेषपरं वाक्यान्तरमपि "न्यूनमन्यस्थानं सम्पूर्णमन्य 'दिति । अस्यार्थो निष्प्रपञ्चादन्यदुपास्यं गुणानां स्थानं न्यूनं परिच्छिन्नं ततो ऽन्यन्निष्प्रपञ्चं मुक्तोपसृप्यं त्रिधापरिच्छेदशून्यं सचिदानन्दात्मकं सम्पूर्णमपरिच्छिन्नमिति । एवं च यत्र सगुणवाक्ये गुणविवक्षा तत्रोपासनामतिर्यत्र तु श्रूयमाणोऽपि गुणो न विवक्षितस्तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भ इति फलितम् ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १ । १ । १२ ॥

पूर्वं तावत्सर्वेषां वेदान्तानां निर्गुणब्रह्मपरत्वमुत्सर्गतस्सिद्धम् । तत्सगुणवाक्यदर्शनेनाऽपोह्य सगुणवाक्यविचारः प्राप्तः । तमपोह्येदमधिकरणं निर्गुणविचारात्मकमारभते । यद्यप्यपवादापवादकत्वादस्य सगुणविचारानन्तर्यं युक्तं तथाऽपि पूर्वाधिकरणे संशयाऽभावात्प्रायपाठेन निश्चायक इत्युक्ते 'अन्योऽन्तरात्माऽऽनन्दमय" इत्यत्र

मयटो विकारे प्राचुर्ये च मुख्यत्वात्संशये विकारप्रायपाठो निश्चायकोऽस्त्विति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन प्रवृत्तत्वात्प्रत्युदाहरणलक्षणसङ्गतिरस्तीति सगुणविचारात्प्रागिदमारभ्यते। पूर्वपक्षे जीवस्याऽऽनन्दमयत्वेनोपास्तिः फलम्, सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मप्रमितिरिति सिद्धान्तगत्या। एकदेशिमते तूभयत्रोपास्तिरिति विवेकः। तैत्तिरीयकेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशचतुष्टयानन्तरं 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्माऽऽनन्दमय इति श्रूयते। तत्र संशयः किमानन्दमयशब्देन 'सत्यंज्ञान' मिति प्रकृतं परं ब्रह्मोच्यत उताऽन्नमयादिविकारवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं जीव इति। तत्राऽन्नमयादिविकारप्रायपाठा "तस्य प्रियमेव शिरो मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरःपक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे"त्यादिना प्रियाद्यवयवयोगा "तस्यैष एव शारीर आत्मे"ति शारीरत्वश्रवणाच्च जीव इति प्राप्तम्। तस्य पूर्वोक्तस्य विज्ञानमयस्यैष आनन्दमय एव शारीर आत्मेति श्रुत्यर्थः। एवं प्राप्त उच्यते। "आनन्दमयोऽभ्यासात्"। आनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः। अभ्यासात्। आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्येव बहुकृत्वोऽभ्यासादित्यर्थः। तथा ह्यानन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै स" इति तस्यैव रसत्वमुच्यते। रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेषह्येवाऽऽनन्दयाति" "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना"दिति बहुधाऽभ्यासः श्रूयते। नचाऽऽनन्दपदस्यैवाभ्यासो नानन्दमयपदस्येति वाच्यम्। "वसन्ते

वसन्ते ज्योतिषा यजेत' त्यत्र ज्योतिः पदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् । श्रुत्यर्थस्तु रसः सार आनन्द इत्यर्थः । अयं जीवः पूर्णानन्दः सर्वसाक्षी सर्वप्रेरको न स्याच्चेत्तर्हि प्राणादेरचेतनस्य चेष्टा न युक्तेत्याह 'कोह्री" ति । ' अन्यात्" जीवेत् "प्राण्यात्" निश्वसेत् । "यत्" यदि "आनन्द' इत्यनन्तरं प्रेरक इति शेषः । आनन्दयितृत्वादपि परमानन्दत्वमित्याह ' एषह्री ' ति । आनन्दयतीत्यर्थः । 'याती" तिदीर्घं छान्दसम् । स्वयं धनी परं धनिनं करोति लोके तद्वत्स्वयमानन्दः परमान्दयतीति । यत्तु प्रायपाठादानन्दमयस्य विकारित्वमिति तन्न, स्थूलारुन्धतीन्यायेनाऽन्नमयादिविकारामुख्यात्मप्रदर्शनस्यात्मज्ञानार्थत्वेनाऽऽनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । स एवाऽऽ मेत्यवधारणादनन्तरमन्यस्यात्मनोऽनुपदेशात्सर्वान्तरत्वमवगम्यते । विज्ञानकोशवशादौपाधिकप्रियाद्यवयवयोगो न विरुध्यते । ब्रह्मणोऽन्नमयादिकोशपरंपरया शारीरत्वमप्युपपन्नमेव शारीरजीवप्रतिबिम्बत्वादीश्वरस्य । तस्मादानन्दमयःपरमात्मा ॥

विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात् ॥ १ । १ । १३ ॥

ननु नाऽऽनन्दमयं ब्रह्म । कुतः । विकारार्थकमयट्प्रत्ययाद्ब्रह्मणश्चाऽऽनन्दविकारत्वानुपपत्तेरितिचेन्न । कुतः । "प्राचुर्या"न्मयटः प्रकृत आनन्दप्राचुर्यवाचकत्वादित्यर्थः । मयटः प्राचुर्यार्थकत्वेहेत्वन्तरमाह-

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १ । १ । १४ ॥

तमानन्दं प्रति ब्रह्मणोहेतुत्वव्यपदेशादित्यर्थः । 'एषह्येवानन्दयती" ति ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वं व्यपदिश्यते । योऽन्यानानन्दयति स, प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धम् ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः परमात्मेत्याह-

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १ । १ । १५ ॥

यत् "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मित्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां" मित्यस्मिन्मन्त्रे सर्वान्तरं ज्ञेयत्वेनोक्तं तन्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्माऽ"न्योऽन्तरात्माऽऽनन्दमय" इति गीयते । मन्त्रब्राह्मणयोरैक्यार्थायद्यप्यत्र व्याख्यानव्याख्येयभावाभावेन न मन्त्रब्राह्मणभावस्तथाऽपि ब्राह्मणस्य व्याख्यानरूपेण व्याख्येयमन्त्रं प्रत्युपायत्वात्प्रकृते ऽप्युपेयोपायभावोऽस्तीति मान्त्रवर्णिकमित्युक्तम् ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः परमात्मा न जीव इत्याह-

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १ । १ । १६ ॥

ईश्वरादितरो जीवो नाऽऽनन्दमयः । कुतः । अनुपपत्तेः । "सोऽकामय" दिति सृष्टेः पूर्वमीक्षणं 'बहुस्यां प्रजायेये' ति सृष्ट्यात्मकत्वं सतपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजते" ति सृष्टिहेतुत्वं च श्रूयते, तत्सर्वस्याऽनुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । जीवज्ञानस्य शरीरसाध्यत्वादीक्षणाऽनुपपत्तिर्बोध्या । श्रुतौ तपःशब्द ईक्षणपरः ॥ किञ्च

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १ । १ । १७ ॥

नाऽऽनन्दमयो जीवः । कुतः । जीवानन्दमययोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । तथा च श्रूयते " रसोवै स रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती' त्यानन्दमयस्य लब्धव्यत्वेन जीवस्य लब्धृत्वेन व्यपदेशः । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति ॥

नन्वानन्दमयशब्देन प्रधानमुच्यताम् । तत्राह

कामाच्च नाऽनुमानाऽपेक्षा १ । १ ॥ १८ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानमनुमानैकगम्यं प्रधानमित्यर्थः । आनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वा प्रधानस्य नाऽपेक्षा न स्वीकारः । कुतः । "कामा दानन्दमयाधिकारे "सोऽकामयते" ति कामयितृत्वश्रवणादित्यर्थः । नह्यचेतने प्रधाने कामः सम्भवति । "ईक्षतेर्नाऽशब्द" मित्यत्र निराकृतमपि प्रधानं गतिसामान्यप्रपञ्चनाय पुनर्निराकृतमिति बोद्धव्यम् ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १ । १ । १९ ॥

इतश्च न जीवे प्रधाने वाऽऽनन्दमयशब्दो यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रबुद्धस्य जीवस्य तद्योगम् । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । तं शास्ति शास्त्रं तस्मादित्यर्थः । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवती" तिशास्त्रम् । अस्याऽर्थः । यस्मादैक्यज्ञानावस्थायामेव विद्वानेतस्मिन्ब्रह्मणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दात्मकेन तादात्म्यहीनेऽनात्म्ये निष्कृष्योत्पद्यन्त इति निरुक्तानि स्थूलसूक्ष्माणि तैश्चाभेदवर्जितेऽनिरुक्ते निःशेषलयस्थानं निलयनं सकलकार्यसंस्काराधाराविद्यातद्भेदशून्ये प्रकर्षेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति 'अथे'ति । ज्ञानफलमुक्त्वा ज्ञानाऽभावे दोषमाह श्रुति "र्यदाही"ति । यदास्मिन्नानन्दमये ब्रह्मण्यल्पमप्यन्तरमतादात्म्यस्वरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तत इत्यर्थः । इदं शास्त्रं प्रधानपरि-

ग्रहे जीवपरिग्रहे वा न घटत इति । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् ।

इदं त्वेकदेशिमतम् । भगवत्पादास्त्वभ्यस्यमानानन्दपदस्याऽऽनन्दमये लक्षणा, "अन्योन्तरात्माऽऽनन्दमय" इत्यत्रानन्दमयपदस्य प्राचुर्यार्थकत्वे ब्रह्मणि दुःखलवप्रसङ्गः स्यादिति प्रचुरानन्दे लक्षणा, "ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठे" त्यत्र ब्रह्मपदस्यावयवविशेषे लक्षणेति मुख्यत्रितयलङ्घनं विकारप्रायपाठपरित्यागश्चैकदेशिमते स्यात्, स्वपक्षेतु "ब्रह्मपुच्छं" मित्यत्र पुच्छपदस्यावयवप्रायपाठपरित्यागमात्रमिति मन्वाना आनन्दमय इति मयडधिकारार्थक एवेति वदन्तः सूत्राण्यन्यथाव्याचक्रुः । अधिकरणरचनातु । "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे" त्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्मोच्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति ब्रह्मपुच्छशब्दाभ्यां संशयः । ईक्षत्यधिकरणे संशयाभावात्प्रायपाठस्य न निश्चायकत्वम्, इह तु पुच्छपदस्याऽवयवाधारत्वयोर्लक्षणासामान्यात्संशयेऽवयवप्रायपाठस्य निश्चायकत्वमिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । प्रयोजनंच पूर्वमुक्तम् । तत्र पुच्छशब्दादवयवत्वे प्राप्त उच्यते । "आनन्दमयोऽभ्यासात्" । आनन्दमयशब्देनानन्दमयवाक्यस्य "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे' त्यत्र विद्यमानं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । तद्ब्रह्मपदं स्वप्रधानब्रह्मपरम् । कुतः । अभ्यासात् । 'असन्नेवसभवत्यसद्ब्रह्मेतिवेदचेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे' त्यादौ ब्रह्मपदस्याभ्यासात् । यत्तु पुच्छशब्दादवयवपरत्वमिति तत्राऽऽह । "विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात्'। विकारशब्दादवयवपरपुच्छशब्दान्न तत्समानाधिकरणब्रह्मपदं स्वप्रधानब्रह्मपरमिति चेन्न कुतः।।प्राचुर्यादवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यंचात्रावयवप्रायप्रयोगः ।

एवं चान्नमयादीनां पुच्छान्तानवयवानुक्त्वाऽऽनन्दमयस्यापीतरावयवोक्तौ पुच्छस्य बुद्धौ सन्निधानादपुच्छमपि ब्रह्म पुच्छमित्युक्तं श्रुत्या । न हि ब्रह्मणो मुख्यं पुच्छत्वमानन्दमयस्य परमात्मत्वपक्षे युक्तं, स्वं प्रति स्वस्य पुच्छत्वानुपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्म पुच्छवत्पुच्छं सर्वाधिष्ठानं प्रतिष्ठा परायणं लौकिकस्यानन्दजातस्याधार इत्यर्थः । सर्वाधारत्वात्प्रतिष्ठापदसमभिव्याहारादाधारलक्षणा युक्तेति । इतश्च पुच्छशब्देनाधारो लक्ष्यतइत्याह । "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" । तस्य ब्रह्मणो विकारजातं प्रति हेतुत्वेन "इदं सर्वमसृजते"ति वाक्यव्यपदेशादित्यर्थः । न हि स्वविकारमानन्दमयं प्रति ब्रह्मणोऽवयवत्वं सम्भवति । मुख्यत इति स्वप्रधानं ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमिति । "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" । य"त्सत्यं ज्ञान"मित्यादिमन्त्रवर्णप्रकाशितं ब्रह्म त"द्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"ति ब्राह्मणवाक्येस्वप्राधान्येनगीयते मन्त्रब्राह्मणयोरैक्यार्थादित्यर्थः । इतश्चानन्दमयोऽत्र न प्रतिपाद्यस्तस्य वैषयिकप्रियाद्यवयवयोगेन स्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह । "नेतरोऽनुपपत्तेः" ।- "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे"त्यत्र ब्रह्म स्वप्रधानं नेतरत्, कुतः अनुपपत्तेः । ब्रह्मणोऽवयवत्वेऽवयव्यानन्दमयोऽत्रप्रतिपाद्य इति वक्तव्यम् । न हि तत्सम्भवति सावयवस्याग्रिमवाक्योक्तस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अतो ब्रह्म स्वप्रधानम् । इतश्चात्र पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वप्रधानमित्याह । "भेदव्यपदेशाच्च" । "रसंह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी-भवति" :। अयमानन्दमयो जीवो रसशब्दितं ब्रह्मानन्दं प्रतिबिम्बितं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति लब्धृलब्धव्यरूपेण भेदव्यपदेशादित्यर्थः । इत्थं ब्रह्मपुच्छक आनन्दमयोऽत्र-

न प्रतिपाद्य इत्याह। "कामाचनानुमानापेक्षा" । काम्यत इति काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वदृष्टेनानुमानेनानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यं विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः। अनुमानप्रकारस्तु । आनन्दमयशब्दो ब्रह्मपर आनन्दमयशब्दत्वा "दानन्दो ब्रह्मे"त्यत्रत्यानन्दशब्दवदिति । इतोऽपि ब्रह्मपुच्छवाक्ये ब्रह्मस्वप्रधानमित्याह।"अस्मिन्नस्य च तद्योगंशास्ति" । अस्मिन्पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रवृत्तस्यानन्दमयस्य जीवस्य "यदाह्येवैष एतस्मि"न्नित्यादि शास्त्रं तद्योगं मुक्तिं शास्तीत्यर्थः । तस्मादानन्दमयस्याऽत्राऽप्रतिपाद्यत्वात्पुच्छं ब्रह्मैव स्वप्रधानं निर्विशेषं ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १ । १ । २० ॥

पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदपदाभ्यासैा चेति मुख्यत्रितयात्मकबहुप्रमाणवशान्निर्गुणब्रह्मनिर्णयो यथा तद्वद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणात्संसारीहिरण्मयः पुरुषोऽस्त्विति पूर्वसिद्धान्तयुक्त्या पूर्वपक्षोत्थानादृष्टान्तरूपावान्तरसङ्गत्या पूर्वसिद्धनिर्गुण ब्रह्मणस्समन्वयापवादकमिदमारभ्यते । फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव पादसमाप्तिपर्यन्तम् । छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यएषोऽन्तरादित्येहिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकप्यासम्पुण्डरीकमेवाक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदित उदेतिहवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्योय एवं वेदेत्यधिदैवतमथाऽध्यात्ममथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत"इत्यादिः । उपास्तिप्रस्तावार्थोऽ"थ"शब्दः । य एष शास्त्रप्रसिद्ध आदित्यमण्डलमध्यवर्ती । स्थानाद्यसंबन्धकथनं परमात्मन उपा-

स्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । हिरण्मयो ज्योतिर्मयः । तत्रावहितधियामनुभवं प्रमाणयति "दृश्यत" इति । हिरण्यपदं ज्योतिःपरं सुवर्णपदमपि । आप्रणखान्नखाग्रात् । चक्षुषो विशेषमाह "तस्ये"ति । कपेर्मर्कटस्यासः पृष्ठभागोऽत्यन्तं तेजस्वी, तत्तुल्यं पुण्डरीकं तथाऽत्यन्तं तेजस्वि, तथाऽस्य देवस्याक्षिणी नेत्रे । ध्यानार्थमेव नाम करोति "तस्ये"ति । नामनिर्वक्ति "स" इति । उदित उद्गतस्सकार्यसर्वपापास्पृष्ट इत्यर्थः । ध्यानफलमाह "उदेति" । अधिदैवतं देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः । अधिदैवतध्यानोत्तयनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्याऽपि तदुक्तरीत्याऽऽह "अथे"ति । एतादृशं स्थानद्वयस्थं पुरुषमधिकृत्य रूपवत्त्वश्रुत्या सर्वपापास्पर्शश्रुत्या च संशयः । किमयं पुरुषो विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी, उत नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं संसारीति । कुतः । हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपवत्त्वश्रवणात्, अक्षिपुरुषस्यापि "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप"मिति श्रुत्या रूपवत्त्वश्रवणात्, "ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे"त्यादित्यपुरुषस्य "स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे"त्यक्षिपुरुषस्य चैश्वर्यमर्यादाश्रवणाच्च । न हि परमात्मनो मर्यादावदैश्वर्यं युक्तं "स एष सर्वेश्वर" इति श्रुतेः । स आदित्यपुरुषोऽमुष्मादादित्यादूर्ध्वगानां लोकानामीशिता देवकामानां देवभोगानां चेत्यर्थः । एतस्माच्चक्षुषोऽर्वाग्गतानां लोकानामीशिताऽक्षिपुरुषो मनुष्यभोगानां चेत्यर्थः । तस्मात्प्राप्तः आदित्ययोरन्तः पुरुषः परमेश्वर इति प्राप्ते, उच्यते । "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । "य एषोऽन्तरादित्ये" "य एषोऽन्तरक्षिणी"ति

च श्रूयमाणः परमेश्वर एव न संसारी । कुतः । तद्धर्मोपदेशात्तस्य परमेश्वरस्य ये धर्मास्तेषामस्मिन्वाक्य उपदेशादित्यर्थः।तद्यथा। "तस्योदिति नामे"त्यादिना सर्वपाप्मविरहेणादित्यपुरुषस्य नामोक्त्वा तदेव नामाक्षिपुरुषस्यातिदिशती "यन्नामतन्नामे"ति । तत्सर्वपापराहित्यं ब्रह्मधर्मः । एवं "सैव ऋक्तत्साम तदुक्थंतद्यजुस्तद्ब्रह्मे"त्यृगाद्यात्मत्वं निर्धारयति श्रुतिः। तच्च सर्वात्मकं ब्रह्मण उपपद्यते । "सैवर्गि"त्यादेरयमर्थः। तच्छब्देन पुरुषपरामर्शः। विधेयापेक्षयाऽन्यलिङ्गव्यपदेशः। उक्थं शास्त्रविशेषः। तत्साहचर्यात्सामस्तोत्रं मुक्थादन्यच्छास्त्रम्। ऋग्ब्रह्मत्रयोवेदा इति। एवं सर्वगानगीयमानत्वं श्रुतौ निर्दिष्टं "तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतमेव ते गायन्ती"त्यादौ। हिरण्यश्मश्रुकेशादिकं मायिकं परमेश्वरस्य लोकानुग्रहार्थमुपपद्यत इति न तेन विरोधः । तस्मादक्ष्यादित्ययोरन्तः परमात्मा ॥

किञ्च-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ १ । १ । २१ ॥

आदित्याक्ष्णोरन्तः श्रूयमाणः पुरुष आदित्यशरीराभिमानिनो जीवादन्यः। कुतः। भेदव्यपदेशात्। आदित्यशरीराभिमानिनो जीवादन्यस्य परमात्मनोऽन्तर्यामितयाऽन्तर्यामिब्राह्मणे भेदेन व्यपदेशादित्यर्थः। "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यादिश्रुत्यन्तरे तयोर्भेदव्यपदेशादस्यान्तर शब्दश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरुपास्य इति सिद्धम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ १ । १ । २२ ॥

पूर्वमव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गेनापहतपाप्मत्वादिना रूपवत्त्वादिकमन्यथा नीतम् । इह तु लिङ्गादाकाशशब्दश्रुतिरन्यथानेतुं न शक्यते, लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्रबलत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमारभ्यते । छान्दोग्ये श्रूयते "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण"मिति । तत्रोभयत्राकाशशब्दप्रयोगदर्शनात्संशयः, किं भूताकाशोऽत्राकाशशब्देनाभिधीयत उत परं ब्रह्मेति । "यदेष आकाश आनन्दो न स्या"दित्यादिवेदे ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगो भूताकाशो रूढ इति । विषयवाक्यार्थस्तु । शालावत्यनामकः कश्चिदृषिर्जैवलिं राजानं पृच्छत्य "स्ये"ति । सर्वस्य प्रपञ्चस्य किमधिकरणमिति प्रश्नार्थः । जैवलिरुत्तरमाह "काश" इति । कथंभूत आकाशस्सर्वजगत्प्रतिष्ठा, तत्राऽह "सर्वाणी"ति । भूताकाशव्यावृत्तये हेत्वन्तरमाह "काशो ही"ति । तत्रैव हेत्वन्तर "माकाश" इति । अयं सिद्धान्तार्थः । तत्र रूढ्या भूताकाशइति युक्तं न च वाक्यशेषानुपपत्तिः "राकाशाद्वायु"रित्यादौ तस्याऽपि वाय्वादिकारणत्वश्रवणात्, तस्माद्भूताकाशइति प्राप्ते ब्रूमः । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः । तल्लिङ्गात्तस्य ब्रह्मणो यल्लिङ्गं महाभूतस्रष्टृत्वादिकं तस्यास्मिन्वाक्ये दृष्टत्वादित्यर्थः । नन्विदं भूताकाशस्यापि वाय्वादिकारणत्वं दर्शितमिति चेन्न । मूलकारणे ब्रह्मणोऽपरिग्रहे "आकाशादेवे"त्यवधारणं "सर्वाणी"ति च भूतविशेषणं "आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती"ति

कारणे लयप्रदर्शनं चानुकूलं स्यात् । उपास्यत्वपरायणत्वप्रदर्शनं च ब्रह्मण्येव समञ्जसम् । श्रुत्यन्तरं च स्पष्टं ब्रह्मण एव परायणत्वं दर्शयति "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायण"मिति । राते र्धनस्य दातुर्यजमानस्य । "राति"रिति पाठे रातिर्धनदातुरित्यर्थः । किञ्च "स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त" इत्युद्गीथ आकाशरूपदेवताधर्मान्परत्वादीनुपसंहरति जैवलिः । तद्भूताकाशे न युज्यते । न हि तस्यानन्त्यं सम्भवति । श्रुतौ परत्वं गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयस्त्वं कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमनन्तत्वं देशतोऽपरिच्छिन्नत्वं प्रपूर्णम् । यत्तु लिङ्गाच्छ्रुतिर्बलीयसीति. तन्न । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन बह्वीनामनवकाशलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायैकस्या आकाशश्रुतेर्बाधस्य युक्तत्वात् । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मैवात्र देवतोद्गीथ उपास्येति सिद्धम् ॥

अत एव प्राणः ॥ १ । १ । २३ ॥

अत्र नातिदेशत्वात्र पृथक्सङ्गत्यपेक्षा । यथा पूर्वं आकाशश्रुतेरव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गोपबृंहितत्वाद्ब्रह्मपरत्वमुक्तं, इह तु श्रूयमाणसम्वेशनादिलिङ्गस्य प्राणेऽपि सम्भवेनाव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गसहचाराभावात्प्राणश्रुतिर्वायुपरेत्युक्त इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । तत्रैवाकाशवाक्यानन्तरं श्रूयत उद्गीथे "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसम्विशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते"त्यादि । अस्यार्थः । उद्गीथाधिकारे साम्नो भक्तिं प्रस्तावाख्यामिति यज्ञभूमौ इत्युक्तम् । कश्चिद्विद्वा-

कायणनामा धनाय राज्ञोयज्ञं गत्वाज्ञानवैभवं स्वस्य प्रकटयन्प्रस्तोतारमुवाच। हे प्रस्तोतर्यादेवता प्रस्तावं सामभक्तिविशेषमन्वायत्ताऽनुगता सा। प्रस्तोताऽधीतस्सन्चाकायणं पप्रच्छ "कतमे"ति। तस्य प्रतिवचनं"प्राण"इति। मुख्यप्राणवायुं व्यावर्तयति "सर्वाणी"ति। संविशन्ति लीनानि भवन्तिलयकाले। अभ्युज्जिहते जन्मकाले प्राणमभिलक्ष्योद्गच्छन्तीति। तत्र "प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः प्राणस्य प्राण"मित्यादौ ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगात्प्राणवायौ च प्रसिद्धतरत्वात्संशयः, किमत्रप्राणशब्देन ब्रह्माभिधीयत उतवायुविकार इति। मनः शब्दलक्षितं तत्साक्षिचैतन्यं प्राणं परस्मिन्नैक्येनस्थितमित्यर्थः। प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणसत्तास्फूर्तिदमात्मानं येविदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्यर्थः। तत्र प्रसिद्धिबलाद्वायुविकारइति प्राप्त आकाशन्यायमतिदिशति भगवान्सूत्रकारो ऽ"त एव प्राण" इति। अत एव पूर्वसूत्रोक्त"तल्लिङ्गा"दिति हेतोरेव प्राणशब्दं ब्रह्मेत्यर्थः "सर्वाणिहवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ती"त्यादिना महाभूतसंवेशनादिकं ब्रह्मलिङ्गं प्राणवाक्ये श्रूयते। न चवै "यदा पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं स यदा प्रतिबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त"इति श्रुत्या वायुविकारेऽपि संवेशनादि श्रूयत इति वाच्यम्। न हि तत्र महाभूतसंवेशनादि श्रूयते, किन्त्विन्द्रियसंवेशनादिकमेव। श्रुत्यर्थस्तु। तर्हि तस्यां सुषुप्त्यवस्थायामित्यर्थः। वाक्पदमनुक्तकर्मेन्द्रियलक्षकम्। चक्षुः श्रोत्रे धीन्द्रियाणामुपलक्षणम्। तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गात्प्राण शब्दवाच्यं ब्रह्मैवेत्यौस्यं प्रस्तावे देवतेति सिद्धम्॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ १ । १ । २४ ॥

पूर्वं प्राणवाक्ये ब्रह्मलिङ्गसत्त्वाद्भवतु ब्रह्मपरता । इहास्य वाक्ये तदभावान्न ब्रह्मपरतेति प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमारभ्यते । छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिद मस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति"रिति । अस्यार्थः । गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरोक्त्यर्थोऽथशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात्परः परस्ताद्यज्ज्योतिर्दीप्यते तदिदमित्यौदरज्योतिष्युपास्यते । कुत्र तद्दीप्यते तत्राह "विश्वत" इति । विश्वस्मात्प्राणिवर्गादुपरीत्यर्थः । विश्वशब्दस्य कतिपयार्थकत्वं व्यावर्तयति "सर्वत" इति । सर्वस्माद्भूरादिलोकात्सर्वसंसारमण्डलादुपरीत्यर्थः । उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तेषु । इदंशब्दार्थं स्फुटयति "यदि"ति । लोकवेदयोर्भौतिकतेजसि ब्रह्मणि च प्रयोगात्संशयः, किमिह ज्योतिश्शब्देनादित्यादिकं तेजोऽभिधीयत उत ब्रह्मेति । किन्तावदत्र युक्तिः । भौतिकमिति । कुतः । प्रसिद्धत्वात् "यतो दिव" इत्यादिना मर्यादादिश्रवणाच्च । न हि सर्वव्यापिनो ब्रह्मणो मर्यादादिकं युक्तम् । तस्माद्भौतिकं ज्योतिरिति प्राप्ते ब्रूमो "ज्योतिश्चरणाभिधाना"दिति । अत्र ज्योतिश्शब्दग्राह्यं ब्रह्मैव । कुतः । चरणाभिधानात्पादाभिधानादित्यर्थः । तथा हि ज्योतिर्वाक्यात्पूर्ववाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिश्यते "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"ति । एतदर्थस्तु । "गायत्री वा इदं सर्व"मित्यत्र भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणैः षड्विधा चतुष्पदा गायत्रीति यदुक्तं तद्गायत्र्युपाधिब्रह्मणो महिमा विभूतिस्तावान्यावानयं प्रपञ्चः । स्वयं

पुरुषस्ततोज्यायान्। तदेवाह"पाद"इति । सर्वाणिभूतान्यस्यैकः पादएकदेशः । त्रिपादमृतं दिवियोतनवति स्वात्मनि स्थितमिति॥ एवं च "यदतः पर" इत्यत्र यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रसिद्धार्थवाचकत्वात्पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धं ब्रह्मात्रापि द्युसम्बन्धाद्यच्छब्देनप्रत्यभिज्ञायते, न प्रकृत लौकिक तेजः। "अतः पर"इत्यादिना श्रुत ब्रह्मणोमर्यादादिकमुपासनार्थमित्युक्तम् । ज्योतिश्शब्दो ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धो वेदान्तेषु । तस्मादिह ज्योतिश्शब्दं ब्रह्म ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ १ । १ । २५ ॥

यदुक्त सर्वत्रगायत्र्याख्यच्छन्द उपाधिकब्रह्मण उक्तत्वात्तदत्र प्रत्यभिज्ञायत इति तन्न, "गायत्रीवा इदं सर्वं भूत यदिदं किञ्चे"ति गायत्र्याख्यच्छन्दसः प्रकृतत्वात्तस्यैव "पादोऽस्य विश्वाभूतानी"ति भूतपादव्यपदेशो न ब्रह्मण इति । पूर्ववाक्ये छन्द एवाभिधीयते नब्रह्मेति चेन्न, गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगतब्रह्मणिसर्वात्मकत्वं प्रतिपाद्यते । "गायत्री वा इदं सर्व"मित्यादिना न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं समञ्जसम्। तस्माद्गायत्र्यां विकारे यदनुगतं ब्रह्म तदेव"गायत्री वा इदं सर्व" मित्यादिना प्रतिपाद्यत इति । निष्कृष्टार्थस्तु । छन्दोऽभिधानाद्गायत्र्याख्यच्छन्दस एवपूर्ववाक्ये प्रकृतत्वान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्न । कुतः । तथा छन्दोद्वारेण तद्गते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तसमाधानस्य निगदादभिधानात्। तत्र दृष्टान्तः । तथा हि दर्शनम् । अन्यत्रापि विकारद्वा-

रेण ब्रह्मोपासनं दृश्यतइति। दर्शनं दृष्टमित्यर्थः। "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थेमीमांसन्तएतमग्नावध्वर्यवएतं महाव्रते छन्दोगा" इति। तदर्थस्तु। एतमेवात्मानमृग्वेदिनो महत्युक्थे प्रधाने शास्त्रे तदनुगतमुपासते,यजुर्वेदिनोऽग्नौक्रतौ, सामवेदिनो महाव्रताख्येक्रतौ तदनुगतं ब्रह्मानुसन्दधतइत्यैतरेये दृष्टमित्यर्थः। एवं गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षकइति पूर्ववाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टम्। यद्वागायत्रीशब्दो ब्रह्मणि गौणः। तथा च सूत्रे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः। यथा गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतुष्पादेवं ब्रह्माऽपि चतुष्पादिति गायत्रीशब्देनभिधीयते। चतुष्पात्त्वं गुणयोगात्। तथा गायत्री सादृश्येनाचेतोऽर्पणस्य ध्यानस्य निगदाभिधानादिति। "तथा हि दर्शन" मिति छन्दोऽभिधायिशब्दस्य सादृश्यादन्यत्र प्रयोगे दृष्टान्तः। तथा हि "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्येदश सन्तस्तत्कृत" मित्युपक्रम्याह "सैषा विराडि" ति। अस्यार्थः। संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वायौलीयन्तेऽध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुः श्रोत्रमनांसीत्युक्तम्। ते वायुना सहपञ्चाधिदैविका अध्यात्मिकेभ्यः प्राणादिभ्योऽन्ये, तथा प्राणादयः पञ्चाधिदैविकेभ्योऽन्ये। एवं ते सर्वे दश सन्तः कृतमित्युच्यन्ते। कृतापरपर्यायचतुरायनामकद्यूतगतचतुरङ्कयचत्वारः पदार्थाः प्रकृते सन्ति, त्र्यङ्कायवस्त्रयो, द्व्यङ्कायवद्वौ, एकाङ्कायवदेकश्च। एवं कृतेदशके सर्वान्तर्भावासत्रये सर्वजयो भवति। यथा कृतेजिते त्रेतादिसंज्ञानित्र्यङ्कायादीनिजितानि भवन्ति, तद्वत्तत्र चतुरायकापरपर्याय चतुरङ्कायनामकद्यूतस्य कृतमिति संज्ञा। स च चतुरङ्कायोदशात्मकश्चतुर्ष्वङ्केषु त्रयाणां, त्रिषु द्वयो, स्तयोरेकस्य चान्तर्भावात्। वाय्वादयोऽपि दश। तथा

च दशात्वसंख्यासादृश्याद्वाख्यादयः कृतमित्युच्यन्ते । एवमेव "दशाक्षरा विरा"डिति श्रुत्या "विराट्" नामकच्छन्दसो दशात्मकत्वाद्वाख्यादौ विराट्शब्दप्रयोग इति यथा तद्वद्ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसाम्याद्गायत्रीशब्दप्रयोग इति दृष्टान्तार्थः । तस्मात्पूर्ववाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टं न च्छन्द इति सिद्धम् ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ १ । १ । २६ ॥

इतश्च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यभ्युपगन्तव्यमि 'त्येव' शब्दार्थः । कुतः । भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः । भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पदागायत्रीति व्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः । न ह्यक्षरसन्निवेशरूपगायत्र्यां भूतादिपादव्यपदेशः सम्भवति । किञ्च "तेवा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा" इति श्रुतिः पूर्वं ब्रह्मणः प्रकृतत्वे सङ्गच्छते । तथा हि गायत्र्याख्य ब्रह्मणो हार्दस्योपास्त्यङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं "तस्य हवा एतस्य हृदयस्य पञ्चदेवसुषय इत्यादि वाक्यम् । तत्र "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा 'इति श्रुतम् । तथा चोपास्त्यङ्गानां द्वारपालानां हृदयच्छिद्रेषुस्थितानां प्राणादिवायूनां ब्रह्मपुरुषत्वोक्तौ हृदयच्छिद्रेष्वपि ब्रह्मसम्बन्धोऽवगम्यत इत्यतोऽस्ति पूर्ववाक्ये ब्रह्मप्रकृतम् । न हि गायत्रीमात्रस्यैवोपास्यत्वे तदङ्गानां ब्रह्मपुरुषत्वं युक्तम् । अतो हृदयच्छिद्रेषु ब्रह्मसम्बन्धात्तत्रस्थवायूनां ब्रह्मपुरुषत्वमिति ब्रह्मपुरुषश्रुत्युपपत्तेरिति । श्रुत्यर्थस्तु । हृदयस्य पञ्चदेवच्छिद्राणि । आदित्यादिनामकैः प्राणादिवायुभिर्देवैः परिपाल्यत्वाद्देवसुषिरं छिद्राणामुपचर्यते । तानि हृदयच्छिद्राणि हृदयस्य प्राङ्मुखदक्षिणमुखप्रत्यङ्मुखोदङ्मुखोर्ध्वमुखरूपाणि ।

स्वातन्त्र्यं जनकत्वेन, वाक्यार्थप्रतीतेर्गुणत्वं तज्जन्यत्वेनेति बोध्यम् । अस्तिकौषीतकीब्राह्मणोपनिषदि "इन्द्रप्रतर्दनाख्यापि का प्रतर्दनो हवैदैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण चे"त्यारभ्याम्नाता । तस्यां श्रूयते "सहोवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपस्वे"ति । तथोत्तरत्रापि "अथ खलुप्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति तथा न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या"दित्यादि । अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत"इत्यादि । अस्यार्थः । दिवोदासस्यापत्यं पुमान्दैवोदासिः प्रियं प्रेमास्पदं धामगृहम् । तद्गतौ हेतु 'युद्धेने ति । तत्कारणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन च प्रतर्दनो राजेन्द्रस्य गृहं जगामेत्यन्वयः । तं दृष्ट्वेन्द्रउवाच "प्रतर्दन वरन्ते ददामि" । सहोवाच प्रतर्दनो "हे इन्द्र त्वमेववरं वृणीष्वयं त्वं मनुष्यायहिततमं मन्यस" इति । तत इन्द्र उवाच "प्राणोऽस्मी"ति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति "प्रज्ञात्मे"ति । निर्विशेषचिन्मात्रं व्यावर्तयति "तं मा" मिति । इदं च प्राणस्येदंरूपदेवतात्वेलिङ्गम् । प्राणस्य मुख्यप्राणत्वपरत्वेलिङ्ग "मथ खल्वि"त्यादि । वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयानन्तर्यं "मथ" शब्दार्थः । प्राणवायोर्देहधारणं तदुत्थापनं च कार्यमिति प्रसिद्धमिति "खल्वि"त्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वेलिङ्गं "न वाच"मिति । प्राणस्य परमात्मत्वेलिङ्गं "स एष" इत्यादि । एव च प्राणशब्दस्येन्द्रप्राणवायुजीवपरमात्वपरत्वेन लिङ्गानां विद्यमानत्वात्संशयः किंपरः प्राणशब्द इति । तत्र प्रसिद्धत्वात्प्राणवायुपर इति प्राप्त उच्यते "प्राणस्तथाऽनुगमात्" । तत्र प्राणो ब्रह्मैव । कुतः । तथाऽनुगमात्तथा

ब्रह्मपरत्वेनाऽनुगमात् । अवगमादित्यर्थः । तथाहि प्रतर्दनः खलु हिततमं पुरुषार्थं वृणुवान् । तस्य परमपुरुषार्थकामस्य प्राण उपास्यत्वेनोपदिश्यते "प्राणोऽस्मी"त्यादिना । एवं च परमपुरुषार्थत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं प्राणवायुः स्यात् । तथा "सयोऽहमां वेद न हवै तस्य केन च न कर्मणा लोकोमीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यये"त्यादिब्रह्मपरिग्रहे घटते, "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर"इत्यादिना ब्रह्मज्ञानिनः कर्मक्षयश्रवणात् । तदर्थस्तु योऽधिकारी मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो न मीयते न हिंस्यते महतापि पापेन, ज्ञानमाहात्म्येनसर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादिति भावः। एवं प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मण एव युक्तम् । एवमुपसंहार "आनन्दोऽजर" इत्यपि ब्रह्मपरत्वे घटते । तथा "सनसाधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कनीयानेषह्येव साधुकर्मकारयत्येषएवा साधुकर्म कारयत्येष लोकाधिपतिरेषलोकपाल एष लोकेश"इति च ब्रह्मण्येव समञ्जसम् । अत्र हि धर्माद्यसंस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं तदीशितृत्वं च ब्रह्मणोऽसाधारण लिङ्गमस्तीति । तस्मात्पूर्वपरपर्यालोचनया ब्रह्मपरमेव प्राणपदमिति ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ॥ १ । १ । २९ ॥

ननु यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदयुक्तमिति नञर्थः । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशाद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मत्वेनोपदेशादित्यर्थः । तथाहि । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायोपदिशति "मा मेव

विजानी ही" त्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मे" त्यहङ्कारवादेन । किञ्च देवतायाः प्राणत्वे लिङ्गान्तरमस्ति "अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छ" मिति । "रुन्" वेदान्तवाक्यं तचेषां मुखे न वर्तते तेऽरुन्मुखाः । शालावृकेभ्योऽरण्यश्वभ्यः । न हीदं ब्रह्मणो युक्तम् । एवमिन्द्रपरत्व इतरथथासम्बन्धं योजनीयमिति । अत्रोच्यते "अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मि" न्निति । हि यस्मादस्मिन्नध्यायेऽध्यात्मसम्बन्धस्य भूमावाहुल्यमुपलभ्यत इत्यर्थः । तथथा "यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणोवसति तावदायु" रिति प्रमाणस्यैव प्रज्ञात्मनः परमात्मभूतस्यायुःप्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति, न पराचीनस्येन्द्रस्य । एवमस्ति वे "प्राणानां निश्रेयस" मिति श्रुतिरात्मानमिन्द्रिय श्रयं प्राणं दर्शयति । प्राणस्यास्तित्वे स्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां निश्रेयसंस्थितिरिति श्रुत्यर्थः । एवमेव 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या' दिति परमात्मानं वक्तारमुपक्रम्य "तथथारथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत" इति वाक्यं विषयेन्द्रियव्यवहारानभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । श्रुत्यर्थस्तु । तत्तत्र भूतमात्रादीनां नानात्वं नेत्यर्थेदृष्टान्तः । यथालोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्यवर्तिषुशलाकासु चक्रोपान्तनेमिरर्पिता, नाभौचक्रपिण्डकायामरा अर्पितास्तद्वद्भूतानि पृथिव्यादीनि । मात्राः शब्दादयो विषयाः । मीयन्त इति मात्राः । प्रज्ञामात्रासुस्वस्वबोधकेष्विन्द्रियेषु बुद्धिद्वाराऽर्पिताः । कर्मेन्द्रियेष्वपि तद्विषया अर्पितास्तदधीनत्वात्तद्व्यवहारस्य । ताश्च प्रज्ञा-

मात्राः प्राणे परस्मिन्नर्पिताः । प्राणस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं "स एष" इति । तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात्प्रत्यगात्मकब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेश इति सिद्धम् ॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेश इत्याशङ्क्याह । •

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशोवामदेववत् ॥ १ । १ । ३० ॥

इन्द्रस्य वक्तुर्मामेव विजानीहीत्युपदेशः शास्त्रदृष्ट्या ज्ञातव्यः । अहमेव परंब्रह्मेति शास्त्रदृष्ट्या पश्यन्नेवमुक्तवानित्यर्थः । "वामदेववद्"इति । यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या "अहं मनुरभवं सूर्यश्चे"त्याह तद्वदित्यर्थः । यदुक्त"मिन्द्रोपक्रमे"नित्यादिदेवतापरत्वे लिङ्गमिति, तन्न । यद्वेदान्तवाक्योत्थज्ञानप्रभावादहमेवं भूतोऽस्मीतीन्द्रावेदान्तवाक्यान्यध्येयानि, नेचेदरण्यरवम्यः प्रायच्छमित्येतदर्थकत्वेनाविरोधात् । तस्मात्प्राणात्मकब्रह्मपरमेतद्वाक्यमिति सिद्धम् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतद्योगात् ॥ १ । १ । ३१ ॥

ननु यदुक्तमध्यात्मसम्बन्धबाहुल्याद्देवतात्मा प्राण इति तन्सत्यम् । तथापि न ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यं किंतु जीवमुख्यप्राणवायुपरमपि । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । "न वाचं विजिज्ञासीतवक्तारं विद्यादि" ति जीवलिङ्गं वागादिकरणैर्वेष्टितस्य वक्तुर्जीवस्य सुविशेषत्व पलभ्यते । एवं "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती." ति प्राणलिङ्गं, देहधारणस्य प्राणलिङ्गत्वात् । तथा हि प्राणसंवादे श्रूयते ।

वागादयस्सर्वे प्राणाः प्रत्येकं श्रेष्ठतामात्मनो मन्यमाना-स्तन्निर्धारयिषया प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच "यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति सयुष्माकं मध्ये श्रेष्ठ" इति । तस्मिन्प्रजापतावेवमुक्तवति वागादि-ष्ूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावं शरीरं स्वस्थमस्थात् । मुख्य-प्राणस्योच्चिक्रमिषायां तु वागादीनां व्याकुलत्वात्तान्प्रति प्राण उवाच "मा मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि" । किं तत् । पञ्चधा प्राणापानादिभेदेनात्मानं विभज्यैतद्बाणं शरीरम् । वाति गच्छतीति बानं बानमेव बाणमस्थिरं शरीरमिति यावत् । तदवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणादे-हधारणं प्राणलिङ्गमेव । अर्थतोऽनुक्रान्तश्रुतिस्तु "मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्ट-भ्य विधारयामी" ति । प्राणवायोः प्रज्ञात्मत्वं कथमिति चेत्, ज्ञानेन्द्रियाश्रयत्वादिति ब्रूमः । तस्मादुपक्रमादिप-र्यालोचनया ब्रह्मरूपैकवाक्यार्थप्रतीतावपि तस्याजीव मुख्यप्राणरूपपदार्थप्रतीतिजन्यत्वेन गुणत्वात् पदार्थप्र-तीतेश्च तज्जनकतया प्रधानत्वादेकवाक्यार्थप्रतीतिमपोह्य वाक्यभेद एव न्याय्य इति जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां त्रया-णामुपास्यानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थत्वमिति त्रीणि वाक्यानि नैकं ब्रह्मवाक्यमिति चेन्न । उपासात्रैविध्यात्त्री-ण्युपासनानि प्रसज्येरन्नित्यर्थः । उपक्रमोपसंहारा-भ्यां ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्यत्वं सम्भवति । वाक्यभेदो न युक्तः । न च पदार्थप्रतीतेर्मुख्यत्वं, तस्या वाक्यार्थप्रतीति शेषत्वेन तस्या एव प्रधानत्वात् । न हि जनकत्वमात्रेणैव प्राधान्यं युक्तं, सन्निपत्योपकारकाणामपि प्रधानताऽऽप-त्तेः । "अत एव प्राण" इत्यत्रान्यत्र ब्रह्मलिङ्गवशात्प्रा-णशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेराश्रितत्वाच्च, इहापि हिततमोप-

न्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मण एवायमुपदेश इति । यत्तु जीवादि लिङ्गमस्तीति तत्परत्वमिति तन्न, प्राणव्यापारस्यापि परमेश्वरायत्तत्वेन देहधारणस्यापि ब्रह्मण्युपचरितुं शक्यत्वेनानन्यथासिद्धप्राणधर्मलिङ्गाभावात् । तथा च श्रुतिः "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिता"विति प्राणादिव्यापारस्येश्वरायत्तत्वमाह । नापि "न वाचं विजिज्ञासीते"त्यादिजीवलिङ्गविरोधः । जीवस्य ब्रह्मानन्यत्वेन सर्वोपाधिपरित्यागेन जीवस्य स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं "न वाचं विजिज्ञासीते"त्यादि प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थ उपदेशो न विरुध्यते । "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी"ति श्रुत्यन्तरं वागादिव्यापृतस्य वक्तुर्ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यं न प्राणादित्रितयपरम् । एकदेशिनस्तु "नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगा"दित्यस्यार्थान्तरमाचक्षते । तथा हि । न ब्रह्मवाक्ये जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विरोधः । कुतः । उपासनात्रैविध्यात् । जीवधर्मेण प्राणधर्मेण ब्रह्मधर्मेण च सहितस्य त्रिविधस्योपासनस्यैकस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति । तत्र "आयुरमृत"मिति, "उपास्व वायुः प्राण" इति, "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती"ति, "तस्मादेतमेवोक्थमुपासीते"ति प्राणधर्मः । "अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्राप्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोती"त्यादिजीवधर्मः । "ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि भूत-

मात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्रास्स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रान स्युर्न भूतमात्रास्स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पितास्स एष प्राण एव प्रज्ञात्मे''त्यादि ब्रह्मधर्मः । एतदर्थस्तु । ''प्राणो हि भूतानामायु''रिति श्रुत्यन्तरेण प्राणस्यायुष्ट्वं सिद्धं जीवनस्य तदधीनत्वात् । तस्मात्प्राणस्यैव देहाद्युत्थापकत्वाद्देहादिकमुत्थापयतीत्युक्थं प्राणः । एवमायुष्ट्वामृतत्वोक्थत्वं प्राणधर्म इत्यर्थः । ''सहवासः सहोत्क्रान्तिश्च''त्युक्तयानन्तर्य''मथ''शब्दार्थः । अस्या जीवाख्यप्रज्ञायास्सम्बन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पितानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्यास्याम''इत्युपक्रम्योक्तं ''वागेवे''ति । बुद्धेस्साभासायाः स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि विषयत्वरूपपूर्णशरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र नामप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरं बुद्धेरहङ्कारलक्षणायाः । तथा रूपप्रपञ्चविषयित्वमर्धंशरीरम् । तथा च कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहार्धमेकमङ्गमदूदुहदुद्रेचितवती पूरयामासेत्यर्थः । नामात्मकप्रपञ्चे वाग्द्वारा प्रविष्टा बुद्धिर्नामप्रपञ्चविषयित्वलक्षणमर्धशरीरमाप्नोतीति यावत् । तस्याः प्रज्ञायाः पुन''र्नाम''किल ''परस्ता''दपरभागे रूपप्रपञ्चविषयित्वलक्षणेऽर्धशरीरे चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुपस्थापिता भूतमात्रा शब्दरूपाद्यर्थरूपा कारणं भवतीत्यर्थः । चक्षुरादिना प्रकाशितोऽर्थप्रपञ्चो बुद्धेरितरभागं रूपप्रपञ्चविषयित्वलक्षणं पूरयामासेति यावत् । एवं वागिन्द्रियेणार्थप्रपञ्चेन च जीवाख्यप्रज्ञापूर्णविषयित्वलक्षणं शरीरं प्राप्य दृष्टा भवतीति

सिद्धम् । तदुपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे द्रष्टृत्वाध्यासमाह "प्रज्ञये"ति । तया द्वारा वाचं करणं प्रतिचिदात्माऽहं वक्तेत्यध्यासमनुभूय वाचा करणेन सर्वाणिनामानि वक्तृत्वेनाऽऽप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टृत्वमनुभवतीत्यर्थः। सर्वभूतविषयिकत्वमात्मनि द्रष्टृत्वादिसम्पादकत्वं च बुद्धेर्धर्म इति फलम् । "चक्षुरेवास्या" इत्यादिपर्यायान्तरार्थोऽपि संगृहीतः । सर्वाधारत्वानन्दत्वादिर्ब्रह्मधर्म इत्याह "ता वा" इति। भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च, मात्राश्च शब्दादयः पञ्च, एता दश भूतमात्राः, "अधिप्रज्ञं" प्रज्ञा इन्द्रियाणि तदुत्थज्ञानानि वाऽधिकृत्य प्रवर्तन्ते। दश प्रज्ञामात्राः पञ्चेन्द्रियाणि तदुत्थबुद्धयश्चा"धिभूतं" भूतानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते। एवं भूतमात्राणां दशानां ग्राह्यत्वेन प्रज्ञामात्रात्मकग्राहकापेक्षत्वमुक्तम् । प्रज्ञामात्राणां दशानां ग्राहकाणां ग्राह्यभूतमात्रापेक्षत्वं चोक्तम् । इदमेव मिथःसापेक्षत्वं ग्राह्यग्राहकयोः साधयति "यद्धी"ति। तदेव स्पष्टयति "न ह्यो"ति। ग्राह्याद्ग्राह्यं न सिध्यति, किन्तु ग्राहकादेव। एवं ग्राह्यं विना ग्राहकं न निर्वहतीत्यन्योन्यसापेक्षत्वमित्यर्थः। इदं ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नमित्याह "नो" इति। किं त्वेकस्मिन्नारमन्यारोपितमिति शेषः। "तद्यथे"त्यादि कृतव्याख्यानम्। तस्माद्ब्रह्मण एव धर्मत्रयेणोपासनमेकं विवक्षितम्। अन्यत्राऽपि "मनोमयः प्राणशरीर"इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनस्याऽऽश्रितत्वादिहाऽपि तदुच्यते। तस्माद्ब्रह्मवाक्यमिति। इदमेकदेशिमतमयुक्तम्। तथा हि। किमत्रोपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेयं, उत ब्रह्मविशिष्टोपासात्रयं, किं

वा ब्रह्मानुवादेन तदाश्रितोपासात्रयम् । नाद्यो ब्रह्मणः सिद्धत्वेन विध्ययोगात् । नाऽपि द्वितीयो वाक्यान्तरेण ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । नाऽपि तृतीयो ब्रह्मानुवादेनोपास्तिविधावेकशेऽप्यावशीकारादुपास्तीनां मिथोऽसम्बन्धात्प्रत्युपास्तिविध्या,वृत्त्या वाक्यभेदस्य दुरपह्नवत्वात् । तस्माद्यथाव्याख्यातमेव रमणीयम् ॥

एकादशन्याया अस्मिन्पादे सूत्राण्येकत्रिंशत् ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एवं प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि सर्वज्ञसर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणब्रह्मपरतया नीतानि । कानि चिद्वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यमानानि द्वितीयतृतीयपादाभ्यां ब्रह्मपरतया नीयन्ते । तत्र द्वितीयपादे प्रायश उपास्यब्रह्मपराणि विचार्यन्ते, तृतीये ज्ञेयपराणीति विभागः ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे सर्वज्ञत्वादिगुणस्य ब्रह्मणः सिद्धत्वात्तदुपजीव्योत्तरस्योत्थानाद्धेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः पूर्वोत्तरयोः । पूर्वाधिकरणेनास्याधिकरणस्यावान्तरसङ्गतिस्तु । यथा पूर्वं जीवादिलिङ्गबाधया ब्रह्मपरत्वमुक्तं ब्रह्मलिङ्गवशात्, न तथेह ब्रह्मलिङ्गमस्ति, किं तु ब्रह्मणः प्रकरणत्वमेव । तथा च प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलवत्त्वाज्जीवस्य मनोमयत्वादिलिङ्गमस्तीति तत्परमेवास्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । यद्वा पादान्तरत्वान्नावान्तरसङ्गत्यपेक्षेति । सर्वत्राधिकरणे सविशेषवाक्यविचाररूपे पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव फलम् । प्रथ० तु निर्विशेषवाक्यविचारस्तत्र

पूर्वपक्षे तदुपास्तिः सिद्धान्ते प्रमितिरिति भेदः। छान्दोग्ये श्रूयते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर"इत्यादि। अस्यार्थः। सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह "तज्ज"इति। तस्माज्जायत इति तज्जम्। तस्मिंश्च लीयत इति तल्लम्। तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम्। तज्जं च तल्लं च तदनं च तज्जलान्। अवयवलोपश्छान्दसः। 'इति' शब्दो हेतौ। यस्मादेवं तस्मात्सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यर्थः। "स क्रतुं कुर्वीते"त्यत्र विहितमुपासनमनूद्य शान्तिरूपं गुणं विदधाति "शान्त"इति। यतो ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति, अतो द्वेष्यादीनामभावाच्छान्तः सन्नुपासीतेत्यर्थः। गुणं विधाय गुणिविधित्सया पुंप्रयत्नसाध्योपासनायाः फलमाह "अथे"ति। "पुरुषो"ऽधिकृत उपासकः "क्रतुमयः" संकल्पमयः। तत्र हेतु"र्यथे"ति। ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिन्देहे स्थितः सङ्कल्पयति तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभते। तेन सोऽधिकृतः "क्रतु"ध्यानं कुर्वीत। किं ध्यायेदित्याकांक्षायामाह "मनोमय"इति। विभक्तिव्यत्ययेन मनोमयं प्राणशरीरं परमात्मानं ध्यायेदित्यर्थः। अत्र मनोमयत्वादेः प्रकृतब्रह्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां संशयः, किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः शारीर उपास्यत्वेन गृह्यते, किं वा परमात्मेति। किमत्र युक्तं, शारीर इति। कुतः। "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र"इत्यादिना ब्रह्मणो मनआदिसम्बन्धनिरासाज्जीवस्य मनआदिसम्बन्धस्य सर्वत्र सिद्धत्वात्। तस्मान्मनोमयत्वादेः प्रकृतब्रह्मनिरपेक्षत्वात्तद्गुणकशारीर एवोपास्य इति प्राप्ते ब्रूमः, "सर्वत्र प्रसि-

द्धोपदेशात्" । अत्र परमेव ब्रह्मोपास्यत्वेन परिगृह्यते । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्सर्वेषु वेदान्तेषु यत्प्रसिद्धं ब्रह्म जगत्कारणं तस्यवात्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्यादिनोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं मनोमयत्वादि प्रकृतब्रह्मसम्बन्धीति तत्र । मनोमयत्वादेर्विशेष्याकांक्षायां य 'स्सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"ति प्रकृतं तदेवान्वेति, नाप्रकृतो जीवः; अन्यथा प्रकृतहानिप्रसङ्गात् । न च तदसम्भवः सर्वात्मकत्वेन सर्वस्याप्युपपत्तेरिति ॥

किञ्च ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ १ । २ । २ ॥

विवक्षिता उपासनाणामुपादेयत्वेनोपदिष्टा ये गुणाः सत्यसङ्कल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः । "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकाम" इत्यादिनोपदिष्टाः । यद्यपि मनोमयत्वादि जीवस्यासाधारणं तथाऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्यनुरोधेन सर्वात्मके ब्रह्मणि मनोमयत्वाद्युपपत्तिः । जीवधर्मान्ब्रह्मणि दर्शयति च श्रुतिः 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख"इति । जीर्णः स्थविरो भूत्वा दण्डेन वञ्चसि गच्छसि सोऽपि त्वमेवेत्यर्थः । "अप्राण"इत्यादि श्रुतिस्तु निर्गुणब्रह्मविषयेत्यविरोधः ॥

एवं सत्यसङ्कल्पत्वादीनां ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा जीवे तेषामनुपपत्तिमाह ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ १ । २ । ३ ॥

"तु शब्दोऽवधारणार्थः । अत्र मनोमयत्वादिगुणकं

ब्रह्मैवोपास्यं, न तु शारीरः । कुतः । "अनुपपत्तेः" सत्यसङ्कल्पत्वादीनां जीव आञ्जस्येनानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

शारीरस्य मनोमयत्वादिगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ १ । २ । ४ ॥

न शारीर इत्यनुषङ्गः । न शारीरो मनोमयत्वादिगुणक इहोपास्यः । कुतः । कर्मकर्तृव्यपदेशात् । "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी"ति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यं कर्मत्वेन व्यपदिशति । "अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन व्यपदिशति । न च सत्यां गत्यावेकस्मि-शारीरे कर्मकर्तृभाव आञ्जस्येनोपपद्यते । तस्माच्च शारीर उपास्यः ॥

किञ्च

शब्दविशेषात् ॥ १ । २ । ५ ॥

मनोमयत्वादिगुणः परमात्मैव न शारीरः । कुतः । "शब्दविशेषा"न्मनोमयत्वादिविशिष्टपरमात्माभिधायकस्य प्रथमान्तशब्दस्य सत्त्वादित्यर्थः । तथा हि समानप्रकरणे "व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा एवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मय"इत्यादौ पुरुषो हिरण्मय इति प्रथमान्तशब्देन परमात्माभिधानं, अन्तरात्मन्निति सप्तम्यन्तेन शारीराभिधानं दृष्टमिति । इहाऽपि प्रथमान्तत्वेन श्रुतो मनोमयइत्यादिशब्दः परमात्मपर एवेति ॥

ननु कर्मकर्तृव्यपदेशो न सम्भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशङ्क्याह

स्मृतेश्च ॥ १ । २ । ६ ॥

स्मृतिवशाज्जीवपरमात्मनोर्भेद इत्यर्थः ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥"

इत्याद्या स्मृतिः कल्पितं भेदं दर्शयति । अतः कर्मकर्तृव्यपदेश उपपद्यत इत्यर्थः ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ १ । २ । ७ ॥

ननु नात्र परमात्मोपास्यः । कुतः । अर्भकौकस्त्वात् । अर्भकमल्पमोकः स्थानं यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । "एष म आत्मान्तर्हृदय" इति हृदयरूपपरिच्छिन्नायतनत्वादित्यर्थः । किञ्च तद्व्यपदेशाच्च स्वशब्देनैवैषः "अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वे"त्यणीयस्त्वस्य व्यपदेशादाराग्रमात्रो जीव इहोपास्यो न सर्वगतः परमात्मेति चेन्न । "निचाय्यत्वादेव मेवमर्भकौकस्त्वाणीयस्त्वादिविशिष्टत्वेन रूपेण परमात्मन इह निचाय्यत्वादुपास्यत्वादित्यर्थः । सर्वगतस्य ह्यल्पदेशगतत्वं कयाचिदपेक्षया सङ्गच्छते, यथा सर्वलोकाधीशः परमात्मा श्रीरामचन्द्रोऽयोध्याधीश इति व्यपदिश्यते । एवं शालग्रामे विष्णुबुद्धिवद्हृदयपुण्डरीके परमात्माऽर्भकौकस्त्वादिगुणक उपासनापेक्षया व्यादिश्यते । नैतावता सर्वगतत्वहानिः । तत्र दृष्टान्तो "व्योमवदि"ति । यथा सर्वगतमपि व्योम सूचीपाशाद्यवच्छेदेनार्भकौकोऽप्यणीयोऽपि व्यपदिश्यते तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ १ । २ । ८ ॥

नन्वीश्वरस्य व्योमवत्सर्वगतत्वे चेतनत्वाविशेषाज्जीववत्सुखदुःखानुभवरूपसम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न । "वैशेष्या"ज्जीवपरमात्मनोरत्यन्तं विशेषादित्यर्थः । जीवः कर्ता भोक्त्रादिधर्मवांश्चेति तस्य सुखदुःखसम्बन्धो युक्तः । परमात्मा तु तद्विलक्षण इति न तस्य सम्भोगप्राप्तिरिति । विशेष एव वैशेष्यम् । स्वार्थे ष्यञ् विशेषातिशयद्योतनार्थो वा । न च जीवपरमात्मनोरभेदाद्भोक्तृत्वादिवैलक्षण्यमपि न स्यादिति वाच्यम्, बिम्बप्रतिबिम्बयोः परस्परधर्मासाङ्कर्यस्याबालसिद्धत्वादिति । तस्मान्मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवोपास्यो न शारीर इति सिद्धम् ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ १ । २ । ९ ॥

पूर्वं ब्रह्मणो भोक्तृत्वाभाव उक्तः । तर्हि तद्वदत्तृत्वमपि जीवस्य न ब्रह्मण इति दृष्टान्तसङ्गत्येदमारभ्यते । अत्र पूर्वपक्ष उपास्तिः फलम्, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मप्रमितिरिति विवेकः । कठवल्लीषु श्रूयते "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" इति । अस्यार्थः । यस्य परमात्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जात्या प्रसिद्धे अन्नवदोदनः, यस्य च मृत्युः सर्वमारक उपसेचनमोदनमिश्रघृतं भवति सत्सर्वस्यात्ता परमात्मा कारणात्मा यत्र वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं "नाविरतो दुश्चरिता"दिति मन्त्रोक्तोपायवान्यथावेद, इत्थमन्य उपायरहितो न वेदेति काकर्थः । अत्रौदनोपसेचनेन सूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता, उत जीवः, आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । त्रयाणामप्यस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासः संशयबीजम् । किं तावत्प्राप्तमग्निरिति । कुतः । "अग्निरन्नाद" इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वास्या "तयो-

रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती''ति श्रुतेः । न परमात्मेति प्राप्ते ब्रूमः । अत्ता चराचरग्रहणात् । अत्तेश्वरो भवितुमर्हति । कुतः । चराचरग्रहणाच्चराचरयोः स्थावरजङ्गमयोरद्यत्वेन ग्रहणाच्छ्रवणादित्यर्थः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वप्राणिमात्रस्याऽद्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् । न हि सर्वसंहर्तुः परमात्मनोऽन्यस्य जीवादेश्चराचरात्तृत्वं युक्तम् । तस्मादत्तेश्वर एव ॥

प्रकरणाच्च ॥ १ । २ । १० ॥

इतश्चेश्वर एवात्ता । कुतः । प्रकरणात्परमात्मनः प्रकृतत्वादित्यर्थः । ''न जायते म्रियते वा विपश्चि दित्यादिना परमात्मनः प्रकृतत्वात् । ''क इत्था वेद यत्र स'' इति च दुर्विज्ञेयत्वं ब्रह्मणोऽसाधारणलिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥१।२।११॥

पूर्वं ब्रह्मक्षत्रशब्दस्य मृत्युपदसान्निध्यादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य सन्निहितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्यास्यारम्भः । पूर्वपक्षे बुद्धिभिन्नजीवज्ञानं फलम्, सिद्धान्ते तु निर्गुणब्रह्मज्ञानमिति विभागः । अत्तृत्ववाक्यानन्तरं कठवल्लीषु पठ्यते ''ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः''इति । अस्यार्थः । ऋतमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ जीवपरमात्मानौ । छत्रिणो गच्छन्तीतिवदेकस्य जीवस्य भोक्तृत्वेन ब्रह्मणोऽपि भोक्तृत्वेन व्यपदेशः । सुकृतस्य धर्मस्य कार्ये देहरूपे लोके वर्तमानौ परार्ध्ये परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति. परार्ध्यं हृदयं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे

या गुहा नभोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मिथः विरुद्धौ कर्तृत्वादितद्वैलक्षण्याभ्याम् । तौ ब्रह्मविदः पञ्चाग्नयः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिणाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेतास्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । तत्र संशयः किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति । बुद्धिजीवाविति प्राप्तम् । कुतः । जीवस्य बुद्धिभिन्नत्वेन ज्ञानार्थं प्रश्नदर्शनात् । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय" इति । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकगामी भोक्ता जीवोऽस्तीत्येके नास्तीति चान्येऽतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतं निर्विचिकित्सं तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनमिति । नचिकेता मृत्युं प्रति वरत्रयं वृतवान्स्वपितुः सौमनस्यमग्निविद्याऽऽत्मविद्या चेति । तेषां वराणां मध्य एष तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं च बुद्धिजीवयोः पृष्टयोस्तावेवात्र निर्दिश्येते । किं च गुहाप्रवेशस्य ब्रह्मणोऽसम्भवादृतपानासम्भवाच्च बुद्धिजीवाविति प्राप्ते ब्रूमः । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । गुहां प्रविष्टाविह जीवपरमात्मानावेव । कुतः । आत्मानौ हि । हि यस्मादात्मानौ तस्मादित्यर्थः । "ऋतं पिबन्ता" विति कर्मफलभोगश्रवणेनैकस्तावदात्मेति द्वितीयोऽप्यात्मैवेति व्याख्यः । तत्र हेतुमाह "तद्दर्शना" दिति । संख्याश्रवणे हि संख्यावतोरेकरूपत्वस्य लोके दर्शनादित्यर्थः । तथाऽ"स्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य" इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्वेष्टव्यो नाश्वो न वा मनुष्य एवमिहाऽपि चेतनत्वसाम्याज्जीवपरमात्मानावेव । बुद्धिविलक्षणजीवप्रश्नस्यान्यदेशोत्तरम् । नैतद्वाक्येनाऽपि गुहाप्रवेशाद्बु-

पपत्तिर्ब्रह्मणो "यो वेद निहितं गुहायां"मित्यादौ बहुलं गुहाप्रवेशश्रवणात् । न चतंपानानुपपत्तिश्छत्रिन्यायस्य दर्शितत्वादिति । तस्माज्जीवपरमात्मानावेव गुहां प्रविष्टौ ॥

किं च

विशेषणाच्च ॥ १ । २ । १२ ॥

जीवपरमात्मनोरेवास्मिन्ग्रन्थे गन्तृगन्तव्यभावेन मन्तृमन्तव्यभावेन च विशेषितत्वादित्यर्थः । "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चे"त्यादिनाऽनन्तरेण ग्रन्थेन रथादिकल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति । "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद"मिति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति । तथा "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति पूर्वस्मिन्ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेन तावेव विशेषितौ । स जीवोऽध्वनः संसारमार्गस्य । पारमेव विशिनष्टि "त"दिति । व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव पारं ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः । दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञानमत एव गूढमनुप्रविष्टमाच्छादितरूपेण विद्यमानम् । कुत्रेत्यत आह "गुहे"ति । गुहायां बुद्धावाहितं निहितं गह्वरे बहुविधानर्थसङ्कटे देहे स्थितं पुराणं पुरातनं तमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृतात्तत्त्वमस्यादिवाक्यादधिगमस्साक्षात्कारस्तेन "सोऽहमेवे"ति निश्चित्य धीरो विद्वान्हर्षाद्युपलक्षितं संसारं जहातीत्यर्थः । तथा "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानो जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक" इति मन्त्रान्तरेऽपि जीवपरमात्मानावेव विशिनष्टि मन्तृमन्तव्यभावेन

आत्मेश्वरयोः समानस्तुल्यो वृक्षो देहः । पुरुषो जीवो निम-
ग्नो "मनुष्योऽहम्"इत्यभिनिवेशवाननीशयाऽविद्यया मु-
ह्यमानस्तत्त्वमजानन्ननिशं शोचति संसारमनुभवति । जुष्टं
ध्यानादिना सेवितं यदा तत्प्रकर्षदशायामन्यं बिम्बभूत-
मीश्वरं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदा स एवात्मत्वेन दृष्टस्य
महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति, ततश्च वीतशोको भवति । तत्र
हेतु"रिति" शब्देनोक्तः । बन्धहेतोरविद्याया दग्धत्वादि-
त्यर्थः । न ह्यविद्याध्वंसानन्तरं बन्धकल्पनं युक्तं, "न हि
वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते"इति श्रुतेः । रजो-
ऽविद्या विदुषि किञ्चनेषदपि स्वकल्पितं नाध्वंसते न संपा-
दयति स्वस्या एवाभावादित्यर्थः । तस्मात्पूर्वस्मिन्पर-
स्मिंश्च ग्रन्थे जीवपरयोरेव विशेषितत्वात्तावेव गुहां प्रवि-
ष्टाविति जीवत्वादिधर्मविनिर्मुक्तः परमात्मा ज्ञेय इति
सिद्धम् ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १ । २ । १३ ॥

पूर्वं "पिबन्तौ"विति प्राथमिकद्वित्वश्रुत्या चेतन-
त्वेन तुल्यजीवपरदृष्ट्यनुसाराच्चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो
नीताः । तर्हि तद्वदेव "दृश्यत"इति प्राथमिकप्रत्यक्त्वो-
क्त्याऽक्षिप्रतिबिम्बात्मावगत्यनुरोधाच्चरमश्रुता अमृत-
त्वादयः स्तुत्यर्थत्वेन कथञ्चिन्नेया इति दृष्टान्तसङ्गत्या-
ऽस्यारम्भः । पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्तिः फलं, सिद्धान्ते
ब्रह्मोपास्तिरिति । उपकोशलविद्यायां छान्दोग्ये श्रूयते
"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सि-
ञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छती"त्यादि । अस्यार्थः । पुरुषः
परमात्मा दृश्यते शास्त्रतो न त्विन्द्रियत इति शेषः । "एष

आत्मे''त्युपकोशलं प्रत्याचार्य उवाच । प्रतिबिम्बात्मकच्छायाख्यावृत्त्यर्थमाहै ''त''दिति । इत्युवाचेत्यन्वयः । अक्षिरूपस्थानस्य ब्रह्मसारूप्यमाह ''त''दिति । वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने इति द्वितीयाद्विवचनम् । ब्रह्मणो निर्लेपत्वाचक्षुषोऽपि निर्लेपत्वात्सारूप्यमित्यर्थः । तत्राक्षिण्यन्तर उपदिश्यमानः परमात्मोत प्रतिबिम्बादिरिति संशये, ''दृश्यत'' इति वचनात्सर्वगतस्याक्षिस्थानत्वानुपपत्तेश्च न परमात्मा किन्तु प्रतिबिम्बादिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तर उपपत्तेः । अन्तरोऽक्षिमध्यगतः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेरात्म-वामृतत्वाभयत्वादीनामिहोक्तानां परमात्मन्येवोपपत्तेरित्यर्थः । न च ''दृश्यत''इत्यनेन विरोधो, दर्शनस्य शास्त्रीयत्वेनाविरोधात् । किञ्च, ''एतं संयद्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्त्येष उ एव वामनी रेषहिसर्वाणि वामानि नयत्येष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाती''त्यत्र निर्दिष्टसंयद्वामत्वादिगुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेरन्तरः परमात्मैव । तदर्थस्तु । संयद्वामशब्दार्थमाह, ''एतं ही''ति । वामानि कर्मफलान्येतमात्मपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते । संयन्ति वामान्यस्मादिति वा संयद्वामः सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । वामनीरप्ययमेवेत्याह, ''एष''इति । वामनीशब्दार्थमाह, ''एष ही ति । वामानि शोभनानि जनं प्रापयति, जनस्य सर्वशुभप्रापकोऽप्ययमेवेत्यर्थः । भामनीरप्ययमेवेत्याह, ''एष''इति । भामनीपदार्थमाह, 'एष ही''ति । भामानि भानानि नयतीति भामनीः । अयमेव सर्वप्रकाशक इत्यर्थः । न हि प्रतिबिम्बस्यान्यस्य वैतादृशा गुणाः सम्भवन्ति । तस्मादक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मा ॥

कथं पुनः सर्वगतस्याल्पमक्षिस्थानं व्यपदिश्यत इत्यत्रोत्तरं पठति ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १ । २ । १४ ॥

ईश्वरस्याल्पस्थानादिव्यपदेशो नानुपपन्नः । कुतः । स्थानादिव्यपदेशात्, "यश्चक्षुषि तिष्ठ"न्नित्यादावीश्वरस्य चक्षुःस्थानव्यपदेशस्य दृष्टत्वादित्यर्थः । "आदि"पदेन रूपवत्त्वपरिग्रहो दृष्टान्तत्वेनोक्तः । "हिरण्यश्मश्रु"रित्यादौ रूपवत्त्वस्योपासनार्थत्वेनापादनादिहाप्युपासनार्थमल्पस्थानव्यपदेशो न विरुध्यत इति भावः ॥

अपि च

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १ । २ । १५ ॥

अक्षिपुरुषः परमात्मैव । कुतः । सुखविशिष्टाभिधानात् । एवकारेण नात्र संशयः कार्य इति सूच्यते । सुखविशिष्टं ब्रह्म वाक्योपक्रमे श्रूयते, तस्यैवेहाभिधानादित्यर्थः । तथाहि गुरुगृह आचार्याज्ञया चिरकालं वर्तमानमुपकोशलं गार्हपत्याद्यग्नय ऊचुः "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे" ति तत्र कं शब्दो वैषयिकसुखे रूढः, खं शब्द आकाशे रूढः । इति परस्परभेदे प्राप्ते श्रुतिराह "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क"मिति । एवं परस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादनात्सुखविशिष्टं ब्रह्म वाक्योपक्रमे श्रुतमिति । तस्यैवात्र ग्रहणं युक्तं नाप्रकृतच्छायादेरित्यक्षपुरुषः परमात्मा ॥

किञ्च

श्रुतोपनिषत्कस्य गत्यभिधानाच्च ॥ १ । २ । १६ ॥

इतश्चाद्यन्तरः परमात्मा । कुतः । श्रुतोपनिषत्कस्य गत्यभिधानात् । श्रुता ध्यस्तोपनिषद्ब्रह्मविद्या येन स श्रुतोपनिषत्कः । तस्य या गतिरर्चिरादिरूपा तस्याः प्रकृते ऽभिधानादित्यर्थः । "अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धयाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्नपुनरावर्तन्त" इति, स्मृतावपि ।

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥"

इति या गतिर्ब्रह्मविदो दर्शिता, सैवाक्षिपुरुषविदः श्रयते "अथ यदुचैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदुचनार्चिषमेवाभिसम्भवन्ती"त्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानव एतान्ब्रह्म गमयतीत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति । तदर्थस्तु । अथ देहपातानन्तरं ब्रह्मचर्यादितपसा हेतुनाऽऽत्मानमनुसन्धाय तद्विद्यया ध्यानाख्ययोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनादित्यादिद्वारा कार्यं ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कार्यं ब्रह्मविशिनष्ट्येतदिति । व्यष्टिसमस्तेन्द्रियाणां समष्ट्यभिमानिहिरण्यगर्भस्थानमित्यर्थः । तस्य वास्तवं स्वरूपमाहैतदिति । तद्विशेषणसिद्धार्थं हेतुमाहैतस्मादिति । स्मृतावग्न्यादिशब्दैरातिवाहिकास्तदभिमानिन्यो देवता गृह्यन्ते । अयेत्युक्तार्थम् । अस्मिन्नुपासके मृते यदि पुत्रादयः शव्यं शवसम्बन्धि संस्कारादिकर्म कुर्वन्ति यदि वा न कुर्वन्त्युभयथाऽप्यप्रतिहतोपास्तिफलास्त उपासका अर्चिराद्यभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्त्यर्चिषोऽहर्देवतां ततः शुक्लपक्षदेवतां ततः षण्मासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सरदेवतां ततश्चादित्यं ततश्चन्द्रमसं ततो

विद्युतमाप्नुवन्ति ततस्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागत्यामानवो मनुसृष्टावनुत्पन्नो ब्रह्मलोकभव इति यावत्। स पुरुषो गन्तव्यं कार्यं ब्रह्म गमयति प्रापयतीति । अर्चिरादिदेवैर्नेतृभिरुपलक्षितत्वाद्देवपथः । गन्तव्येन ब्रह्मणोपलक्षितत्वाद्ब्रह्मपथः । एतेन यथाकार्यं ब्रह्मप्रतिपद्यमानाः पुनरिमं मानवं मनोः सर्गं जन्ममरणाद्यावृत्तियुक्तत्वादावर्तरूपं नावर्तन्ते न प्रविशन्ति । तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा ॥

इतश्चाक्षिपुरुषः परमात्मा न प्रतिबिम्बात्मेत्याह ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १ । २ । १७ ॥

इतरश्छायापुरुषादिरक्षिगत इति न युक्तम्। कुतः। अनवस्थितेरुपासकस्य सर्वत्राक्षिणिच्छायासम्पादकबिम्बभूतपुरुषान्तरस्यानवस्थानादित्यर्थः । असम्भवाच्चामृतत्वादिगुणानां छायापुरुषेऽसम्भवादित्यर्थः । तस्मात्परमात्मैवाक्षिस्थान उपास्य इति सिद्धम् ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १ । २ । १८ ॥

पूर्वं "स्थानादिव्यपदेशाच्चे"ति सूत्रे "यः पृथिव्यां तिष्ठ"न्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणस्थं "यश्चक्षुषि तिष्ठ"न्नित्यादिवाक्यमन्तर्यामिणो ब्रह्मत्वं सिद्धवत्कृत्योदाहृतम् । तदाक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसङ्गत्येदमारभ्यते । पूर्वपक्षे यत्परतया वाक्यं नीयते तदुपास्तिः फलं सर्वत्र सविशेषविचारे द्रष्टव्यम्, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरेवेति । इहापि तथा फलं द्रष्टव्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे श्रूयते "य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरे

यमयती''त्युपक्रम्य ''यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत'' इत्यादि । अत्र पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते स्थावरादिरिति शङ्कां वारयति ''पृथिव्या''मिति । तदभिमानिदेवतां प्रत्याह ''य''मिति । अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वमित्याह ''यस्ये''ति । नियम्यकार्यकारणसंघातेनैव नियन्तृत्वमिति फलितमाह ''य'' इति । तस्य भिन्नत्वभ्रमं वारय''त्येष'' इति । ते मम चेत्यर्थः । एवं यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्याद्यधिदैवतानन्तरं यस्सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकं, यस्सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदं, यस्सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञं, यस्सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतं, यः प्राणेष्वित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्मं च कश्चिदन्तरोऽवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामी श्रूयते, स किमधिदैवाद्यभिमानिनी देवताऽऽत्मा, किं वा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किं वा परमात्मेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं देवताऽऽत्मेति । कुतः । ''पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योति''रित्यादिना कार्यकारणसंघातस्य देवतायां श्रुतत्वेन तस्या नियन्तृत्वोपपत्तेः । यस्य देवस्य पृथिव्यायतनं शरीरम् । अग्निर्लोको लोक्यते ऽनेन रूपादिरिति लोकश्चक्षुः ज्योतिरेव मन इत्यर्थः । न ह्यशरीरस्येश्वरस्य नियन्तृत्वं युक्तं, तस्माद्देवताऽऽत्मा योगी वेति प्राप्ते ब्रूमः ''अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्'' । अधिदैवादिषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो धर्माणामिह व्यपदेशादित्यर्थः । सर्वान्तर्यामित्वमात्मत्वममृतत्वमदृष्टत्वं चेह परमात्मनोऽसाधारणधर्मा उदाहृतवाक्ये द्रष्टव्याः । न चाशरीरस्य

नमेवादृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽस्यारम्भः। आथर्वणवाक्यमाम्नायते "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इत्यादि। अस्यार्थः। पूर्वमपरर्ग्वेदादि लक्षणाऽविद्योक्ता। तदानन्तर्यमथशब्दार्थः। यया तदक्षरमधिगम्यते सा परोत्कृष्टफलका विद्येत्यर्थः। अक्षरस्य वर्णसमुदायत्वं वारयति "य" दिति। अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियागम्यम्। अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयः। अगोत्रं वंशशून्यम्। अवर्णं जातिहीनम्। न केवलमिन्द्रियाविषयः किं तु तद्रहितं चेत्याह, "अचक्षु" रिति। न विद्येते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तथा। इदं च ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम्। कर्मेन्द्रियाभावमाह "त" दिति। पाणिश्च पादश्च पाणिपादं तद्यस्य नास्ति तत्तथा। उपलक्षणमेतत्कर्मेन्द्रियाणाम्। नित्यमनाशोपलक्षितम्। विभुं प्रभुम्। सर्वगतं सर्वकल्पनाधिष्ठानम्। सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानत्वात्। तदव्ययं नाशाभावात्। यद्यथोक्तमक्षरं भूतयोनिं यथा परिपश्यन्ति धीराः सा परा विद्येत्यन्वयः। तत्र संशयः किमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं वा शारीरो वा परमात्मा वेति। अदृश्यत्वादीनां प्रधाने सम्भवात्प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः। अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः। अदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमात्मैव। कुतः। धर्मोक्तेः। "यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपस्तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इतीश्वरधर्मस्य सर्वज्ञत्वादेर्भूतयोनौ निर्देशादित्यर्थः। सामान्यतः सर्वज्ञत्वं विशेषतः सर्ववित्त्वं यस्य ज्ञानमेव तपस्तस्मादीश्वरादेतत्कार्यरूपं ब्रह्म हिरण्यगर्भः सूक्ष्मभूतात्मकं नाम स्थूलभूतात्मकं रूपं च व्रीहियवादि सर्वं

मौक्तिकमलं च जायत इत्यर्थः । नन्व "क्षरात्परतः पर"
इत्यक्षराद्भूतयोनेः परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं श्रूयते, न भूतयो-
नेरिति चेन्न । "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो
ब्रह्मविद्या" मिति येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं सर्वज्ञं
पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय शान्ताय प्रोवा-
चाचार्यः प्रब्रूयादित्युपक्रम्य, "अक्षरात्परतः पर" इत्युच्य-
मानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते किं त्वक्षरादित्यवि-
द्यानिर्देशः । ततः पर इति न विरोधः । किं च । विषयवा-
क्येऽक्षरात्मकभूतयोनिविद्यायाः परत्वं श्रूयमाणं भूत-
योनेर्ब्रह्मत्वं गमयति । न हि ब्रह्मविद्यातोऽन्या विद्या
परा भवितुं युक्ता, मोक्षफलकत्वात्तादात्मकत्वस्य ब्रह्मवि-
द्याया एव सम्भवात् । ब्रह्मविद्योपक्रमे श्रूयमाणामपर-
विद्यामृग्वेदादिलक्षणां कर्मविद्यामनित्यफलकत्वेन निन्द-
ति च नित्यफलकत्वब्रह्मविद्याप्रशंसायै । तस्मात्परविद्या-
विषयभूतमक्षरं भूतयोनिर्ब्रह्मैव । निन्दा हि श्रूयते "प्लवा
ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म-एतच्छ्रेयो
येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवाऽपि यन्ती" ति ।
निन्दित्वा च कर्मविद्यां ततो विरक्तस्य ब्रह्मविद्याऽधिकारं
दर्शयति "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
न्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ" मिति । अयमर्थः प्लवन्ते गच्छ-
न्तीति प्लवा विनाशिनः । तत्प्रसिद्धौ हिशब्दः । अत एवा-
दृढाः । के ते । यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा, विंशा-
द्योऽष्टादश । ऋतुषु याजयन्तीत्यृत्विजः । षोडश यज्ञो-
पाधिकास्तत्पत्नी यजमानश्च यज्ञोपाधिकावेवमष्टादश
यज्ञरूपाः । क्षयिफलकत्वादवरं जघन्यं कर्म येषु श्रुत्या वि-
हितमेतदेव कर्म श्रेयो हेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते

पुनर्जरापूर्वकं मरणमेवाप्नुवन्तीत्यर्थः । कर्मजन्याल्लोकाऽस्यत्वादिना ऽनित्यतया परीक्ष्य ज्ञात्वा निर्वेदं वैराग्यमापद्येत् । कथम् । नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा । अहं तु नित्यफलार्थी, तस्मात्किं कर्मणेति विरक्तः सन् । तस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं गुरुपादोपसर्पणं कुर्यात् । तत्कृत्वा मुक्तिसाधनज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः। "रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं देवतां गुरु" मित्यादिना रिक्तहस्तगमनस्य निषिद्धत्वात्समित्पाणिरित्युक्तम् । "श्रोत्रिय" मित्यादिनाऽध्यापनहीनस्य कर्मिणो वा गुरुत्वं वार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरविद्या ब्रह्मविद्येति फलितम् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा ॥

अपि च–

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ १ । २ । २२ ॥

अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव नेतरौ प्रधानजीवौ । कुतः । विशेषणात् । "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः–अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इत्यादिना दिव्यत्वादिविशेषणश्रवणादित्यर्थः । प्रधाननिरासे हेत्वन्तरमाह "भेद" इति । 'अक्षरात्परतः पर" इति प्रपञ्चोपादानस्याव्याकृतस्येश्वरशक्तिभूतस्य श्रुत्यविरुद्धस्य जडस्य परमात्मनश्च भेदेन व्यपदिष्टत्वादित्यर्थः । अव्याकृतस्याक्षरत्वं स्वकार्यव्यापित्वेन, परत्वं स्वविकारापेक्षयेति ग्राह्यम् । दिव्य इत्यादेरयमर्थः । दिव्यः स्वयंज्योतिरमूर्तो निरवयवः पुरुषः पूर्णो बाह्यं कार्यमाभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति सबाह्याभ्यन्तरः सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थः । अजः कूटस्थः । न ह्येतादृशविशेषणान्यव्यक्ते जीवे वा सम्भवन्ति । तस्मात्परमात्मैव भूतयोनिः ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ १ । २ । २३ ॥

किं च भूतयोनिः परमात्मैव नेतरावित्यनुषङ्गः । कुतः । रूपोपन्यासात् । रूपं सर्वं विकारात्मकं शरीरं तस्योपन्यासादित्यर्थः । "अक्षरात्परत" इत्यस्यानन्तर "मेतस्माज्जायते प्राण" इत्यादिना प्राणादिपृथिव्यन्तानां सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वकार्यात्मकं रूपमुपन्यस्यति, "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे" ति । अग्निर्द्युलोकः, "असौ वाव द्युलोको गौतमाग्नि" रिति श्रुतेः । विवृता वेदा वागित्यन्वयः । पद्भ्यामिति प्रथमार्थे । पादौ पृथिवी । यस्यैतादृशं शरीरं स एष सर्वभूतानामन्तरश्चात्मा चेत्यर्थः । नह्येतादृशरूपोपन्यासो जीवाव्यक्तयोः परिग्रहे घटते । परमात्मनस्तु सर्वात्मकत्वात्संयुज्यते । अस्य सूत्रस्य वृत्तिकारमतरीत्याऽयमर्थः प्रदर्शितः । शङ्करभगवत्पादास्तु, "अग्निर्मूर्धे" ति वाक्यस्य जायमानमध्यपाताज्जायमानहिरण्यगर्भरूपसूत्रात्मपरत्वं न परमात्मपरत्वमिति वदन्ति । तथा हि । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" ति पूर्वं प्राणादीनां सृष्टिरुक्ता । तथोत्तरत्राऽपि "तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य" इति । यस्य द्युलोकादेः सूर्यः समिधोऽग्निरिव भासकः । यद्वाऽग्निर्द्युलोको यस्य सूर्य एव समिध "स्तस्यादित्य एव समि" दिति श्रुतेः । सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः । एवं पूर्वमुत्तरत्र च जायमानानां निर्दिष्टत्वा "दग्निर्मूर्धे" ति वाक्यं जायमानहिरण्यगर्भपरमेव । जायमानहिरण्यगर्भस्यात्मन उत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे श्रूयते "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक

आसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम" इति। समवर्तताजायत। जातः सन्नीश्वराज्ञया पतिर्बभूव भूतग्रामस्य। तस्मै हिरण्यगर्भाय विधेम परिचरेम। सूत्रार्थस्तु। भूतयोनिः परमात्मैव। कुतः। "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" इत्यादिना सर्वात्मकरूपोपन्यासादिति। सर्वकर्मसु साध्यं तपोज्ञानं पुरुष एवेत्यर्थः। तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमात्मा निर्विशेषो ज्ञेय इति सिद्धम्॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥ १। २। २४॥

अत्र रूपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः स्मृतो विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिः। यथा पूर्वं वाक्योपक्रमस्थादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वानुरोधेन ब्रह्मविषयत्वमुक्तं, तर्हि तद्वदेवेहाप्युपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वान्यथा प्रसिद्धानुगृहीतया जाठरार्थकत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः। "को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि" इत्युपक्रम्याम्नायते "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय" इत्यादि। अस्यार्थः। आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम्। ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वार्थमात्मपदम्। प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्येत्थं मीमांसां चक्रुः "को न आत्मा किं ब्रह्मे" ति। ते च निश्चयार्थमुद्दालकमा-

जग्मुः । सोऽपि सम्यङ् न वेदेति तेनोद्दालकेन सह वैश्वानरोऽयमिति निश्चयार्थं कैकयराजानमश्वपतिमागत्योचु "रात्मान" मित्यादि । सम्प्रत्यध्येषि सर्वदाध्यापयसि । स च कैकयराजा द्युलोकसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां मध्ये द्युलोकादिरेकैक एव वैश्वानर इति मीमांसाकाले विवदमानाः प्राचीनशालादयः षडृषयो मत्समीपमागता इति ज्ञात्वा तादृशविपरीतबुद्धिनिरासेन सम्यग्वैश्वानरबुद्धिजिग्राहयिषया तानेव" पप्रच्छ, "औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स" इत्यादिना । पृष्टाश्च सन्तस्तत्रैक ऋषिर्द्युलोक एव वैश्वानर इत्युवाच । अन्यस्तु सूर्यो वैश्वानर इति । एवं क्रमेण पृथिवीपर्यन्तमेकैकस्य वैश्वानरत्वं श्रुत्वा तेषां द्युसूर्यादीनां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वपादत्व गुणयोगं विधाय प्रत्येकं वैश्वानरपक्षं मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णतावस्तिभेदपादशोषणैर्दोषैर्निन्दित्वा तेषामेव द्युसूर्यादीनां वैश्वानरपुरुषं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा कृत्स्नं वैश्वानरोपासनमुपदिशति "यस्त्वेत" मित्यादिना । आभिमुख्येन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानः । तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकाद्याश्रयत्वमित्यर्थः । लोका भोगभूमयो भूतानि तदुपाधयो भोक्तारः स्वपरमात्मान इति भेदः । तत्तत्सम्बन्धिफलमन्नशब्दार्थः । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयमाह "तस्ये" ति । सुतेजस्त्वगुणाद्वैश्वानरस्य मूर्धा । विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यश्चक्षुः । "एष शुक्ल एष नील" इत्यादि श्रुतेर्विश्वरूपत्वं बोध्यम् । पृथङ्नाना वर्त्म गमनमात्मा स्वभावो यस्य वायोः स तथा नानागतिस्वगुणो वायुः प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यमित्यर्थः । रयिर्धनं तद्गुणा आपोऽस्य वस्तिर्मूत्र-

स्थानम् । वैश्वानरस्य होमाधारत्वसम्पादनार्थं "मुर एवे" त्य दि । एवं सति वैश्वानरशब्दस्य, "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषः" इत्यादौ जाठरे, "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्व" न्नित्यादावग्निसामान्ये, "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिश्री" रित्याद्यग्निशरीरायां देवतायां च प्रयोगदर्शनादुपक्रमे च "को न आत्मे" त्युपक्रमाच्च संशयः, किमत्र वैश्वानरो जाठर उताग्निसामान्यमुताग्निशरीरा देवताऽहोस्विच्छारीरोऽथवा परमात्मेति । श्रुत्यर्थस्तु । पुरुषे पुरुषाकारे देहे । विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । वैश्वानरस्याग्न्यधिष्ठानस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम तस्यास्मद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः । तत्र हेतू "राजा ही" ति । हि यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्यभिश्रीरीश्वरस्तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेति स्तुतिवाक्यार्थः । तत्र जाठरादौ वैश्वानरशब्दस्य प्रसिद्धत्वाज्जाठरादिरेव वैश्वानर इति प्राप्ते ब्रूमः । वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोरपि विशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मादित्यर्थः । जाठराग्निसामान्यतद्देवतासु साधारणो वैश्वानरशब्दो, जीवपर्योः साधारण आत्मशब्दः, तयोर्वैश्वानरात्मशब्दयो र्जाठरादौ जीवादौ च साधारणयोरपि सतोः परमात्मपरत्व एव विशेषोऽवगम्यते । "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा" इत्याद्युक्तद्युमूर्धत्वादेः सर्वात्मकपरमात्मपरिग्रह एवोपपन्नतरत्वात् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १ । २ । २५ ॥

किं च वैश्वानरपदस्य परमात्मपरत्वे स्मर्यमाणं स्मृत्युक्तं रूपमनुमानं स्यादिति । अनुमापकं लिङ्गं स्यादित्यर्थः ।

"यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥"

इत्यस्याः स्मृतेस्त्रैलोक्यशरीरात्मकस्वरूपप्रतिपादनपरोदाहृतश्रुतिरेव मूलं, मूलान्तरकल्पने मानाभावात् । तथा च स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात्तन्मूलश्रुतौ विद्यमानवैश्वानरशब्दः परमात्मपर एवेति तात्पर्यम् । सूत्र"इति" शब्दो हेतौ । यस्मादेवं लिङ्गमस्ति तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवेति ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १ । २ । २६ ॥

ननु वैश्वानरो न परमात्मा । कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमात्मपरो जाठरादौ रूढत्वात् । "आदि"शब्दात्, "हृदयं गार्हपत्य"इत्याद्यग्नित्रेताकल्पनं, "तद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय"मित्यादिना प्राणाहुत्याधारतासङ्कीर्तनं च गृह्यते । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव वैश्वानरशब्दः । किं चान्तः प्रतिष्ठाना"त्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे"ति वैश्वानरस्यान्तः प्रतिष्ठानश्रवणात् । इदं च जाठरे सम्भवति । न च द्युमूर्धत्वाद्यनुपपत्तिरग्निसामान्यात्मकभूताग्निपरिग्रहे तस्योपपत्तेः, द्युलोकादिसम्बन्धस्य तस्मिन्मन्त्रेणावगतत्वात् ।

"यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसीमन्तरिक्ष"मिति मन्त्रः। इमां पृथिवीमुत द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुना रूपेणाततान व्याप्तवानन्तरिक्षं तयोर्मध्यं चाततान स देवोऽग्निर्द्युलोकाद्यवयवो ध्येय इति मन्त्रार्थः। तस्मान्न वैश्वानरः परमात्मेति चेन्नायं दोषः। कुतः। तथादृष्ट्युपदेशात्तथा जाठररूपेण परमेश्वरस्य दृष्टेरुपासनाया उपदेशादित्यर्थः, "मनोमयः प्राणशरीरो भारूप" इतिवत्। यद्वा, तथा तस्मिञ्जाठरे परमेश्वरदृष्टेरुपदेशात्, "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"तिवदित्यर्थः। ननु जाठर एव मुख्यो वैश्वानरोऽस्तु तत्राह "असम्भवा"दिति। "मूर्धैव सुतेजा" इत्यादौ जाठरेऽसम्भवादित्यर्थः। न च भूताग्नौ तत्सम्भव इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते। अपि च पुरुषमपि चैनं वैश्वानरं वाजसनेयिनोऽधीयते "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे"ति। परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वात्पुरुषत्वं च पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं च सर्वमप्युपपद्यते। "पुरुषविधमपि चैनमधीयत" इति सूत्रपाठेऽप्ययमेवार्थः। न हि जाठरे पुरुषविधत्वं सम्भवति। परमात्मनस्तूपास्त्यर्थं सर्वात्मकत्वादविरुद्धम्। यथा चैतत्तथा स्पष्टयिष्यामः "सम्पत्ते"रिति सूत्रे॥

न च मूर्धत्वादिकं प्रदर्शितमन्त्रवर्णाद्भूताग्नेरस्तु सम्भवति तच्छरीराया देवताया वा, ऐश्वर्ययोगादित्यत आह

अत एव न देवताभूतं च ॥ १ । २ । २७ ॥

देवता च भूतं च देवताभूतमेकवद्भावात्। उभयमपि न वैश्वानरः। कुतः। अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यः। न हि विकारस्याग्नेर्विदारान्तरद्युलोकाद्यात्मकत्वं सम्भवति।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १ । २ । २५ ॥

किं च वैश्वानरपदस्य परमात्मपरत्वे स्मर्यमाणं स्मृत्युक्तं रूपमनुमानं स्यादिति । अनुमापकं लिङ्गं स्यादित्यर्थः ।

"यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥"

इत्यस्याः स्मृतेस्त्रैलोक्यशरीरात्मकस्वरूपप्रतिपादनपरोदाहृतश्रुतिरेव मूलं, मूलान्तरकल्पने मानाभावात् । तथा च स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात्तन्मूलश्रुतौ विद्यमानवैश्वानरशब्दः परमात्मपर एवेति तात्पर्यम् । सूत्र"इति" शब्दो हेतौ । यस्मादेवं लिङ्गमस्ति तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवेति ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १ । २ । २६ ॥

ननु वैश्वानरो न परमात्मा । कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमात्मपरो जाठरादौ रूढत्वात् । "आदि"शब्दात्, "हृदयं गार्हपत्य"इत्याद्यग्नित्रेताकल्पनं, "तद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय"मित्यादिना प्राणाहुत्याधारतासङ्कीर्तनं च गृह्यते । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव वैश्वानरशब्दः । किं चान्तः प्रतिष्ठाना"त्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे"ति वैश्वानरस्यान्तः प्रतिष्ठानश्रवणात् । इदं च जाठरे सम्भवति । न च मूर्धत्वाद्यनुपपत्तिरग्निसामान्यात्मकभूताग्निपरिग्रहे तस्योपपत्तेः, द्युलोकादिसम्बन्धस्य तस्मिन्मन्त्रेणावगतत्वात् ।

"यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसीमन्तरिक्ष"मिति मन्त्रः। इमां पृथिवीमुत द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुना रूपेणाततान व्याप्तवानन्तरिक्षं तयोर्मध्यं चाततान स देवोऽग्निर्द्युलोकाद्यवयवो ध्येय इति मन्त्रार्थः। तस्मान्न वैश्वानरः परमात्मेति चेन्नायं दोषः। कुतः। तथादृष्ट्युपदेशात्तथा जाठररूपेण परमेश्वरस्य दृष्ट्युपासनाया उपदेशादित्यर्थः, "मनोमयः प्राणशरीरो भारूप"इतिवत्। यद्वा, तथा तस्मिञ्जाठरे परमेश्वरदृष्ट्युपदेशात्, "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"तिवदित्यर्थः। ननु जाठर एव मुख्यो वैश्वानरोऽस्तु, तत्राह "असम्भवा"दिति। "मूर्धैव सुतेजा" इत्यादौ जाठरेऽसम्भवादित्यर्थः। न च भूताग्नौ तत्सम्भव इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते। अपि च पुरुषमपि चैनं वैश्वानरं वाजसनेयिनोऽधीयते "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे" ति। परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वात्पुरुषत्वं च पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं च सर्वमप्युपपद्यते। "पुरुषविधमपि चैनमधीयत" इति सूत्रपाठेऽप्ययमेवार्थः। न हि जाठरे पुरुषविधत्वं सम्भवति। परमात्मनस्तृपास्त्यर्थं सर्वात्मकत्वादविरुद्धम्। यथा चैतत्तथा स्पष्टयिष्यामः "सम्पत्ते"रिति सूत्रे॥

न च मूर्धेत्यादिकं प्रदर्शितमन्त्रवर्णोक्ततागौर्मन्ताऽसम्भवति तच्छरीराया देवताया वा, ऐश्वर्ययोगादित्यत आह

अत एव न देवताभूतं च॥१।२।२७॥

देवता च भूतं च देवताभूतमेकवद्भावात्। उभयमपि न वैश्वानरः। कुतः। अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यः। न हि विकारस्याग्नेर्विकारान्तरद्युलोकाद्यात्मकत्वं सम्भवति।

वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या आप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति"। अस्यार्थः । परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि सम्पदा प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसम्पन्नास्ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीनवयवानवक्ष्यामि, यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रत्यश्वपतिः कैकेयो राजोवाच । किं कुर्वन्नित्युक्ते स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्कराग्रेण दर्शयन्नेष वै भूर्लोकादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा यो वैश्वानरस्यावयव इति प्रसिद्धमनुष्यमूर्धनि, "अधिदैवं यो मूर्धा द्युलोकस्तद्दृष्टिः कर्तव्ये" त्युवाच । एवमेव स्वस्य चक्षुषी दर्शयन्सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धचक्षुषो वैश्वानरस्य, "अधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तद्दृष्टिः कर्तव्ये" त्युवाच । एवमग्रेऽपि स्वावयवेषु वैश्वानरावयवदृष्टिरिति द्रष्टव्यम् । पृथग्वर्त्मात्मा वायुर्वैश्वानरस्य प्राणः । मुख्यं स्वमुखावच्छिन्नं यन्नभस्तस्मिन्नध्यात्मनभसि योऽधिदैवं बहुल आकाशो वैश्वानरस्य देहमध्यात्मकावयवस्तद्दृष्टिरित्युवाचेत्यर्थः । मुख्याः स्वमुखसम्भवास्तास्वप्सु वैश्वानरस्य बस्तिभूता रयिशब्दवाच्या या आपस्तद्दृष्टिरित्युवाचेत्यर्थः । एवं स्वचिबुकेऽधरमुखफलके प्रतिष्ठापदवाच्या वैश्वानरपादभूता पृथिवी द्रष्टव्येति ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ १ । २ । ३२ ॥

अस्मिन्प्रादेशपरिमाणे मूर्धचिबुकान्तराल एनं परमेश्वरं जाबाला आमनन्ति । अतोऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपन्नेत्यर्थः । एवमामनन्ति "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा

सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, वरणायां नाश्यां मध्ये प्रतिष्ठित इति, का वै वरणा का च नाशीति, सर्वाणीन्द्रियकृतानिपापानि वारयति नाशयतीति वरणा नाशीति, कतमचास्य स्थानं भवतीति, भ्रुवोर्घ्राणस्य च यस्सन्धिस्स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति"। अस्यार्थः। य एष प्रसिद्धः परमात्मा-ऽनन्तोऽव्यक्तः स्वरूपेणानभिव्यक्तो दुर्विज्ञेय इति यावत्। तं कथं विजानीयामित्यत्रिप्रश्ने कृते याज्ञवल्क्यस्योत्तरं "स" इति। परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वादित्यर्थः। पुनरत्रिरपृच्छ-"त्स" इति। याज्ञवल्क्यो ब्रूते "वरणाया" मिति। वरणादिपदार्थं वदनपदे निर्वक्ति "सर्वाणी" ति। सर्वा-निन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणा भ्रुवावि-त्यर्थः। तान्दोषान्नाशयतीति नाशी। तथा च नियम्य-जीवद्वारनियन्तुरीश्वराधिष्ठानत्वान्नासया भ्रुवोः पापना-शकत्वमिति सिद्धम्। तत्रापि स्थानविशेषजिज्ञासया पृच्छतीति "कतमचे" ति। पूर्वोक्तमध्यशब्दार्थं स्पष्टयति "भ्रुवो" रिति। तदेव स्थानमित्यर्थः। स सन्धिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह "स" इति। तस्मात्परमेश्वरोपास्तिपरं वैश्वानरवाक्य-मिति सिद्धम्।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १। ३। १॥

पूर्वं त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तम्। तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशङ्क्य समाधानाक्षेपसङ्गतिः।

यक्षोपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थलिङ्गेन द्युमूर्ध-त्वादिना ब्रह्मपरत्ववदिहाप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने प्रधानादौ सेतुशब्दार्हत्वव्यवस्थाऽस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः । प्रायशो निर्विशेषे ब्रह्मण्यस्मिन्पादे वाक्यानां समन्वयप्रतिपादनाच्छ्रुत्यध्यायपादसङ्गतयो बोध्याः । अत्र पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः फलं, सिद्धान्ते ब्रह्मप्रमितिरिति विवेकः । अथर्वणे श्रूयते । "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं विजानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतु"रिति । अस्यार्थः । लोकत्रयाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूताधिष्ठानत्वमाह "यस्मि"न्निति । कार्यब्रह्माख्यसमष्ट्यन्तःकरणस्यात्मन्येव कल्पितत्वमाह "मन"इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति "सहे"ति । प्राणैरिन्द्रियाधिष्ठानदेवैः । चकारेण भूतसूक्ष्माविद्याजीवान्तर्यामिणामध्यस्तत्वं ध्वनितम् । सविलासं प्रकृतिं मायाख्यां श्रुत्युक्ततर्काग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्वयमात्मानं विजानथेति मुमुक्षून्प्रत्याह माता श्रुति "स्तमेवे"ति । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यसाक्षात्काराद्बाधमाह, "अन्या"इति । एष साक्षात्कारस्सविलासाविद्यानिवृत्तिलक्षणामृतत्वस्य सेतुर्व्यवस्थापक इत्याह, "अमृतस्ये"ति । विजानथेत्यनेनोक्तः साक्षात्कार एष इत्युच्यते । अमृतस्यामृतत्वस्य । अत्र द्युभ्वादीनामोतत्वश्रवणात्किञ्चिदायतनं प्रतीयते । तत्किं प्रधानमुतजीव आहोस्विद्ब्रह्मेति संशयः । तत्र प्रधानादिरिति प्राप्ते ब्रूमो "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्" । द्युभ्वाद्यायतनं द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवादी यस्य द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षमित्येवमात्मकस्य तद्द्युभ्वादि तदाय-

तनं ब्रह्मैव । कुतः । स्वशब्दात्स्वस्य परब्रह्मणो वाचको य आत्मशब्दस्तस्मादित्यर्थः । "तमेवैकं विजानथात्मान"मित्यात्मशब्दश्रवणादिति ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ १ । ३ । २ ।

किं च द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । कुतः । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । भावप्रधानो निर्देशो, मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशादिति । यद्वा, मुक्तैरुपसृप्यं प्राप्यं यत्तस्यैवात्र निर्देशादित्यर्थः । "मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशा"दिति पाठे न कश्चित्प्रयासः । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे", "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य"मिति । इदं च मुक्तोपसृप्यत्वं ब्रह्मण एव श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धं,"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिता अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत"इति । अपि च "तमेवैकं विजानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथे"ति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वं ब्रह्मलिङ्गम् । श्रुत्यन्तरे तथा दृष्टत्वात्, "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणो नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि त"दिति । हृदयग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानद्वारा द्वेषादिः । तद्रहितो भूत्वा छिन्नसंशयः सञ्क्षीणकल्मषो यस्तस्य हृदये परमात्मा प्रकाशत इत्यर्थः । दृष्ट इति निमित्ते सप्तमी, तद्दर्शनार्थमित्यर्थः । यद्वा यथाश्रुत एवार्थः । यथा नद्यः स्वनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदात्मना तिष्ठन्ति, तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा नामरूपकारणादविद्यातो विमुक्तः परादव्याकृताख्यादक्षरात्परमस्पृष्टानर्थं पुरुषं पूर्णं दिव्यमखण्डचिदात्मात्मत्वेना-

भोतीति मुमुक्षोपसृप्यत्ववाक्यार्थः । यदा ज्ञानावस्थायामस्य विदुषो हृदि स्थिताः कामादयस्तन्मूलाऽविद्या च निवर्तते, पुनर्जन्मसंपादककर्माभावावस्थां वक्तयथेति । धीरो विवेकज्ञानी । विवेकज्ञानमत्र पदार्थज्ञानम् । प्रज्ञामभेदलक्षणवाक्यार्थज्ञानम् । वाक्यार्थज्ञानार्थित्वेन कर्मकाण्डे वैमुख्यं मुमुक्षुणा कार्यमित्याह "नानुध्याया"दिति । अनात्मार्थशब्दाध्ययनफलमाह "वाच"इति । वाच इत्येतत्कण्ठताल्वादीनामपृस्थानानामुपलक्षणम् । वागादिशोषणमेव बहुशब्दचिन्तनफलमित्यर्थः । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ १ । ३ । ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानं सांख्यपरिकल्पितप्रधानं न द्युभ्वाद्यायतनम् । कस्मात् । अतच्छब्दात्तस्य प्रधानस्यानुमानस्य शब्दस्तच्छब्दः । न सोऽतच्छब्दः । तस्मात्प्रधानप्रतिपादकशब्दस्याश्रवणादित्यर्थः । प्रत्युत तद्विरोधिशब्दा एव "यः सर्वज्ञः सर्ववि"दित्यादयो वर्तन्त इति भावः ॥

प्राणभृच्च ॥ १ । ३ । ४ ॥

प्राणभृज्जीवोऽपि न द्युभ्वाद्यायतनम् । कुतः । अतच्छब्दादेव । यद्यप्यात्मशब्दस्साधारणस्तथाऽपि जीवस्य सर्वज्ञत्वं द्युभ्वाद्यायतनत्वं चाञ्जसा न सम्भवतीत्यात्मशब्दस्यातच्छब्दत्वमेव ॥

जीवनिरासे हेत्वन्तरमाह

भेदव्यपदेशात् ॥ १ । ३ । ५ ॥

न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनम् । कुतः । भेदव्यपदेशात् । "तमेवैकं विजानथे"ति ज्ञातृज्ञेयभावेन भेदव्यपदेशादि-

त्यर्थः। जीवस्य मुमुक्षुत्वेन ज्ञातृत्वात्परिशेषाज्ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मेति ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह

प्रकरणाच्च ॥ १ । ३ । ६ ॥

"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात"मित्युपक्रमात्परमात्मन एवेदं प्रकरणम् । न हि जीवज्ञानात्सर्वज्ञानं सम्भवति । तस्मात्प्रकरणादपि न प्राणभृदित्यर्थः ॥

अपि च

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ १ । ३ । ७ ॥

न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनम् । कुतः । स्थित्यदनाभ्याम् । स्थितिश्चादनं च ताभ्यामिति पञ्चमीद्विवचनम् । द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य "द्वा सुपर्णे"ति मन्त्रे जीवस्यादनं परमात्मनः स्थितिरिति द्वे निर्दिश्येते । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती"त्यदनं, "अनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीती"त्यौदासीन्येन स्थितिर्निर्दिश्यते । इदं च द्युभ्वाद्यायतनस्य ब्रह्मत्वे घटते नान्यथेति । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ १ । ३ । ८ ॥

पूर्वमात्मशब्दाद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् । तदयुक्तं, "तरति शोकमात्मवि"दित्यत्राब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्याऽस्यारम्भः । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः फलं, सिद्धान्ते ब्रह्मप्रमितिरिति । एवमेव निर्विशेषवाक्यविचारे पूर्वपक्षे यस्य कस्य चिदुपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानमेवेति बोध्यम् । छान्दोग्ये श्रूयते "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारय"त्विति नारदेन

पृष्टः सनत्कुमारो नाम ब्रह्मेत्युपदिदेश । पुनर्नारदः, "अस्ति भगवो नाम्नो भूय" इति पप्रच्छ । तस्योत्तरं "वाग्वाव नाम्नो भूयसी"ति । तथा, "अस्ति भगवो वाचो भूय"-इति प्रश्ने, "मनोवाव वाचो भूय" इत्युत्तरम् । एवं प्राणपर्यन्तं भूयःप्रश्नोत्तरे दृश्येते । प्राणोपदेशानन्तरं प्रश्नं विनैवेदं श्रूयते, "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति, "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प" मित्यादि । अस्यार्थः । नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमैव विजिज्ञासितव्यो विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्य इति सनत्कुमारेणोक्ते मुमुक्षुर्नारदस्तदुपश्रुत्य भगवन्भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीत्याह "भूमानं भगव" इति । भूम्नो लक्षणमाह "यत्रे"ति । व्यवहारातीतं पूर्णं वस्त्वेव भूमेत्यर्थः । लक्षणं व्यतिरेकमुखेन स्पष्टयितुं परिच्छिन्नलक्षणमाह, "अथे"ति । एवं स्थिते संशयः, किं प्राणो भूमा, उत परमात्मेति । "प्राणो वा आशाया भूया"निति पूर्वं प्राणस्य सन्निधानात्प्राणो भूमेत्युक्तम् । न च "तरति शोकमात्मवि"दिति प्रश्नवाक्य आत्मोपक्रमेणात्मप्रकरणात्सन्निधेर्दुर्बलत्वमिति वाच्यम्, "नाम ब्रह्मेत्युपास्वे"ति समाधानवाक्ये नामादेरब्रह्मण एवोपदेशेन प्रश्नस्थात्मशब्दस्यापि नामादिपरत्वेनानात्मपरत्वादात्मप्रकरणासिद्धेः, प्रश्नोत्तरयोरेकार्थत्वनियमात् । तस्मात्प्राणो भूमेति प्राप्ते ब्रूमः । भूमा परमात्मैव । कुतः । संप्रसादादध्युपदेशात् । सम्यक्प्रसीदत्यस्मिञ्जीवस्वरूपमिति संप्रसादः सुषुप्त्यवस्था तस्यां चावस्थायां प्राणो जागर्तीति सम्प्रसादशब्देन प्राण-

उच्यते । प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदेशादित्यर्थः । प्राणोपदेशानन्तर "मेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति "तु"शब्देन प्राणवादस्यानतिवादत्वमुक्त्वा सत्यशब्दवाच्यपरमात्मवादस्यातिवादत्वं ब्रुवन्भूमानमुपदिदेश । अतो भूम्नः प्राणादूर्ध्वमुपदेश इति गम्यते । किं च "तरति शोकमात्मवि"दित्यात्मप्रकरणाद्भूमा परमात्मा । न च प्रकरणासिद्धिः, आत्मोपदेशार्थं नामाद्युपदेशेन "नामब्रह्मेत्युपास्वे"त्यादे "स्तरति शोकमात्मवि"दिति प्रश्नोत्तरत्वसिद्धेः । अतो भूमा परमात्मा । नामादिप्राणान्तमतीत्य सत्यशब्दवाच्य आत्मोत्कृष्ट इति यो वदति स एषोऽतिवादीति श्रुत्यर्थः ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ १ । ३ । ९ ॥

किं च "यत्र नान्यत्पश्यती"त्यादिनोक्तानां सर्वव्यवहाराभावादिधर्माणां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च परमात्मैव भूमा, "यत्र त्वस्य सर्वात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये"दित्यादि श्रुत्यन्तरे सर्वव्यवहाराभावस्य परमात्मधर्मत्वेनावगतत्वात् । "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख"मिति दुःखसहितसुखनिराकरणेन भूम्नः सुखत्वं दर्शितम् । एवं "यो वै भूमा तदमृत"मिति श्रूयमाणममृतत्वं ब्रह्मधर्मः, "अतोऽन्यदार्त"मिति श्रुतेः । आर्तमार्तिमद्विनाशीति यावत् । एवं स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वं चैते धर्मा ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते । तस्मात्प्राणो नोपास्यः, किं तु भूमा परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १ । ३ । १० ॥

पूर्वं सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वाद्भूमा ब्रह्मेत्युक्तम् । तद्वदत्राप्यक्षरशब्दस्य वर्णेषु रूढत्वाद्वर्ण एवाक्षरमस्त्विति

दृष्टान्तसङ्गतिः । ओङ्काररूपोपास्तिर्ब्रह्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् । बृहदारण्यके श्रूयते "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च सहोवाचैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्व"त्यादि । अस्यार्थः । "यदूर्ध्वं दिवो यदधस्तात्पृथिव्या ये चोभे द्यावापृथिव्यौ यदन्तरिक्षं यद्भूतं यद्भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं चे"ति गार्ग्या प्रश्ने कृते, याज्ञवल्क्येन "आकाशे तत्सर्वमोतं प्रोतं चे"ति निरस्ते गार्गी पुनरपृच्छद्दाकाशोऽव्याकृताख्यः कस्मिन्नोतश्चोतश्चेत तिष्ठतीति । याज्ञवल्क्य आह, हे गार्गि त्वया यत्पृष्टमाकाशस्याधिकरणं तदेतदक्षरमस्थूलादिविशेषणकं ब्रह्मविदो वदन्तीति । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते, उत ब्रह्मेति । अक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वाद्वर्ण एवाक्षरशब्दवाच्य इति प्राप्ते ब्रूमः । अक्षरं ब्रह्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः । विषयवाक्यार्थकथनसमयेऽम्बरान्तधारणं प्रतिपादितम् ॥

नन्वम्बरान्तधृतिः प्रधानेऽपि सम्भवतीत्यत आह

सा च प्रशासनात् ॥ १ । ३ । ११ ॥

सा च धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म नान्यस्याचेतनस्य । कुतः । प्रशासनात् । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठते" इत्यादिना प्रशासनश्रवणादित्यर्थः । प्रशासनं नामाज्ञा । सा च चेतनस्यैव, नाचेतनस्य प्रधानस्येति । तस्मादक्षरं ब्रह्म ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १ । ३ । १२ ॥

इतश्च परमात्मैवाक्षरशब्दवाच्यस्तस्यैवेश्वरस्य प्रशासनं कर्म । कुतः । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य प्रधाना-

देर्भावो धर्मोऽन्यभावस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विपरीतधर्मश्रवणादित्यर्थः । तथा, "एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञात्रि"ति द्रष्टृत्वादयो नाचेतने सम्भवन्ति तस्माद्‌द्रष्टृत्वादिसमानाधिकरणप्रशासनवान्परमात्मैवाक्षरं, नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रिति द्रष्ट्राद्यन्तरनिषेधाच्च न जीवोऽप्यक्षरमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १ । ३ । १३ ॥

पूर्वमोंकारस्य पूर्वपक्षत्वेन बुद्धौ सान्निध्यात्तस्मिन्नोंकारे ध्यातव्यमिह निरूप्यत इति बुद्धिसान्निध्यसङ्गतिः । यद्वा पूर्वमक्षरशब्दस्य वर्णे रूढस्यापि जगद्धृतिलक्षणलिङ्गेन ब्रह्मणि न क्षरतीति व्युत्पत्त्याऽचलत्वादनादित्वाद्वापि त्वाद्वा योगवृत्तिराश्रिता । तद्वदिहापि देशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्यापेक्षकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिरस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः । कार्यब्रह्मण उपास्तिः पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते परब्रह्मोपास्तिरिति भेदः । आथर्वणे श्रूयते, "एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती"ति प्रकृत्य, "यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते"त्यादि । अस्यार्थः । पिप्पलादो नामाचार्यः सत्यकामेन पृष्टो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निर्विशेषमपरं च कार्यं ब्रह्म यदेतदेव योऽयमोङ्कारः । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः । तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोङ्कारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरमन्वेति । यथाध्यानमेकमात्रे द्विमात्रे वा हिरण्यगर्भोपास्तिं कुर्यादिति दर्शयित्वा ब्रवीति, यः पुनरोमित्येतदक्षरम् । त्रिमात्रेणेति

तृतीया द्वितीयात्वेन नेया, ब्रह्मोङ्काराभेदोपक्रमात् । तथाविधमक्षरं सूर्यान्तस्थं परं ध्यायीतेति । स उपासकः सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्रतिनीयत इति । अत्र संशयः, किमपरं ब्रह्म ध्यातव्यमुपदिश्यते, किं वा परं ब्रह्मेति । अपरमिति प्राप्ते ब्रूमः । स ध्यातव्यः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशाद्वाक्यशेषे ध्यातव्यस्येक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः । "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इति । स ध्याता । जीवघनशब्देन ब्रह्मलोक उच्यते, सकलजीवाभिमानिहिरण्यगर्भाधारत्वात् । तथा च ब्रह्मलोकाल्लोकान्तरापेक्षया परात्परं पुरुषं परमात्मानमीक्षते साक्षात्करोतीत्यर्थः । ईक्षतिपदार्थस्य दर्शनस्य लोके यथार्थविषयकत्वाद्यथार्थस्वरूपपरमात्मैवेक्षतिकर्मेति तत्समानविषयकध्यानस्यापि परमात्मैव विषयो,ध्यानेक्षणयोरेकविषयकत्वनियमात् । "यथा पादोदरस्त्वचा निर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यत"इति पापविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानं ध्येयं सूचयति । पादोदरः सर्पः । तस्मात्क्रममुक्त्यर्थमोंकारे ध्यातव्यः परमात्मेति सिद्धम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १ । ३ । १४ ॥

पूर्वं परमपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वाद्ब्रह्मोपास्यमित्युक्तं भवति । तद्वदिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्तस्यैवोपास्यत्वमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः । पूर्वपक्ष आकाशाद्युपास्तिः फलं, सिद्धान्ते परोपास्तिद्वारा प्रमितिरिति । छान्दोग्ये भूमविद्यानन्तरं श्रूयते, "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्य"मि-

त्यादि। अस्यार्थः। विद्यान्तरारम्भणार्थोऽथशब्दः। यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं परामृष्टम्। अस्मिन्निति प्रत्यक्षत्वोक्तिः। ब्रह्मपुरं शरीरम्। तस्मिन्दहरं सूक्ष्मं हृत्पुण्डरीकं, तदाकारत्वात्। हृदयस्य वेश्मत्वं सम्पादयति "दहर"-इति। दहरः सूक्ष्मः। अस्मिन्हृदयेऽन्तराकाशः परमात्मा सदा तिष्ठतीत्यर्थः। "तस्मि"न्हृदये। व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात्तच्छब्देन हृदयपरामर्शः। तदाकाशाख्यं ब्रह्मान्वेष्टव्यं विचार्य विजिज्ञासितव्यं ज्ञेयमिति। अत्र दहरे पुण्डरीके यो दहराकाशः श्रुतः स किं भूताकाश आहो स्वित्परमात्मेति संशये, प्रसिद्धिबलाद्भूताकाश इति प्राप्तम्। यद्वा ब्रह्मपुरशब्देन शरीरमभिदधता तत्स्वामिजीवोपस्थितेर्जीवो दहर इति प्राप्ते ब्रूमः। दहराकाशः परमात्मैव। कस्मात्। उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः। तथा हि जिज्ञास्यत्वेन विहितस्य दहरस्याकाशस्य "तं चेद्ब्रूयु"रित्युपक्रम्य, "किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्य"मित्याक्षेपपूर्वकं समाधानवाक्यम्। "स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरे वा समाहिते" इत्यादिकमाकाशोपमानत्वद्यावापृथिव्यधिष्ठानत्वेन दर्शयति। श्रुत्यर्थस्तु। तमाचार्यं शिष्या ब्रूयुः। किमिति ब्रूयुः। किं तदिति। हृत्पुण्डरीकमेव तावदल्पं, तस्मिन्विद्यमानआकाशोऽल्पतरः, इत्यल्पे पुण्डरीके किमस्ति यच्छ्रुतियुक्तिभ्यामन्वेष्टव्यं यद्वाव साक्षात्कर्तव्यमित्यल्पतारूपेण दोषेण दहरस्य ज्ञेयत्वमाक्षिप्तं शिष्यैः। तत्र समाधानं "स ब्रूया"दिति। स आचार्यो ब्रूयात्। किमिति, "यावा"निति। "अस्मि"न्निति दहराकाशोक्तिः। अल्पत्वदोषश्चाकाशोपमानेन निराकृतः। तथा च द्यावापृथिव्यधिष्ठानमाकाशो-

पमितं दहराकाशाख्यं ब्रह्मैव । एवमेव "आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयो गुणा न भूताकाशे जीवे वा सम्भवन्ति । जीवे वाऽऽत्मत्वसम्भवेऽप्युत्तरगुणानामसम्भवो बोध्यः । विमृत्युर्मरणरहितः । विजिघत्सो विगता जिघत्साऽत्तुमिच्छा यस्य स विजिघत्सः । तथा "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत" इति कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा, "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलवत्त्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । सत्यान्कामांश्चेति चकारेण तेषामप्युपास्यत्वमुक्तम् । तथा च सत्यकामादिगुणकमात्मानमनुविद्यानुभूय ये परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया सञ्चरणमप्रतिहतमनन्तमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । तस्मादेतेभ्य उत्तरेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमात्मा ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १ । ३ । १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । किं च, "इमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती"ति दहरवाक्ये प्रकृतं परमेश्वरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां प्रत्यहं तद्विषया गतिरुच्यमाना गन्तव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयति । गतिं ब्रह्मलोकशब्दं चाभिप्रेत्य गतिशब्दाभ्यामित्युक्तं सूत्रकारैः । प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां जीवस्य ब्रह्मगमनम् । तथा हि दृष्टं श्रुत्यन्तरे "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती"त्यादौ । तथा च दहराकाशगमनं ब्रह्मगमनमेवेति दृढीकृतम् "तथा हि दृष्ट"मित्यनेन ।

प्रत्यहं हिरण्यगर्भब्रह्मलोकगमनासम्भवाद्ब्रह्मैव लोकइति कर्मधारयसमास एव ग्राह्य इत्यस्मिन्नर्थेऽहरहर्गमनमेव लिङ्गमित्यनेनोक्तम् । च शब्देन निषादस्थपतिन्यायोऽपि कर्मधारयसमासग्रहणेन सूचितः ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १ । ३ । १६ ॥

धृतेरपि हेतोः परमेश्वर एव दहराकाशः । अनतिक्रान्तप्रकरणं दहराकाशं निर्दिशति, "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये"ति । विधृतिरिति क्तिन्नन्तत्वाद्विधारक इत्युच्यते । सेतुशब्देन वर्णाश्रमाद्यसङ्करहेतुत्वमुच्यते । न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य सम्भवति । अस्य च विधारणलक्षणमहिम्नोऽस्मिन्परमात्मन्यन्यत्रापि श्रुत्यन्तर उपलब्धेः परमात्मलिङ्गत्वमेव । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठेते"इति । तथा, "एष सर्वेश्वर एष लोकाधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १ । ३ । १७ ॥

दहराकाशशब्दोऽपि परमात्मन्येव प्रसिद्धो, न जीवे "आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता", "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त"इत्यादिदर्शनात् । यद्यप्याकाशशब्दस्य भूताकाशेऽपि प्रसिद्धिरस्ति, तथाऽपि "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश"इति तस्योपमानत्वेन ग्रहणान्नोपमेयदहराकाशत्वं सम्भवतीति दहराकाशः परमेश्वर एव ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १ । ३ । १८ ॥

ननु "य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचे"ति सम्प्रसादशब्देनेतरस्य जीवस्याप्यस्मिन्प्रकरणे परामर्शात्स जीवो दहराकाशोऽस्त्विति चेन्नासम्भवात् । जीव आकाशोपमेयत्वापहतपाप्मत्वादीनामसम्भवादित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । "य एष" इति सर्वनामरूपाभ्यां विद्वानुक्तः । तमेव सुप्तं सर्वकालुष्यनिर्मुक्तं वक्ति "सम्प्रसाद" इति । सम्प्रसादशब्देन सुषुप्त्यवस्थावाचकेनावस्थावानित्युच्यते । अस्मादभिमानद्वयविषयाच्छरीरात्स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयात्समुत्थाय विविक्तमात्मानं ज्ञात्वा । विवेकज्ञानं चात्र श्रवणमननिदिध्यासनानि । तत्फलमाह "भिनिष्पद्यत" इति । अभिनिष्पत्तिः साक्षात्कारः । अस्य फलमाह "पर"मिति । उपसम्पद्य निष्पद्यत इत्येतन्मुखं व्यादाय स्वपितीतिवद्द्रष्टव्यम् । ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिपरत्वभ्रमं वारय"त्येष" इति । गुरुरिति शेषः ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १ । ३ । १९ ॥

नन्वपहतपाप्मत्वादीनामसम्भवान्न जीवो दहराकाश इत्यसङ्गतं, श्रुतिबलेन जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिसम्भवात् । तथा हि दहरविद्याया उपरि प्रजापतिविद्याया 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचे"ति जाग्रदवस्थापन्नं द्रष्टारं जीवमुपक्रम्य, "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति जीवमेव परामृश्य, "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति", "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मे"त्यवस्थात्रयविशिष्टं जीवं प्रतिपाद्य, तस्यैव जीवस्यापहतपाप्मत्वादि दर्शयति । "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति", "नाह खल्वयमेवं

सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानी"ति सुषुप्त्यवस्थायामिन्द्रेणोक्तं दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापति रेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मा'दित्युपक्रम्य शरीरनिन्दापूर्वक' मेष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष"इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितं पुरुषं दर्शयति । तस्मादपहतपाप्मत्वादीनां श्रुतिचाज्जीवे सम्भवाज्जीवो दहराकाश इ"त्युत्तराच्चे"दिति सूत्रावयवार्थः। उत्तरा"द्य एषोऽक्षिणी"त्यादि वाक्यात् । श्रुत्यर्थस्तु । इन्द्रविरोचनौ खलु सुरासुरराजानावात्मानं विविदिषन्तौ समित्पाणी प्रजापतिं जग्मतुः । आगत्य द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः । अथ तौ प्रजापतिरुवाच किं कामाविह स्थो युवामिति । तावूचतु"र्य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव"इति । ततः प्रजापतिरुवाच । प्रथमं "य एषोऽक्षिणी"ति । जाग्रदवस्थायामक्षिस्थानः सन्यो दृश्यते शास्त्रतः स आत्माऽपहतपाप्मेत्युवाच । य एवापहतपाप्मत्वादिगुण एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । एतच्छ्रुत्वा तावप्रक्षीणकल्मषतयाऽक्षिनिष्ठच्छायापुरुषमात्मत्वेन गृहीत्वा पुनः प्रजापतिं पप्रच्छतुरथ योऽयं भगवोऽप्स्वादर्शोपलादौ च दृश्यते कतम एतेष्वसावथ वा सर्वेष्वेक एवेति। तमेतं प्रश्नं श्रुत्वा प्रजापतिरेतौ भ्रान्ताविति ज्ञात्वा यदि वयं युवां भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्तदा दौर्मनस्येन तत्त्वं न गृह्णीयातामित्यनयोराशयमनुरुध्य प्रत्युवाच, उदशराव *आत्मानमीक्षेथां तत्र यद्दृश्यते तन्मां प्रतिब्रूतमि*ति । तौ दृष्ट्वा सन्तुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणो मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ किमत्राप-

श्यतमिति । तौ होचतुर्नखलोमादिमन्तं प्रतिबिम्बपुरुषमु-
दशरावेऽपश्यावेति उत्पत्तिनाशवत्त्वाद्यथा शरीरमात्मा
न भवत्येवं छायापुरुषोऽपि नात्मेत्येवं तौ जानीयातामि-
त्याशयवान्प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परि-
ष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतं तमात्मानमिति । साध्व-
लङ्कृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः ।
पुनः प्रजापतिना पृष्टौ तमेवच्छायात्मानमूचतुः । तदुपश्रु-
त्य प्रजापतिर्यताहो अद्यापि भ्रमो न शान्तोऽनयोरिति
मत्वा, आत्मतत्त्वं कथयामि तावता कालेन कल्मषक्षये-
ऽस्मद्वाक्यसन्दर्भपर्यालोचनयाऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वय-
मेवेत्युवाच "य आत्माऽपहतपाप्मा, एतदमृतमभयमेतद्ब्र-
ह्मे"ति । तयोर्मध्ये विरोचनो देहानुसारित्वाच्छायाया देह
एवात्मतत्त्वमिति मत्वा स्वगृहमागत्य तथैवासुरानुपदि-
देश । इन्द्रस्तु स्वगृहमागच्छन्मार्ग एवच्छायात्मनोऽनित्य-
त्वादिदोषं चिन्तयित्वा पुनः समित्पाणिः सन्प्रजापतिस-
मीपमागत्य तेन पृष्टः सन्मार्गे चिन्तितमुवाच । प्रजापति-
स्तु हे इन्द्र त्वं कल्मषक्षयाय पुनर्द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं
चर, अथ प्रक्षीणकल्मषाय तेऽहमेनमात्मानं भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामीत्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः प्रजाप-
तिमुपससाद । उपसन्नायेन्द्राय प्रजापतिर्व्याचष्टे योऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते प्रथमे पर्याये सोऽयमेव स्वप्ने वासनामयैर्व-
निताादिभिर्विषयैर्महीयमानः सेव्यमानोऽनेकविधान्भोगा-
न्भुञ्जानो विहरतीति यावत् । इदं श्रुत्वा देवेन्द्रः शोकभ-
यादिविविधव्याध्यनुभवात्स्वप्ने किञ्चिदस्तीत्युवाच । एव-
मुक्तवति मघवति प्रजापतिः पुनर्द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्य
चरायाप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्युवाच । चरित्वाऽऽगताये-
न्द्राय प्रजापतिर्व्याचष्टे योऽयमाद्य द्वितीयपर्यायपर्यन्तं त्वयि-

स्वप्ने चात्मा दर्शितः स एव सुषुप्त्यवस्थायां प्रकाशत इत्याह "तद्यत्रैतत्सुप्त" इति । तदेतदिति सम्बन्धः । यत्र यस्यां सुषुप्त्यवस्थायामेतत्स्वप्नं यथा न स्यात्तथा सुप्तस्तस्यामवस्थायामुपसंहृतकरणग्रामः समस्तकरणव्यापारकृतकालुष्यहीनः सम्प्रसन्नः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्मुक्ताद्यावृत्तिः स्वप्नप्रयुक्तं तैजसत्वं विहाय प्राज्ञो भूत्वा ज्ञानक्रियां विना स्वरूपचैतन्येनाज्ञानसाक्षीसाद्यस्य देहादेः स्वसत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । इदं श्रुत्वा पुनरिन्द्रो न किञ्चिदत्र ज्ञायत इत्याह "नाहे"ति । अहेति निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्र उवाच, अयं सुप्तः पुरुषोऽयमस्म्यहमित्येवं नात्मानमस्यामवस्थायां जानातीमानि भूतानि नो एव जानाति विनाशमेव प्राप्तो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं दोषं दृष्ट्वा पुनः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नं पुनरुवाच, बताद्यापि ते कल्मषक्षयो नाभवत्तदर्थं पुनः पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेति । तदेवमेकोत्तरशतं ब्रह्मचर्यं चरते सहस्राक्षाय ब्रह्मचर्यसम्पत्त्या मृदितकल्मषाय प्रजापतिर्याचष्टे योऽयमाद्यद्वितीयतृतीयपर्यायेष्वक्षिणि स्वप्ने सुषुप्तौ चानुस्यूतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणो दर्शितस्तमेव भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नैतस्मादन्यमित्युपक्रम्य तुरीये "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीर"मित्यादिना शरीरं निन्दित्वा तस्मादुत्थितं जीवमेवोत्तमं पुरुषं दर्शयति प्रजापति "र्य एष सम्प्रसादोऽस्मा"दित्यादिना । तस्मादपहतपाप्मत्वादीनां जीवे सम्भवाज्जीव एव दहराकाश इति प्राप्ते ब्रूमः । आविर्भूतस्वरूपस्तु । तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । उत्तरात्प्रजापतिवाक्यादपि न जीवशङ्का युक्तेत्यर्थः, यत आविर्भूतस्वरूपोऽत्र जीवो विवक्षितो न तु जीवत्वेन रूपेणेति । "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इत्युपसं-

हारदर्शनार्थदपहतपाप्मत्वादिभिः प्रतिपाद्यं परं ब्रह्म तदेव जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं, न तु जीवत्वम् । तथा चाविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेनापहतपाप्मत्वादिकमुपपद्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । "नासम्भवा"दिति पूर्वसूत्रस्थहेतुर्नासिद्ध इति भावः ॥

ननु दहराकाशस्येश्वरत्वे "अथ य एष सम्प्रसाद" इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यर्थः स्यादित्यत उत्तरं पठति ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १ । ३ । २० ॥

अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनाय । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युपसम्पत्त्यपरात्मपर एवायं जीवपरामर्शः । जीवोपसम्पत्त्यत्वेन हि परमात्मोपदिश्यते । स चोपदेशो जीवपरामर्शं विना न सम्भवतीति तदर्थं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनार्थमिति ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ १ । ३ । २१ ॥

ननु 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इत्याकाशस्याल्पत्वश्रवणान्न परमात्मत्वं किं त्वाराग्रमात्रजीवत्वं युक्तमिति चेत्तत्र समाधानमुक्तं "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चे"त्यत्र । उपासनार्थमौपाधिकमल्पत्वं परमेश्वरेऽप्यविरुद्धमित्यर्थः । तस्माद्दहराकाशः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ १ । ३ । २२ ॥

पूर्वं "परं ज्योतिरुपसम्पद्ये"ति वाक्यार्थविचारप्रसङ्गात्, "तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योति"रिति वाक्योक्तपरंज्योतिष्ट्वसाधकं "न तत्र"ति वाक्यं विचार्यत इति प्रासङ्गसङ्गतिरस्याधिकरणस्य । यद्वा पूर्वस्मिन्नधिकरणे दहरादाकाशशब्दस्य रूढिरयोगेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता । तथे-

हापि "तत्रे"ति सतिसप्तम्या 'तत्र' शब्दवाच्यस्य तेजोऽन्तराभिभावकत्वप्रतीत्यनुरोधात् "न भाती त्यस्य वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन्सति सूर्यादिकं न भास्यति स तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षोत्थानाद्दृष्टान्तसङ्गतिः। पूर्वपक्षे ऽलौकिकतेजउपास्तिः फलं, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मप्रमितिरिति भेदः। मुण्डकोपनिषदि श्रूयते "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासासर्वमिदं विभाती"ति। सिद्धान्ते तत्रेति विषय सप्तमी। तथा च तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भासकत्वेन भासन्ते, *यथा घटादौ विषय आलोकादिकं भासकत्वेन* भासते तद्वत्। अल्पतेजसो वह्नेः फल्गुत्वमभिप्रेत्य कैमुतिकन्यायमाह "कुत इति। इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह "तमेवे ति। यथा सूर्यादिप्रकाश्यो घटादिर्न सूर्यादिप्रकाशक एवं ब्रह्मप्रकाश्यः सूर्यादिर्न ब्रह्मप्रकाशक इत्यर्थः। ननु यथा गुरौ गच्छति शिष्यस्यानुगमनं स्वनिष्ठगमनकृतमेवं सूर्यादेः स्वनिष्ठभानकृतमनुभानं किं नेत्यत आह "तस्ये"ति। यथाऽयःपिण्डस्य दाहक्रिया वह्निनिष्ठैव तथा सूर्यादेर्भानं ब्रह्मनिष्ठमेव, न पृथग्भानमित्यर्थः। अत्र संशयः, सूर्यादि जगद्भासकतया प्रतीयमानं तेजोविशेषो वा ब्रह्मवेति। तेजस एव प्रकाशकत्वप्रसिद्धेः प्रबलेन तेजसा दुर्बलस्याभिभवदर्शनाच्च तेजोविशेष एवेति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र तथा प्रतीयमानं ब्रह्मैव। कुतः। अनुकृतेः। अनुकरणं च "तमेव भान्तमनुभाति सर्व"मित्यनुभानं तदनुकृतिशब्देनोच्यते। न हि तेजस्तेजोऽन्तरे भासमाने भासते। तस्मात्स्वप्रकाशतया भासमानं चैतन्यमनु सर्वं सूर्यादि भासत इति युक्तम्।

सूत्रे "तस्य च"त्यनेनोदाहृतवाक्ये चतुर्थचरणोऽभिप्रेतः। "तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति सर्वभासकत्वं तेजोऽन्तरस्याप्रसिद्धं विरुद्धं च, भासमानस्य तदासस्तेजोऽन्तराभिभावकत्वेन भासकत्वाभावात्। ब्रह्मणस्तूपपन्नं "तदेव ज्योतिषां ज्योति"रित्यादौ प्रसिद्धं च। "न तत्रे"ति तच्छब्देन च "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदु"रिति प्रकृतब्रह्मग्रहणमेव युक्तमिति। श्रुत्यर्थस्तु। हिरण्मये ज्योतिर्मय आनन्दमय इत्यर्थः। तस्मिन्नन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे"ति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च विरजमागन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषशून्यं ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमिति॥

अपि च स्मर्यते॥ १। ३। २३॥

अपि च ब्रह्मणः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं तत्प्रकाशकत्वं च भगवद्गीतासु स्मर्यते।

"न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥"

इति। तस्मादनन्यप्रकाश्यः सर्वजगद्भासकः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम्॥

शब्दादेव प्रमितः॥ १। १। २४॥

पूर्वत्रानुमानादिना लिङ्गेन तत्रेति विषयसप्तमीं कृत्वा न भातीत्यादौ णिजध्याहारेण न भासयतीत्यर्थो वर्णितो भवति, भासकत्वेन न भान्ति सूर्यादय इत्यर्थकथनात्। तथेहाप्यङ्गुष्ठमात्र इति परिमाणलिङ्गान्नोचमा-

दायेशानोऽसोति स्मारयेदिति विध्यध्याहारेणोपास्तिपरमङ्गुष्ठवाक्यमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः । पूर्वपक्षेऽङ्गुष्ठमात्रजीवोपास्तिः फलम्, सिद्धान्तेऽभेदप्रमितिः फलम् । कठवल्लीषु पठ्यते, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठती"ति, तथा "ऽङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्व एतद्वैतत्" इति । अस्यार्थः । स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति "पुरुष" इति । पूर्णत्वेन सर्वत्रोपलभ्यमान इत्यर्थः । तर्हि कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमित्याशङ्क्याभिव्यक्तिस्थानद्वारा तदाह "मध्य" इति । आत्मनि देहमध्ये हृदयसद्मनीत्यर्थः । जीवभावमापन्नस्य ब्रह्मण इदमङ्गुष्ठमात्रत्वसमर्थनमिति बोध्य "मीशानो भूतभव्यस्ये"त्यादिना त्वंपदवाच्याङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेनाभेदबोधनादिति । तस्यैव परमात्मत्वबोधिवाक्यान्तरमुदाहृतं "तथे"ति । "अधूमक"मिति लिङ्गव्यत्ययेन ज्योतिः परत्वात् । यथाऽधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं दृष्टं, तथाऽयमपि वस्तुतः कूटस्थस्वप्रकाशधातुरित्यर्थः । शोधितत्वमर्थस्य तदर्थतामाह "ईशान" इति । भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् । अद्वितीयत्वमाह "स एवे"ति । अद्य वर्तमानकाले स एवास्ति, श्वो भविष्यत्काले स एव भविता, अतीतकाले स एवासीत् । यन्नचिकेतसा पृष्टं "मन्यत्र धर्मा"दित्यादिना तदेषा द्वितीयं वस्त्विति । अत्र संशयः किमिदमङ्गुष्ठवाक्यं जीवपरमुत ब्रह्मपरमिति । तत्राङ्गुष्ठपरिमाणस्य ब्रह्मण्यसम्भवाज्जीवपरमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्यगभिन्नः परमात्मा वाक्यप्रतिपाद्यः प्रमितः । कस्मात् । शब्दादेव । "ईशानो भूतभव्यस्ये"त्यत्रत्येशानशब्दात् । न हि जीव ईशानशब्द आञ्जसः । न चाङ्गुष्ठपरिमाणलिङ्गाज्जीवः प्रतिपाद्य इति युक्तं, लिङ्गश्रुत्योर्वि-

रोधे श्रुतेः प्रबलत्वात् । एतत्सूचनार्थमेवकारः । ननु वाक्यस्य परमात्मपरत्वे कथमङ्गुष्ठमात्रत्वस्योपपत्तिरिति चेत्, काऽत्र कथन्ता, त्वंपदवाच्याङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेन ब्रह्माभेदपरे वाक्येऽनुपपत्त्यभावादिति ॥

ननु जीवस्य वस्तुतः सर्वगतस्य कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत आह ।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १ । ३ । २५ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । वस्तुतः सर्वगतस्यापि जीवभावमापन्नस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणहृदयावच्छिन्नतयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । ननु गजपुत्तिकादिशरीरेषु हृत्पुण्डरीकस्यानियतपरिमाणत्वात्कथं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वनियमस्तत्राह "मनुष्याधिकारत्वा"दिति । शास्त्रस्येति शेषः । षष्ठे फलार्थे कर्मणि तिर्यगादेरपि स्वर्गकामस्याधिकारः स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्य श्रुत्यर्थवत्त्वाय समर्थविषयतया तिर्यगादेः सामर्थ्याभावेन स्वर्गकामपदं सङ्कोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनाऽऽदधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य" इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति राद्धान्तितम् । तथा च मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात्तदपेक्षयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यविरोध इति तात्पर्यम् । एवमङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेन विरुद्धांशं परित्यज्याभेदो बोध्यतेऽनेन वाक्येन । इममर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भेण स्पष्टीकरिष्यति, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टस्तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृत"मिति । अस्यार्थः । योऽन्तरात्मा पुरुषस्त्वापूर्णोऽयं जनानां हृदये सन्निविष्टः । अतोऽङ्गुष्ठमात्र इति

स्वंपदवाच्यानुवादः । तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदनुसारि श्रुत्या च शोध्यत्वमाह "तं स्वा"दिति । शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च तस्मात्स्वाभिमानविषयात्प्रवृहेत्पृथक्कुर्याद्धैर्येण समाधिनेति यावत् । तं विविक्तमात्मानं विशुद्धममृत ब्रह्मैव जानीयादित्याह "त"मिति । तदेवं काठकवाक्य प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञातव्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ १ । ३ । २६ ॥

पूर्वं मनुष्याधिकारं शास्त्रमित्युक्तम् । तर्हि क्रममुक्त्यर्थाभिरुपासनाभिर्मनुष्याणां देवत्वं प्राप्तानामधिकारो न स्यादित्याक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसङ्गत्याऽस्यारम्भः प्रसङ्गसङ्गत्या वा । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतोर्देवताविग्रहादौ समन्वयोक्तेरध्यायसङ्गतिः । एवं मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्ये न्यायसाम्यादुपासनाऽधिकार्यादिसमर्पकाणां स्वार्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां ब्रह्मात्मैक्ये पर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्रपादसङ्गतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिवाक्यानामपि स्वार्थे तदयोगात्तत्त्वमस्यादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलं, सिद्धान्ते तत्सर्वसम्भवादैक्यनिष्ठतेति फलम् । यद्वा देवानामनधिकारात्क्रममुक्तिसाधनेषूपासनेषु देवादिभोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिर्नास्तीति पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते तादृशप्रवृत्तिरस्तीति । बृहदारण्यके श्रूयते "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणा"मिति । देवादीनां मध्ये यो यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षादकरोत्स एव ब्रह्मात्मनाऽतिष्ठदित्यर्थः अत्र किं देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्त्युत नास्तीति विशये शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वान्नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते । तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवादिति ।

तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति बादरायण आचार्यो मन्यते स्म । कस्मात् । सम्भवादर्थित्वसामर्थ्याद्यधिकारकारणसम्भवादित्यर्थः । देवादीनां सदा भोगशालित्वेऽपि भोग्यवस्तुष्वनित्यत्वदोषदर्शनाद्वैराग्यादिकं निरतिशयानन्दमोक्षार्थित्वं च सम्भवतीति भावः ॥ ६

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ १ । ३ । २७ ॥

ननु देवादीनां विग्रहवत्त्वं विना ब्रह्मविद्यायामनधिकारात्तदङ्गीकरणीयम् । तथा सति कर्मण्यपि शरीरितयर्त्विगादिवत्सन्निधानेनैवोपकारकत्वं स्यात् । तच्च न सम्भवत्येकस्य शरीरस्यानेकत्र युगपत्सन्निधानासम्भवात् । तस्माद्विग्रहवत्त्वाङ्गीकारे कर्मणि देवताया उपकारकत्वविरोधः प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः । कस्मात् । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । एकस्य देवस्यानेकेषां शरीराणां युगपत्प्राप्तेः श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथा हि बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणं, "अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्ये" त्युपक्रम्य, "स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे" त्युक्त्वा, "कतमे त" इति पृष्टायां "महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा" इति त्रिसहस्रषडधिकत्रिशतदेवानां त्रयस्त्रिंशद्देवेष्वन्तर्भावमुक्त्वा, त्रयस्त्रिंशतोऽपि षट्सु, षण्णां त्रिषु, त्रयाणां द्वयोः, द्वयोरेकस्मिन्नध्यर्धात्मके देवेऽन्तर्भावं ब्रुवदेकस्य वायोरनेकरूपतां दर्शयति । अस्यार्थः । एनं याज्ञवल्क्यं विदग्धः शाकल्यो वैश्वदेवनामकस्य शस्त्रस्य निविदि शस्यमाना देवाः कतीति पप्रच्छ । तत्र याज्ञवल्क्यस्योत्तरं

"निविदि त्रयश्च"त्यादि । शस्यमानदेवनिष्ठसंख्यावाचकं मन्त्रपदं निविदित्युच्यते । एवं षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रसंख्यानिर्णयानन्तरं "कतमेत" इति संख्येयस्वरूपप्रश्ने ऽष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु सर्वेषामन्तर्भावो दर्शितः । "महिमान एवैषा" मित्यादिनैषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां महिमानो विस्तारा एव वस्तुतस्त्रयस्त्रिंशद्देवा इत्यर्थः । तेऽपि त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानः । तेऽपि षड्देवास्त्रयाणां लोकानां महिमानः । ते त्रयो देवा द्वयोरन्नप्राणयोस्तौ चैकस्य प्राणशब्दवाच्यस्य वायोर्महिमानाविति । यद्वाऽनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादनेकत्र कर्मण्येकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावस्तस्य लोके दर्शनादित्यर्थः । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैर्युगपदेव ब्राह्मणो नमस्क्रियमाणो दृश्यते, एवमेका विग्रहवती देवतामुद्दिश्य युगपत्सर्वे हवींषि त्यजन्तीति न कश्चित्कर्मणि देवताया उपकारकत्वे विरोधः ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ १ । ३ । २८ ॥

ननु माऽस्तु कर्मणि विरोधः । तथाऽपि शब्दे वेदवाक्ये विरोधः स्यादेव, अनित्यविग्रहवद्देवताया नित्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे शब्दस्यार्थेन नित्यसम्बन्धाभावेन नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति चेत्, नायमप्यस्ति विरोधः । कुतः । अतः प्रभवात् । देवादिनिष्ठनित्याकृतिवाचकाच्छब्दराशेरेव देवादिप्रपञ्चस्य प्रभवादुत्पन्नत्वश्रवणादित्यर्थः । तथा हि स्मृतिः ॥

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयं भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥"

इति। श्रुतिरपि "एत इति हवै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभग इत्यन्याः प्रजा इति तथा स मनसा वाचं मिथुनं समभवदि"ति। अस्यार्थः। एतेऽसृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवो विश्वान्यभिसौभग इत्येतन्मन्त्रस्थपदैर्देवादीन्स्मृत्वा ससर्ज ब्रह्मा। तत्रैतच्छब्द इन्द्रियाधिष्ठानदेवस्मारकः। असृग्रशब्दोऽसृक्शब्दवाच्यरुधिरप्रधानदेहरमणमनुष्यस्मारकः। इन्दुमण्डलमध्यवर्तिपितृस्मारक इन्दुशब्दः। पवित्रं सोमं स्वमध्ये तिरस्कुर्वतां धारयतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः। आशोभुवतां स्तोत्राणां गानरूपाणामाशवशब्दः स्मारकः। विश्वदेवशंसिशस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः। अभिसौभग इति शब्दो निरतिशयसौभाग्यवाचकः प्रजानां स्मारक इति। स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं समभवत्समभावयत्तत्प्रकाशितां सृष्टिं मनसाऽऽलोचितवानिति यावत्। सूत्रस्थप्रत्यक्षानुमानशब्देन सृष्टेर्वेदप्रभवत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृती गृह्येते। तथा च श्रुतिस्मृतिभ्यां वेदशब्दप्रभवत्वं सृष्टेरित्यर्थः। आकृत्यालिङ्गितविग्रहानङ्गीकारे कस्य सृष्टिः स्यादिति भावः। तस्माद्यथा गवादिशब्दानां नित्याकृतिवाचकत्वमेवं वैदिकशब्दानां नित्याकृतिवाचकत्वमिति न शब्देऽपि विरोध इति॥

अत एव च नित्यत्वम्॥ १। ३। २९॥

अस्मृतकर्तृकत्वादिना सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वमनित्यार्थसंयोगेनानुपपन्नमित्याशङ्क्य वेदादेवाकृतिविशे-

पावच्छिन्नदेवादिसृष्टिरिति प्रतिपादनान्नित्याकृतेरेव शब्दार्थत्वान्नानुपपन्नमित्यभिप्रायेण परिहरति । अत एव नित्याकृतेः शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । एतत्सूत्रसूचितः प्रयोगश्च "वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरच"दिति । अवान्तरप्रलयावस्थायित्वमेव हि नित्यत्वं नाम । अनुमानसिद्धार्थे श्रुतिरपि "यज्ञेन वाचः पदवीयमायंस्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टा"मिति । यज्ञेन पुण्यकर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं ग्रहणयोग्यतामापन्नाप्तवन्तः । अतस्तामृषिषु विद्यमानां वाचं याज्ञिका अन्वविन्दन्नुपलब्धिमन्तो बभूवुरित्यर्थः । पूर्व स्थितामेव वाचं सर्वे ज्ञातवन्त इति तात्पर्यम् ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ १ । ३ । ३० ॥

नन्वाकृतिपदार्थकत्वे पि प्रलये सर्वाकृतिकव्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृतिकव्यक्त्युत्पत्तौ मानाभावान्नित्यानित्यसंयोगविरोधस्तदवस्थ इति चेदुच्यते । सृष्टिप्रलयावृतावपि न शब्दे विरोधः । कस्मात् । समाननामरूपत्वात् । न हि प्रलये जगतो निरन्वयनाशोऽस्ति येनोत्पद्यमानं जगद्विलक्षणं स्यात् । किं तु संस्कारात्मनाऽविद्यायां तिष्ठत्येव जगदनुभवश्च भावनाख्यसंस्कारात्मना । न चार्थसंस्कारे मानाभावो मृदि मण्डूकसंस्कारदर्शनान्नित्यप्रलयाख्यसुषुप्तौ सविषयेन्द्रियाद्यर्थसंस्कारसद्भावाच्च प्रबोधे पूर्वसजातीयव्यवहारात् । न च प्रतिदिनं सुषुप्तिप्रलययोः सद्भावे मानाभावः, "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रबुध्यते तदाऽग्नेर्य-

ततः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथाऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा, देवेभ्यो लोकाः'' इत्यादिश्रुतेर्मानत्वात् । अस्यार्थः । अथ शब्दस्तदाऽर्थको यदेत्युपक्रमात् । प्राणशब्दः परमात्मपरः । अस्मिन्प्राणे जीव एवैकधा भवति तदात्मना तिष्ठतीत्यर्थः । तदैकीभावावस्थायामेनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सर्वाणि सविषयाण्यपियन्ति परमात्मनि लीनानि भवन्तीत्यर्थः प्रबोधे तस्मादेव परमात्मनो जगतो जन्माविर्भाव इति । अविलम्बितोत्पत्तौ दृष्टान्त "सदे"ति । यथा संस्कारवलात्पूर्वमण्डूकादिसमाननामरूपत्वमुत्तरकार्यस्यैवं पूर्वकल्पप्रपञ्चसमाननामरूपत्वादुत्तरप्रपञ्चस्य पूर्वाकृतिकव्यक्त्युत्पत्तेर्न शब्दे कश्चिद्विरोधः । समाननामरूपत्वं च श्रुतौ दर्शनात्स्मृतेश्चाभ्युपगन्तव्यम् । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद्दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुव"रिति । तथा नक्षत्रेष्टौ, "अग्निर्वा अकामयतान्नादो देवानां स्यामिति स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवप"दिति । भाविवृत्तिमाश्रित्य यजमानोऽग्निरित्युच्यते । एवं कामयित्वा किं कृतवांस्तदाह "स"इति । कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकाख्यनक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रबाहुल्यादिति बोध्यम् । अष्टकपालमष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपदुक्तपुरोडाशहविष्कामेष्टिं कृतवानित्यर्थः । तथा च योऽग्निर्यस्मा अग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपत्वं दर्शयतीति सिद्धम् । स्मृतिरपि ।

"यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु ॥"

इत्यादिका द्रष्टव्या ॥

उक्तं देवादीनामधिकारमाक्षिपति ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १ । ३ । ३१ ॥

देवादीनां ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । मध्वादिष्वसम्भवात् । एवं हि मधुविद्या श्रूयते । असौ वा आदित्यो देवमधु । देवानांमोदनान्मध्विव मधु । तस्य मधुनो द्युलोक एव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिक्ष आदित्याख्यमधुनोऽवस्थानात्तदेव मध्वाधारोऽपूपः । रोहितं शुक्लं कृष्णं परं कृष्णं गोप्यं चेति पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रागाद्यूर्ध्वान्तं पञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मधुच्छिद्रभूताभी रोहिताद्याख्याभिस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीतानि । पञ्चममृतं गोप्याख्यं प्रणवकुसुमादुपासनाभ्रमरैरूर्ध्वदिग्गतसूर्यरश्मिरूपगोप्याख्यमधुच्छिद्रद्वाराऽऽदित्यमण्डलमानीतम् । रोहितादिक्रममृतं मकरन्दस्थानभूतं वह्नौ हुतं सोमाज्यपयःपुरोडाशादिरूपं द्रव्यम् । तानि च रोहितादीन्यमृतानि यशस्तेजोवीर्यसकलेन्द्रियान्नरूपेण निष्पन्नान्यादित्यमधुसम्बद्धानि प्रागादिदिक्षु क्रमेण विद्यमानानां वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यरूपाणां देवानामुपजीव्यानीत्येवं चिन्तयतां फलं वस्वाद्याप्तिरुच्यते । वस्वादीनां समानानां मध्य एको भूत्वा यशआद्यमृतं प्रत्यक्षानुमानादिभिः करणैरुपलभ्य तृप्यतीति । न ह्येवंभूतमधुविद्यायां सूर्यवस्वादीनां देवानामधिकारः सम्भवति, एकस्योपास्योपासकप्राप्यप्रापकयोर्भावयोर्विरोधात् । सूत्रस्थादिशब्देन यासु विद्या "स्वादित्यो ब्रह्मे" त्येवमादिरूपासु देवानामुपास्यत्वं ता विद्या गृह्यन्ते । तथा, "इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः," "इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वा-

मित्रोऽयं जमदग्निः," "इमावेव वसिष्ठकश्यपा वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रि' रित्याद्यास्तूपप उपास्याः। तेषु न तेषामेववर्णानामधिकारः सम्भवति । श्रुत्यर्थस्तु । इमौ दक्षिणवामकर्णौ क्रमेण गौतमभरद्वाजावित्युपास्यौ । द्वितीयेमावित्यनेन दक्षिणवामाक्षिद्वयोक्तिः । तृतीयेमावित्यनेन दक्षिणवामनासिकाद्वयोक्तिः । एवं सप्तसु शीर्षण्येन्द्रियेषु सप्तर्षुपास्तिरित्यर्थः । न च मध्वादिविद्यासु देवादीनामनधिकारेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः किं न स्यादिति वाच्यं, विद्यात्वाविशेषेण ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारात् । तथा चायं प्रयोगः, ब्रह्मविद्या न देवादीनामधिकरोति विद्यात्वान्मध्वादिविद्यावदिति ॥

अपि च ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १ । ३ । ३२ ॥

भ्रमणवत्तया परिदृश्यमानज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादिदेवताशब्दानां लोके प्रयोगसद्भावान्मण्डलस्य मृत्पिण्डादिवदचेतनत्वेन विग्रहाभावादग्निवाय्वादीनामपि तत्तुल्यत्वेन सामर्थ्यादेश्चेतनधर्मस्याभावाच्च देवादीनामधिकारः । न च मन्त्रार्थवादेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वसिद्धेः सर्वं सुस्थितमिति वाच्यम्, तेषामन्यपरत्वेन स्वार्थ प्रामाण्याभावात् । तस्माद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावं जैमिनिर्मन्यत इति शङ्कासूत्रयोरभिप्रायः ॥

सिद्धान्तयति ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ १ । ३ । ३३ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । बादरायण आचार्यो ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारस्य भावं मन्यते । यद्यपि देवतामिश्रोपसनास्वनधिकारस्तथाऽपि निर्गुणब्रह्मविद्या-

षां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति हि । पूर्वमुक्तस्य विद्यात्वादित्यनुमानस्य, ज्योतिष्टोमादि न ब्राह्मणकर्तव्यं कर्मत्वाद्राजसूयवदित्याभाससाम्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा ज्योतिषि भावाच्चेत्यस्योत्तर"मस्ति हि" । यद्यपि देवताशब्दा ज्योतिरादौ प्रयुज्यन्ते तथाऽपि तदभिमानिदेवतापरा एव सम्भवन्ति । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाज्ज्योतिरादिरूपेणायस्यातुं विग्रहं गृहीत्वा व्यवहर्तुं च सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते "मेधातिथिं मेष"इति । मेधातिथिं काण्वायनं मेषो भूत्वेन्द्रो जहारेत्यर्थः । तथा स्मर्यते चादित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति । नन्वर्थवादादीनां स्वार्थे प्रामाण्याभावात्कथं तेभ्यो विग्रहवत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । तथाऽप्यस्ति ह्यपेक्षोत्तरम् । मानान्तरविरोधसंवादयोरभावे तेभ्य एव विग्रहसिद्धिरस्ति । तथा ह्यर्थवादादिभिः स्तुत्यादिकं लक्षयता वाच्यार्थोऽङ्गीकृत्य एव । न हि वाच्यार्थाभावे लक्षणा युक्ता । किं च "व्रात्येव्रात्यस्तोमेन यजेते"त्यादौ व्रात्यस्वरूपाकांक्षायां सावित्रीपतितो व्रात्यो यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स व्रात्य इति व्रात्यस्वरूपं विध्यपेक्षितं सन्निधिप्रमाणकमित्युच्यते । यथा वा स्वर्गरूपं विध्यपेक्षितं सन्निधिप्रमाणकं, तथा निरस्यरूपदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगाद्विध्यपेक्षितं देवतादिस्वरूपं विग्रहवत्त्वं विधिप्रमाणकमेव । एवं मन्त्रार्थवादप्रत्यक्षमूलेतिहासपुराणादिभिरपि विग्रहवत्त्वसिद्धिः । न च प्रत्यक्षमूलत्वं पुराणादीनामसिद्धमिति वाच्यं, तत्कर्तॄणां योगमाहात्म्याद्देवादिभिः सह प्रत्यक्षव्यवहारसम्भवात् । तथा च श्रुतिर्योगमाहात्म्यमाह "पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं

मित्रोऽयं जमदग्निः," "इमावेव वसिष्ठकश्यपौ अयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रि' रित्याद्यास्तएव उपास्याः। तेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः सम्भवति । श्रुत्यर्थस्तु । इमौ दक्षिणवामकर्णौ क्रमेण गौतमभरद्वाजाविन्युपास्यौ । द्वितीयेमावित्यनेन दक्षिणवामाक्षिद्वयोक्तिः । तृतीयेमावित्यनेन दक्षिणवामनासिकाद्वयोक्तिः । एवं सप्तसु शीर्षण्येन्द्रियेषु सप्तर्ष्युपास्तिरित्यर्थः । न च मध्वादिविद्यासु देवादीनामनधिकारेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः किं न स्यादिति वाच्यं, विद्यात्वाविशेषेण ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारात् । तथा चायं प्रयोगः, ब्रह्मविद्या न देवादीनामधिकरोति विद्यात्वान्मध्वादिविद्यावदिति ॥

अपि च ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १ । ३ । ३२ ॥

भ्रमणवत्तया परिदृश्यमानज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादिदेवताशब्दानां लोके प्रयोगसद्भावान्मण्डलस्य मृत्पिण्डादिवदचेतनत्वेन विग्रहाभावादग्निवाय्वादीनामपि तत्तुल्यत्वेन सामर्थ्यादिश्चेतनधर्मस्याभावान्न देवादीनामधिकारः । न च मन्त्रार्थवादाभ्यां देवादीनां विग्रहवत्त्वसिद्धेः सर्वं सुस्थितमिति वाच्यम्, तेषामन्यपरत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात् । तस्माद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावं जैमिनिर्मन्यत इति शङ्कासूत्रयोरभिप्रायः ॥

सिद्धान्तयति ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ १ । ३ । ३३ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । बादरायण आचार्यो ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारस्य भावं मन्यते । यद्यपि देवतामिश्रोपसनास्वनधिकारस्तथाऽपि निर्गुणब्रह्मविद्या-

र्षां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति हि । पूर्वमुक्तस्य विग्रहत्वादित्यनुमानस्य, ज्योतिष्टोमादि न ब्राह्मणकर्तव्यं कर्मत्वाद्राजसूयवदित्याभाससाम्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा ज्योतिषि भावाच्चेत्यस्योत्तर"मस्ति हि" । यद्यपि देवताशब्दा ज्योतिरादौ प्रयुज्यन्ते तथाऽपि तदभिमानिदेवतापरा एव सम्भवन्ति । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाज्ज्योतिरादिरूपेणावस्थातुं विग्रहं गृहीत्वा व्यवहर्तुं च सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते "मेधातिथिं मेष"इति । मेधातिथिं काण्वायनं मेषो भूत्वेन्द्रो जहारेत्यर्थः । तथा स्मर्यते चादित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति । नन्वर्थवादादीनां स्वार्थे प्रामाण्याभावात्कथं तेभ्यो विग्रहवत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । तथाऽप्यस्ति हीत्येवोत्तरम् । मानान्तरविरोधसंवादयोरभावे तेभ्य एव विग्रहसिद्धिरस्ति । तथा ह्यर्थवादादिभिः स्तुत्यादिकं लक्षयता वाच्यार्थोऽङ्गीकृत्य एव । न हि वाच्यार्थाभावे लक्षणा युक्ता । किं च "व्रात्योव्रात्यस्तोमेन यजेते"त्यादौ व्रात्यस्वरूपाकांक्षायां सावित्रीपतितो व्रात्यो यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स व्रात्य इति व्रात्यस्वरूपं विध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकमित्युच्यते । यथा वा स्वर्गरूपं विध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं, तथा निरुप्यरूपदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगाद्विध्यपेक्षितं देवतादिस्वरूपं विग्रहवत्त्वं विधिप्रमाणकमेव । एवं मन्त्रार्थवादप्रत्यक्षमूलेतिहासपुराणादिभिरपि विग्रहवत्त्वसिद्धिः । न च प्रत्यक्षमूलत्वं पुराणादीनामसिद्धमिति वाच्यं, तत्कर्तॄणां योगमाहात्म्याद्देवादिभिः सह प्रत्यक्षव्यवहारसम्भवात् । तथा च श्रुतिर्योगमाहात्म्यमाह "पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं

शरीरम्''इति । पादतलमारभ्या जानोर्जानोरा नाभेर्नाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशप्ररोहं केशप्ररोहाच्चा ब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योगगुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते योगाग्निमयं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्मात्समूलेतिहासपुराणादिभ्यो विग्रहवत्त्वसिद्धावर्थित्वादिसम्भवाद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति क्रममुक्त्युपासनासु मुमुक्षुप्रवृत्तिरविकलेति सिद्धम् ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १ । ३ । ३४ ॥

पूर्वं यथा तयोर्यो देवानामिति देवशब्दश्रुत्या मनुष्याधिकारनियमापवादेन देवानामधिकार उक्तः, तथा मुमुक्षौ जानश्रुतौ शूद्रशब्दश्रुत्या लिङ्गेन द्विजात्यधिकारनियममपोह्य शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमारभ्यते । शूद्रशब्दस्य सिद्धान्ते क्षत्रियसमन्वयोक्तेरध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः । शूद्रशब्द एव वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादविशेषः फलं, सिद्धान्ते ततो विशेष इति विवेकः । एवं किलात्र छान्दोग्ये चतुर्थाध्याय उपाख्यायते । जानश्रुतिः पौत्रायणः प्रियातिथिर्बहुश्रद्धदाता बहुसङ्गुणो बभूव । तस्य राज्ञो गुणगणगरिमसन्तोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय निदाघसमये प्रासादोपरिशयानस्यास्य राज्ञ उपरि मालावध्याजग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्ठत आगच्छन्नेको हंसः साद्भुतमभ्युवाच, 'भो भो भल्लाक्ष भल्लाक्षास्य राज्ञो जानश्रुतेर्द्युलोकं व्याप्य विद्यमानं तेजो न पस्पर्शि

किं, तत्तेजस्त्वां धक्ष्यति, अतस्तदनिलङ्घय न गच्छेति । भल्लाक्षेत्युपहासो भद्राक्षेत्यर्थः । इदमुपश्रुत्याग्रगामी हंसः प्रत्युवाच "कं वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्थे"ति । अयमर्थः । वरेति सोपहाससंबोधनमवरेत्यर्थः । यद्वा वरो वराको जानश्रुतिः । 'कं' पदमाक्षेपार्थकं कथमित्यर्थः । रैको नाम कश्चन ब्रह्मिष्ठः । योजयति देशान्तरं गमयति स्वारूढमिति युग्वा गन्त्री शकटी । तया सह वर्तत इति सयुग्वा तमित्यर्थः । तथा चैनं वराकं जानश्रुतिं प्राणिमात्रं सन्तं मूढमरे सयुग्वानं भगवन्तमसह्यतेजसं रैकमिव कथमेतद्वचनं ब्रवीषि । इदं श्रुत्वाऽयं राजा ब्रह्मविद्यार्थं रैकसमीपं गत्वा कृतार्थो भविष्यतीति दयालूनां हंसानामभिप्रायः । अथैष राजा हंसप्रयुक्तमनादरवाक्यं श्रुत्वा स्वस्यात्यन्तनिकर्षमुत्कृष्टतां च रैकस्य ज्ञात्वा दुःखितमनाः कथमपि निशामतिवाहयांबभूव । ततो निशावसानसूचकं वन्दिवृन्दसमारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितमङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थ एव राजा झटिति यन्तारमाहूयादिदेश, विविक्तदेशेषु पर्वतगुहादिषु तेषु तेषु रैकाह्वयं सयुग्वानमन्विष्य यत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति । स यन्ता तथैव क्वचिदतिविविक्तदेशे शकटस्याधस्तात्सन्तं पामानं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयमेव रैक इति निश्चित्यातिकुशलो रैकस्य तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनेच्छां चोन्नीय राज्ञे निवेदयामास । स राजा तन्निशम्य गवां षट्शतानि हारं रथं चाश्वयुक्तमादाय सत्वरं रैकमुपससाद । उपसद्य चोवाच, हे रैकेदं सर्वं गवादि गृहीत्वाऽनुशाधि मां भगवन्निति । अथैवमुक्तवन्तं ससम्भ्रमं सस्पृहं चोवाच रैकः, "अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वि"ति । अहेति निपातः । साटोपाह्वानमाह । हारेण

युक्तो रथो हारेत्वा गोभिः सहितस्तवैवास्तु किमेनावन्मात्रेण मम निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । एवं स्थिते चिन्ता, किं शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति । अस्तीति तावत्प्राप्तम् । कस्मात् । अर्थित्वादिसम्भवात्, वेदाध्ययनसाध्याहवनीयाद्यभावेनाग्निसाध्यकर्मानधिकारेऽपि देवादिवद्विद्यायामधिकारसम्भवात्संवर्गविद्यायां मुमुक्षौ जानश्रुतौ शिष्ये रैक्वेण गुरुणा शूद्रशब्दप्रयोगाच्चेति । अत्र ब्रूमः । न शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः, उपनयनाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । न हि वेदवाक्यविचारसाध्यब्रह्मविद्यायामनधीतवेदस्याधिकारः सम्भवति, शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् । न चैवं सति देवानामप्यनधिकार इति साम्प्रतं, तेषां स्वयंप्रभातवेदत्वात् । न च शूद्रस्यापि लिखितपाठादिना वेदप्राप्तिरिति युक्तं, गुरूपसदनपूर्वकाध्ययनसंस्कृतवेदस्यैव ब्रह्मविद्योपकारकत्वात् । न च शूद्रशब्दश्रवणलिङ्गेन तस्याधिकारो, न्यायाभावेन लिङ्गस्यासाधकत्वात् । तर्हि वैदिकशूद्रशब्दोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्य तं व्याख्यातुमिदं सूत्रं "शुगस्य" इत्यादि । अस्य जानश्रुतेः क्षत्रियस्य तदनादरश्रवणात्तस्य हंसस्यानादरश्रवणाद्या शुगुत्पन्ना सा शूद्रशब्देन सूच्यते हि रैक्वेण । स्वस्य सर्वज्ञत्वज्ञापनार्थं रैक्वः शूद्रशब्दं प्रयुक्तवानिति भावः । शूद्रशब्दं योगेन क्षत्रिये वर्तयति "तदाद्रवणा"दिति । तस्याः शुचा जानश्रुतिं प्रामत्वादित्यर्थः । यद्वा तस्य जानश्रुतेः शुचं प्रासन्नादिति । अथवा तं रैक्वं प्रति जानश्रुतिः शुचा दुद्रावेति शूद्रो जानश्रुतिरुच्यते । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥

ननु मुख्य एव शूद्रो जानश्रुतिरस्तु, किं जघन्येन योगेनेत्यत आह ।

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १ । ३ । ३५ ॥

जानश्रुतिर्न मुख्यशूद्रः । कुतः । क्षत्रियत्वगतेः क्षत्रियत्वावधृतेरित्यर्थः । साऽपि कुतः । उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेन प्रसिद्धक्षत्रियेणाभिप्रतारिनामकेन सह समभिव्याहारात्मकलिङ्गादित्यर्थः । सजातीयानामेव हि प्रायेण सहचारो भवतीति भावः । एवं ह्यभिप्रतारी संकीर्त्यते, "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" इति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽथशब्दः । शुनकस्यापत्यं शौनकं कपिगोत्रं कापेयं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन पाचकेन परिविष्यमाणौ सेव्यमानौ भिक्षितवानित्यर्थः । अस्य चाभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कापेयेन चित्ररथपुरोहितेन योगादवगन्तव्यम् । चित्ररथपुरोहितत्वं च कापेयानां श्रुतौ प्रसिद्धं, "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजय"न्निति । एतेन द्विरात्रेण । समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया एव याजका भवन्ति । ननु चित्ररथपुरोहितकापेययोगादभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं भवतु । तथाऽपि कथं क्षत्रियत्वमिति चेन्न, "तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रियपतिरजायते"ति श्रुतेः । तस्माच्चित्ररथादित्यर्थः । एवमभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वे सिद्धे, तत्समभिव्याहारात्मकलिङ्गाज्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमिति सिद्धम् ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ १ । ३ । ३६ ॥

आद्यसूत्रे वेदाध्ययनाङ्गोपनयनाभावाच्च जातिशूद्रस्यानधिकार इत्युक्तम् । इदानीं तु ब्रह्मविद्याङ्गोपनयना-

भावान्न तस्याधिकार इत्युच्यत इति भेदः । इतश्च न जातिशूद्रस्याधिकारः । कस्मात् । विद्याप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् । "तं होपनिन्ये," "अधीहि भगव इति होपससाद," "ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति तेह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्ना इति । अयमर्थः । तं विद्याऽर्थिनमाचार्यः किलोपनिन्य उपनीतवाननुपनीताय विद्यादानायोगादिति तात्पर्यम् । सनत्कुमारं प्रति नारदोऽ"धीहि भगव" इतीमं मन्त्रमुच्चार्य गुरूपसदनं कृतवानित्याह "धीही"ति । भरद्वाजादयः षडृषयः परं ब्रह्म पर वेनोपगतवन्त इति ब्रह्मपरास्तज्ज्ञाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं परमार्थरूपं ब्रह्म विचारयन्तो निर्णयार्थमेष पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपसदनायोगात्समित्पाणयः सन्तस्तमुपसन्नाः किलेत्याह "ब्रह्मे"ति । ननु "तान्हानुपनीयैवे"त्यनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमिति चेन्न, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तोपनयनानां प्राचीनशालादीनां द्विजातीनामेवाधिकारात् । निषेधस्तु विद्योपदेष्टुरश्वपते राज्ञो न्यूनवर्णत्वादूद्रपूच्यः । तान्प्राचीनशालादीनृषीननुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेति श्रुत्यर्थः । ननु शूद्रस्याप्युपनयनं कल्प्यतामित्याह "तदभावाभिलापाच्चे"ति । "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति," "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति"रित्यादिनोपनयनादिसंस्काराभावाभिलापादित्यर्थः । पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम् । एकजातिरुपनयनरहितः । इति स्मृत्यर्थः ।

किञ्च ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ १ । ३ । ३७ ॥

जाबालो हि मृतपितृको गुरूपसदनं कर्तुकामो गोत्रमजानानो मातरं पप्रच्छ "किं गोत्रोऽहमस्मी"ति। सा चाप्यहं न जानामीत्युवाच। ततः स जाबालो गौतममुपससार। उपसद्य चोवाच, हे भगवन् ब्रह्मचर्यं चरितुं त्वय्यीच्छामि मामनुगृह्णातु भवा"निति। ततो गौतमेन किं गोत्रोऽसीति पृष्टः सत्यकामो जाबाल आह, नाहं गोत्रं वेद नापि मन्मातेति। ततः स गौतमस्तदीयेन सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावं निश्चित्य प्रववृते "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा"इति। एतत्सत्यवचनं विविच्य निःसन्दिग्धं वक्तुमब्राह्मणो नार्हत्यतस्त्वं न सत्यादगाः सत्यवचनान्नातिगतोऽस्यतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेत्यर्थः। ततश्च सूत्रस्यायमर्थः। तस्य शूद्रत्वस्याभावनिर्धारणे सत्येव विद्योपदेशप्रवृत्तिदर्शनादिति। तस्मान्न शूद्रस्याधिकारः॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च॥१।३।३८॥

इतश्च न जातिशूद्रस्याधिकारः। कुतः। स्मृतितः, वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तत्प्रयोजनयोरर्थज्ञानानुष्ठानरूपयोरर्थयोः प्रतिषेधादित्यर्थः। एवं स्मरन्ति, "अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरण"मिति श्रवणस्य निषेधः। त्रपुजतुभ्यां सुतप्ताभ्यां सीसलाक्षाभ्यामस्य शूद्रस्य द्रुताभ्यां श्रोत्रप्रपूरणं वेदश्रवणप्रायश्चित्तमित्यर्थः। "पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्य"मित्यध्ययननिषेधः। न ह्यश्रुतस्याध्ययनं सम्भवति। पद्युपाद्युक्तं सञ्चारसमर्थमिति यावत्। तादृशं श्मशानं यच्छूद्र इत्यन्वयः। "न शूद्राय मतिं दद्या"दिति तदर्थज्ञाननिषेधः। "द्विजातीनामध्ययनमिज्यादा-

न''मिति तदर्थानुष्ठाननिषेधः । दानशब्देनात्र नित्यदानमुच्यते । नैमित्तिकदाने शूद्रस्याप्यधिकार इति द्रष्टव्यम् । विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां तु पूर्वजन्मकृतश्रवणादिना गर्भस्थवामदेववज्ज्ञानोत्पत्तिर्मन्तव्या । तस्मान्न कथमपि ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्य वेदपूर्वकोऽधिकार इति सिद्धम् ॥

कम्पनात् ॥ १ । ३ । ३९ ॥

समाप्तः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । इदानीं प्रकृतं वाक्यार्थविचारं प्रवर्तयिष्यामः । ''शब्दादेव प्रमित'' इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम् । न तथेह ''यदिद''मित्यादिवाक्ये प्राणानुवादो युक्तः, प्राणस्य स्वरूपेणापि कल्पितस्य ब्रह्मैक्यायोगादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽऽरम्भः । प्रासङ्गिकत्वाद्व्यवहितेन सङ्गत्यपेक्षा । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः फलं, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति भेदः । काठकवाक्यं पठ्यते ''यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती''ति । अस्यार्थः । यत्किञ्चेदं भयशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे निमित्ते सत्येजति चेष्टते । ''एजृ कम्पने''इति धातोः कम्पनार्थत्वात्कम्पनं चेष्टेति चेष्टत इत्युक्तम् । तच्च जगत्तस्मादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणाख्यं जगत्कारणं महद्भयं उद्यतवज्रमिव भयहेतुत्वम् । बिभेत्यस्मात्सर्वं वाय्वादीति भयं, ''भीषाऽस्माद्वातः पवत''इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति ''वज्र''मिति । उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः । प्राणाख्यब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमाह ''य''इति । अत्र संशयः, किं प्राणशब्देन मुख्यप्राणवायुं गृहीत्वा वज्रशब्देन चाशनिहेतुं वायुं च कार्यविशेषमेकमुपासनं विधेयं, उत निर्विशेषं ब्रह्मानेन

वाक्येन प्रतिपाद्यमिति । तत्र तावद्रुपास्तिपरमिति युक्तं, प्राणशब्दस्य तत्र प्रसिद्धेः वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युन्मेघवृष्ट्यशनयो जायन्त इत्यशनिहेतुवायुलक्षकत्वं वज्रशब्दस्यापि युक्तम् । न च मोक्षफलश्रवणविरोधः, "एतस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपमृत्युं जयति य एवं वेदे"ति वायुवेदनस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणात् । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । "शब्दादेव प्रमित" इति व्यवहितमपि मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । अस्मिन्वाक्ये प्राणादिशब्दात्परमात्मैव प्रमितः । कुतः । कम्पनात् । सर्वशब्दग्राह्यस्य सवायुकस्य जगतः कम्पनाज्जीवनादिचेष्टाहेतुत्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि प्राणशब्दप्रयोगो बहुलं वेदे दृष्टः "प्राणस्य प्राण"मित्यादौ । वज्रशब्दोऽपि भयहेतुत्वसाम्यादुपपद्यत इत्युक्तं वाक्यार्थकथनसमये । कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मणः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धं "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन-इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिता" विति । इतरेणात्मना । एतौ प्राणापानौ । किञ्च कम्पनवाक्यात्पूर्वमुत्तरत्र च ब्रह्मोक्तेरिहापि ब्रह्मग्रहणं न्याय्यम् । "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोक्तम् । शुक्रं ज्योतिष्मदमृतं कूटस्थम् । उक्तं सर्वाधिष्ठानत्वं व्यतिरेकमुखेनाह "तदु ने"ति । किञ्चन जडं तद्ब्रह्म नात्येत्यतिक्रमेण न वर्तत इत्यर्थः । तथोत्तरत्रापि "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यो भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति । अस्येश्वरस्य भयादग्न्यादयः स्वव्यापारे नियमेनानुवर्तन्ते राजाज्ञया भृत्यादिवदिति । उक्ताग्न्याद्यपेक्षया मृत्योः पञ्चमत्वम् । यदुक्तं वायुवेदनस्य मोक्षहेतुत्वं श्रुतमिति तत्र, विशेषसामान्यात्मकस्य व्यष्टिसम-

पित्वयोर्ज्ञानादपमृत्युनिवृत्तिमात्रश्रवणात् । तस्मादनेन वाक्येन निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ १ । ३ । ४० ॥

पूर्वं सर्वशब्दश्रुतिसङ्कोचानुपपत्त्या प्रकरणात्प्राणशब्दं ब्रह्मेत्युक्तम् । न तथेह सम्प्रसादवाक्ये प्रकरणानुग्राहकं किञ्चिदस्ति येन प्रकरणाज्ज्योतिश्शब्दं ब्रह्म स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽस्यारम्भः । पूर्वपक्ष आदित्योपास्त्या क्रममुक्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यायां श्रूयते "य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष" इति । एतदर्थो दहराधिकरणेऽनुसंधेयः । तत्र संशयः, किं ज्योतिश्शब्देन प्रसिद्धसूर्यादितेजोऽभिधीयते, उत ब्रह्मेति । तत्र सूर्यादीति युक्तं प्रसिद्धत्वात्, "अथ या एता हृदयस्य नाड्य" इत्यादिनाडीखण्डे, "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत" इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्त्यभिधानादत्रापि ज्योतिरुपसम्पद्येति श्रवणाच्च । अयमर्थः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्र प्रारब्धकर्मावसानकाले । एतदुत्क्रमणं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभिमानविषयादेहादुत्क्रमणं यदाकरोत्यथ तदैतैरेवादित्यस्य रश्मिभिरालम्बनैरारूढः सन्नाक्रमत उपरि गच्छति तत आदित्यं गच्छतीति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । ज्योतिरत्र ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । "य आत्माऽपहतपाप्मे" त्युपक्रमालोचनया ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यतयाऽनुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । यदुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति तन्न, अस्य निर्गुणब्रह्मप्रकरणत्वात् । न हि निर्गुणब्रह्मविदो गत्यु-

स्कान्ती स्तः, "अत्र ब्रह्म समश्नुत" इति श्रुतेः। तस्मात्परं ज्योतिर्ब्रह्मैवोपसम्पत्तव्यत्वेन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ १ । ३ । ४१॥

पूर्वमुपक्रमवशादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिरशब्दः स्वार्थात्प्रच्यावितः । तथाऽऽकाशोपक्रमवशाद्ब्रह्मादिशब्दोऽपि स्वार्थात्प्रच्याव्यतामिति दृष्टान्तसङ्गत्येदमारभ्यते । पूर्ववत् भूताकाशभिन्नसर्वाधिष्ठानभूताकाशात्मकब्रह्मण उपास्त्या क्रममुक्तिः, सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मधिया साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः। छान्दोग्येऽन्ते श्रूयते "आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मे"ति । ते नामरूपे यस्माद्ब्रह्मणो भिन्ने तदित्यर्थः । यद्वा नामरूपे यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तेते तदित्यर्थः । तत्र किमाकाशशब्देन भूताकाश उच्यत उत परमात्मेति विशये, रूढया भूताकाश इति प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवाकाशशब्दवाच्यः । कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । "ते यदन्तरे"त्याकाशस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वेन व्यपदेशात् । न हि नामाद्यन्तःपातितस्याकाशस्य भूतस्य स्वस्मादर्थान्तरत्वं युक्तम् । आदिशब्देन "तद्ब्रह्मे"त्यादिना ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो द्रष्टव्यः। तस्मादाकाशः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ १ । ३ । ४२ ॥

"व्यपदेशा"दित्यनुवर्तते । पूर्वं नामरूपाभ्यां भेदेन व्यपदेशादाकाशो ब्रह्मेत्युक्तम् । तदयुक्तं "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त" इत्यत्राभिन्ने जीवे भेदोपचारादित्याक्षेप्य, प्राज्ञशब्दस्य ब्रह्मपरतया स भेद औपचारिक इति समाधानात्सङ्गतिः। पूर्वरत्रे जीवानुवादेन कर्मशेषकर्तुः स्तुतिः

फलं, सिद्धान्ते जीवानुवादेन प्रत्यग्ब्रह्मैक्यधीरिति विवेकः। बृहदारण्यके षष्ठप्रपाठके "कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्युपक्रम्य सुषुप्त्याद्यवस्थामध्य उपन्यस्य "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति"रित्युपसंहारो दृश्यते। अस्यायमर्थः। देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वाऽऽत्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं "योऽयमिति"। विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः। प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ। प्राणबुद्धिव्यतिरिक्त इत्यर्थः। बुद्धृत्तेर्विविनक्ति, "अन्त"रिति। अज्ञानाद्भिन्न इति ज्योतिरिति। पुरुषः पूर्णः। योऽयमेवंभूतः स आत्मेत्यर्थः। स्वाधीनं सर्वं नियन्तुं शक्तिरस्यास्तीति वक्तुं "सर्वस्येशान" इत्युक्तम्। स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं "सर्वस्याधिपति"रित्युक्तमिति। अत्र संशयः, किमयं वाक्यसन्दर्भो जीवानुवादकः उत जीवानुवादेनासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर इति। तत्रावस्थाद्युपन्यासात्परमात्मवाचकशब्दाभावाज्जीवानुवादक इति प्राप्ते ब्रूमः। विज्ञानमयसुषुप्त्यवस्थावज्जीवानुवादेन ब्रह्माभेदप्रतिपादनपरोऽयं वाक्यसन्दर्भो न जीवानुवादकः। कस्मात्। सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो रवस्थयोः शारीराद्भेदेनेश्वरस्य प्राज्ञशब्देन व्यपदेशात्। तथा हि सुप्तौ तावद्व्यपदेशो दृश्यते "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर"मिति। उत्क्रान्तावपि, "अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्ज-

न्यतो''ति श्रुतिः शारीराङ्गेदेन परमात्मानं प्राज्ञशब्देन व्यपदिशति । अन्वारूढोऽधिष्ठितः । उत्सर्जन्वेदनातः शब्दं कुर्वन्निति यावत् । ननु भेदव्यपदेशमात्रेण भेदप्रतिपादनपरोऽयं सन्दर्भ इति कथं गम्यत इति चेदुच्यते । "ध्यायतीव लेलायतीवे"त्यादिग्रन्थप्रवृत्तिदर्शनात् । बुद्धौ ध्यायन्त्यां स्वपरमात्मा ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव वस्तुतो न ध्यायति न चलतीत्यर्थः । एवं "मत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही''ति पदे पदे प्रश्नः, "अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष''इति पदे पदे प्रतिवचनं च वाक्यसन्दर्भस्या भेदपरत्वे फलयति । अस्यार्थः । अतः कामादिविवेकानन्तरं मोक्षसाधनीभूतसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति जनकप्रश्नार्थः । तेन जाग्रद्भोगादिनाऽनन्वागतोऽस्पृष्टो भवत्यसङ्गत्वादिति ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ १ । ३ । ४३ ॥

इतश्च जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनपरमिदं वाक्यजातं, यतोऽस्मिन्वाक्ये पत्यादय शब्दा असंसारित्वप्रतिपादनपराः संसारित्वप्रतिषेधपराश्च दृश्यन्ते । "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति''रित्यसंसारित्वप्रतिपादनपराः । "स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीया''नित्याद्याः संसारित्वप्रतिषेधका इति । तस्मादसंसारिपरमात्मस्वरूपप्रतिपादनपरोऽयं वाक्यसन्दर्भ इति सिद्धम् ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

एवं तावत्प्रथमे पादे जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते ब्रह्मणि जगज्जन्मादिकारणे सर्वज्ञे समन्वयं वेदान्तानां प्रसाध्य

ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याशब्दत्वेन निराकृतं "ईक्षतेर्नाशब्द"मित्यत्र । तदनन्तरं स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि सर्वाणि समन्वितानीत्यप्युक्तम् । द्वितीयतृतीयपादयोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायश उपास्यगतानि ज्ञेयगानि च समन्वितानीत्युक्तम् । इदानीं तु प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धं, कचिच्छाखासु तत्परशब्दानामपि दर्शनादित्याशङ्क्य तेषामन्यपरत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद आरभ्यते ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ । ४ । १ ॥

पूर्वस्मिन्सूत्रसन्दर्भे ब्रह्मैव जगत्कारणं वेदान्तप्रतिपाद्यं न प्रधानादीत्युक्तमयुक्तं, ब्रह्मवत्प्रधानस्यापि जगत्कारणत्वेन वेदान्तवेद्यत्वात्, न च कारणद्वयवैयर्थ्यं कल्पभेदेन व्यवस्थानादिति ब्रह्माङ्गीकारेणाक्षेप इत्याक्षेपसङ्गतिः पूर्वग्रन्थेनास्याधिकरणस्य सूत्रकारैरेवा "एक" शब्दौ प्रयुञ्जानैः सूचिता । अव्यक्तहिताधिकरणेन तु प्रसिद्धजीवोक्तिभङ्गेनाप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः । प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयदार्ढ्यादिस्त श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । अविरोधनयपर्यन्तं पदविचारत्वात्सर्वेषां नयानामापादं पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमाभावः फलं, सिद्धान्ते तु तादृशनियम इति विवेकः । काठकवाक्यं पठ्यते, "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयान्याहुर्विषयांस्तेषु गोचरानात्मेन्द्रियमनोयुक्तं,भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद''मिति । अनियतेन्द्रियादेः पुंसः संसारित्वं नियतेन्द्रियस्याध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमिति श्रावयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः पदमित्याकांक्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयन्ति, "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनो मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति''रिति । अस्यार्थः । आत्मनो भोक्तृत्वेनप्राधान्याद्रथित्वं रथस्वामित्वम् । स्थूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथसमम् । विवेकाविवेकवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा भोक्तारं सुखे दुःखे वोपनयतीति सारथिः । मनसाऽश्वरशनास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृह्यन्ते तेनाविवेकिना विषयेषु प्रवर्त्यन्ते, तेन युक्तं मनसः प्रग्रहत्वम् । इन्द्रियाणि संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्त्यसंयतान्यनर्थं संसारमिति हयत्वं तेषाम् । यथाऽश्वो मार्गमालक्ष्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चलन्तीति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीनां विषयाणां मार्गत्वम् । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा न भोगे चिद्रूपतया स्वभावेनैव तद्भोगादित्यत आह ' त्मे'' ति । आत्मा भोक्तेत्याहुरिति सम्बन्धः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासन्निकर्षे भोगायोगादिन्द्रियमनोयोगे यथाभवतीति क्रियाविशेषणेन भोक्तृत्वमाह "न्द्रिये''ति । भावे निष्ठा । यद्वाऽऽत्मा देहस्तद्युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना । यद्यप्यन्तरङ्गत्वादिन्द्रियाणामर्थापेक्षया परत्वं तथाऽपीन्द्रियाणां ग्रहत्वमर्थानां शब्दादीनामतिग्रहत्वं श्रुतौ निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वम् । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषपशुमिति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्राहकत्वं विषया-

धीनमित्यतिग्रहा विषयाः । तेनातिग्रहतयाऽर्थानां प्राधान्यमित्याह "न्द्रियेभ्य" इति । सर्वेन्द्रियार्थव्यवहारस्य मनोमूलत्वान्मनसोऽर्थेभ्यः परत्वम् । निश्चयात्मकबुद्धिद्वारा विषया भोक्तृकुपकुर्वन्तीति संशयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधान्यम् । पूर्वं यो रथित्वेनोक्त आत्मा स भोक्ता बुद्धेः परः । भोगोपकरणत्वात्तस्याः स्वामित्वाच्चात्मनो महत्त्वम् । यदि महत्त्वस्यात्मविशेषणत्व "आत्मनः परमव्यक्त"मिति स्यात्तस्य विशेष्यत्वादिति ब्रूषे, तदा महच्छब्देन हिरण्यगर्भबुद्धिरुच्यते । तस्या व्यष्टिबुद्धिव्यापनादात्मत्वं च । एवं भूतहिरण्यगर्भबुद्धिं स्मृतिर्दर्शयति "मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविचितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यत" इति । अयमर्थः । सर्वे प्रथमान्ता हिरण्यगर्भबुद्धिपराः । तस्या मनस्त्वे सन्देहरूपत्वं स्यादित्यत आह "मनि"रिति । महत्त्वमुपपादयति "ब्रह्मे"ति । भोग्यजाताधारत्वमाह "पू"रिति । निश्चयात्मत्वमाह "बुद्धि"रिति । चितिशक्तिमती ख्यातिः । ईश्वरो नियामकः । प्रज्ञा लौकिकप्रकृष्टज्ञानम् । संविज्ज्ञानफलम् । उपासकस्य तत्प्राप्तिश्चितिः । चिरभावना स्मृतिर्ज्ञातसर्वार्थानुसन्धानशक्तिमती । विद्वत्प्रसिद्धिमुक्तबुद्धावनुकूलयति 'परी'ति । श्रुतिरपि "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व"मित्यादिका हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वरानुग्रहादर्शयन्ती तस्या उक्तप्रत्वमाह । एतादृशी बुद्धिः सर्वासां बुद्धीनां परोत्कृष्टा । अस्मिन्पक्षे पुरुषग्रहणेनैव तदभिन्नो रथी भोक्ता गृहीतो द्रष्टव्यः । "आत्मानं रथिनं विद्धी"त्यादिवाक्यनिर्दिष्टाः सर्वे गृहीताः । अवशिष्टं रथत्वेन कल्पितं शरीरमव्यक्ताख्याविद्याकार्यं लक्षणयाऽव्यक्तशब्देन निर्दिशति "महतः परमव्यक्त"मिति । एवं

वस्तुगत्याऽर्थः प्रदर्शितः। तत्र संशयः, किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते, उत पूर्वप्रकृतं शरीरमिति। तत्र सांख्यस्मृतौ महदव्यक्तपुरुषशब्दानां तत्त्वत्रये प्रसिद्धत्वादव्यक्तं प्रधानमेवेत्याह "अनुमानिकमप्येकेषामिति चे"दिति। अनुमानगम्यं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां प्रत्यक्षमव्यक्तशब्देन पठ्यत इत्यशब्दत्वमसिद्धमिति चेदिति सूत्रावयवार्थः। परिहरति "ने"ति। कुतः "शरीरे"ति। शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरूपेण विन्यस्तस्य कल्पितस्याव्यक्तशब्देन गृहीतेर्ग्रहणादित्यर्थः। रूपकात्मना रथात्मना विन्यस्तं रूपकविन्यस्तं शरीरं च तद्रूपकविन्यस्तं च तस्येक्तं तस्य गृहीतेरिति विग्रहः। कथं शरीरपरोऽव्यक्तशब्दस्तत्राह "दर्शयति चे"ति। पूर्वापरवाक्यसन्दर्भः पर्यालोच्यमान औचित्येन प्रकृतं परिशिष्टं च शरीरमेवाव्यक्तशब्दबोध्यं दर्शयतीत्यर्थः॥

ननु स्थूलशरीरस्य व्यक्तशब्दार्हस्य कथमव्यक्तशब्दार्हत्वमित्यत उत्तरं पठ्यते॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्॥ १। ४। २॥

दर्शयतीत्यनुषङ्गः। तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। स्थूलशरीरारम्भकभूतानां सूक्ष्मं कारणमव्यक्तशब्देन दर्शयति। कुतः। तदर्हत्वादव्यक्तशब्दार्हत्वादित्यर्थः "गोभिः श्रीणीत मत्सर"मित्यादिवत्प्रकृतिवाचकशब्देन विकारो लक्ष्यत इति भावः। गोभिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रं कुर्यादित्यर्थः॥

ननु भूतसूक्ष्मात्मकाव्यक्ताङ्गीकार आगतः प्रधानकारणवादः, सांख्यैस्तस्यैव प्रधानत्वेनाङ्गीकारादित्यत आह।

न्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच भव्याच यत्तत्पश्यसि तद्वदे''ति परमात्मपरः । ''लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वे''त्यग्निविषयमुत्तरम् । ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रु''मिति जीवस्योत्तरम् । ''न जायते म्रियते वा विपश्चि''दित्यादि परमात्मनः प्रतिवचनम् । न ह्येवं प्रधानस्य प्रश्नोत्तरे दृश्येते, येनाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा स्यात् । श्रुत्यर्थस्तु । हे मृत्यो स मर्त्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुम् अग्निमध्येषि सदा स्मरसि तेन त्वं तद्विषयां विद्यां वदेत्यर्थः । जीवपरमात्मप्रश्नौ पूर्वं व्याख्यातौ । लोकादिं लोकहेतुं विराड्रूपत्वोपास्यत्वात् । लोकादिं तमग्निमुक्तवाननचिकेतसे । याः स्वरूपेण याद्दशीर्यावतीः संख्यातः । यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति सम्बन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं चिरन्तनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य जीवमपि ब्रवीति ''यथे''ति । आत्मा जीवो मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति योजना । कथं भवतीत्यत आह ''योनि''मिति । मृतानां पुनर्विचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह ''यथे''ति । यद्यप्यस्मिन्कठवल्लीग्रन्थे *जीवपरमात्मनोः पृथक्प्रश्नौ न स्तः*, ''वरान्वृणीष्वे''ति मृत्युना प्रेरितेन नचिकेतसा पितृसौमनस्याग्निविद्याऽऽत्मविद्यात्मकवरत्रयमेव पृष्टमिति ''वराणामेष वरस्तृतीय'' इति लिङ्गान्निश्चितत्वात्, तथाऽपि जीवपरयोः कल्पितभेदापेक्षया त्रयाणामित्युक्तं सूत्रकारैः । वस्तुतस्तु ''येयं प्रेत''इत्यादिना पृष्टस्यैवात्मनोऽ''न्यत्र धर्मा''दित्यादिना धर्मविशेषपुरस्कारेणानुकर्ष

इत्येक एव मन्त्रः । भेदस्य कल्पितत्वं वाक्यपर्यालोचनयाऽवगतम् । तथा हि "यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्रादित्याद्यवसंसारि ब्रह्म । यच्चामुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । अभेदं द्रढयितुं भेदं निन्दति "मृत्यो"रिति । यः कश्चिन्मूढ इह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति वस्तुतोऽहं भिन्न इति स मरणान्मरणं पुनः पुनः प्राप्नोति न मुच्यत इत्यर्थः । तथा जीवप्रश्नानन्तरं 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वे'त्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मुमुक्षुं मत्वा "विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्त"इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नुवाच "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेति गम्यते । यदुभयोर्भेदस्तदा जीवप्रश्नानन्तरं प्रशंसा विफलैव स्यात् । श्रुत्यर्थस्तु । त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयोविच्छेदं न कृतवन्तस्ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति । जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरमाह "तं दुर्दर्श"मिति । न ह्यत्र भेदमिथ्यात्वे विवादो, यतो जीवप्रश्ने परमात्मानं प्रतिपादयति । उभयोर्भेदे तात्त्विक उन्मत्तप्रलापो भवेदित्येवमादीनि वाक्यानि भेदमिथ्यात्वे बोध्यानि ॥

महद्वच्च ॥ १ । ४ । ७ ॥

किञ्च । यथा "बुद्धेरात्मा महान्परः" "वेदाहमेतं पुरुषं महान्त"मित्यादौ वेदे श्रुतो महच्छब्दो बुद्ध्या-

व्यक्तिनोपलब्धवाची वाङ्गीक्रियते साङ्ख्यैः, तथा वैदिकाऽव्यक्तशब्दो नाप्रकृतप्रधानवाची । तस्मात्प्रकृतशरीरपरमेवाव्यक्तपदमित्यशब्दत्वं प्रधानस्येति सिद्धम् ॥

चमसवदविशेषात् ॥ १ । ४ । ८ ॥

पूर्वमव्यक्तशब्दमात्रप्रत्यभिज्ञानेन प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानादव्यक्तपदावाच्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रेऽर्थतः प्रत्यभिज्ञानादजापदं प्रधानपरमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽस्यारम्भः । अध्यायपादसङ्गतिफलानि पूर्ववद्बोध्यानि । श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते, "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"-इति । तत्र संशयः, किमजाशब्देन प्रधानमुच्यते, उत तेजोऽबन्नात्मिका छान्दोग्ये सिद्धाऽवान्तरप्रकृतिरिति । तत्र न जायत इत्यजा । साङ्ख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाजा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वाल्लोहितशुक्लकृष्णा च भवति । किं चैकोऽजः पुरुषो जुषमाणः सेवमानः कार्यकारणसंघाताभिमानीति यावत् । स तामनुशेते तामजां भ्रमेणात्मत्वेनावगम्य तत्कार्यबुद्धिनिष्ठसुखदुःखादिकमनुभवत्यहं सुखी दुःखीति । अन्यस्तु विवेकी भुक्तभोगां कृतभोगां विवेकज्ञानाज्जहाति त्यजति मुच्यत इति । जीवभेदप्रतिपादनादजा प्रधानमिति नाशब्दं प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः । न प्रधानस्यासाधारण्येनात्र प्रत्यायकमस्ति, न जायत इत्यजेत्यन्यत्रापि घटयितुं शक्यत्वात् । लोहितादिशब्दाश्च रूपविशेषेषु रूढा न रजआदौ । यथाकथंचिन्नयनमन्यत्रापि तुल्यम् । साधारणस्थल इदमेतत्पदवाच्यमिति निर्धारणाभावे दृष्टान्तःप्रसवदिति । यथा "अर्वाग्बिल-

श्चमस ऊर्ध्वबुध्न" इत्यस्मिन्मन्त्रे ऽयं चमस इत्यवधारणं न सम्भवति कथंचिदर्वाग्बिलत्वादेरन्यत्राप्यविशेषात्, एवमजामन्त्रेऽप्यजात्वादेरविशेषान्न प्रधाननिर्णय इत्यर्थः शब्दं प्रधानमित्यर्थः ॥

न"न्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न" इति वाक्यशेषाच्छिरश्चमस इति निर्णयो भवति । इह त्वजामन्त्रे केयमजा प्रतिपत्तव्येत्याशङ्क्य सजातीयश्रुत्यन्तरात्तेजोऽबन्नलक्षणाऽजा प्रतिपत्तव्येत्यत्त्हृदयशाखामिति न्यायेनाह ।

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १ । ४ । ९ ॥

ज्योतिस्तेज उपक्रम आदौ यस्यास्तेजोऽबन्नलक्षणायाः सा ज्योतिरुपक्रमा । "तु", अवधारणे । सैवेहाजा निर्धारणीया न प्रधानम् । कस्मात् । तथा ह्यधीयत एके । हि यस्मादेके छन्दोगास्तेजोऽबन्नात्मिकाया भौतिककार्यप्रकृतेस्तथा लोहितादिरूपतामधीयत आमनन्ति "यदग्नेर्लोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये"ति । तथा च लोहितादिशब्दसाम्यात्तान्येव तेजोऽबन्नानीह प्रत्यभिज्ञायन्ते । यद्वाऽत्रैव श्वेताश्वतरोपनिषदि पूर्वापरपर्यालोचनायामनिर्वाच्यमायाया जगत्कारणत्वप्रतीतेस्तस्या अजाशब्देन ग्रहणम् । तथा हि "किं कारणं ब्रह्मे"त्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा"मिति वाक्योपक्रम ईश्वरशक्तेर्मायाख्याया जगद्धेतुत्वं गम्यते । वाक्यशेषेऽपि "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर"मिति "यो

योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः" इति च तस्या एवावगतिर्न स्वतन्त्रप्रधानस्येति। श्रुत्यर्थस्तु। ब्रह्मणः शुद्धत्वान्न जगद्धेतुत्वमिति श्रुतिः। ब्रह्मवादिनः प्रति शङ्कन्ते 'किं कारण"मिति। यज्जगत्कारणं तत्किं ब्रह्म वाऽन्यद्वेत्यर्थः। यद्वा जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेत्यर्थः। ते पृष्टा ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमृश्य ध्यानाख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तस्तस्यैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां मायाशक्तिं गुणत्रयवर्तीं त्रिगुणात्मकस्य जगतो निर्माणे सहकारिणीमपश्यन्निति योजना। प्रधाने मायाशब्दं वारयति "मायिन"मिति। अविद्याशक्तिर्योनिः। तस्या एकत्वेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा। तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः "स्वतस्त्वविद्या भेदोऽत्र मनागपि न विद्यत"इति। अधितिष्ठति प्रेरयति। न हि परमत ईश्वरस्य तदधिष्ठातृत्वं संमतमिति रहस्यम्॥

नन्वजाशब्दो न तावत्तेजोऽबन्नात्मिकायां प्रकृतौ रूढः। छागादाविवाजात्वजात्याधारत्वाभावान्नापि यौगिकः, जनिमत्त्वात्तेजोऽबन्नानामित्यत आह।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १।४।१०॥

"च" शब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः। तेजोऽबन्नात्मिकायां प्रकृतौ नाजाशब्दस्यानुपपत्तिः। कुतः। कल्पनोपदेशात्। यथा लोके प्रसिद्धामजां भुक्तभोगामेकस्त्यजत्यन्यस्तामनुवर्तते एवं त्यागभोगयोः कार्यकारणसंघाताद्युपादानभूतायास्तेजोऽबन्नात्मिकायाः प्रकृतेः साम्यद्योतनार्थं कल्पनयाऽजात्वस्योपदेशात्। यथा मधुभिन्नस्यादित्यस्य "असौ वा आदित्यो देवम"ध्विति मधुत्वोपदेशः। यथा वा धेनुभिन्नाया वाचो धेनुत्वोपदेशः। एवमजाभिन्नायाः

प्रकृतेरजात्वोपदेशे न कश्चिद्विरोधः। यत्तुक्तं जीवभेदोऽस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यत इति तन्न, लोकसिद्धभेदानुवादेन बन्धमोक्षव्यवस्थापरत्वादस्य मन्त्रस्य, 'एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढ' इत्यादिनाऽऽत्मैक्यावगमात्। तस्मादत्र प्रधानस्यावकाश इत्यशब्दं प्रधानमिति सिद्धम्॥

न संख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ १। ४। ११॥

पूर्वमाध्यात्मिकाधिकारे प्रसिद्धच्छागीग्रहणायोगादजा तेजआदिकेत्युक्तम्। तथा "यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित" इति मन्त्रे पञ्चजनशब्देन प्रसिद्धमनुष्यग्रहणायोगादवयवव्युत्पत्त्या सांख्याभिमतपञ्चविंशतितत्त्वानां ग्रहणमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्याऽस्यारम्भः। फलं पूर्ववदूह्यम्। बृहदारण्यके षष्ठाध्याये श्रूयते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत"मित्यनन्तरं "यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्य"मिति। परमार्थतोऽस्यार्थः। ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिर्भासकं तद्ब्रह्म देवा उपासत आयुष्ट्वेनामृतत्वेन च। तेनोपासनेनायुष्मन्तो जाता इति पूर्ववाक्यार्थः। सूर्यादिज्योतिरिकं पूर्वोक्तं "प्राणस्य प्राण"मित्यादिवाक्यशेषगताश्चत्वारः प्राणादयश्चेति मिलित्वा पञ्चजनाः पञ्च। पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थमनपेक्ष्य पुरुषमात्रं वक्ति लोके। अत एव "स्युः पुमांसः पञ्चजना" इत्यमरो जगाद। प्रकृते च पुरुषग्रहणे वाक्यस्य निरतात्पर्यापत्त्या

तत्सम्बन्धिप्राणादयो गृह्यन्ते पञ्चजनशब्देन । ते कती-त्याकांक्षायां "पञ्चे"ति संख्यापूरणम् । तथा च पञ्च-पञ्चजना आकाशश्चाविद्याख्यो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्य इति मन्त्रदृशा याज्ञवल्क्येनोक्ते जनकः पप्रच्छ "वहिरेव त्वं किं विद्वान्म-न्तव्यादन्योमर्त्य"इति। नेत्याह। विद्वानमृत इति। अस्मी-ति शेषः। अविद्यया कल्पितं मर्त्यत्वमिति भावः। प्राणा-दीनां जीवनादिप्रदं त्वंपदलक्ष्यं ये विदुस्ते तस्य स्वरूपं पुराणं चिरन्तनमग्र्ये कार्यदशायामप्यलुप्तत्वेन अवमग्र्यं ब्रह्म निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञातवन्त इति। तत्र किं पञ्चज-नशब्देन मूलप्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्त उत वाक्यशेषगताः प्राणादय इति संशये तत्त्वानीति प्राप्तम्। तथा हि "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"॥ इति संग्रहोक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्तन्ते। पञ्चपञ्चजना इति पञ्चानां जनानामादिमपञ्चपदेन पञ्चत्वेोक्तौ पञ्चविं-शतिजनाः सम्पद्यन्ते। ते जनाः कतीत्याकांक्षायां सांख्य-स्मृतिगृहीतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि सम्बध्यन्त इति ना-शब्दं प्रधानमिति। स्मृत्यर्थस्तु। मूलप्रकृतिः प्रधानमवि-कृतिरनादित्वात्। महदहङ्कारौ पञ्चभूतानि सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्रसंज्ञानि च सप्त महदाद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च। तत्त्वान्तरोपादानत्वं प्रकृतित्वम्। अस्ति हि महतो बुद्ध्या-ख्यस्याहङ्कारतत्त्वं प्रत्युपादानत्वम्। प्रधानापेक्षया विकृ-तित्वम्। एवं पूर्वापेक्षयाऽहङ्कारादीनां विकृतित्वं द्रष्टव्यम्। प्रकृतित्वं चाहङ्कारस्य पञ्चतन्मात्राणामेकादशेन्द्रियाणां चोपादानत्वात्। पञ्चतन्मात्राणां चाकाशादिमहाभूतप्र-

कृतित्वम् । षोडशकस्य षोडशसंख्यावच्छिन्नस्यैकादशे-न्द्रियपञ्चमहाभूतसमुदायस्य विकारत्वमेव न प्रकृतित्वम् । पुरुषस्तु कूटस्थ इत्यत्राभिधीयते । अस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणया पञ्चविंशतिसंख्यया स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसङ्ग्रहात्प्रधानस्य शब्दवत्त्वमित्यपि न । कुतः । नानाभावात् । अस्मिन्मन्त्रे सर्वनाम्ना ऽऽकाशशब्देन चात्माकाशयोः पृथक् श्रूयमाणत्वात्तौ विहाय गुणात्रयो महदादयो द्वाविंशतिः सम्भूय पञ्चविंशतिसंख्येया वक्तव्याः । तथा च घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वक्षु यथा कर्मेन्द्रियव्यावृत्तं साधारणं कर्मज्ञानेन्द्रियत्वं, तद्वत्पञ्चानां पञ्चकानामेकपञ्चकपर्याप्तान्यपञ्चकव्यावृत्तधर्मवत्त्वाभावेन नानाभावात्पञ्चपञ्चेन पञ्चानां पञ्चकानां ग्रहणमिति प्रतिपादनमशक्यसमर्थनम् । लोके हि गोपञ्चकं ब्राह्मणपञ्चकमिति पञ्चकद्वयमिति वक्तुमुचितमेकपञ्चकपर्याप्तान्यपञ्चकव्यावृत्तगोत्वादिधर्मसत्त्वादित्यर्थः । नानात्वेऽपि कथंचित्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे बाधकान्तरमाह, "अतिरेका"चेति । न ह्यस्मिन्मन्त्रे पञ्चविंशतिसंख्यैव श्रूयते । किं त्वतिरिक्तात्माकाशावपि श्रूयेते । तथा च तयोः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तत्वात्सप्तविंशतितत्त्वप्राप्तावपसिद्धान्तापातः । न च गुणत्रित्वविवक्षया पञ्चविंशतिसंख्यापूरणान्न तत्त्वातिरेक इति वाच्यं, तथा सत्यात्माकाशयोः पृथक्कथनवैयर्थ्यात् । कथं चिद्भोग्यजातापेक्षयाऽऽत्मनः पृथक्त्वेन कथनस्य सार्थत्वेऽप्याकाशस्य पृथक्कथनं निष्फलमेवेति भावः । वस्तुतोऽत्र पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरेव नास्तो"त्यपि"शब्देन सूचयति, पञ्चजनशब्दस्यैकत्वेन योगमनपेक्ष्य पुरुषेषु रूढत्वात्, ते कतीत्याकां-

ख्यायां पञ्च वसंख्याऽन्वयात् । अन्यथा पञ्चजना इत्यत्र पदभेदाङ्गीकारे प्रधानजनान्प्रति गुणत्वेनान्वितस्य पञ्चत्वस्यापि पञ्चत्वेनान्वयायोगो बाधकः, गुणयोः परस्परान्वयादर्शनात् । उभयोः पञ्चत्वयोः प्रधानजनान्वयसम्भवेऽपि जनेषु दशत्वसंख्याप्रतीतिरेव न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरिति न शब्दवत् प्रधानम् ॥

ननु ते पञ्चत्वसंख्याकाः पञ्चजनाः क इति स्वरूपप्रश्नस्योत्तरमाह ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १ । ४ । १२ ॥

माध्यन्दिनशाखायां पञ्चजनमन्त्रानन्तरमन्त्रे प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि श्रूयमाणानि पञ्चजनशब्देनोच्यन्ते । कस्मात् । वाक्यशेषात् "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतान्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" रिति वाक्यशेषस्थत्वादित्यर्थः ॥

ननु माध्यन्दिनानां प्राणादिष्वन्नस्याम्नानाद्भवतु पञ्चसंख्या, काण्वानां त्वनाम्नानात्कथं पञ्चसंख्येत्यत आह ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १ । ४ । १३ ॥

एकेषां काण्वानामसत्यन्ने "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत"मिति पूर्ववाक्यस्थज्योतिषा पञ्चत्वं पूरणीयमित्यर्थः । तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १ । ४ । १४ ॥

पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन जगत्कारणत्वलक्षणं ब्रह्मण्येवेति नातिव्याप्तमित्युक्त्या कारणविषयाणां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय उक्तः । स न

सम्भवति, तेषां वेदान्तानां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थनिश्चायकत्वाभावादनुमानसिद्धप्रधानलक्षकत्वे उक्तसमन्वयासिद्धेरित्याशङ्कानिरासार्थमिदमारभ्यते न चाविरोधाधिकरणं नेह सङ्गतमिति वाच्यं, समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने स्मृत्यादिमानान्तरविरोधशङ्कानिरासस्यार्थत्वात्, इह तु कारणविषयवाक्यानामेव मिथो विरोधान्न समन्वयो ब्रह्मणीत्याशङ्क्य तन्निरासेनैव समन्वयस्य साध्यत्वादध्यायसङ्गतिसिद्धेः । असत्पदस्य वाह्याभ्युपेतासत्परत्वनिराकरणेन समन्वयस्थापनात्पादसङ्गतिर्बोध्या । पूर्वं पञ्चत्वसंख्याग्रहणमन्नेन ज्योतिषा वेति विकल्पस्याविरोधेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणात्मकवस्तुनि विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यं वाक्यानामिति तन्निरासाय प्रधानस्य कारणत्वमिति प्रत्युदाहरणलक्षणावान्तरसङ्गतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिसत्सिद्धिः फलमिति विवेकः । अत्र जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विशये नेति प्राप्तम् । कस्मात् । परस्परविरोधदर्शनात् । तथा हि । क्वचि"दात्मन आकाशः सम्भूत" इत्याकाशपूर्विका सृष्टिः श्रूयते, क्वचिच "तत्तेजोऽसृजते"ति तेज आदिका, क्वचित्तु "स प्राणमसृजते"ति प्राणादिका क्वचिदक्रमैव सृष्टिः श्रूयते "स इमान्लोकानसृजताम्भोमरीचीर्मरमाप" इति । स ईक्षिता परमात्मा । लोकानेवाह "म्भ" इति । अम्मयशरीरप्रचुरः स्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः । रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोको मरीचिः । मरणप्रधानोऽयं लोको मरः । अब्बहुलः पाताललोक आप इति विवेकः । एवं सृष्टौ विगाने तत्कारणत्वलक्षितब्रह्मणि विगानम् । साक्षादपि जग-

त्कारणे विगानं दृश्यते । "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते"त्यसतः कारणत्वं क्वचिदवगम्यते । एवं "असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभव"दिति । वस्तुतोऽयमर्थः । इदं जगदग्रे प्रागवस्थायामसदिवाव्यक्तमासीत् । ततोऽनभिव्यक्तनामरूपाद्व्यक्तात्कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातम् । अव्यक्तमेव व्यक्तं भवतीति यावत् । तत्कारणं यदात्मना समभवत्तत्सदर्थक्रियोन्मुखमासीदिति । क्वचित्तु "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी" दित्यसद्वादमनूद्यास्य कथमसतः सज्जायेतेति तन्निरस्य सतः कारणत्वमाह "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति । क्वचित्स्वकर्तृकैव सृष्टिः श्रूयते "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते"ति । तदिदं जगत्तर्हि तदा प्रागवस्थायामव्याकृतं कारणमासीत् । तत्कल्पितशब्दात्मनाऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । एवं परस्परविरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वाक्यानाम्, किं त्वनुमानादिसिद्धप्रधानत्वक्कृत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । कार्यविषयं विगानमक्रमादिप्रयुक्तं "न वियदश्रुते"रित्यादिना परिहरिष्यत्याचार्यः । अत्र तु कारणविषयं विगानं परिहरति । "च" शब्द"स्तु"शब्दसमानार्थः शङ्कानिरासं वक्ति । ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नास्ति । कुतः । यथाव्यपदिष्टोक्तेः । आकाशादिषु यथाभूत ईश्वरः कारणत्वेन व्यपदिष्टः एकस्मिन्वेदान्ते तथाभूतस्यैवापरवेदान्तेऽप्युक्तेरित्यर्थः ॥

न च कश्चिदसतः क्वचित्सतः कचित्स्वभावादुत्पत्तिश्रवणाद्विरोध इति वाच्यमित्याह सूत्रकारः ।

समाकर्षात् ॥ १ । ४ । १५ ॥

"असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चे"दित्यसद्वादमपोद्य, "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे"ति सदात्मानं निर्धार्य, "सोऽकामयते"ति सतः सकाशात्सृष्टिमुक्त्वा, "तत्सत्यमित्याचक्षत" इति सदात्मानमुपसंहृत्य, "तदप्येष श्लोको भवती"ति प्रकृते सदात्मनि श्लोकमुदाहरति, "असद्वा इदमग्र आसी"दिति । तथा चासच्छब्देन सत एव समाकर्षान्नामतः कारणत्वशङ्केत्यर्थः । यद्यस्मिन्श्लोके निरात्मकमसदुच्येत, तदाऽन्यसमाकर्षणेनान्यस्योदाहरणात्प्रकृतासंबद्धः श्लोक आपद्येत । एवं "असदेवेदमग्र आसी"दित्यत्रापि "तत्सदासी"दिति समाकर्षादनभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दं ब्रह्मैव । एवं "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते"त्यत्रापि "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य" इति प्रकृतपरामर्शिना "स" इत्यनेनात्मनः समाकर्षणान्न स्वभावादेव जगदुत्पत्तिः । व्याक्रियतेति कर्मण एव कर्तृत्वबोधकलकारो, लूयते केदारः स्वयमेवेतिवत् । सत्यपि पृथक्कर्तरि न विरुध्यते । यद्वा कर्मण्येवायं लकारो गम्यते ग्राम इत्यादिवद्द्रष्टव्यः । एवं ब्रह्मणः कारणत्वे न कश्चिद्विरोधः । नापि सृष्टिविरोधात्तत्कारणे ब्रह्मणि विरोधः, सृष्टिवाक्यानां निष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वेन सृष्टौ तात्पर्याभावात् । श्रुतिरपि निष्फलसृष्टेः फलवद्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वं दर्शयति । "अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे"ति । शुङ्गं कार्यं तन्मूलं ब्रह्म । तस्मान्न केनापि विगानमिति जगत्कारणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धः ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १ । ४ । १६ ॥

एवं हि गार्ग्याख्यर्षिणा बालाकिनाऽजातशत्रुनामकस्य राज्ञः संवादः श्रूयते कौषीतकीब्राह्मणे । बालाकिरजातशत्रुणा प्रसङ्गेन ब्रह्मणि संवदितुं "ब्रह्म ते ब्रुवाणी"त्युपक्रम्य, आदित्यादिपुरुषाञ्जीवानुक्त्वा तूर्ष्णीं बभूव । तत्राजातशत्रुर्मृषावादितयाऽपोद्य शिष्यभूताय गार्ग्याय ब्रह्मोपदेशार्थमिदमाह "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य"इति । अस्यार्थः । हे बालाके त्वया ये पुरुषा आदित्यादिगता ब्रह्मत्वेनोक्तास्तेषां पुरुषाणां कर्ता । न केवलं जगदेकदेशपुरुषकर्ताऽपि तु सर्वस्यैव जगत इत्याह "यस्ये"ति । कर्मपदं जगद्वाचि । एवं सामान्यविशेषाभ्यां जगत्कर्ता तेन निष्कृष्टो ज्ञेय इत्याह "स"इति । एवमस्य सङ्गतिः । पूर्वं सच्छब्दैकार्थकवाक्यस्यासच्छब्दो नीतः । इह तु बालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्दादजातशत्रुवाक्यस्थकर्मशब्दो न शक्यते तदनुगुणतया नेतुं वाक्यभेदा दिति प्रत्युदाहरणम् । यद्वा वाक्यभेदेऽपि यथोत्तरसच्छब्दात्प्राचीनासच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दात्तदनुगुणतया ब्रह्मशब्दनयनमिति दृष्टान्तसङ्गतिः । उक्तार्थापत्तसमन्वयासिद्धिसिद्धी पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं बोध्यम् । एवं स्थिते संशयः किमत्र पुरुषाणां कर्ता वेदितव्यः प्राण उत जीव आहोस्वित्परमात्मेति । प्राण इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । यस्य वै तत्कर्मेति चलनात्मकस्य कर्मणो वाय्वात्मकप्राणस्यैव सम्भवाद्वाक्यशेषे चास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दश्रवणात् । जीवो वा, तल्लिङ्गस्यापि वाक्यशेषे दर्शनात् । "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मा तैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आ-

त्मानं भुङ्क्ते'' इति । अयमर्थः । श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैरुपकरणैर्भुङ्क्ते । भृत्या अप्यशनाच्छादनादिना प्रधानमुपजीवन्ति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । भृत्यवदादित्यादयोऽपि देवा जीवं हविर्ग्रहणादिनोपजीवन्तीति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्यैव भोग उपपन्नः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणान्यतरसमन्वितमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र वेदितव्यः पुरुषाणां कर्ता परमात्मैव । तथा हि ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रम्य बालाकिनाऽऽदित्याद्यमुख्यात्मसूक्ते तु सत्सु तमसुख्यात्मवादितयाऽपोह्य जातशत्रुणा वेदितव्यत्वेनोपदिष्टः पुरुषः कर्ता जीवो मुख्यप्राणो वा न हि भवितुमर्हति, तथात्वे गार्ग्यापेक्षया जातशत्रोरविशेषप्रसङ्गात् । पुरुषकर्तृत्वं च परमात्मनोऽन्यत्राञ्जसा न सम्भवत्येव । न च कर्मशब्दानुपपत्तिः, क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् । प्रत्यक्षादुपस्थितं जगदेतदिति सर्वनाम्ना परामृशति । न च जगदन्तर्भूतपुरुषकर्तृत्वं पृथक् वक्तव्यमिति युक्तं गार्ग्येण ब्रह्मत्वेनोक्तपुरुषाणामब्रह्मत्वद्योतनाय गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिसम्भवादिति ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १ । ४ । १७ ॥

ननु जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च न ब्रह्मपरत्वावधारणमिति चेत्तद्व्याख्यातं प्रतर्दनाधिकरणे । "उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगा"दित्यत्राविरोधतया जीवमुख्यप्राणलिङ्गं ब्रह्मपरं व्याख्यातमित्यर्थः । जीवप्राणपरत्वेऽभ्युपगम्यमाने ब्रह्मपरत्वस्याप्यवश्यकत्वाद्वाक्यत्रैविध्यं स्यादित्येष दोषस्तत्रोक्तः प्रकृतेऽपि समान इति

तानः । जात्यन्तरासंमिश्रार्थत्वमेवकारार्थः । स चैतेभ्यः कार्यकारणाकारेण परिणतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः सामस्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञानाद्विनश्यन्ति सन्त्यनु पश्चाद्विनश्यति जीवत्वं त्यजति । न हि तत्त्यागानन्तरमस्य रूपादिविशेषज्ञानमस्ति । तस्माज्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवात्र द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्ट आत्मा । कुतः । वाक्यान्वयात् । उपक्रमादिपर्यालोचनया वाक्यस्य प्रत्ययेवान्वयादित्यर्थः । तथा हि, ' अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेने''ति वित्तसाध्येन कर्मणा मोक्षं प्रत्याशा नास्तीति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य मैत्रेयी मोक्षमाशासाना तत्साधनं पृच्छति ''येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूही''ति। यदमृतत्वसाधनं त्वं वेत्थ तदेव मे ब्रूहीत्यर्थः । एवं पृष्टो याज्ञवल्क्य इदमात्मज्ञानमुपदिशति, ''आत्मावा अरे द्रष्टव्य''इत्यादिना । न हि जीवज्ञानान्मोक्ष इति कश्चिदभ्युपैति । अतो द्रष्टव्यः परमात्मा । तथा ऽऽ''त्मनो वा अरे दर्शनेने''ति यदात्मज्ञानात्सर्वज्ञानं प्रतिज्ञातं तद्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैः साधयत्यस्य परमात्मत्वं गमयति। ''स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुया''दित्यादिना दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दा दृष्टान्तत्वेनोक्ताः । तस्यायमर्थः । दुन्दुभिशङ्खवीणापदैस्तज्जन्यसामान्यशब्दा लक्ष्यन्ते । तथा च, यथा दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्दुन्दुभ्यादिशब्दविशेषा भेदेनागृह्यमाणाः शुक्तिग्रहमालारजतवत्प्रकल्पितास्तद्ग्रहणे गृहीता भवन्ति, तथा चिद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले स्फुरणशून्यं जगदत्र कल्पितं तद्ग्रहणेन गृहीतं भवतीति, ततो नातिरिच्यत इति । तथा, ''एतावदरे खल्वमृतत्व''मित्युपसंहारदर्शनाच्चात्र द्रष्टव्य आत्मा परमात्मैव ॥

ऽसन्निति यावत् । तदेव साधयति "नामधेय"मिति । शून्यशेषत्वं निषेधति "मृत्तिके"ति । निमित्तत्वमपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेव बोध्यं, निमित्तस्योपादानाद्भेदे प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरसामञ्जस्यात् । तथा बृहदारण्यकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ दृश्येते, "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदित"मिति प्रतिज्ञाय "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत" इति दृष्टान्तः । यदायधिष्ठानतयाऽनुगतो यः प्रकाशः स उपादानमित्यत्र दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । बाह्यान्दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूतान्दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः ।तथा च हन्यमानदुन्दुभिजन्यस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणमन्तरेण कश्चित्पुमान्दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूताञ्छब्दविशेषान्ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयादिति व्यतिरेकः । अन्वयोऽपि । दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातसंको विशेषशब्दो गृहीतो भवति, दुन्दुभ्याघातस्य वीररसाभिव्यञ्जकस्य विशेषशब्दस्य ग्रहणात्तदवान्तरशब्दविशेषो गृहीतो भवतीत्यर्थः ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ १ । ४ । २४ ॥

इतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे । कुतः । अभिध्योपदेशाद्ध्यानोपदेशादित्यर्थः । "सोऽकामयते"ति ध्यानोपदेशात्कर्तृत्वं, "बहुस्या"मिति ध्यानोपदेशात्प्रकृतित्वमिति ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ १ । ४ । २५ ॥

प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमिदम् । "सर्वाणि ह वा इमानि

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १।४।२३ ॥

"जन्माद्यस्य यत" इति सूत्रे यद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं तदत्र विचार्यते । यद्यपि जन्मादिनयानन्तर्यमेतस्य युक्तं, तथाऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितेर्विरोधोक्तिः सुकरेति समन्वयावसाने लिखितमिदमधिकरणमिति बोध्यम् । न च जन्माद्यधिकरणवैयर्थ्यं, निर्विषयकसमन्वयसाधनासम्भवेन जगत्कारणात्मकविषयमात्रस्य तत्रोक्तत्वात् । उपादानत्वं त्वेतदधिकरणसिद्धं तत्रोक्तमिति न कश्चिद्दोषः । जन्मादिनयस्याध्यायादिसंङ्गतत्वादस्यापि तद्विचारात्मकस्यास्त्यध्यायादिसङ्गतिः । पूर्वपक्ष एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञागौणत्वं, सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वमिति फलभेदः । अत्र संशयः किं ब्रह्मणि जगन्निमित्तत्वमात्रमुतोपादानत्वमपीति । तत्र "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" इत्यादिना सर्वत्रेक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात्कुलालवन्निमित्तत्वमात्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च ब्रह्म । चकारान्निमित्तमपि । कुतः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः सामञ्जस्यादित्यर्थः । प्रतिज्ञा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात" मिति । अस्यां च प्रतिज्ञायामात्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानमात्मन उपादानत्वं गमयति, निमित्तत्वे तदसंभवात् । न हि कुलाले ज्ञाते घटादिकं ज्ञातमिति शक्यते वक्तुम् । उपादानत्वे तु तयोरुपादानोपादेययोरव्यतिरेकाद्युक्तं तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानम् । दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य" मित्युपादानविषय एव दृश्यते । विकारो हि वागालम्बनमात्रं वस्तुतो

भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती'' त्याकाशशब्देन साक्षाद्ब्रह्म गृहीत्वा जगदुत्पत्तिप्रलययोरुभयोराम्नानाद्ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः । यस्मिन्नुत्पत्तिप्रलयौ यस्य कार्यस्य तत्कार्यं प्रति तदुपादानं, यथा घटस्य मृदिति व्याप्तेरिति भावः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ १ । ४ । २६ ॥

लोके हि कृतिमान्कर्ता कृतिविषयो मृदादिरुपादानमिति व्यवस्था । प्रकृते चात्मनः कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं च श्रूयते ''तदात्मानं स्वयमकुरुते''ति । आत्मानमिति द्वितीयया कृतिविषयत्वं, स्वयमित्यनेन कृतिमत्त्वम् तथा च ब्रह्म निमित्तमुपादानं च । कुतः । आत्मकृतेः । आत्मसम्बन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । सम्बन्धो विषयविषयिभाव आधाराधेयभावश्च । ततो हेतोरित्यर्थः । नन्वात्मनः कर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं कृतिकर्मत्वमत आह ''परिणामा''दिति । परिणामो विवर्तः । सिद्धस्यापि विवर्तात्मना साध्यत्वात्कर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः । यद्वा ''परिणामा''दिति पृथक्सूत्रम् । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म । कुतः । परिणामात्, ''सच्चात्यच्चाभव''दित्यादिना परिणामसामानाधिकरण्येनात्मनः श्रवणादित्यर्थः । मृद्घट इति प्रकृतिविकारयोः सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति भावः ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १ । ४ । २७ ॥

''यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि''मिति प्रकृतिवाचकयोनिशब्देनात्मा यतो गीयतेऽतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मेत्यर्थः।।तस्माद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वं कर्तृत्वं चेति सिद्धम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १ । ४ । २८ ॥

एतावता ग्रन्थे "नेक्षतेर्नाशब्द"मित्यादिनाऽशब्दत्वादिभिर्हेतुभिः प्रधानकारणवादो निराकृतः, न पुनरणुस्वभावासत्कारणवादाः । तेषामपि कारणत्वबोधकश्रुतयो दृश्यन्ते । तथा हि छान्दोग्ये श्वेतकेतुं प्रत्युद्दालकः सूक्ष्मवस्तुनि स्थूलस्यान्तर्भावं प्रतिपिपादयिषुराह "न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै किल सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठती"ति जगतः प्रागवस्थायां दृष्टान्तः श्रूयते । तत्र "नकिञ्चनाणु"शब्दयोः श्रवणाच्छून्यस्वभावाणुकारणवादा दार्ष्टान्तिकत्वेन प्र तीयन्ते । तथा, "असदेवेदमग्र आसीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते"त्यादावसत्स्वभाववादौ प्रतीयेते । तासां श्रुतीनां तेषु वादेषु तात्पर्यमस्ति न वेति संशये, अस्तीति प्राप्तेऽतिदिशति "एतेने"ति । एतेन प्रधानकारणवादनिराकरणे ये हेतवोऽशब्दत्वाचेतनत्वैकविज्ञानप्रतिज्ञाऽनुपपत्त्यादयस्तेषामणवादिपक्षेऽपि साम्येन सर्वेऽण्वादिकारणवादा निराकृतत्वेन व्याख्याताः । न च "नकिञ्चना"दिशब्दविरोधः, तस्यानभिव्यक्तनामरूपपरत्वेनाविरोधात् । सूक्ष्मत्वाच्चात्मन्यणुशब्दो गौणः । स्वभाववादस्तु पूर्वं समाहितः । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति । तस्माज्जगत्कारणे सर्वज्ञे जिज्ञास्ये वेदान्तानां समन्वयो नान्यत्रेति सिद्धम् ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।

ज्ञेयगं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥

॥ हरिः ओं तत्सत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरणशिक्षितश्रीरामकिङ्करवर्यकृतौ ब्रह्मामृतवर्षिण्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्युक्तम । सम्प्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दत्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ २ । १ । १ ।

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगज्जन्मादिकारणे सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रतिपादितः । अशब्दत्वादिहेतुभिः प्रधानादिकारणवादाश्च निराकृताः । इदानीं द्वितीयाध्याये प्रथमपादे सांख्यादिस्मृतितर्काभ्यां स्वपक्षे विरोधः परिह्रियते । द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपाद्यते । तृतीयपाद आद्यभागेन पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिह्रियते, द्वितीयभागेन जीवश्रुतीनाम । चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहार इत्येतदर्थमयमध्याय आरभ्यते । तदुक्तम् ।

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥

इति । उक्तसमन्वयस्य स्मृत्यादिविरोधे तन्निरसनमनेन क्रियत इत्यनयोरध्याययोर्विषयविषयिभावः सम्बन्धः । निर्विषयकविरोधपरिहारायोगाद्विषयभूतसमन्वयस्यादौ विचारः कृतः । विषयिभूतविरोधपरिहार इदानीं क्रियत इति युक्तमेतस्याध्यायस्य पूर्वाध्यायानन्तर्यम । श्रौतसमन्वयेऽपि विरोधपरिहारपरत्वादस्य पादस्य श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमिति विवेकः । तत्र प्रथमं स्मृतिविरोधपरिहारः । अत्र

संशयः, उक्तसमन्वयः किं सांख्यादिस्मृत्या विरुध्यते न वेति । विरुध्यत इति प्राप्तम् । कुतः । सर्वज्ञकपिलादिप्रणीतत्वेन प्रामाण्यात् । श्रुतिरपि कपिलमुनिमप्रतिहतज्ञानं दर्शयति, "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये"दिति । यस्तावदग्रे सर्गादौ जायमानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतभविष्यद्वर्तमानविषयकज्ञानैर्बिभर्ति पुष्णाति तमीश्वरं पश्येदिति योजना । तस्माच्च ब्रह्मणि कारणे समन्वयः, महर्षिप्रणीतप्रधानकारणवादिस्मृतीनामनवकाशदोषप्रसङ्गात् । न च जगत्कारणे सिद्धे वस्तुनि विकल्पो युज्यते । तस्मात्प्रधानानुगुणतया श्रुतयो नेया इति "चेदि"त्यन्तसूत्रावयवार्थः । परिहरति "ने"ति । कुतः । अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । तथा हि चेतनं प्रकृत्य "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे"ति स्मृतिरव्याकृतनामरूपप्रपञ्चस्य ब्रह्मजन्यत्वमाह । तथा भगवद्गीतास्व "अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे"ति चेतनकारणत्वं स्मर्यते । तथा च प्रधानकारणवाद एतत्स्मृतीनामनवकाशो दोषः प्रसज्येत । अतः स्मृतिद्वयविरोधे श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमित्यप्रामाण्यसांख्यस्मृत्या न विरोधः । श्रुतिश्चैतदन्यकपिलविषया, कपिलैक्ये प्रमाणाभावादिति ॥

इतश्च सांख्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ । १ । २ ॥

सांख्यस्मृतिप्रसिद्धानां प्रधानादितरेषां महदहङ्कारादीनां तत्त्वानां लोके वेदे चानुपलब्धेश्च सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यं न दोषः । तथा च तदेकदेशप्रधानस्मृतेरप्यप्रामाण्यमिति भावः ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २ । १ । ३ ॥

अतिदेशत्वान्न पृथक्सङ्गत्याद्यपेक्षा । योगास्तावत्सेश्वरा इत्येतावान्कपिलमताद्विशेषः । प्रधानादिप्रक्रिया समैव । तथा च कपिलमतनिरासेनैव पातञ्जलमतं निरस्तं भवतीत्यर्थः । न चातिदेशवैयर्थ्यं, ज्ञानसाधनत्वेन श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्याशङ्कायामतिदेशसार्थक्यात् । तर्ह्यप्रामाण्ये कथं तस्माद्योगप्रमेति चेदुच्यते । तात्पर्यविषयभूतार्थेऽप्रामाण्यं हि शास्त्रस्याप्रामाण्यमावहति, यथा कपिलस्मृतेः । न हि योगस्मृतेः प्रधानादौ तात्पर्यं येनाप्रामाण्यं भवेत्, किं तु योग एव । स चाबाधितः, श्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्चिदालम्ब्य योगः प्रतिपादनीय इति परप्रसिद्धप्रधानादिकमालम्बनत्वेन गृहीतम् । तत्रापि प्रामाण्याशङ्कायामतिदेश इत्यविरोधः । एवं यदंशे सांख्यस्मृतेरविरोधस्तदंशे प्रामाण्यमित्यधिकरणद्वयस्य तात्पर्यम् । योगस्य कथं श्रौतत्वमिति चेत्तद्वदामः । श्वेताश्वतरोपनिषदि "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीर"मित्यादिना योगप्रपञ्चः कृतः । त्रीणि कायग्रीवशिरांस्युन्नतानि यस्मिंस्तच्छरीरं समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना । तथा काठकेऽपि "तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणा"मिति "विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्न"मितीन्द्रियाणां स्थिरामैकाग्र्यलक्षणां धारणां योगविदो योगं मन्यन्ते । यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति यत्तु"मिति" शब्दः । एतां ब्रह्मविद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योस्सकाशान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्तोऽभूदित्यर्थः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ २।१।४ ॥

स्मृतिविरोधः परिहृतः । इदानीं न्यायविरोधः

परिक्रियते । यद्यपि सापेक्षतर्केण निरपेक्षश्रुतिसमन्वयस्य न विरोधस्तथाऽपि साक्षात्कारस्य मोक्षसाधनत्वेन प्राधान्यात्तर्कस्य दृष्टान्तानुसारेणार्थसमर्पकत्वेनापरोक्षार्थविषयकत्वात्प्रधानसाक्षात्कारस्य विषयतोऽन्तरङ्गं तर्कः, शब्दस्तु परोक्षार्थकबोधनस्वभावो बहिरङ्गमिति बलवत्तर्केण विरुध्यत इत्याक्षेपो युक्तः । एवं वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादप्रामाण्यमुक्तम् । तर्हि तर्कस्य व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्मूलत्वेन लोकसिद्धत्वात्तेन विरोध इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽयमाक्षेपः । आकाशादिकं न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्घटवदिति तर्केण समन्वयो विरुध्यते न वेति सन्देहे, विरुध्यत इत्याह "न विलक्षणत्वा"दिति । जगच्चेतनप्रकृतिकमिति यदुक्तं तन्न । कुतः । विलक्षणत्वादस्य जगतश्चेतनाद्विलक्षणत्वात् । चेतनं ब्रह्म शुद्धम्, जगदचेतनं परिच्छिन्नमशुद्धमिति विलक्षणम् । यद्विलक्षणं न तत्तत्प्रकृतिकं, यथा तन्तुविलक्षणो घटो न तन्तुप्रकृतिक इति । ननु ब्रह्मजगतोर्वैलक्षण्यं कुत इत्यत आह "तथात्वं च शब्दा"दिति । तथात्वं वैलक्षण्यं "विज्ञानं चाविज्ञानं च"त्यादित्यादिश्रुतितोऽवगतमित्यर्थः । तत्र श्रुतोऽविज्ञानशब्देन जडमुच्यते ॥

ननु ब्रह्मवज्जगदपि चेतनं श्रूयते "ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमानाः," "मृदब्रवीत्," "आपोऽब्रुवन्", "ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाये"त्यादिश्रुतिभिरित्यत आह ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २ । १ । ५ ॥

उक्तशङ्कानिरासार्थं "स्तु"शब्दः । उक्तश्रुतिभिर्न जगतश्चेतनत्वं प्रत्येतव्यं, यतो मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानां

तत्र व्यपदेशो भवति, न मृदादिमात्रस्य । इदं कुतः । विशेषानुगतिभ्याम । कौषीतकीब्राह्मण "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना"इति, बृहदारण्यके प्राणसंवादे श्रुतप्राणानां देवताशब्देन विशेषितत्वान्न प्राणा इन्द्रियाणि किं तु तदधिष्ठानदेवता इति नेन्द्रियादिजगतश्चेतनत्वम् । "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश"दित्यादिमन्त्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानिदेवतानामनुगतेः श्रवणाच्च न चेतनं जगत् । "ते ह वाचमूचु"रि यत्रापि ते ह देवा वागभिमानिनीं देवतामूचुः । किमिति । त्वं न उद्गायेति । भोगमस्मभ्यं संपादयेत्यर्थो बोध्यः । तस्मादचेतनस्य जगतो वैलक्षण्यान्न चेतनप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तसूत्रम् ॥

दृश्यते तु ॥ २ । १ । ६ ॥

पूर्वपक्षनिरासार्थ "स्तु"शब्दः । यदुक्तं चेतनविलक्षणं जगन्न तत्प्रकृतिकमिति तन्न, चेतनात्पुरुषात्तद्विलक्षणानां नखलोमादीनामचेतनानामचेतनाच्च गोमयाच्चेतनवृश्चिकस्योत्पत्तिर्यतो दृश्यतेऽत इत्यर्थः । प्रकृतिविकारयोरत्यन्तसादृश्ये प्रकृतिविकारभावानुपपत्त्या यत्किञ्चित्सादृश्यं वाच्यम । तच्च प्रकृतेऽपि जगति स्फुरणादनुवृत्त्या समानमिति भावः । किञ्च ब्रह्मण्युपनिषद्व्यतिरिक्ततर्कादेः प्रमाणस्य प्रवेशाभावान्न तेन विरोधः समन्वयस्य । तथा च श्रुतिः "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे"ति "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्तदियं विसृष्टिर्यत आबभूवे"ति । ब्रह्मविषया मतिरेषा तर्केण नापनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वैषा कुतर्केण नापनेया निरस्या न भवति । किं त्वन्येनैवाचार्येण वेदविदा प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलावसायिसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ

प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्मव्यवहारभूमावद्धा साक्षाद्वेद को वा तत्प्रवोचत्प्रावोचदित्यर्थः । छान्दसो दीर्घलोपः । यत आत्मनः सकाशादियं विविधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ २ । १ । ७ ॥

ननु चेतनस्य नामादिहीनस्याचेतननामादिमज्जगद्धेतुत्व उत्पत्तेः पूर्वं जगदसदेव स्यादिति चेन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वादसत्स्यादिति योऽयं प्रतिषेधस्तत्प्रतिषेधमात्रं न तु तस्य प्रतिषेध्यमस्तीत्यर्थः । अयं भावः । न हि कार्यसत्ता कारणाद्भिद्यते, किं तु कारणमेव । स्थितिदशायामपि जगत्सत्ता ब्रह्मैव । तथा च ब्रह्मैव जगतः सत्त्वमुत्पत्तेः पूर्वमप्यविशिष्टमिति नासज्जगदिति ॥

आक्षिपति ।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ २ । १ । ८ ॥

ननु शुद्ध्यादिगुणकं ब्रह्म जगदुपादानमित्यसमञ्जसम् । कुतः । अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात् । अपीतौ प्रलयसमये जाड्याशुद्ध्यादिगुणकं जगद्ब्रह्मणि लीयमानं स्वनिष्ठजाड्यादिभिर्धर्मैर्ब्रह्म दूषयेत् । यथा शाकादौ लीयमानं हिङ्ग्वादिकं स्वनिष्ठगन्धादिभिः शाकादिकं दूषयति तद्वत् । तथा च तद्वत्कार्यवत्कारणस्यापि ब्रह्मणोऽशुद्ध्यादि प्रसज्येतेत्याक्षेपसूत्रार्थः । परिहरति ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ २ । १ । ९ ॥

"तु" रेवार्थः । पूर्वोक्तमसमञ्जसं नास्त्येवेत्यर्थः । कुतः ।

दृष्टान्तसत्त्वात् । कार्यं कारणे लीयमानं स्वधर्मेण कारणं न दूषयतीत्यस्मिन्नर्थे शतशो दृष्टान्तानां सत्त्वादित्यर्थः । यथा घटशरावादिकं कार्यं मृदि लीयमानं मृदं स्वनिष्ठधर्मैर्न दूषयति, यथा वा स्वप्नप्रपञ्चो न स्वप्नधर्मैः कारणमात्मानं दूषयति, तथा मायिकं जगदुत्पत्तिस्थितिलयाख्यावस्थात्रयसाक्षिणं परमात्मानं न जगत्स्वनिष्ठजाड्यादिभिर्धर्मैर्दूषयेत् । परमात्मनोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृद्धसम्मतिरपि ।

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ "

इति । माययाऽऽवृतस्वरूपो जीवो यदाऽऽचार्यप्रतिपादनावस्थायां स्वरूपज्ञानभाग्भवति तदाऽद्वैतं बुध्यत इति योजना । "अज"मित्युत्पत्त्यवस्थायाः सम्बन्धाभाव उक्तः, "अनिद्र"मिति लयावस्थायाः, "अस्वप्न"मिति स्थित्यवस्थाया इति भेदः । किं च कार्यस्य कारणात्मकत्वेऽपि न कारणं कार्यात्मकमिति न कार्यधर्मदूषणं कारणस्येति समञ्जसं वेदान्तशास्त्रमिति ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २ । १ । १० ॥

ये दोषा विलक्षणत्वात्प्रकृतिविकारभावानुपपत्तिरुत्पत्तेः प्राग्जगतोऽसत्त्वप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्ग इति सांख्येनोद्भावितास्ते सांख्यपक्षेऽपि समानाः, शब्दादिहीनप्रधानसकाशाच्छब्दादिमतो विलक्षणस्य जगत उत्पत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः । वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्ववादिनः सांख्यस्यैवैते दोषा न ममानिर्वचनीयवादिन इति भावः ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ २ । १ । ११ ॥

केवलस्य तर्कस्याप्रतिष्ठानादप्यप्रतिष्ठितत्वाच्च न तेन समन्वयविरोधाशङ्केत्यर्थः। एकेन तार्किकेण यत्नेनानुमितोऽप्यर्थोऽन्येन श्रेष्ठतरेणान्यथा नीयते। एवमन्येन श्रेष्ठतमेनान्यथानयनमिति तर्कस्याप्रतिष्ठानं बोध्यम्। ननु तर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वे धूमज्ञानानन्तरं वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, वाक्यार्थसन्देहे तर्केणानिर्णयप्रसङ्गश्च। किञ्च "तर्काप्रतिष्ठाना"दित्ययमपि तर्कोऽप्रतिष्ठित एवेति न तेन परमतनिराकरणं स्यात्। तस्मात्कस्य चित्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि कस्यचित्प्रतिष्ठितत्वसम्भवात्तेन समन्वयविरोधाशङ्का युक्तेत्याक्षिप "त्यन्यथाऽनुमेयमिति चे"दित्यनेन। अप्रतिष्ठिततर्कादन्येन प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधादिकमनुमेयमिति शङ्कार्थः। तर्कस्य क्वचित्प्रतिष्ठितत्वमङ्गीकृत्य समाधत्त "एवमपी"ति। अन्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गादिहीने ब्रह्मणि वेदनिरपेक्षस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एवेति समाधानार्थः। यद्वा महतां कपिलकणादादीनां परस्परविप्रतिपन्नैरागमनिरपेक्षैस्तर्कैस्तत्त्वनिर्णयाभावादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः। तस्मादागमविरोधी तर्कोऽप्रमाणमिति न तेन विरोध इति सिद्धम्॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः॥२।१।१२॥

अतिदेशत्वान्न पृथक्सङ्गत्याद्यपेक्षा। ब्रह्म न जगदुपादानं विभुत्वाद्व्योमवदित्यनेन वैशेषिकाद्यनुमानेन ब्रह्मकारणबोधकः समन्वयो विरुध्यते न वेति सन्देहे, विरुध्यत इति प्राप्तम्। कुतः। अनुमानेन बाधितत्वात्। तस्मादण्वाद्य एवोपादानमिति प्राप्तेऽतिदिशति। एतेन मन्वादिभिः शिष्टैः केन चिदसत्कार्यवादाद्यंशेन परिगृहीतप्रधानकार-

णवादनिराकरणप्रकारेण शिष्टापरिग्रहाः शिष्टैः केन चिद्-दपंशेनापरिगृहीता अणवादिकारणवादा व्याख्याता निरस्ता द्रष्टव्या इत्यर्थः । तर्कस्य वेदबाधितत्वादिति भावः॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ २ । १ । १३ ॥

अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयः प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे, ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत एवेति प्रत्युदाहरणेनायमाक्षेपो "भोक्त्रापत्तेरविभागश्चे"दिति । अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्यत्वेन भोग्यशब्दादेर्भोक्त्रात्मकत्वापत्तेर्भोक्तुर्वा भोग्यात्मकत्वापत्तेः प्रत्यक्षसिद्धः परस्परविभागो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः समन्वयस्य, भोक्तृभोग्य प्रपञ्चो नाद्वितीयोपादानकः परस्परभिन्नत्वाद्व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्यादितर्कविरोधश्च । विपक्षे हेतूच्छित्तिर्बाधिकेति शङ्कार्थः । समाधत्ते "स्याल्लोकवदिति । एकब्रह्मोपादानकत्वेऽपि भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य परस्परं विभागः स्याल्लोकवत् । यथामृदात्मनाऽभिन्नानां घटशरावादीनां परस्परभेदोऽस्ति, यथा वैकरज्जूपादानकानां दण्डसर्पादीनां परस्परं भेदः, तद्वदित्यर्थः । कल्पितभेदसत्त्वान्न प्रत्यक्षविरोधः । दण्डादौ व्यभिचारान्नतर्कः प्रमाणमिति गन्तव्यम्॥

ननु ब्रह्माभेदं जगतोऽङ्गीकृत्य लोकदृष्टान्तेन विरोधः परिहृतः । तस्य ब्रह्मभेद एव कुतो न स्यादित्याशङ्क्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वान्न ब्रह्मातिरेकेण सत्तेत्याह ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ २ । १ । १४ ॥

पूर्वं परिणामवादमालम्ब्यापाततः "स्याल्लोकव"दिति समाधानमुक्तम् । इदानीं विवर्तवादमालम्ब्य परमं

समाधानमुच्यत इत्येकफलकत्वसङ्गतिः। सन्देहः पूर्ववत्। तस्माद्ब्रह्मणः प्रपञ्चस्यानन्यत्वं पृथक्सत्ताराहित्यम्। कुतः। आरम्भणशब्दादिभ्यः। एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं दृष्टान्त उपन्यस्तः, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य"मिति। तत्र मृत्पिण्डे ज्ञाते कथं घटादिज्ञानमित्याशङ्क्य विकारो घटादिर्वागालम्बनमात्रं यतो नामधेयं विकारो न तु नामातिरेकेण विकारोऽस्तीत्युक्त्वा मृत्तिकामात्रमेव विकारस्य पारमार्थिकं स्वरूपमिति तस्मिञ्ज्ञाते वस्तुतो घटादिर्ज्ञातो भवतीत्युक्त्वा, विकारो मिथ्या कारणं सत्यमित्ययमर्थो दृष्टान्तवाक्ये सिद्धः। तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चसत्ता नास्तीति तदनन्यत्वम्। सूत्रस्थादिशब्देन "ब्रह्मैवेदं सर्व"मित्यादि तदनन्यत्वप्रतिपादकं गृह्यते॥

तदनन्यत्वे हेत्वन्तरमाह।

भावे चोपलब्धेः॥ २। १। १५॥

भावपदं कारणसत्त्ववाचकं तदुपलम्भोपलक्षणार्थम्। एवमुपलब्धिपदं कार्योपलब्धिवाचकं कार्यसत्त्वोपलक्षणार्थम्। तथा चायं प्रयोगः। विकारः कारणादनन्यः कारणसत्त्वोपलम्भानुविधायिसत्त्वोपलम्भवत्त्वात्। यो यस्माद्भिन्नो न स तत्सत्त्वोपलम्भानुविधायिसत्त्वोपलम्भवान्, यथा घटात्पट इति। हेतावुपलम्भपदद्वयत्यागे वह्निसत्त्वानुविधायिधूमे व्यभिचारः स्यात। तद्वारणाय तद्ग्रहणम्। सत्त्वपदद्वयत्यागे यथा श्रुतसूत्रे चालोकसत्त्वोपलम्भानुविधायिज्ञानवति रूपे व्यभिचारः। अतस्तदर्थं तद्-

ग्रहणमिति । यद्वा "भावाच्चोपलब्धे"रिति सूत्रम् । न केवलं श्रुत्या कार्यकारणयोरनन्यत्वं, किं तु प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्चानन्यत्वमित्यर्थः । नहि तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कश्चिदुपलभ्यते, किं तु संयोगविशेषावच्छिन्नास्तन्तव एव पटव्यवहारविषयाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । अतो ऽनन्यत्वं विकारस्य ॥

सत्त्वाच्चापरस्य ॥ २ । १ । १६ ॥

अपरस्य कार्यस्योत्पत्तेः प्राक्कारणानन्यत्वेन सत्त्वासत्त्वश्रवणादुत्पत्त्यनन्तरमप्यनन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । "ब्रह्म वा इदमग्र आसी"दित्यादौ प्रपञ्चोपस्थापके"दं" पदस्य ब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदनन्यत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा ब्रह्मात्मना पूर्वं प्रपञ्चस्यासत्त्वे तत उत्पत्त्यनुपपत्तिः । न हि सिकतात्मनाऽविद्यमानं तैलं ताभ्यो जायतइति ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ २ । १ । १७ ॥

नन्व "सद्वा इदमग्र आसी"दित्यादिना प्रागुत्पत्तेरसत्त्वव्यपदेशान्न कार्यस्य कारणात्मना पूर्वं सत्त्वमिति चेन्न । न ह्यत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेणायमसत्त्वव्यपदेशः, किं तु व्याकृतत्वरूपधर्मापेक्षयाऽव्याकृतत्वं धर्मान्तरम् । तेन धर्मान्तरेणायमसत्त्वव्यपदेशः । कुतः । वाक्यशेषात् । "तत्सदासी"दिति वाक्यशेषः पूर्वमत्यन्तासतो ग्रहणे बाध्येत । "असदेवेद"मित्यत्रा सत्त्वं किं तुच्छं किं वा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति सन्देहे ऽनभिव्यक्तनामरूपम सच्छब्दितमिति निश्चीयते । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेर्न शून्यमिति । तस्माद्व्याकृतं सदित्युच्यते ऽव्या-

त्कालं चासदिति सिद्धं कारणानन्यत्वं कार्यस्य ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ २ । १ । १८ ॥

कारणानन्यत्वमुत्पत्तेः प्राक्सत्त्वं चेति शेषः । युक्तिरेवम् । घटो जायत इति प्रतीत्या घटस्य तावदुत्पत्तिकर्तृत्वं प्रतिभाति । न ह्युत्पत्तेः प्रागत्यन्तं घटस्यासत्त्वे तत्कर्तृत्वं युक्तम् । तस्मात्कारणात्मना सत्त्व एव घट उत्पत्तिकर्ता । किं च मृदात्मना पूर्वं घटस्यासत्त्वे मृदेव घटार्थिना नोपादीयेत । असत्त्वाविशेषाद्यत्किञ्चिदेवोपादीयेतेत्येवमाद्या युक्तिरुह्या । पूर्वसूत्रोदाहृतासच्छब्दाच्छब्दान्तरं "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादौ विद्यमानः सच्छब्दः । तस्मादपि कारणादनन्यत्वं पूर्वमुत्पत्तेः सत्त्वं चेत्यर्थः ॥

युक्तेरित्येतत्प्रपञ्चयति ।

पटवच्च ॥ २ । १ । १९ ॥

ननु मृद्घटौ भिन्नौ विलक्षणप्रतीतिविषयत्वाद्घटपटवदित्युक्ते तस्य हेतोर्व्यभिचारमाह "पटवच्चे"ति । यथा संवेष्टितप्रसारितपटस्य विलक्षणप्रतीतिविषयत्वेऽपि न भेदः, एवं मृद्घटयोरित्यर्थः ॥

न विलक्षणकार्यकारित्वमपि हेतुर्व्यभिचारादित्याह ।

यथा च प्राणादि ॥ २ । १ । २० ॥

यथा प्राणायामादिना निरुद्धः प्राणापानादिर्जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्तयत्यनिरुद्धस्त्वाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यं करोति, नैतावता तस्य प्राणस्य भेदोऽस्ति । तस्मात्कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्धम् । तदनन्यत्वाच्चैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सिद्धा भवति ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोष-प्रसक्तिः ॥ २ । १ । २१ ॥

पूर्वं कार्यस्य कारणादनन्यत्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये समर्थितम् । तर्हि तेनैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदाज्जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याक्षेपात्सङ्गतिः । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन्समन्वयो विषयः । स किं "यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्र तर्हि स्वानिष्टं जनये"दिति तर्केण विरुध्यते नवेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह"तरव्यपदेशा"दिति । इतरस्य जीवस्य "तत्त्वमसी"त्यादिना ब्रह्म व्यपदेशादितरस्य ब्रह्मणो वा "ऽनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्ये"त्यादिना शारीरत्वव्यपदेशाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वे जीवस्यैव स्रष्टृत्वं स्यात् । तथा च हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणः। नञ् व्यत्यासेनाहितजरामरणादिबहुविधानर्थकरणरूपदोषस्य प्रसक्तिरित्यर्थः । आदिपदेन जीवस्य जगदादिकं मया सृष्टमिति ज्ञानं स्यात्तत्संहर्तृत्वं च स्यादित्यादिदोषा गृह्यन्ते । तस्माज्जीवाभिन्नब्रह्मणो नानिष्टप्रपञ्चजनकत्वमभ्रान्तचेतनत्वादिति न चेतनोपादानकं जगदि त्याक्षेपसूत्रार्थः ॥

समाधत्ते ।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २ । १ । २२ ॥

तुः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यतः शारीरादधिकमन्यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म जगदुपादानं स्रष्टृचेति ब्रूमः । अतो न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कुतः । भेदनिर्देशात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः," "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती"त्यादिना कल्पितभेदस्य व्यपदेशादित्यर्थः । न हि

ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्य हितमहितं वा किञ्चिदस्तीति न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कल्पितभेदमादायैव सर्वेषां कार्योपपत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

नन्वेकरूपस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोषं दृष्टान्तेन परिहरति ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २ । १ । २३ ।

यथा लोक एकपृथिवीजन्यानामश्मनां वज्रवैडूर्येन्द्रनीलपद्मरागादिभेदेन वैचित्र्यमेवं ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं युज्यते । नन्वेकब्रह्माश्रितकार्येषु कथं धर्मवैचित्र्यं कथं वाऽर्थक्रियावैचित्र्यमित्याशङ्कानिरासार्थं "मादिवच्चे"त्युक्तम् । तस्यार्थः । यथैकपृथिव्याश्रितानां बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं, यथैकस्यान्नस्य केशनखादिविचित्रार्थक्रियाकारित्वं तद्वत्सर्वमुपपद्यत इति । तदनुपपत्तिरुक्तदोषानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २ । १ । २४ ॥

असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः । स किं "ब्रह्म नोपादानं कर्तृ वाऽसहायत्वात्संमतव"दिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे, पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्धिताकरणादिदोषो नास्तीत्युक्तम् । सम्प्रत्युपाधिलोऽपि विभक्तब्रह्मणः प्रेरणादिकं नास्ति ब्रह्मनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्त "उपसंहारे"ति । लोके कुलालस्य कर्तुर्दण्डचक्राद्युपसंहारदर्शनान्मृदो वोपादानस्य स्वभिन्नकुलालादिसाहाय्यदर्शनात्तदुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा सम्भवतीति चेदिति

शङ्कार्थः । समाधत्ते "क्षीरवद्धी"ति । हि शब्दो हेत्वर्थः । यथा लोके क्षीरं बाह्यसाधनान्यनपेक्ष्य दध्याकारेण परिणमते तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः । न चौष्ण्यसापेक्षत्वं क्षीरस्यास्तीति वाच्यमौष्ण्यस्य दधिभावे त्वरामात्रनिमित्तत्वादिति । श्रुतिरप्यसहायस्य ब्रह्मणः कार्यकारित्वं दर्शयति "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"ति ॥

ननु चेतनत्वे सत्यसहायत्वं हेतुः । अतो न क्षीरे व्यभिचार इत्याशङ्क्य चेतनदृष्टान्तेन तस्य व्यभिचारमाह ।

देवादिवदपि लोके ॥ २ । १ । २५ ॥

लोक्यते ऽनेनेति लोकः शब्दो मन्त्रार्थवादेतिहासादिः । तस्मिन्यथा देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयश्चेतनाः स्वतस्सिद्धसामर्थ्याः साधनान्तरं बाह्यमनपेक्ष्य सङ्कल्पमात्रेणैव नानाविधकार्यकर्तार उपलभ्यन्ते, तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थ.। अयं भावः । कुलालस्तावद्बाह्यमान्तरं च सङ्कल्पादिकमपेक्ष्य कार्यकर्ता भवति, देवादयस्त्वान्तरसङ्कल्पमात्रमपेक्ष्य कार्येषु समर्थाः । तथा च यथैकस्य कार्यजनने सामर्थ्यं तथैवान्यस्येति नियमाभावान्न दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानमिति॥

निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयः सावयवस्यैव नानाकारेण परिणाम इति न्यायेन विरुध्यते न वेति क्षीरादिदृष्टान्तकथनेन ब्रह्मणः परिणामित्वभ्रमोत्पत्त्या सन्देहे कार्यकारणभावसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २ । १ । २६ ॥

पूर्वाधिकरणस्य प्रमेयोत्पादकत्वेन कारणत्वमेतस्य कार्यत्वमिति बोध्यम्। ननु ब्रह्म निरवयवं वा परिणमते, उत सावयवं वा। आद्ये कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारेण परिणामप्रसक्तिः। ततश्च कार्यातिरिक्तं ब्रह्म न स्यात्। दुर्ज्ञानत्वश्रुतिविरोधश्च, कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्। द्वितीये कृत्स्नप्रसक्तिर्नास्त्येकांशपरिणामे ऽप्यपरांशस्थितिसम्भवात्। तथासति "निष्कल"मित्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः। उभयस्मिन्पक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इति ब्रह्मणः परिणामित्वभ्रममूलकः पूर्वपक्षः॥

सिद्धान्तयति।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्॥ २। १। २७॥

"तु" शब्देपनिरासं सूत्रे न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरिति। कुतः। श्रुतेः। यथा जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः श्रूयत एवं कार्यव्यतिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वं श्रूयते "एतावानस्य महिमे"त्यादौ। तथा च श्रुत्यैव विवर्तवादः स्फुटीकृतः। न हि परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्त्वं सम्भवति। तस्मात्कार्यातिरेकेण ब्रह्मणो ऽवस्थानश्रुतेर्नोक्तदोष इत्यर्थः। ननु श्रुतिर्वा कथं कार्यातिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वं बोधयेदुक्तयुक्तिबाधितत्वादित्यत आह "शब्दे"ति। ब्रह्मणः शब्दैकप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दं कार्योपादानत्वं तदतिरेकेण सत्त्वं चाविरुद्धमित्यर्थः॥

जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वप्नप्रपञ्चवन्मायिकत्वात्तदुपादानत्वे ऽपि ब्रह्मणो न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः स्वप्नसाक्षिवदित्याह।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ २। १। २८॥

एवं ब्रह्मणीव हि यस्मादेतेनैकस्मिन्नात्मनि स्वप्नदशि

निरवयवे विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत" इत्यादौ । स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तदुपलब्धिरित्याशङ्क्योक्तं श्रुता "चवे"त्यादि। सूत्रे "च"शब्देन मायाविदृष्टान्तं समुच्चिनोति । यथा लोके मायाविनिस्वरूपानुपमर्देनेनैव हस्त्यश्वरथादिविचित्राः सृष्टयो दृश्यन्ते तथा ब्रह्मण्यपि विविधसृष्टिरित्यर्थः ॥

"यश्चोभयोः समो दोष" इति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं दर्शयति ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २ । १ । २९ ॥

सांख्यादयोऽपि निरवयवं प्रधानं जगत्परिणामीत्यङ्गीचक्रुः । तथा च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाः सर्वे समानाः । अणुवादिनोऽपि परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकादिसृष्टिमङ्गीचक्रुः । स संयोगः किं व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा । आद्ये दृष्टविरोधः कार्यप्रथिमानुपपत्तिश्च । द्वितीये सावयवत्वं विनाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगानुपपत्तिर्निरवयवत्वव्याकोप इत्यादयो दोषाः समानाः । ब्रह्मवादे ते दोषा न सन्ति च । तस्मादत्यन्तमुपपन्नः परमात्मकारणवादः ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रकार्यशक्तिमत्त्वमुक्तम् । तत्समर्थयति ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २ । १ । ३० ॥

मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो "ऽशरीरस्य न माये"ति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे, पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वविषयकशङ्कानिरासेन तत्समर्थनात्मकत्वाक्षिप्यविषयिभावसङ्गत्या विरुध्यत इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः । सर्वोपेता सर्वशक्तियुक्ता परादेवता । कुतः ।

तद्दर्शनात् । तस्याः सर्वशक्तियोगस्य श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्त" इत्यादि श्रुतिर्द्रष्टव्या ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ २ । १ । ३१ ॥

सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चक्षुरादिकरणवतामेव विचित्रकार्यकर्तृत्वमवगम्यते । "अचक्षुष्कमश्रोत्र"-मित्यादिना ब्रह्मणो विकरणत्वावगमान्न कर्तृत्वमिति चेत्, यदत्रोत्तरं वक्तव्यं तत्पूर्वमेव "न विलक्षणत्वात्" "देवादिवदपि लोके" इत्यादावुक्तम् । श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वान्न तर्केण विरोधाशङ्का । यथैकस्य तथैवान्यस्येति नियमाभावादित्यादिकमित्यर्थः ॥

ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं हेत्वन्तरेणाक्षिपति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २ । १ । ३२ ॥

अथावाप्तसकलकामाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो "ब्रह्म विना फलेन न सृजत्यभ्रान्तचेतनत्वात्सम्मतव"-दिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तकर्तृत्वाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षः । ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न सम्भवति नित्यतृप्तत्वेन प्रयोजनाभिसन्धिरहितत्वात्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वावगमादिति ॥

तत्र राद्धान्तः ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ २ । १ । ३३ ॥

"तु" उक्तशङ्कानिरासकः । यथा लोके राजतदमात्यादीनां फलं विनैव केवललीलारूपाः प्रवृत्तयो दृश्यन्ते, यथा वोच्छ्वासादयः स्वभावादेवोत्पद्यन्त एवं ब्रह्मणोऽपि विचित्रकार्यरचना लीलाकैवल्यं केवललीलामात्रं न फल-

सापेक्षम् । कथंचिद्राजादीनां लीलायां फलसम्भवेऽपि नित्यतृप्तस्य ब्रह्मणो लीलामात्रमेतदित्यभिप्रायः ॥

विधान्तरेण ब्रह्मणः कारणत्वमाक्षिप्य समाधत्ते ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ २ । १ । ३४ ॥

निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो "यो विषमसृष्टिकर्ता स सावद्य" इति न्यायेन विरुध्यते नवेति विशये पूर्वं मायामय्या लीलया यत्स्रष्टृत्वमुक्तं तस्याक्षेपात्सङ्गतिसिद्धौ पूर्वपक्षः । ब्रह्म किं प्राणिकर्मसापेक्षं जगत्कर्तृ, निरपेक्षं वा । नाद्योऽनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् । कांश्चित्तिर्यगादीनत्यन्त दुःखिन उत्पादयति कांश्चिन्मनुष्यादीन्सुखदुःखसाधारणान्कांश्चिद्देवादीनत्यन्तसुखिन इति वैषम्यम् । सर्वसंहर्तृत्वाच्च नैर्घृण्यम् । ततश्च सावद्यत्वं प्रसज्येत । तस्मान्निरवद्यस्येश्वरस्य न जगत्कर्तृत्वमिति शङ्कायां निरासमाह । वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् । कस्मात् । सापेक्षत्वात्प्राणिकर्मसापेक्षत्वात् । कर्मानपेक्षत्वे हि वैषम्यादिः स्यान्न सापेक्षत्व इत्यर्थः । न च सापेक्षत्वे ऽनीश्वरत्वं, भृत्यादिसेवानुसारेण फलदातृ राज्ञोऽराजत्वादर्शनात् । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः । यथा तत्तद्बीजे सत्यपि न पर्जन्यं विनाऽङ्कुरोत्पत्तिस्तद्वदिति । कर्मणैवोपपत्तौ किमर्थमीश्वरः स्वीकर्तव्य इति चोद्यं श्रुत्या पराकृतमित्यादिभाष्ये द्रष्टव्यम् । नन्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं कुत इत्यत आह "तथा हि दर्शयति" । श्रुतिः स्मृतिश्चेत्यर्थः । "एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासा-

धुकर्म कारयति तं यमधोनिनीषत" इति "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणे"त्याद्या श्रुतिः । यमुन्निनीषत ऊर्ध्वं नेतुमिच्छतीश्वरस्तं साधु कर्म कारयति पूर्वजन्मकृतसुकृतवशादिति योजना । पुण्यः सुखी । पापो दुःखी । स्मृतिश्च ।

" ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् " ।

इत्याद्या द्रष्टव्या ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २ । १ । ३५ ॥

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यादिना सृष्टेः प्रागविभागावधारणान्न तदानीं कर्मास्तीत्यतः कर्मापेक्षया विषमा सृष्टिरित्यसङ्गतमिति चेन्न । अनादित्वात्संसारस्य बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावोपपत्तेरित्यर्थः । पूर्वसृष्टौ सम्पादितधर्माधर्मप्रपञ्चस्यात्यन्तिकनाशाभावात्तदपेक्षयोत्तरसृष्टौ न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ॥

ननु संसारस्यानादित्वं कुत इत्यत आह ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ २ । १ । ३६ ॥

संसारस्यानादित्वमुपपद्यते च । अन्यथाऽकस्मादेव सृष्ट्यङ्गीकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसङ्गात्पूर्वसृष्टिसादृश्यानुपपत्तेश्च । श्रुतिस्मृत्योः संसारस्यानादित्वमुपलभ्यते च । "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सृष्ट्यादौ शारीरमभिलपन्प्राणधारणादिसंसारस्यानादित्वं दर्शयति । "धाता यथापूर्वमकल्पय"दित्याद्या श्रुतिरपि पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतिरपि संसारस्यानादित्वमाह ।

"न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" ।

इति । सूत्रार्थस्तु । अस्य संसारवृक्षस्य कल्पितस्य रूपं पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्म । तथा घटादिवदिह प्राकृतैर्व्यवहारभूमौ नोपलभ्यते । न चान्तोऽवधिरस्य संसारस्य विना ब्रह्मविद्यामुपलभ्यते । नाप्यादिरनिर्वचनीयत्वादेव । नापि सम्प्रतिष्ठा मध्यमिति ॥

इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं पादमारब्धुकामः स्वपक्षे निर्दुष्टतामुपसंहरति ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २ । १ । ३७ ।

पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तम । तदस्तु विषमसृष्टिप्रयोजककर्मणः सत्त्वात् । तद्वदुपादानत्वप्रयोजकसगुणत्वस्याभावान्नोपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणेनास्यारम्भः । निर्गुणब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन्समन्वयो "यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा गन्ध" इति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः "सर्वधर्मोपपत्तेश्चे"ति । सर्वे जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादयः कारणधर्मा ये विद्यन्ते तेषां पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मण्युपपत्तेर्ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यौपनिषदशास्त्रं निर्दोषमित्यर्थः । अयं भावः । यन्निर्गुणं तन्नोपादानमिति व्याप्तौ किं परिणामित्वाभावो व्यापक उत विवर्तोपादानत्वाभावः । नाद्य इष्टत्वात् । न द्वितीय आरोपितानित्यत्वोपादाने ज्ञानजात्यादौ व्यभिचारात् । तस्मान्निर्गुणत्वे ब्रह्मणो विवर्तजगदुपादानत्वमविरुद्धमिति । तस्मान्न कथमपि समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इयता प्रबन्धेन मुमुक्षूणां सम्यग्ज्ञानोत्पत्तये वाक्यानां समन्वयः प्रतिपादितः । तस्मिन्समन्वये परपरिकल्पितदूषणनिरासेन स्वपक्षः स्थापितः । इदानीं मुमुक्षूणामद्वैतशास्त्रे निर्विचिकित्सप्रवृत्तिसिद्धये परमतदूषणप्रधानः पाद आरभ्यते ।

रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २ । २ । १ ॥

सांख्यमतस्य शिष्टपरिगृहीतत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तदादौ निराक्रियते । पूर्वं "ईक्षतेर्नाशब्द"मित्यादिना प्रधानपरत्वेन वेदान्तानां व्याख्यानं निरस्तम् । इह तु प्रधानसाधकवेदनिरपेक्षयुक्तीनामाभासत्वमुच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । अत्र सांख्यादिमतनिरासेन समन्वयस्य तन्मतविरोधनिरासद्वारा दृढीकरणादस्य पादस्य श्रुत्यध्यायसङ्गती बोध्ये । समन्वयविरोधनिरासेन स्वपक्षस्थापनपरप्रथमपादेनास्य पादस्योपजीव्योपजीवकभावः सङ्गतिः । स्वपक्षस्थापनं विना परमतनिरासायोगात्स्वसिद्धान्तज्ञानहेतुत्वद्वारा पूर्वपादस्योपजीव्यत्वं बोध्यम् । परमतयुक्तिनिरासपरत्वादेव सर्वेषामधिकरणानां पादसङ्गतिः । "सर्वधर्मोपपत्तेश्च"इत्यनेन ब्रह्मणि कारणधर्माणामुपपत्तिरित्युक्तम् । तेषां प्रधान एवोपपत्तिः किं न स्यादित्याक्षेपस्यात्र निरासादनयोरधिकरणयोराक्षेपलक्षणावान्तरसङ्गतिः । फलं तु पादसमाप्तिपर्यन्तं परमतयुक्तिविरोधाविरोधाभ्यां समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तो विषयः, सन्दिह्यमानस्यैवाधिकरणविषयत्वात् । स च सिद्धान्तः सन्दिह्यते किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति । तत्र प्रमाण-

मूल एवेति युक्तम् । तथा हि बाह्याध्यात्मिकं जगत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्योपादानकं भवितुमर्हति, तदन्वितत्वात्, यद्यदन्वितं तत्तदुपादानकं, यथा मृदन्वितं घटादिकं मृदुपादानकमिति । तथा च यदेव सुखदुःखमोहात्मकं किञ्चित्सिद्धं तदेव सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमिति प्रामाणिकः सांख्यसिद्धान्त इति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तानुमानसिद्धं प्रधानं न जगदुपादानम् । कुतः । रचनानुपपत्तेः । चेतनाप्रेरितात्स्वतन्त्र्यज्ञानशून्यात्प्रधानादनेकविधविचित्रजगद्रचनानुपपत्तेरित्यर्थः । लोके विचित्रप्रासादादिरचनायां बुद्धिकुशलशिल्प्यादिकार्यत्वदर्शनादिति भावः । सूत्रे "च" शब्देन हेतोः स्वरूपासिद्धिं समुच्चिनोति । सुखादीनामान्तरत्वप्रतीतेस्तदन्वितत्वं जगतोऽसिद्धम् । तस्मादप्रामाणिकः सांख्यसिद्धान्त इति ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ । २ । २ ॥

साम्यावस्थाऽऽपन्ना गुणा हि प्रधानं । साम्यावस्थायां च न किञ्चित्कार्यं जायते, किं तु साम्यावस्थाप्रच्यवेन गुणानामङ्गाङ्गिभावे जाते कार्यस्योदय इति प्रक्रिया । सा न युक्ता । लोकेऽचेतनरथादिप्रवृत्तेश्चेतनाधीनत्वदर्शनात्प्रधानस्य साम्यावस्थाप्रच्युतिरूपप्रवृत्तेश्चेतनप्रेरणं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ । २ । ३ ॥

नन्वचेतनस्य स्वयं प्रवृत्तिरपि दृश्यते । यथा क्षीरं वत्सविवृद्धये स्वयमेव प्रवर्तते, यथा वा जलं स्वयमेव स्यन्दते, तथा पयोऽम्बुवत्प्रधानं स्वयमेव प्रवर्तत इति चेन्न, यतस्तत्रापि परमात्मा प्रेरकः श्रूयते "योऽप्सु तिष्ठ"न्नित्या-

दिना। तथा च पवत्वान्न व्यभिचारः पयोऽम्बुनोरिति भावः॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ २। २। ४॥

अपि च न स्वतन्त्रं प्रधानं जगदुपादानम्। कुतः। व्यतिरेकानवस्थितेः, स्वतन्त्रस्य तस्य कारणत्वे सर्वदा कार्यप्रसक्तौ कदाचिदपि कार्यव्यतिरेकस्यावस्थित्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः। तदपि कुत.। अनपेक्षत्वात्। स्वतन्त्रस्य प्रधानस्य चेतनादिसहकार्यन्तरानपेक्षत्वाभ्युपगमादित्यर्थ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्॥ २। २। ५॥

ननु तृणोदकादिकं निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमते। तद्वत्प्रधानमपीति चेन्न। कुत'। अन्यत्राभावाद्धेन्वादेरन्यत्र बलीवर्दादौ तृणादे' क्षीरभावस्याभावादित्यर्थ। तथा च धेन्वादिसापेक्षमेव तृणादिकं क्षीरीभवति। निरपेक्षत्वे बलीवर्दादावपि क्षीरीभावप्रसङ्ग इत्यर्थ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ २। २। ६॥

प्रधानस्य स्वत प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाऽभावप्रसङ्गादिति भावः। न चेष्टापत्ति' प्रधानमचेतन चेतनस्य पुरुषार्थं साधयितुमेव प्रवर्तत इति, स्वाभ्युपगमविरोधादिति भाव'। यद्वाऽर्थाभावात्प्रयोजनाभावादित्यर्थः। तथा हि न तावत्प्रधानप्रवृत्ति' पुरुषस्य भोगार्था, भोग्यानामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नाप्यपवर्गार्था, भोगाभावप्रसङ्गात्प्रधानस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गाच, पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थितिलक्षणस्य मोक्षस्य प्रधानाप्रवृत्त्यैवसिद्धेः। तस्मात्प्रयोजनाभावान्न प्रधानस्य जगद्धेतुत्वम्॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ २।२।७ ॥

नन्नु पुरुष एव प्रधानप्रवर्तकः। स तु स्वयमप्रवर्तमानः कथं परं प्रवर्तयेदिति चेत् "पुरुषाश्मव"दिति ब्रूमः। लोके यथा पङ्गुः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानोऽन्धं प्रवृत्तिशक्तिमन्तं प्रवर्तयति, यथा चाऽयस्कान्तोऽश्मसन्निधिमात्रेणायः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रवर्तक इति चेन्न। यतस्तथाऽपि दोषाणामनिर्मोक्षः। तथा हि प्रधानस्य पुरुषप्रेर्यत्वे प्रधानं स्वतन्त्रमिति स्वाभ्युपगमविरोधः। पुरुषस्य प्रवर्तकत्वेऽकर्तृत्वहानिः, स्वस्य व्यापारं विना प्रवर्तकत्वायोगात्, पङ्गोरपि वाग्व्यापारस्य सत्त्वात्। अयस्कान्तस्य त्वनित्यसन्निधिरेव व्यापारः। प्रधानपुरुषसन्निधेर्नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः। नित्यस्यापि व्यापारत्वे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेदप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा द्रष्टव्याः। ब्रह्मणस्त्वाविधकं प्रवर्तकत्वमिति न कौटस्थ्यहानिः॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ २।२।८ ॥

अपि च गुणत्रयसाम्यावस्थारूपा प्रकृतिः, साम्यावस्थाप्रच्युत्या गुणानामङ्गाङ्गिभावे महदाद्युत्पत्तिरिति वदता सांख्येनेदं वक्तव्यम्। प्रकृतिः किं कूटस्था, उत विकारिणी। आद्ये परस्परानपेक्षाणां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्याऽङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसङ्गः। प्रच्युत्यङ्गीकारे स्वरूपहान्यापत्तिः। द्वितीये किं स्वतः प्रच्युतिः, उतान्यतः। नाद्यः सदाकार्यप्रसङ्गात्। न द्वितीयः पुरुषस्योदासीनत्वादभ्युपगमहानेश्च। अतः प्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसङ्ग इत्यर्थः॥

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ २।२।९॥

स्वनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्च गुणा नानुमीयन्तेऽस्माभिः, किं त्वन्यथा प्रकारान्तरेणैव यथा कार्योत्पत्तिसम्भवस्तथाऽनुमीयन्ते कार्यानुमेयत्वात्प्रधानस्येत्यङ्गाङ्गिभावसम्भवात्कार्योत्पादः सम्भवतीति चेन्न । ज्ञशक्तिवियोगाद्गुणानां ज्ञानशक्तिरहितत्वादित्यर्थः । अयं भावः । [illegible]
[illegible]
तथा चान्यस्य निमित्तस्यासम्भवेन स्वतो वैषम्ये सदा वैषम्यं स्यात्स्वतोऽप्यवैषम्ये सदा साम्यप्रसङ्ग इत्यङ्गाङ्गित्वानुपपत्तिस्तदवस्थेति कार्यानुत्पादोऽपि तदवस्थ इति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २ । २ । १० ॥

सांख्या हि क्वचिन्महतः पञ्चतन्मात्रसर्गं वदन्ति क्वचिदहङ्कारात् । क्वचिदेकादशेन्द्रियाणि क्वचिद्बाह्येन्द्रियाणि त्वगिन्द्रियेऽन्तर्भाव्य सप्तेन्द्रियाणीति स्थापयन्ति । तथा च परस्परविप्रतिषेधादसमञ्जसं सांख्यमतमित्यर्थः । तस्मात्सांख्यमतस्य भ्रान्तिमूलत्वात्तदीययुक्तिविरोधस्समन्वयस्य नास्तीति सिद्धम् ॥

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वे ब्रह्मचैतन्यं स्यात्कारणगुणस्य कार्येऽवश्यंभावादित्याशङ्क्येमं नियमं तदीयप्रक्रियया व्यभिचारयति ।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २।२। ११ ॥

प्रपञ्चस्य प्रधाननिष्ठाशब्दत्वादिगुणानन्वयात्प्रधानानुपादानकत्ववद्ब्रह्मगुणचेतनत्वानन्वयाद्ब्रह्मोपादानकत्वं न स्यादिति दृष्टान्तसङ्गत्याऽस्यारम्भः । यद्यपि स्वपक्षदोषनिरासात्मकस्यास्याधिकरणस्य नात्र सम्बन्धः किं तु

स्मृतिपाद एव, तथाऽप्युक्तावान्तरसङ्गतिलोभादिहलिखितमिति मन्तव्यम् । अत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः । स किं "कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भका" इति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचारान्न विरोध इति राद्धान्तः । सूत्रे "वा" शब्द "श्चा"र्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयं ब्रूते । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगद्भवतीति योजना । वैशेषिका हि ह्रस्वाद्द्व्यणुकान्महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते, द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वे तु त्र्यणुके स्वसमानजातीयह्रस्वत्वाणुत्वे नारभेते, किं तु द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्या त्र्यणुके महत्त्वादिकमारभत इति वदन्ति । एवं परिमण्डलात्परमाणोरणु द्व्यणुकं जायते, परमाणुगतपारिमाण्डल्यं तु द्व्यणुके पारिमाण्डल्यं न जनयति, किं तु परमाणुगतद्वित्वसंख्या द्व्यणुकेऽणुत्वादिकमारभत इति प्रक्रियां दर्शयन्ति । एवं दर्शयतां वैशेषिकाणां कारणगुणाः कार्ये स्वसमानगुणारम्भका इति नियमाभावं वदतां कथं लज्जा न भवेत् व्यभिचारस्य स्फुटत्वादिति तात्पर्यम् । "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता" इत्यस्यार्थं प्रपञ्च इति न पौनरुक्त्यं शङ्कनीयमिति ॥

इदानीं प्रकृतं परमतनिरासमुपक्रमते ।

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ २ । २ । १२ ॥

प्रासङ्गिकाव्यवहितेनास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति व्यवहितेनोच्यते । ननु प्रधानस्य चेतनानधिष्ठितत्वात्कारणत्वाभावे तर्हि चेतनाधिष्ठिताः परमाणवः कारणं जगत इति प्रत्युदाहरणेनास्यारम्भः । अत्र परमाणुप्रक्रियया

जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिकसिद्धान्तो विषयः । स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विशये, मानमूल इति प्राप्ते ब्रूमः । वैशेषिकाः खलु कर्मणा सृष्टेः पूर्वं निश्चलयोः परमाण्वोः संयोगे द्व्यणुकाद्युत्पत्तिरिति वदन्ति । तस्य कर्मणः किञ्चिन्निमित्तमभ्युपगम्यते वा न वा । आद्ये कर्मनिमित्तत्वेन प्रसिद्धं जीवप्रयत्नाभिघातादिकमङ्गीकर्तव्यम् । न हि तत्सम्भवति, सृष्ट्युत्तरकालीनत्वात्तस्य । द्वितीये कर्मानुपपत्तिः । अत उभयथाऽपि न कर्म । अतः कर्माभावात्तदभावो द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्ट्युत्पादाभाव इत्यर्थः । यद्वा जीवादृष्टवशादाद्यं कर्म परमाणुष्विति तत्सिद्धान्तः । तथा च तददृष्टं किं जीवनिष्ठं वा परमाणुनिष्ठं वा । उभयथाऽपि न कर्म, अदृष्टस्याचेतनस्य कर्माभिमुख्यायोगात्, तथात्वे सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गात् । न च जीवोऽदृष्टस्य प्रेरकः, तदानीं तस्य ज्ञानवत्त्वाभावात् । न च वैशेषिकाभिमत ईश्वरः प्रेरक इति वक्ष्यते । अतः सर्गाभाव इत्यर्थः । यद्वा, परमाण्वोः संयोगोत्पत्तौ सृष्टिः, विभागोत्पत्तौ च प्रलयः, तयोश्च संयोगविभागयोः कर्मैव हेतुरिति तत्सिद्धान्तः । तथा च, संयोगहेतुः कर्म नास्तीत्युक्तम् । एवं विभागहेतुकं कर्म नास्ति, निमित्तस्यादृष्टस्य नोदनादेरसम्भवात् । अदृष्टं च भोगार्थमेव न प्रलयार्थमित्युभयथाऽपि न कर्म । अतः संयोगविभागहेतुकर्माभावात्तदभावस्तयोः सृष्टिप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥२।२।१३॥

तदभाव इत्यनुषङ्गः । तस्य परमाणुकारणवादस्यासम्भव इत्यर्थः । कुतः । परमाणुद्व्यणुकयोः समवायाभ्यु-

पगमात् । अभ्युपगमे को दोषस्तत्राह "साम्यादनवस्थि-ते"रिति । यथा द्व्यणुकं परमाणुभ्यामत्यन्तं भिन्नं सत् समवायमपेक्षते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्यामत्यन्तं भिन्नः सन्नन्येन समवायेन समवायिभ्यां सम्बध्येत भिन्नत्वसाम्यादसम्बद्धस्य सम्बद्धत्वादर्शनात् । तथा च तस्यापि भिन्नत्वसाम्यात्समवायान्तरमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे समवायलोपप्रसङ्ग इति बोध्यम् । तथा च समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकादिसृष्ट्यसिद्धिः स्यादिति भावः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ २ । २ । १४ ॥

परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात्प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वे निवृत्तेर्नित्यमेव भावात्सृष्ट्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ २ । २ । १५ ॥

चतुर्विधाः परमाणवो रूपस्पर्शादिमन्तो नित्या अणवश्चेति वैशेषिकसिद्धान्तः । स नोपपद्यते । तथा हि, परमाणवोऽनित्याः स्थूलाश्च भवितुमर्हन्ति, रूपादिमत्त्वात्पटादिवत् । पटो हि रूपादिमत्त्वात्स्वकारणतन्त्वपेक्षया स्थूलोऽनित्यश्च । तद्वज्जगत्कारणस्यापि रूपादिमत्त्वेऽनित्यत्वप्रसक्तौ स्वकारणापेक्षया स्थूलत्वं स्यादिति न जगत्कारणस्य रूपादिमत्त्वमिति तात्पर्यम् । सूत्रार्थस्तु । भवन्मते जगत्कारणस्य रूपादिमत्त्वादणुत्वनित्यत्वविपर्ययः, स्थूलत्वमनित्यत्वं च प्रसज्येत, लोके रूपादिमतः पटादेस्तथा दर्शनादिति ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २ । २ । १६ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शात्मिका पृथिवी स्थूला दृश्यते, रूपरसस्पर्शात्मिका आपः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतम इत्यनुभवागमसिद्धा प्रक्रिया । तत्र पृथिव्यादिवत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणात्मकाः कल्प्यन्ते, न वा । आद्येऽणुत्वव्याघातः, उपचितापचितगुणात्मकपृथिव्यादेः स्वरूपोपचयापचयदर्शनात् । गुणानां द्रव्यादतिरिक्तत्वेऽपि तादृशगुणवत्त्वेन पृथिव्यादीनामुपचयादिदर्शनादणुत्वव्याघात एव । न हि गुणगुणिनोर्भेदः सम्भवति, भेदे गवाश्ववद्गुणगुणिभावानुपपत्तेः । द्वितीये तत्कार्यपृथिव्यादिषु रूपाद्यनुपलम्भप्रसङ्गः । इत्युभयथाऽपि दोषादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २ । २ । १७ ॥

प्रधानवादो हि सत्कार्यत्वाद्यंशेन मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतः । परमाणुकारणवादस्तु केन चिदप्यंशेन कैश्चिदपि शिष्टैर्न परिगृहीत इति शिष्टापरिगृहीतत्वादात्यन्तमनपेक्षा परमाणुकारणवादे कर्तव्या वेदविद्भिरित्यर्थः ॥ सूत्रे "च"शब्देन वैशेषिकाभिमतषट्पदार्थासम्भवः सूचितः । स चासम्भवः प्रतिपादितो भगवता भाष्यकृता । तस्माद्भ्रान्त्येकमूलवैशेषिकादिमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ २ । २ । १८ ॥

वैशेषिकास्तावत्परिणामभेदेन देहादेराशुतरविनाशित्वाङ्गीकारादात्मनः स्थायित्वाङ्गीकाराच्चार्धवैनाशिकाः, सर्वक्षणिकवादिनस्तु पूर्णवैनाशिका इत्यर्धवैनाशिकवैशे-

षिकमतनिराकरणानन्तरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्थमिदानीं निराक्रियत इत्यवान्तरसङ्गतिर्द्रष्टव्या । तत्र तावद्बुद्धमुनिनाऽऽगम उपदिष्टः । स चागमो वैभाषिक सौत्रान्तिक विज्ञानवादिसर्वशून्यवाद्याख्यचतुर्विधशिष्यप्रतिपत्तिवैचित्र्याच्चतुर्विधो भवति । तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्ज्ञानं तदतिरिक्तपदार्थाश्च सर्वे क्षणिकाः सत्यभूताः सन्ति । इयान्परं भेदः । वैभाषिकस्य घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः, सौत्रान्तिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याकार उत्पन्ने तेनाकारेण प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षघटादयोऽनुमीयन्त इति । तत्रादौ वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यास्तित्वाविशेषात्तयोर्मतमेकीकृत्य, तन्मतं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति सन्देहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तम् । तथा हि पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि भूतानि चतुर्विधपरमाणुपुञ्जस्वरूपाणि । एवं भौतिकानि रूपादिविषयेन्द्रियाणि परमाणुपुञ्जस्वरूपाणि । न हि परमाणुसमूहव्यतिरेकेणावयवीभूतं किञ्चित्कार्यमस्तीति । परमाणुहेतुक एव पृथिव्यादिसमुदायो बाह्यः । आध्यात्मिकश्च समुदायः स्कन्धहेतुकः । तथा हि रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्चैते स्कन्धाः । तत्र रूपस्कन्धः सविषयेन्द्रियाणि । विषयाणां रूपादीनामाध्यात्मिकत्वमाध्यात्मिकेन्द्रियसम्बन्धादुपपन्नम् । अहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्व इत्यादिशब्दादिविशिष्टवस्तुविषयकसविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमित्यात्मेति च गीयते । इतरे स्कन्धाश्चैत्ताः । एतेषां चित्तचैत्तानां स्कन्धानां समुदायः सर्वव्यवहारास्पदम् । आध्यात्मिकश्च समुदायः स्कन्धहेतुकः । इति सर्वक्षणिकत्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्ति-

इति । निराकरोति "ने"ति । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अयमर्थः । द्विविधो हि कार्योत्पादस्तवाभिमतः, हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति । तत्र हेत्वधीनो यथा बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डमित्यादौ । कारणसमुदायाधीनो यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालविशेषाणां मेलने सति तेभ्य उपकृताद्बीजादङ्कुरो जायते । एवमाध्यात्मिककार्योत्पादोऽपि पूर्ववद्द्विविधः । तत्राद्यो हेत्वधीनः कार्योत्पादोऽविद्यादीनाम् । द्वितीयस्तु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालालयविज्ञानानां समुदायात्कार्योत्पाद इति । कार्येऽङ्कुरादौ काठिन्यस्नेहपाकादीनां दर्शनात्पृथिव्यादीनां कारणत्वमूह्यते । उभयविधेऽपि कार्योत्पादे न चेतनापेक्षेत्यत आद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयकार्योत्पादं हेतुसमुदायाधीनं दूषय "त्युत्पत्ती"ति । अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेऽप्युत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वान्न हेतुसङ्घाताधीनः कार्योत्पादः सम्भवति, संहन्तुः स्थिरस्य चेतनस्यानङ्गीकारादित्यर्थः ॥

सर्वक्षणिकत्ववादिनां हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादो न सम्भवतीत्याह ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २ । २ । २० ॥

कार्यकाले च विद्यमानस्यैव मृदादेः कारणत्वं दृश्यते, न तु नष्टस्य । भवन्मते तूत्तरस्य कार्यक्षणस्योत्पादे पूर्वस्य कारणक्षणस्य निरोधान्नाशाङ्गीकाराच्च हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादः सम्भवतीत्यर्थः ॥

ननु निर्हेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु, तथा च नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२।२।२१॥

इति । निराकरोति "ने"ति । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अयमर्थः । द्विविधो हि कार्योत्पादस्तवाभिमतः, हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति । तत्र हेत्वधीनो यथा बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डमित्यादौ । कारणसमुदायाधीनो यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालविशेषाणां मेलने सति तेभ्य उपकृताद्बीजादङ्कुरो जायते । एवमाध्यात्मिककार्योत्पादोऽपि पूर्ववद्द्विविधः । तत्राद्यो हेत्वधीनः कार्योत्पादोऽविद्यादीनाम् । द्वितीयस्तु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालालयविज्ञानानां समुदायात्कार्योत्पाद इति । कार्येऽङ्कुरादौ काठिन्यस्नेहपाकादीनां दर्शनात्पृथिव्यादीनां कारणत्वमूह्यते । उभयविधेऽपि कार्योत्पादे न चेतनापेक्षेत्यत आद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयकार्योत्पादे हेतुसमुदायाधीनं दूषय "त्युत्पत्ती"ति । अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेऽप्युत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वान्न हेतुसङ्घाताधीनः कार्योत्पादः सम्भवति, संहन्तुः स्थिरस्य चेतनस्यानङ्गीकारादित्यर्थः ॥

सर्वक्षणिकत्ववादिनां हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादो न सम्भवतीत्याह ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २ । २ । २० ॥

कार्यकाले च विद्यमानस्यैव मृदादेः कारणत्वं दृश्यते, न तु नष्टस्य । भवन्मते तूत्तरस्य कार्यक्षणस्योत्पादे पूर्वस्य कारणक्षणस्य निरोधान्नाशाङ्गीकाराच्च हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादः सम्भवतीत्यर्थः ॥

ननु निर्हेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु, तथा च नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२।२।२१॥

असति हेतौ कार्योत्पत्त्यङ्गीकारे, पूर्वज्ञानचक्षुरालोकविषयेषु चतुर्षु हेतुषु सत्सु कार्यं नीलादिज्ञानं जायत इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोधः स्यात् । अन्यथा कार्यं सहेतुकमङ्गीकृत्य कार्यपर्यन्तं हेतोः स्थित्यङ्गीकारे, 'हेतुफलयोर्यौगपद्यमेकस्मिन्काले स्थितिः स्यादित्यर्थः । तथा च क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २ । २ । २२ ॥

वैनाशिकाः खलु बुद्धिपूर्वकनाशो भावानामबुद्धिपूर्वकनाश आकाशं चेति त्रयमप्यवस्तु सन्निरुपाख्यं निर्हेतुकं तुच्छमिति वदन्ति । तत्राकाशस्य निरुपाख्यत्वमुत्तरसूत्रे निरसिष्यते । अत्र तु बुद्धिपूर्वकनाशाबुद्धिपूर्वकनाशरूपनिरोधद्वयं निराक्रियते । प्रतीपा प्रतिकूला सन्तं घटमसन्तं करोमीत्येवमाकारिका संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको निरोधो नाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । अतत्पूर्वको नाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । तयोर्निरोधयोः सन्तानिषु सन्ताने वाऽप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कुतः । अविच्छेदात् । न तावन्निरोधद्वयस्य सन्तानगोचरत्वं, सन्तानस्याविच्छेदात् । सन्तानविच्छेदो हि चरमसन्तानिविच्छेदाद्वक्तव्यः । स न युक्तः । चरमसन्तानिनः कार्यान्तरजनकत्वे सन्तानस्याविच्छेद एव । अजनकत्वे चरमसन्तानिनोऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वाभावेनात्यन्तासत्त्वात्पूर्वसन्तानिनां सर्वेषां शून्यतापरिशेषापत्तिरर्थक्रियाया असम्भवात् । नापि सन्तानिप्रतियोगिकत्वं निरोधद्वयस्य, सन्तानिनां घटादीनां क्षणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशायोगात् । नाप्यबुद्धिपूर्वकसमूलनाशस्त्वदभ्युपगतः सम्भ-

यति, मूलस्य मृदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्मान्निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २ । २ । २३ ॥

स्थिरत्वादिभ्रान्तिरूपाविद्यायाः किं सम्यग्ज्ञानाद्विनाश उत स्वतो वा । नाद्यो, निर्हेतुकनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गात् । द्वितीये सम्यग्ज्ञानोपदेशानर्थक्यम । इत्युभयथाऽपि दोषादसङ्गतं सौगतमतमित्यर्थः ॥

आकाशस्य निरुपाख्यत्वं दूषयति ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २ । २ । २४ ॥

"आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुत्या शब्दगुणकत्वेन चाकाशेऽपि पृथिव्यादिवद्वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषान्न निरुपाख्यत्वमित्यर्थः ॥

आत्मन. क्षणिकत्वं दूषयति ।

अनुस्मृतेश्च ॥ २ । २ । २५ ॥

अनुभवसम्वनन्तरमुत्पद्यमाना स्मृतिरनुस्मृतिः । तद्बलादात्मनोऽनुभवितुर्न क्षणिकत्वमित्यर्थः । अन्यानुभूतेऽन्यस्य स्मरणायोगादिति भावः ॥

नासतो दृष्टत्वात् ॥ २ । २ । २६ ॥

क्षणिकात्कार्योत्पत्तिमिच्छताऽर्थादभावान्निरुपाख्यादेव कार्योत्पत्तिरङ्गीकृतेति प्रतिभाति, पूर्वक्षणनाशं विना कार्यक्षणोत्पत्तेरयोगात् । साक्षादभावाद्भावोत्पत्तिः स्वग्रन्थे दर्शिता च । तथा चासतोऽभावादिरस्वरूपात्कार्योत्पत्तिर्न युक्ता । कुतः । अदृष्टत्वात् । निरुपाख्यान्नरविषाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः । दृष्टत्वादिति वा पदच्छेदः । सत एव मृदादेः कार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २ । २ । २७ ॥

किं च । एवमभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारे, उदासीनानां तत्तत्कार्यसाधनेषु कृष्यादिष्वप्रवर्तमानानां स्वगृहे तूष्णीमुपविष्टानामपि पुंसां स्वस्वाभिमतस्य कार्यस्य सिद्धिः स्यादित्यर्थः । तस्माद्भ्रान्त्येकमूलेन वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थवादिनोर्मतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २ । २ । २८ ॥

एवं क्षणिकबाह्यार्थवादनिराकरणं कृतम् । तन्निराकरणमुपजीव्य क्षणिकविज्ञानमात्रसत्यत्ववादी प्रत्यवतिष्ठत इत्यनयोस्तूपजीव्योपजीवकभावः सङ्गतिः । विज्ञानवादिनो बौद्धस्य योऽयं सिद्धान्तो, विज्ञानातिरिक्तस्य बाह्यपदार्थस्याभाव इति, सोऽस्याधिकरणस्य विषयः । स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे मानमूल इति प्राप्तम् । तथा हि नीलादिविज्ञानस्य स्वरूपतः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वाद्बाह्यार्थवादिनाऽपि तस्य नीलादिज्ञानत्वसिद्धये नीलाद्याकारत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा च तेनैवाकारेण सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं बाह्येन नीलादिना वन्ध्यापुत्रायमानेन । तथा च स्वप्रकाशनीलादिविज्ञानस्य क्षणिकत्वात्साकारत्वाच्च स्थायिनिराकारविज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो न सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानव्यतिरिक्तानामभावो न सम्भवति । कुतः । उपलब्धेः । विज्ञानातिरिक्तानामर्थानां "घटः पट" इत्याद्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । न च विज्ञानाकारेणानुभवस्यान्यथासिद्धिः, बाह्यार्थं विना तत्सारूप्यात्मकाकारस्य ज्ञानेऽप्यसिद्धेः । एवं च प्रतीयमानो बाह्यार्थ एवेति न ज्ञानस्य

साकारत्वम् । नापि क्षणिकत्वं, मानाभावात् । अनुमानस्य पक्षाद्यनेकज्ञानसाध्यतया स्थायिनमनुमानान्तरं विनाऽनुदयादिति स्थायिनिराकरणप्रमाणे समन्वयो न विरुध्यत इति ॥

ननु, जाग्रदवस्थायामनुत्पन्नाः सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः,प्रत्ययत्वात्, स्वप्नगन्धर्वनगरमायाविनिर्मितमायादिवत्, इत्याशङ्क्य दृष्टान्ते बाधितविषयत्वमुपाधिरित्याह ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २ । २ । २९ ॥

स्वप्नादिप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य चान्योन्यं बाधितविषयत्वाबाधितविषयत्वरूपवैधर्म्यान्न स्वप्नादिदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्येत्यर्थः । "च" शब्देन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं सूचयति, स्वप्नादावपि प्रातिभासिकविषयाणां सत्त्वादिति ॥

किञ्च बाह्यार्थानामभावे घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादिवैचित्र्यं ज्ञाने न स्यात् । न च पूर्वपूर्वानादिविचित्रवासनावशाद्वैचित्र्यं स्यादिति वाच्यं, बाह्यार्थाभावे वासनानामभावादित्याह ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २ । २ । ३० ॥

वासनानां न भावो न सम्भव इत्यर्थः । कस्मात् । अनुपलब्धेः । त्वत्पक्षे बाह्यार्थानामनुपलब्धेरित्यर्थः । वासनानां बाह्यार्थानुभवव्याप्यत्वाद्व्यापकाभावे व्याप्याभाव इति, बाह्यार्थानुभवस्य वासनां प्रति कारणत्वात्कारणाभावे कार्याभाव इति वा तात्पर्यम् । किञ्च वासनानां संस्काराभिधानानां त्वत्पक्ष आश्रयासम्भवादनुपपत्तिः ॥

नन्वहमित्यालयप्रत्यय एवाश्रय इत्यत आह ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ २ । २ । ३१ ॥

चेत्येकरूपब्रह्मसमन्वयो न सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः "नैकस्मिन्नसम्भवा"दिति । एकस्मिन्परमार्थरूपे वस्तुनि विरुद्धधर्माणामसम्भवात्, वस्तुनोऽनेकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः । यदस्ति तदस्त्येव, न नास्ति । यन्नित्यं तन्नित्यमेव नानित्यम् । यथा प्रत्यगात्मा वस्तुभूत एवं प्रपञ्चस्यापि तन्मते वस्तुभूतत्वान्नानेकरूपत्वसम्भवः । अस्मन्मते तु प्रपञ्चो न सन्, नाप्यसन्, किं त्वनिर्वचनीय एव । तेन सर्वव्यवहारसम्भव इति भावः ॥

एतेषामार्हतानां देहपरिमाण एवात्मेति मतं दूषयति ।

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

यथैकत्र विरुद्धधर्मासम्भवो दोषस्तेषामार्हतानां मते, एवमात्मनोऽकार्त्स्न्यं परिच्छिन्नत्वं दोषान्तरं स्याज्जीवस्य देहपरिणामत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । तथा च परिच्छिन्नत्वादात्मनो घटादिवदनित्यत्वं स्यादिति भावः । किं चात्मनो देहपरिमाणत्वे मनुष्यात्मनः कर्मवशाद्गजशरीरे कृत्स्ने प्रवेशो न स्यात्, पुत्तिकाशरीरे वा कृत्स्नस्यात्मनः प्रवेशो न स्यात् ॥

ननु जीवस्य सावयवत्वाङ्गीकारात्पर्यायेण गजादिशरीरप्राप्तौ केचिदवयवा आगच्छन्ति, सूक्ष्मपुत्तिकाशरीरप्राप्तौ च केचिदपगच्छन्तीति न मनुष्यात्मनः स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तौ विरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ २ । २ । ३५ ॥

पर्यायादप्यवयवागमनागमनाभ्यामपि तत्तत्स्थूलसूक्ष्मशरीरपरिमाणत्वस्यात्मन्यविरोध इति न चेत्यर्थः ।

कुतः। विकारादिभ्यः। आत्मनः सावयवत्वेन तत्तच्छरीरप्राप्त्या वृद्धिह्रासवत्त्वाङ्गीकारे विकारवत्त्वप्रसक्तौ प्रदीपादिवदनित्यत्वं स्यात्। अनित्यत्वे च बन्धमोक्षाभ्युपगमो विरुध्येत, जलतुम्बिकान्यायेन संसारसागरे मग्नस्य बन्धविच्छेदात्सन्ततोर्ध्वगमनं मुक्तिर्भवतीति त्वयाऽभ्युपगमादिति। यद्वा, पूर्वसूत्रे परिच्छिन्नत्वादात्मनोऽनित्यत्वं स्यादित्युक्तमयुक्तम्, अनित्यत्वेऽपि बौद्धवत्सन्तानरूपेण नित्यत्वस्यात्मन्यविरोध इति "न च" इत्यर्थः। कुतः। विकारादिभ्यः। सन्तानस्य सन्तानिव्यतिरिक्तस्य सत्त्वे तस्य च सन्तानिजन्यत्वाद्विकारवत्त्वं स्यादेव, असत्त्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, इत्यर्थः॥

किं च।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः॥ २। २। ३६॥

मुक्तात्मनो यत्परिमाणं तदन्त्यम्। तच्च नित्यमणुत्वाद्यन्यतमपरिमाणत्वेन व्यवस्थितं चेति जैनसिद्धान्तः। तथा चान्त्यस्य परिणामस्य नित्यत्वेनावस्थितेस्तद्दृष्टान्तेनात्मपरिमाणत्वेन हेतुनोभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात्त्रयाणामाद्यमध्यमान्त्यपरिमाणानामविशेषः साम्यं स्यादित्यर्थः। नित्यपरिमाणानां त्रयाणामेकत्रासम्भवान्नित्यत्वमापाद्य तेन साम्यमापादितमिति द्रष्टव्यम्। परिमाणसाम्ये स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तौ परिमाणवैषम्यं न स्यादिति भावः। यद्वा सर्वदैकमेव परिमाणं स्यादित्यापाद्यम्। तथा हि, अन्त्यपरिमाणस्य जन्यत्वे नित्यत्वविरोधादाद्यमध्यमकालावस्थानं वक्तव्यमिति, यदन्त्यपरिमाणमणु महद्वा तदेवैकं सर्वदा स्यान्नान्यत्।

तथा चान्त्यस्य परिमाणस्यावस्थितेरणुत्वाद्यन्यतमत्वेन नियतत्वादाद्यमध्यमकालयोरुभयोस्तस्य परिमाणस्य नित्यत्वादिकत्वादविशेषः । जीवोऽणुश्चेदणुरेव, महांश्चेन्महानेव स्यादित्यर्थः । तथा च न शरीरपरिमाणनियम इति भावः । तस्माद्युक्तविवसनमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥

इदानीं केवलनिमित्तकारणमेवेश्वरो नोपादानमिति येषां सेश्वरसांख्यपातञ्जलशैवकणभुगादीनां मतं तदीयं दूषयति ।

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ २ । २ । ३७ ॥

पूर्वं सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधादसम्भव इत्युक्तम् । तर्हि तद्वदुपादानकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादसम्भव इति दृष्टान्तसङ्गत्या निमित्तोपादानोभयात्मकब्रह्मसमन्वयासम्भव इत्याक्षेपे सिद्धान्तः । पत्युरीश्वरस्य जगदुपादानप्रधानादिप्रेरकत्वेन जगन्निमित्तत्वमात्रं न सम्भवति । कुतः । असामञ्जस्यात् । ईश्वरस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागद्वेषादिप्रसङ्गादसामञ्जस्यं स्यात्, प्रवृत्तेः रागद्वेषादिपूर्वकत्वेन लोके दृष्टत्वात्, दृष्टानुसारित्वात्कल्पनायाः । अस्माकं तु श्रुत्यनुसारित्वादनिर्वचनीयवादित्वाच्च न दोष इति भावः ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ३८ ॥

प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकस्येश्वरस्य सम्बन्धो वाच्यः, असम्बद्धस्य प्रेरकत्वायोगात् । न च सम्बन्धः सम्भवति, निरवयवत्वाद्युतसिद्धत्वाच्च संयोगसमवाययोरनुपपत्तेरित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वविद्यादिप्रेरकत्वं कल्पिततादात्म्येनोपपद्यत इति भावः ॥

किं च । कुम्भकारस्य मृदादिप्रेरकत्वं दृष्ट्वा तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रधानादिप्रेरकत्वं कल्पनीयम् । न हि तत्सम्भवति, प्रधानस्य रूपादिहीनत्वेन दृष्टमृदादिवैलक्षण्यात्, प्रधानादिविषयकप्रेरणाया ईश्वरस्यानुपपत्तेरित्याह ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ३९ ॥

अधिष्ठानं प्रेरणा । सिद्धान्ते तु न दृष्टापेक्षा, श्रुत्येकशरणत्वादिति भावः ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ २ । २ । ४० ॥

ननु करणानीन्द्रियाण्यप्रत्यक्षाण्यपि यथा जीवेन प्रेर्यन्ते, एवं प्रधानादिकमप्रत्यक्षमपीश्वरेण प्रेर्येत इति चेन्न । कुतः । भोगादिभ्यो दोषेभ्यः । जीवो हीन्द्रियग्रामं भोगार्थं प्रेरयति । तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रेरकत्वे तद्भोगादयः प्रसज्येरन्नित्यर्थः ॥

यद्वा । सशरीरस्यैव प्रेरकत्वदर्शनादीश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रेरकत्वमित्याह, "अधिष्ठानानुपपत्तेश्च" । भोगाधिष्ठानं शरीरमधिष्ठानशब्दार्थः । "करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः" । करणवदिन्द्रियाधिष्ठानं शरीरमित्यर्थः । तदीश्वरेऽङ्गीक्रियत एवेति चेन्न । शरीरवत्त्वे भोगादिप्रसङ्गादीश्वरत्वमेव न स्यादित्यर्थः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ २ । २ । ४१ ॥

किं च । प्रधानजीवेश्वराणां या संख्या यच्च परिमाणं तदुभयमीश्वरेण परिच्छिद्यते न वा । आद्ये परिच्छिन्नसंख्यावत्त्वात्परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वाच्च त्रयाणां प्रधानजीवेश्वराणां घटादिवदन्तवत्त्वं विनाशित्वं स्यात् । द्वितीय ईश्वरस्यासर्वज्ञत्वं स्यादित्यर्थः । तस्मादसङ्गतेन

तार्किकपरिकल्पितेश्वरकारणवादेन नाभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ २ । २ । ४२ ॥

एवं केवलाधिष्ठातैवेश्वर इति वेदासङ्गतं मतं निरस्य, निमित्तं प्रकृतिश्चेश्वर इति भागवतमतस्य वेदसङ्गतार्थत्वात्तदङ्गीकृत्य जीवोत्पत्त्यंशेऽपि प्रमाणमूलत्वं स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽस्यारम्भः । तद्भागवतमतं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति सन्देहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तम् । तथा हि, वासुदेवः खलु परमात्मा परमार्थतत्त्वं जगदुपादानं निमित्तं च, तस्माद्वासुदेवात्सङ्कर्षणाख्यो जीव उत्पद्यते, तस्माज्जीवात्प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते, मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहङ्कार इति । तथा च जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गश्रुतेः समन्वयस्यासम्भव इति प्राप्ते, वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धजीवाद्युत्पत्त्यंशं दूषयति, "उत्पत्त्यसम्भवा"दिति । परमात्मनो वासुदेवाज्जीवस्योत्पत्तेरसम्भवान्न तन्मतं साध्वित्यर्थः । अन्यथा जीवस्योत्पत्त्यङ्गीकारे घटादिवदनित्यत्वापत्त्या भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षस्त्वदभ्युपगतः कस्य स्यादिति भावः ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ २ । २ । ४३ ॥

लोके कर्तुर्देवदत्तादेः सकाशात्करणस्य कुठारादेरनुत्पत्त्यदर्शनाज्जीवात्कर्तुः करणं मनो जायत इत्येतन्न युक्तम् । इत्यतस्तन्मतमसङ्गतमित्यर्थः । अयं भावः । किं जीवो मनः करणान्तरमासाद्य जनयत्यनासाद्य वा । आद्ये तत्करणान्तरं जीवजन्यं न वा । आद्येऽनवस्था, आद्यविकल्पावतारासम्भवात् । द्वितीये तदेव मनोऽ-

स्त्विति न मनसो जीवजन्यत्वम् । प्रथमद्वितीये करणरहितस्यैव जीवस्य कार्यजननसामर्थ्याङ्गीकारे किं मनःकल्पनयेति ॥

ननु सङ्कर्षणादयस्त्रयो न जीवादिरूपाः, किं तु वासुदेववद्विज्ञानस्वरूपा ईश्वरा एवेत्याशङ्क्याह ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ २ । २ । ४४ ॥

सङ्कर्षणादीनां त्रयाणां वासुदेववद्विज्ञानादिभावे वा विज्ञानैश्वर्यबलवन्निरवद्यस्वरूपत्वेऽपि तदप्रतिषेधः । तस्योत्पत्त्यसम्भवरूपदोषस्य प्रकारान्तरेणाप्रतिषेध इत्यर्थः । तथा हि । न तावच्चतुर्णां वासुदेवादीनामीश्वराणां किञ्चित्प्रयोजनमप्यस्ति, एकेनैव कार्यसिद्धेः, भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमिति त्वत्सिद्धान्तहानिश्च । नन्वीश्वराणां सङ्कर्षणादीनां त्रयाणां वासुदेवतुल्यानामेव वासुदेवादुत्पत्तिरभ्युपगम्यत इति नोक्तदोष इति चेत्, तर्ह्यागत उत्पत्त्यसम्भवो दोषः, सङ्कर्षणादीनामीश्वरत्वाविशेषे वासुदेवस्य ततोऽतिशयाभावेन त्रयाणां वासुदेवेन जन्यत्वानुपपत्तेरिति ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २ । २ । ४५ ॥

क्वचिज्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि वासुदेवगुणा इति प्रतिपादयन्ति । क्वचिच्चोक्तगुणा एवात्मानो वासुदेवा भगवन्त इत्यभेदं गुणगुणिनोर्वर्णयन्ति । तथा च परस्परं विप्रतिषेधाच्चासङ्गतमिदं भागवतमतमित्यर्थः । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

न वियदश्रुतेः ॥ २ । ३ । १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे श्रुतिविरुद्धत्वात्परपक्षाणामप्रामाण्यमुक्तम् । तर्हि श्रुतीनामप्यन्योन्यविरुद्धत्वाद्ब्रह्मकारणवादस्याप्यनपेक्षत्वं स्यादिति शङ्कानिरासार्थं परं पादद्वयमारभ्यते । पादद्वयस्यापि श्रुतीनामन्योन्यविरोधनिरासेन समन्वयदृढीकरणाच्छ्रुत्यध्यायसङ्गतिः । पूर्वपादेनास्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः शङ्काव्याजेन दर्शिता । तत्र तावदादौ सृष्टिवाक्यानामविरोधं प्रतिपादयितुमाकाशमाश्रित्य विचार्यते, आकाशस्य किमुत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । यद्यस्ति तर्हि विरोधः । तथा हि छान्दोग्य आकाशवायू विना "तत्तेजोऽसृजते"ति तेजआदिका सृष्टिः श्रूयते, तैत्तिरीयके तु "आत्मन आकाशः सम्भूत"इत्याकाशादिका । तथा चानयोर्वाक्ययोर्विरोध इति पूर्वपक्षः । आऽध्यायात्पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधादप्रामाण्यं फलं, सिद्धान्ते विरोधाभावात्प्रामाण्यमिति बोध्यम् । एवं प्राप्ते, एकदेशिमतेन समाधत्ते "न वियदश्रुतेः" । वियन्नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेर्वियदुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्याश्रवणादित्यर्थः । यद्य "प्यात्मन आकाशस्सम्भूत" इति श्रुतिरस्ति, तथा ऽपि सा गौणीति गूढोऽभिसन्धिः । तथा चाकाशस्योत्पत्तेरनभ्युपगमादेव न विरोध इति ॥

गूढाभिसन्धिमजानानः शङ्कते ।

अस्ति तु ॥ २ । ३ । २ ॥

"तु" शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । छान्दोग्य आकाशोत्पत्तिश्रुत्यभावेऽपि सा श्रुतिस्तैत्तिरीयकेऽस्तीत्यर्थः । तथा च विरोधस्तदवस्थ इति शङ्कितुरभिप्रायः ॥

एकदेशी स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ । ३ । ३ ॥

न ह्याकाशस्योत्पत्तिश्रुतिर्मुख्या, किं तु गौणी । कुतः । असम्भवात् । आकाशोत्पत्तौ समवायिकारणादिसामग्र्यभावात्, विभुत्वेन नित्यत्वानुमानाच्च, आकाशोत्पत्तेरसम्भवादित्यर्थः ॥

शब्दाच्च ॥ २ । ३ । ४ ॥

"वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत"मित्याकाशेऽमृतशब्ददर्शनादाकाशस्य नोत्पत्तिरित्यर्थः ॥

न "न्वात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यादिवाक्ये सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वं, तेज आदौ तु मुख्यत्वमित्येतद्विरुद्धम्, एकस्मिन्वाक्य एकस्य शब्दस्य गौणमुख्यत्वादर्शनादित्यत आह ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २ । ३ । ५ ॥

यथैकस्मिन्नेव प्रकरणे "न्नं ब्रह्मेति व्यजाना"दित्यादावन्नादिषु ब्रह्मशब्दो गौणः, "आनन्दो ब्रह्मे"त्यत्र मुख्यो विषयभेदात्, एवं प्रकृतेऽपिविषयभेदादेकस्य सम्भूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यादित्यर्थः ॥

इदमेकदेशिमतं दूषयन्सिद्धान्तयति ।

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ २ । ३ । ६ ॥

विज्ञेयाद्ब्रह्मणः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्याव्यतिरेकादात्मैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिर्भवति । ब्रह्मभिन्नसत्ताकस्याकाशस्याभ्युपगमे तु सा प्रतिज्ञा बाध्येत । तस्मादाकाशस्योत्पत्तिमङ्गीकृत्य, ब्रह्माधीनसत्ताकत्वाद्ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वमाकाशादिकं ज्ञातं भवतीति सा प्रतिज्ञा समर्थनीयेति, अस्याकाशस्योत्पत्तिरित्यर्थः । किं च, प्रति-

ज्ञायाः समर्थनं कार्यकारणाभेदपरेभ्यः शब्देभ्यो भवति । तथा हि कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैर्मृदादिदृष्टान्तैः प्रतिज्ञां संपाद्य, तत्साधनायैव "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्," "तदैक्षत." "तत्तेजोऽसृजत," "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", इत्यादिशब्दाः कार्यजातं प्रदर्श्य तस्य ब्रह्माव्यतिरेकं दर्शयन्ति । इदं सर्वमाकाशस्याकार्यत्वे बाधितं स्यादिति । नन्वेवमुत्पत्तिमत्त्वे सिद्धे पूर्वोक्तविरोधपरिहारः कथमिति चेत्, उच्यते । छान्दोग्ये हि तेजस उत्पत्तिमात्रं श्रूयते, नाद्यत्वमपि । तैत्तिरियके तु "आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि"रिति तेजसस्तृतीयत्वं श्रूयते । तथा च तयोर्विषययोरेकवाक्यत्वादनवकाशतैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेणाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तद्ब्रह्म तेजोऽसृजतेति छान्दोग्यश्रुतिः परिणाम्यत इति नानयोर्वाक्ययोर्विरोध इति ॥

यदुक्तं तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सामग्र्यभावाद्विभुत्वेन नित्यत्वानुमानाच्चेति तन्न, श्रौतस्य ब्रह्मण एव वियत्सामग्रीत्वादित्यभिप्रेत्य तदीयानुमानमनुमानेनैव दूषयति ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ २ । ३ । ७ ॥

"तु"शब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यतो यावद्विकारजातं विभागो दृश्यते, न त्वविकारे ब्रह्मणि, विभागादर्शनात् । लोके घटादेर्विकारस्यैव विभक्तत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा चायं प्रयोगः, "आकाशादिकालमनःपरमाणवः पराधीनसत्ताकाः, स्वसमानसत्ताकविभागवत्त्वात्, घटशरावादिवत्" इति । आकाशोत्पत्तिवादिनं प्रति विभुत्वहेतोः परोक्तस्यासिद्धिरपि बो-

ध्या। आकाशेऽमृतशब्दप्रयोगस्त्वापेक्षिकः, "अमृता देवा" इतिवत्। इति सिद्धं ब्रह्मकार्यं वियदिति॥

ननुच्छान्दोग्ये वायोरुत्पत्तिर्न श्रूयते, तैत्तिरीये तु श्रूयते। तथा च पूर्ववदनयोर्विरोधपरिहारार्थं वायूत्पत्तिर्गौणीति वाच्यम्। किं च "सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु"रिति वायोर्लयप्रतिषेधाच्च नित्यत्वमित्याशङ्कामतिदेशेन निराकरोति।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥ २। ३। ८॥

एतेन वियदुत्पत्तिमत्त्वव्याख्यानेन वायुरपि वियदवच्छिन्नब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यात इत्यर्थः। वायोर्नित्यत्व एकविज्ञानप्रतिज्ञाहान्यादेः समानत्वादिति भावः। वायोर्लयप्रतिषेधश्चापेक्षिकः। अतिदेशत्वान्न पृथक्सङ्गत्यपेक्षेति मन्तव्यम्॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः॥ २। ३। ९॥

पूर्वमसम्भावितोत्पत्तिकयोरपि वियत्पवनयोरुत्पत्तिरस्ति श्रुतिबलादित्युक्तम्। तद्वदेव "ब्रह्मापि ब्रह्मान्तरकार्यमस्तु, कार्यकारित्वात्, वियदादिवत्" इत्यनुमानानुगृहीतया "त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख" इत्यादिब्रह्मजन्मश्रुत्या ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमारभ्यते। तत्र ब्रह्मणो नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनामुक्तानुमानानुगृहीतश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, अग्नेर्विस्फुलिङ्गोत्पत्तिवद्ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मोत्पत्तिरुक्तश्रुतिबलादस्त्येवेति विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः। सतः सदात्मकस्य *ब्रह्मण उत्पत्त्यसम्भवः। कुतः। अनुपपत्तेः। सत्सामान्या*त्सत्सामान्यस्योत्पत्तेरनुपपत्तिः, विशेषस्यैव घटादेः सामान्यजन्यत्वदर्शनात्। ब्रह्मणश्च विशेषत्वेन जन्यत्वे, सत्-

जनकं सामान्यं तदेव नो ब्रह्म । ब्रह्मणः कार्यत्वेऽध्यस्तत्वेन जगदधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । जन्मश्रुतिश्चौपाधिकविषया "न चास्य कश्चिज्जनिते"त्यादिबहुश्रुतिविरोधात् । इत्यविरोधः ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ २ । ३ । १० ॥

"तत्तेजोऽसृजते"ति छान्दोग्ये ब्रह्मजन्यत्वं तेजसः श्रूयते, तैत्तिरीयके तु "वायोरग्नि"रिति वायुजन्यत्वम् । इत्यनयोर्वाक्ययोर्विरोधोऽस्तिनवेति सन्देहे, सामान्यात्सामान्यस्योत्पत्तिर्माभूत् । सामान्याद्वायोर्विशेषस्य तेजस उत्पत्तिः सम्भवति । एवं श्रुतिबलात्सर्वोपादानब्रह्मजन्यत्वमपीत्यस्ति विरोध इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षे, पूर्वं ब्रह्मणः कार्यत्वे जगदुपादानत्वं न सम्भवतीत्युक्तम् । तद्वद्वायोरपि कार्यत्वात्तेजः प्रत्युपादानत्वं नास्त्येवेति ब्रह्ममात्रजन्यत्वं तेजस इत्यविरोधः । "वायोरग्नि" रिति पञ्चमी क्रमार्था, न तु हेत्वर्थिकेत्येकदेशिनां सिद्धान्तः । तं दूषयति "तेजोऽतस्तथाह्याहे"ति । अतो मातरिश्वनः सकाशात्तेजो जायत एव । हि यतस्तथा वायुजन्यत्वं "वायोरग्नि"रिति श्रुतिराह । न चेयं पञ्चमी क्रमार्था, वाय्वनन्तरं तेज इति पदान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । किं च, "आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादौ "पृथिव्या ओषधय"इत्यन्ते च हेतुपञ्चम्या दर्शनान्मध्येऽकस्मात्क्रमार्थपञ्चमीत्यसङ्गतमेव । न चैवं कश्चिद्ब्रह्मजन्यत्वं कश्चिद्वायुजन्यत्वमिति विरोधः, वायोर्ब्रह्मानन्यत्वेन वायुभावापन्नब्रह्मजन्यत्वस्य छान्दोग्यवाक्यार्थस्यैव "वायोरग्नि" रिति वाक्यस्याप्यर्थत्वेनाविरोधादिति ॥

आपः ॥ २ । ३ । ११ ॥

अत "स्तथा ह्याहे"त्यनुवर्तते । तेजोऽनन्तरभावित्वादप्पृथिव्योरिति तेजसो वायुजन्यकथनानन्तरं तयोरप्पृथिव्योः क्रमेण बुद्धिस्थत्वाद्बुद्धिसन्निधिलक्षणसङ्गत्या क्रमेणाधिकरणद्वयमारभ्यते । "तदपोऽसृजते"त्यादिवाक्यस्यापां ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादकस्य "अग्नेराप" इति वाक्येन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, पूर्ववद्विरोधोऽस्तीति पूर्वपक्षे, अपामग्निदाह्यत्वात्तज्जन्यत्वं नास्त्येवेत्यविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तं दूषयति "आप"इति । आपोऽतस्तेजसोजायन्ते । हि यस्मात्तथा तेजोजन्यत्व "अग्नेराप"इति श्रुतिराहेत्यर्थः । त्रिवृत्कृतयोस्तेजसोर्दाह्यदाहकभावेऽप्यत्रिवृत्कृतयोर्न विरोधः । छान्दोग्ये तेजोऽवच्छिन्नं ब्रह्म तच्छब्दार्थ इति पूर्ववद्विरोधपरिहारो योध्यः ॥

अनन्तरभाविपृथिवीमाश्रित्य विचारयति ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ २ । ३ । १२ ॥

"ता आप ऐक्षन्त यह्वः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्ते"ति श्रूयते । तत्र संशयः, किमन्नशब्देनौदनादिकमुच्यते किं वा पृथिवीति । तत्रान्नशब्दस्यौदनादौ प्रसिद्धत्वादोदनादिकमेवान्नशब्देनोच्यते । तथा च व्रीहियवादेस्तज्जन्यौदनस्य च योगेन रूढया चान्नशब्दवाच्यस्य क्वचिदब्जन्यत्वं, क्वचित्तु "पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्न"मित्यत्र पृथिव्यादिजन्यत्वं, इत्यनयोः श्रुत्योर्विरोधः । इति प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्येवात्रान्नशब्देनोच्यते, न व्रीह्यादिकम् । कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । "तत्तेजोऽसृजते"ति महाभूतोत्पत्त्यधिकारात्, "यत्कृष्णं तदन्नस्ये"ति कृष्णरूपस्यान्नशब्दवाच्यस्य पृथिवीत्वज्ञापकस्य श्रवणात्, समानप्रकरणे "द्यौः पृथिवी"ति च "तद्यदपां

शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव"दिति च पृथिव्या एतन्नन्यत्वप्रतिपादकशब्दान्तरसत्त्वाच्चेत्यर्थः । तत्राप्र ते-जःसृष्टिकाले यदपां शरो घनीभाव आसीत्तत्समहन्यत स घनीभावः सङ्घातात्मना परिणत आसीत् । सैवापां कठिनाकारपरिणामरूपा पृथिव्यभवदिति श्रुत्यर्थः । तथा च व्रीह्याद्यन्नस्य नाम्बूपादानकत्वं, किं तु पृथिव्या-द्युपादानकत्वमेवेत्यविरोध इति सिद्धम् ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ २ । ३ । १३ ॥

एवं तावत्सृष्टिक्रमे महाभूतश्रुतीनामविरोधः प्रति-पादितः । इदानीं तानि भूतान्याश्रित्याश्रयाश्रयिभावः सङ्गत्याऽन्यद्विचार्यते । किं महाभूताभिमानिन्यो देवता-स्वतन्त्रा एव भौतिकोत्पादने प्रवर्तन्ते, उतेश्वराधिष्ठिता इति विषये, "आकाशाद्वायु"रित्यादिना स्वस्वकार्यो-त्पत्तौ स्वातन्त्र्यश्रवणात्स्वतन्त्रा एवेति प्राप्तेः सर्वसृष्टि-कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्या भूतसृष्टिश्रुतीनां विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः । स परमात्मा तत्तत्कार्यगोचरेक्षणात्मकाभि-ध्यानादेवेक्षिता तत्कारणाधिष्ठाता सर्वं कार्यं सृजति । कस्मात् । तल्लिङ्गात्तस्य परमात्मनः सर्वनियन्तृत्वरूपलि-ङ्गस्य "यः पृथिव्यां तिष्ठ"न्नित्यादिना श्रुतत्वादित्यर्थः । पृथिव्यां तदभिमानिदेवतायाम् । अयं भावः । आकाशा-दिपदानां भूतमात्रे रूढत्वाद्देवतापरत्वे लक्षणाऽऽपत्तेर्न भूताभिमानिदेवतानां स्वातन्त्र्यं "आकाशाद्वायु"रित्यादौ श्रुतम् । न च "ता आप ऐक्षन्त"त्येतदबादिपदानां देव-तापरत्वे लिङ्गम्, तदीयेक्षणस्य तदवच्छिन्नब्रह्मनिष्ठ-त्वात् । इति न देवतानां स्वातन्त्र्ये किञ्चिन्मानमिति ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ २ । ३ । १४ ॥

एवं भूतानामुत्पत्तिक्रमे चिन्तिते लयक्रमो बुद्धिस्थः प्रसङ्गसङ्गत्या विचार्यते । एतस्य विचारस्य प्रयोजनमद्वैतब्रह्मध्यानं प्रासङ्गिकत्वादेव । नास्मिन्पादेऽसङ्गतिराशङ्कनीया । तत्र किं भूतानां श्रुतोत्पत्तिक्रमेणैव लयक्रमः, उत सोपानपरम्परारूढस्य व्युत्क्रमेणावरोहणवद्व्युत्क्रमेणैव लयक्रम इति सन्देहे, श्रुतोत्पत्तिक्रमेणैवेति प्राप्ते ब्रूमः । अत उत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेणैव लयक्रमः, स्वस्वकारणे कार्याणां लयस्य दर्शनात्, आकाशादीनां चोत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणतयोक्तत्वात् । किं च, व्युत्क्रमेणैव लयक्रम उपपद्यते । अन्यथोत्पत्तिक्रमेण च लयाङ्गीकारे, सति कार्ये कारणस्य नाश इति स्यात् । तच्चायुक्तमित्यर्थः ॥

भूतोत्पत्तिलयविचारस्य यत्प्रयोजनमद्वैतब्रह्मध्यानं तत्प्रयोजनकं करणोत्पत्तिक्रममेकप्रयोजनकत्वसङ्गत्या विचारयति ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २ । ३ । १५ ॥

पूर्वोक्तभूतोत्पत्तिक्रम इन्द्रियोत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति सन्देहे, विरुध्यत इत्याह "अन्तरे"ति । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी"ति वाक्यं "तल्लिङ्ग"शब्देनोच्यते । विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देन बुद्धिरिन्द्रियाणि च गृह्यन्ते । निश्चयात्मकमन्तःकरणं बुद्धिः, संशयात्मकं मन इति भेदः । तानीन्द्रियबुद्धिमनांसि भूतानामात्मनश्चान्तराले तल्लिङ्गात्तस्याः श्रुतेर्गमकाद्वाक्यादनुक्रम्यन्ते । तथा चात्मन इन्द्रियबुद्धिमनांसि तेभ्यश्च भूतानीत्यनेन क्रमेण "त्मन आकाशः सम्भूत"

इत्यादिक्रमस्य बाध इत्यनयोर्वाक्ययोर्विरोध इति चेन्न । अविशेषात् । इन्द्रियमनोबुद्धीनां भौतिकत्वेन भूतोत्पत्तिक्रमादिन्द्रियाद्युत्पत्तिक्रमस्याविशेषात् । येन क्रमेण भूतोत्पत्तिस्तेनैव क्रमेण भौतिकोत्पत्तिरित्यविरोध इत्यर्थः । "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यादिश्रुतिश्च सर्वेषामात्मनः सकाशादुत्पत्तिमात्रं ब्रूते, न क्रममिति भावः । अतो न केनापि वाक्येन भूतसृष्टिवाक्यानां विरोध इति सिद्धम् ॥

एवं तत्पदार्थसर्वोपादानब्रह्मसिद्धौ, उपादेयभूतकरणश्रुतिविरोधो निरस्तः । इदानीं त्वम्पदार्थसिद्धौ जीवविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते पादसमाप्तिपर्यन्तम् । तत्र जीवोत्पत्तिनाशनिमित्तकजातेष्ट्यादिशास्त्राणां जीवनित्यत्ववादिशास्त्रस्य च विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, "देवदत्तो जातो मृतश्चे"ति लोकव्यपदेशानुगृहीतजातकर्मादिशास्त्रविरोधोऽस्त्येव । तथाकरणोत्पत्तिश्रुत्या भूतश्रुतेर्न विरोधस्तथा जीवोत्पत्तावपि भूतश्रुतिविरोधस्याभावो वाच्यः । स न सम्भवति, उक्तयुक्त्या जीवोत्पत्तावुक्तभूतोत्पत्तिक्रमभङ्गस्यावश्यकत्वादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षे राद्धान्तः ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ २ । ३ । १६ ॥

योऽयं लौकिकस्तयोर्जन्ममरणयोर्व्यपदेशो "देवदत्तो जातो मृतश्चे"ति स चराचरव्यपाश्रयः स्थावरजङ्गमदेहविषयो मुख्यः । जीवे तु भाक्तो गौणः स्यात् । कुतः । जन्ममरणव्यपदेशस्य तद्भावभावित्वात्, देहोत्पत्तिनाशानुविधायित्वादित्यर्थः । देहप्रादुर्भावाद्यपेक्षयैव जातकर्मा-

द्विविधानमिति न तेन शास्त्रेण जीवनित्यत्वशास्त्रस्य विरोध इति भावः ॥

एवं देहोत्पत्तिनाशयोर्जीवस्य जन्मनाशौ मा भूताम्। कल्पाद्यन्तयोर्जीवस्य जन्मनाशौ किं न स्यातां स्वर्गादिफलकर्मशास्त्राविरोधाभावादिति प्रत्युदाहरणेन विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन "एतस्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युचरन्ती" त्यादेर्जीवात्मनः परस्माद् ब्रह्मण उत्पत्तिवाक्यस्याविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशवाक्यस्य च विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, विरोधोऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २ । ३ । १७ ॥

आत्मा जीवो नोत्पद्यते। कुतः। अश्रुतेः। उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवोत्पत्तेरश्रुतेः, ताभ्यः श्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वावगमाच्च न जीवो म्रियते। "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृत" इत्यादिश्रुतयो जीवनित्यत्ववादिन्यो द्रष्टव्याः। यत्तु क्वचिद्विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन परस्माद् ब्रह्मणो जीवोत्पत्तिश्रवणं तत्कार्यकारणसङ्घातोपाधिनिमित्तमिति श्रुत्यैव स्फुटीकृतम्। विज्ञानघन एवायं जीव एतेभ्यः कार्यकारणसङ्घातापन्नभूतेभ्य उत्पत्तिमद्भ्यः सामस्त्येनोत्थाय तानि भूतानि नश्यन्ति सन्ति स्वयमनुसृत्य विनश्यति, विनाशानन्तरं संज्ञा नास्तीति याज्ञवल्क्येनोक्ते, मैत्रेयी पप्रच्छ, "अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामी"ति। अत्र मां प्रति त्वं मोहान्तं मोहमध्यं मोहमापीपिपदापादितवानसि, प्रेत्य नाशानन्तरं संज्ञा नास्तीतीदमहं न विजानामि,त्वं तु प्रेत्य संज्ञा नास्तीति वदन्मां मोहयसीति प्रश्नार्थः। तत्रोत्तरं "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा-

ऽनुच्छित्तिधर्मे''ति । अविनाशित्वमपरिणामित्वम् । तत्र हेतु''रनुच्छित्ती''ति । मोहं मोहकरं वाक्यम् । संज्ञा घटादिविशेषविज्ञानं नास्तीति मयोक्तं, न स्वरूपाभाव इति, नाहं मोहवादी । भूतमात्राप्रयुक्तमेवास्योत्पत्त्यादिकं न स्वाभाविकमिति तात्पर्यम् ॥

ज्ञोऽत एव ॥ २ । ३ । १८ ॥

"अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति''रित्यादिस्वप्रकाशत्वबोधकश्रुतेः "पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्र''मित्याद्यागन्तुकज्ञानवत्त्ववादिश्रुतिभिर्विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, अस्तीति पूर्वपक्षे, पूर्वाधिकरणसिद्धजीवानुत्पत्तिमुपजीव्य सिद्धान्तयति "ज्ञोऽत एवे''ति । जीवो ज्ञः स्वयंप्रकाशस्वरूपः । अत एवानुत्पत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थः । अनुत्पत्तौ हि स्वयंप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इत्यापादि । तथा च ब्रह्माभिन्नजीवोऽपि स्वयं प्रकाश इति भावः । "पश्यंश्चक्षु''रित्यादिश्रुतय आगन्तुकत्वाभिप्रायेण स्वप्रकाशत्वाविरोधेन नेतव्या इत्यविरोध इति सिद्धम् । चतुर्दशम् ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २ । ३ । १९ ॥

आत्मनो ब्रह्माभेदयोग्यत्वाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं चोक्त्वा, इदानीं स्वप्रकाशत्वादीपद्वारकमनवच्छिन्नस्वरूपत्वमणुत्वनिरासेन साधयतीत्यान्तरमत्रिर्मावः सङ्गतिः । एतदनन्तरमाव्यधिकरणत्रयेणानवच्छिन्नत्वादपि वहिष्टं कर्तृत्वमप्यस्तमात्मनीति प्रतिपाद्यते । ततो ब्रह्माभेदयोग्यजीवस्यांश इत्यधिकरणे ब्रह्मेत्यं विवद्यत इत्यापादमवान्तरसङ्गतयः । अत्रानवच्छिन्नत्वश्रुतीनां "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य'' इत्याद्यणुत्वश्रुतिभिर्विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, अस्तीत्याह "उत्क्रान्ती''ति । जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीवः । सपदाऽस्मा-

च्छरीरादुत्क्रामति स तदा वागादिभिः प्राणैः सहोत्क्रामतीति मरणसमय उत्क्रान्तिः श्रूयते । "ये के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति, "तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति गत्यागती श्रूयेते । इदं चात्मनो विभुत्वे न सम्भवतीत्यणुत्वं परिशिष्यते, शरीरपरिमाणस्यात्मनो नित्यत्वविरुद्धत्वेनासम्भवादिति ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २ । ३ । २० ॥

यद्यप्युत्क्रान्तिर्देहस्वाम्यनिवृत्तिरूपा विभुत्वेऽपि सम्भवति, तथाऽप्युत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना जीवात्मना सम्बद्धत्वादणुत्वमित्यर्थः ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २ । ३ । २१ ॥

ननु नायं जीवोऽणुः । अतच्छ्रुतेरनणुत्वश्रुतेः "स वा एषमहानज आत्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिना महत्त्वश्रुतेरिति चेन्न । इतराधिकारात् । इतरस्य ब्रह्मणः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रधानतया ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वात्तस्यैव महत्त्वश्रुतिरित्यर्थः ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २ । ३ । २२ ॥

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य" इति स्वस्याणुत्वस्य वाचकशब्दात्, जीवोऽणुः "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत" इत्युन्मानाच्च । सर्वेभ्यः स्थूलपरिमाणेभ्य उद्धृत्य मानमुन्मानमत्यन्तापकृष्टपरिमाणमिति यावत् । तस्मादित्यर्थः ॥

नन्वात्मनोऽणुत्वे जाह्नवीतोयनिमग्नस्य देहव्यापिशैत्योपलब्धिविरोध इत्यत आह।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २ । ३ । २३ ॥

यथा चन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशस्थः सर्वशरीरव्यापिसुखं जनयति, तथा जीवोऽपि देहव्यापिनं शैत्याद्युपलम्भं करिष्यतीत्यविरोध इत्यर्थः ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २ । ३ । २४ ॥

ननु नात्र चन्दनदृष्टान्तः। अवस्थितिवैशेष्यात्। प्रत्यक्षेण चन्दनबिन्दोरेकदेशेऽवस्थितिर्ज्ञायते, जीवस्य तु नैवमित्यतुल्यत्वादित्यर्थः। तथा च व्यापिशैत्याद्युपलम्भरूपकार्येण महत्त्वकल्पनं युक्तमिति शङ्काऽभिप्रायः। निराकरोति "ने"ति। कुतः। अभ्युपगमाज्जीवाणुत्वस्य। कथमभ्युपगम्यते। तत्राह "हृदिही"ति। हि यतोऽल्पपरिमाणे हृदि जीवः पठ्यते "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष"इत्यादौ। तस्माज्जीवस्याणुत्वं श्रुत्याऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः। अतो न दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २ । ३ । २५ ॥

आत्मनोऽणुत्वेऽपि तन्निष्ठज्ञानगुणस्य व्यापकत्वाङ्गीकाराद्व्यापकगुणाश्रया व्यापिकार्यं भविष्यति। लोकवद्व्यापिप्रभागुणकप्रदीपादिवत्। गृहनिष्ठदीपस्याल्पत्वेऽपि प्रभाऽऽत्मकगुणवशाद्यथा गृहव्यापिप्रकाशादिकार्यं जायते तद्वदित्यर्थः ॥

ननु ज्ञानस्य व्यापकत्वेऽणुजीवव्यतिरेकेणावस्थानं वक्तव्यम्। तदयुक्तं, गुणिव्यतिरिक्तदेशे गुणस्यावस्थाना-

दर्शनात् । न च दीपप्रभान्यायः, प्रभाया दीपसंयुक्तद्रव्यान्तरत्वादित्यत आह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २ । ३ । २६ ॥

यथा गुणस्यापि गन्धस्य गुणिव्यतिरेकेण वृत्तिः, पुष्पपेटिकातो दूरस्थितस्य पुंसो गन्धोपलम्भदर्शनात् । तद्वद्गुणिव्यतिरेको ज्ञानस्येत्यर्थः ॥

तथा च दर्शयति ॥ २ । ३ । २७ ॥

आराग्रात्मनश्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः । "स तथा चे"ति हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय, "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इति चैतन्यगुणेन सर्वदेहव्यापित्वं दर्शयतीति सूत्रार्थः ॥

तत्रैव श्रुत्यन्तरार्थसूत्रम् ।

पृथगुपदेशात् ॥ २ । ३ । २८ ॥

"प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" इत्यात्मज्ञानयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाद्व्यापिगुणद्वाराऽस्य जीवस्य शरीरव्याप्तिर्गम्यते । एनमेवाभिप्रायमुपोद्बलयति "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये"ति च कर्तुः शारीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेशः । विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञानशक्तिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनादाय शेत इत्यर्थः ॥

तथा च व्यापकं ज्ञानं जीवस्त्वणुरिति महत्त्वश्रुतीनां बाध इति प्राप्ते जीवाणुत्वस्यौपाधिकत्वान्न वास्तवापरिच्छिन्नत्वश्रुतिबाध इति सिद्धान्तयति ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २ । ३ । २९ ॥

"तु" शब्दः कृतपूर्वपक्षनिरासवाचकः । अणुर्जीवः किं ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरं, उत विकारः, आहोस्विद्ब्रह्माभि-

ज्ञः । नाद्यः, एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधात् । न द्वितीय इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वश्रुत्यनुसारी तृतीयः पक्षः परिशिष्यते । तथा च ब्रह्मणोऽनवधिकमहत्त्वावगमाज्जीवोऽप्यनवधिकमहत्त्ववान्, "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः" इति विज्ञानमयस्य जीवस्य स्वतो महत्त्वावगमाच्च । "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य" इत्येतन्न जीवविषयं, वेदितव्यत्वश्रवणात् । किं तु चक्षुराद्यगोचरत्वेन दुर्विज्ञेयब्रह्मविषयम् । "वालाग्रशतभागस्ये"ति वाक्यं तु जीवस्यौपाधिकमणुत्वमनूद्य "स चानन्त्याय कल्पत" इति वाक्यशेषेणानन्त्यमपरिच्छिन्नत्वं बोधयति । किं च आत्मनोऽणुत्वे देहव्याप्त्युपलम्भो न स्यात् । न च चन्दनबिन्दुदृष्टान्तः, तस्य सावयवत्वेनावयवद्वारा देहव्यापित्वसम्भवात् । नापि व्यापिज्ञानाद्व्यापिकार्यसम्भवः, गुणिव्यतिरेकेण गुणस्यावस्थानायोगेन व्यापिज्ञानस्यासम्भवात् । न च गन्धन्यायेन गुणस्य ज्ञानस्य गुणिव्यतिरेकसम्भवः, गन्धस्यापि गुणत्वेन साश्रयस्यैवावगमनाङ्गीकारात् । अन्यथा गुणत्वव्याहतेर्गन्धस्य द्रव्यत्वेन तव दृष्टान्तो भवेत् । "प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये" त्येतदपि प्रज्ञया बुद्ध्याख्यान्तःकरणेनेति व्याख्येयम् । कथं तर्हि जीवेऽणुत्वव्यपदेशः । तद्गुणसारत्वादिति ब्रूमः । तस्या बुद्धेर्गुणा अणुत्वोत्क्रान्तिगत्यागतिसुखदुःखादयस्ते गुणाः सारः प्रधानं यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्तद्व्यपदेशोऽणुत्वादिव्यपदेशो न स्वाभाविकः, प्राज्ञवत् । प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणोपासनेषु "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" "अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वे" त्यादिषूपाधिवशाद्यथाऽणुत्वादिकं व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः ॥

मन्वात्मन्यणुत्वादिसंसारस्य बुद्ध्युपाधिकत्वे कदाचिदात्मनो बुद्ध्या वियोगे संसारो न स्यादित्यत आह ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥२।३।३०॥

बुद्धिसंयोगस्य यावत्संसार्यात्मभावित्वान्न पूर्वोक्तदोषः । संयोगस्य यावदात्मभावित्वं कुत इत्यत आह "तद्दर्शना"दिति । देहवियोगेऽपि बुद्धिसंयोगस्य श्रुतौ दर्शनाद्यावदात्मभावित्वमित्यर्थः । "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीवे"त्यादिका श्रुतिः । विज्ञानमयो बुद्धिप्रधानो जीवो बुद्ध्या समानः सन्निममसुं च लोकमनुसञ्चरति । तदेवाह "ध्यायतीवे"ति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां स्वयं ध्यायतीव, चलन्त्यां चलतीव । न वस्तुतो ध्यानादिरस्तीत्यर्थः । भ्रममूलकस्य बुद्धिसंयोगस्य सत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तमवस्थानाद्यावदात्मभावित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

ननु सुषुप्तौ ब्रह्मसम्पत्तिकार्यनाशयोरभ्युपगमान्न बुद्धिसंयोगस्य यावदात्मभावित्वमित्यत आह ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २ । ३ । ३१ ॥

यथा बाल्ये पुंस्त्वादेस्सत एव यौवनेऽभिव्यक्तिः, एवं बुद्धिसंयोगादेः सुषुप्तौ सूक्ष्मात्मना सत एवाभिव्यक्तिसम्भवाद्यावदात्मभावित्वं न विरुद्धमित्यर्थः ॥

ननु बुद्ध्यपरपर्यायान्तःकरणे किं प्रमाणं, यत्प्रयुक्तः संसारः स्यादित्यत आह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ २ । ३ । ३२ ॥

इदमन्तःकरणमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा मनसोऽनभ्युपगमे सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयसन्निधानदशायां नित्योपलब्धिप्रसङ्गो युगपत्सर्वविषयोपलब्धिप्रसङ्गः, मनोव्यतिरिक्तज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । यदि सत्यामपि सामग्र्यां फलाभावस्तदा नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः, एकस्याप्युपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः । अथ चैकस्योपलब्धिमितरेषामनुपलब्धिमिच्छता ज्ञानसामग्रीमध्येऽन्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा नियमः शक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । स न सम्भवति, निर्धर्मक आत्मनि शक्तेरभावात् । नापीन्द्रियस्य शक्तिप्रतिबन्धः, प्रतिबन्धकाभावात् । तस्माद्व्यासङ्गस्थल इच्छैव नियामिकेति वक्तव्यम् । इच्छा च नात्मनः, निर्गुणब्रह्माभिन्नत्वस्य श्रुतिशतेभ्यः प्रतिपादनात्, "कामः सङ्कल्प"इत्यादिश्रुत्या मनोधर्मत्वस्येच्छादाववगतत्वाच्च । तस्माद्व्यासङ्गनियामिकेच्छाऽन्यथाऽनुपपत्त्या श्रुत्या च सिद्धमन्तःकरणम्, यत्प्रयुक्तश्चात्मनि संसार इति ॥

तद्गुणसारत्वमेवात्मनः कर्तृत्वसाधनेन प्रपञ्चयति ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २ । ३ । ३३ ॥

अथात्मनोऽसङ्गत्वश्रुतीनां कर्तृत्वप्रतिपादकविधिवाक्यैर्विरोधसन्देहे सांख्योक्तबुद्धिकर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मन एव कर्तृत्वमत्र साध्यते । तच्च कर्तृत्वमौपाधिकमित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यत इति न विरोध इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति "कर्ते"ति । आत्मैव कर्ता, न बुद्धिः, कर्तुर-

पेक्षितोपायबोधकविधिशास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । आत्मनः कर्तृत्वे विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा बुद्धिः कर्त्री, आत्मा फलभोक्तेति कर्तुरपेक्षितोपायबोधकशास्त्रमनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्न केवलबुद्धेः कर्तृत्वं, किं त्वात्मन इति ॥

विहारोपदेशात् ॥ २ । ३ । ३४ ॥

"स ईयते ऽमृतो यत्र काम"मिति, "स्वेशरीरे यथाकामं परिवर्तते" इति च जीवप्रकरणे स्वप्नावस्थायां विहारस्य सञ्चरणस्योपदेशाज्जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थः । अकर्तुः सञ्चरणायोगादिति भावः । यत्र स्वप्नेऽमृतः स जीवः कामं विषयानीयते गच्छतीत्यर्थः । परिवर्तते विहरति ॥

किञ्च ।

उपादानात् ॥ २ । ३ । ३५ ॥

"प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये"त्यात्मनो ग्रहणशक्त्युपादानश्रवणादकर्तुरुपादानायोगादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्या वा विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे हृदयं गच्छतीति योजना ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ २ । ३ । ३६ ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे"ति लौकिकवैदिकक्रियायां विज्ञानशब्दवाच्यस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशाद्यात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । यज्ञं सङ्कल्पम् । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धिपरो, न जीवपर इत्यत आह "न चेदि"ति । विज्ञानशब्दो जीवपरो न चेत्तर्हि निर्देशविप-

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-नियमो वाऽन्यथा ॥ २ । ३ । ३२ ॥

इदमन्तःकरणमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा मनसोऽनभ्युपगमे सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयसन्निधानदशायां नित्योपलब्धिप्रसङ्गो युगपत्सर्वविषयोपलब्धिप्रसङ्गः, मनोव्यतिरिक्तज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । यदि सत्यामपि सामग्र्यां फलाभावस्तदा नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः, एकस्याप्युपलब्धिर्नस्यादित्यर्थः । अथ वैकस्योपलब्धिमितरेषामनुपलब्धिमिच्छता ज्ञानसामग्रीमध्येऽन्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा नियमः शक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । स न सम्भवति, निर्धर्मक आत्मनि शक्तेरभावात् । नापीन्द्रियस्य शक्तिप्रतिबन्धः, प्रतिबन्धकाभावात् । तस्माद्व्यासङ्गस्थल इच्छैव नियामिकेति वक्तव्यम् । इच्छा च नात्मनः, निर्गुणब्रह्माभिन्नत्वस्य श्रुतिशतेभ्यः प्रतिपादनात्, "कामः सङ्कल्प" इत्यादिश्रुत्या मनोधर्मत्वस्येच्छादाववगतत्वाच्च । तस्माद्व्यासङ्गनियामिकेच्छाऽन्यथाऽनुपपत्त्या श्रुत्या च सिद्धमन्तःकरणम्, यत्प्रयुक्तश्चात्मनि संसार इति ॥

तद्गुणसारत्वमेवात्मनः कर्तृत्वसाधनेन प्रपञ्चयति ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २ । ३ । ३३ ॥

अत्रात्मनोऽसङ्गत्वश्रुतीनां कर्तुरिष्टसाधनबोधकविधिवाक्यैर्विरोधसन्देहे सांख्योक्तबुद्धिकर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मन एव कर्तृत्वमत्र साध्यते । तच्च कर्तृत्वमौपाधिकमित्युत्तराधिकरणे वदयत इति न विरोध इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति "कर्ते"ति । आत्मैव कर्ता, न बुद्धिः, कर्तुर-

पेक्षितोपायबोधकविधिशास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । आत्मनः कर्तृत्वे विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा बुद्धिः कर्त्री, आत्मा फलभोक्तेति कर्तुरपेक्षितोपायबोधकशास्त्रमनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्न केवलबुद्धेः कर्तृत्वं, किं त्वात्मन इति ॥

विहारोपदेशात् ॥ २ । ३ । ३४ ॥

"स ईयते ऽमृतो यत्र काम"मिति, "स्वेशरीरे यथाकामं परिवर्तते" इति च जीवप्रकरणे स्वप्नावस्थायां विहारस्य सञ्चरणस्योपदेशाज्जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थः । अकर्तुः सञ्चरणायोगादिति भावः । यत्र स्वप्नेऽमृतः स जीवः कामं विषयानीयते गच्छतीत्यर्थः । परिवर्तते विहरति ॥

किञ्च ।

उपादानात् ॥ २ । ३ । ३५ ॥

"प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये"त्यात्मनो ग्रहणशक्त्युपादानश्रवणादकर्तुरुपादानायोगादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्या वा विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे हृदयं गच्छतीति योजना ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ २ । ३ । ३६ ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे"ति लौकिकवैदिकक्रियायां विज्ञानशब्दवाच्यस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । यज्ञं सङ्कल्पम् । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धिपरो, न जीवपर इत्यत आह "न चेदि"ति । विज्ञानशब्दो जीवपरो न चेत्तर्हि निर्देशविप-

एवं बुद्धिव्यतिरिक्तात्मनः सिद्धं कर्तृत्वम् । तच्च न स्वाभाविकं, किं त्वौपाधिकमित्याह ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ २ । ३ । ४० ॥

पूर्वं सांख्याभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासेनात्मनः कर्तृत्वं समर्थितम् । तत्किं स्वाभाविकमौपाधिकं वेति सन्देहे पूर्वोक्तशास्त्रार्थवत्त्वादिभिरेव हेतुभिः स्वाभाविकमित्यस्त्यसङ्गत्वश्रुतिर्विधिशास्त्रयोर्विरोध इत्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षः । नन्वेतस्य पूर्वपक्षस्यैतदधिकरणनिरस्यत्वे पूर्वाधिकरणं व्यर्थमिति चेन्न । तस्य बुद्धिकर्तृत्वनिरासेनैतदधिकरणविषयकर्तृत्वप्रतिपादकत्वान्न व्यर्थतेति । तत्रेदमुत्तरम् । न तावत्कर्तृत्वं स्वाभाविकम्, श्रुत्यावौपाधिकत्वेन कर्तृत्वस्य स्फुटीकृतत्वात् । तथा हि, आकाशे विपरिपततः श्येनस्येवात्मन उपाधिकृतं श्रमं स्वप्नजागरितयोः श्रावयित्वा सुषुप्तौ लीनोपाधिकस्य तस्यात्मनः परमानन्देन सम्परिष्वक्तस्य श्रमाभावं श्रावयति "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तर"मित्यारभ्य, "एषाऽस्य परमागतिरेषाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द" इत्यन्तेन । तदेतत्माप्तं, ब्रह्मास्य जीवस्यात्मकामम् । कामशब्दः कामयितव्यपरः । सर्वत्र स्वरूपेण कामयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतु "राप्तकाम"मिति । आप्तकामत्वे हेतु "रकाम"मिति । यतः परं काम्यं नास्ति तदकामम् । अशेषशोकसंसर्गशून्यत्वादप्याप्तकामत्वमित्याह "शोकान्तर"मिति । शोकादन्तरं भिन्नमित्यर्थः । शोकं दुःखमन्तरयति निवारयतीति वा । उक्तस्य सुषुप्त्यात्मस्वरूपस्य प्ररपुरुषार्थमाह "एषे"त्यादिना । एतदेवाभिसन्धाय भगवान्सूत्रकारो दृष्टान्तेनौ-

पाधिकं कर्तृत्वमाह "यथा च तक्षोभयथे"ति । यथा तक्षोभयथा वास्यादिकरणान्यपेक्ष्य कर्ता दुःखी भवति, अनपेक्ष्य तु स्वरूपेणाकर्ता सुखी भवति, तथाऽऽत्माऽपि बुद्ध्यादीनि करणान्यपेक्ष्य कर्ता संसरति, अनपेक्ष्य तु स्वभावतोऽकर्ता परमानन्दः । "च" शब्दस्त्वर्थः स्वाभाविककर्तृत्वनिरासं ब्रूते । शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिहेतवश्च कर्तृत्वं विनाऽनुपपन्नास्तत्साधयन्ति, न तु कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वमपि, तद्विनाऽनुपपत्तेरभावात् । यदुक्तं "विज्ञानं यज्ञं तनुत"इति बुद्ध्यतिरिक्तात्मनः कर्तृत्वव्यपदेश इति, तन्न, विज्ञानशब्दस्य चिद्व्यस्तबुद्धौ रूढत्वात् "स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः" इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिजन्यत्वावगमात्, अत्रापि यज्ञसाधनं विज्ञानं बुद्धिरेवेत्यवधारणाच्च । चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोरणया यज्ञो जायते । तेन चित्तस्य वाचश्च पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इति श्रुत्यर्थः । तस्मादौपाधिकमात्मनः कर्तृत्वमिति सिद्धम् ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ २ । ३ । ४१ ॥

यत्पुनरौपाधिकं जीवस्य कर्तृत्वमुक्तं तत्किमीश्वरायत्तं न वेति सन्देहे, जीवस्य करणादर्पाकल्यादेव कर्तृत्वसिद्धेस्तस्येश्वरायत्तत्वं नेति प्राप्तम् । न च "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुत्येश्वरायत्तत्वं कर्तृत्वस्येति वाच्यम् । तथात्वे विधिनिषेधस्थान ईश्वर एवाभिषिक्त इति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । "तु" शब्देन पूर्वपक्षं निरस्य प्रतिजानीते "परा"दिति । परमेश्वरादेव जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारस्य मोक्षस्य च सिद्धिर्भवितुमर्हति । कुतः ।

तच्छ्रुतेः कर्तृत्वादेरीश्वरायत्तत्वश्रुतेः । "एष ह्येव साधु कर्म कारयति" "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतो"त्याद्याया इत्यर्थः ॥

नन्वीश्वरस्य कारयितृत्वे धर्ममेव कारयेत्, नाधर्मम् । अन्यथा केन चित्पुंसा धर्म केन चिदधर्म कारयतो वैषम्यनिर्दयत्वे स्यातामित्यत आह ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २ । ३ । ४२ ॥

"तु" उक्तशङ्कानिरासार्थः । जीवेन कृतो यः प्रयत्नो धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवेश्वरोऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि धर्मादिकं कारयति, तदपेक्षस्सुखादिफलं ददाति । तेन वैषम्यनैर्घृण्ये न प्रसज्येते । अनादित्वात्संसारस्य पूर्वजन्मकृतधर्माद्यपेक्षा युक्तैव । नन्वीश्वरस्य कृतप्रयत्नापेक्षत्वं कुत इत्यत आह "विहिते"ति । ईश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वे खलु "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्याद्ययोर्विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यं भवति । अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकमेव स्यात् । धर्मकृतो दुःखमधर्मकृतश्च सुखं सम्पादयेदित्यादिदोष "आदि" शब्दार्थः । तस्मादीश्वर एव पूर्वकृतसुकृताद्यनुसारेण धर्मादिकारयिता तदनुसारेण फलदाता चेति सिद्धम् ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ २ । ३ । ४३ ॥

एवं तावज्जीवः स्वप्रकाशोऽकर्ताऽऽस्मेत्युक्तम् । तस्य सिद्धाभेदयोग्यत्वस्यात्र ब्रह्माभेदः साध्यते । अत्र "य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्यादिभेदश्रुतिजातस्य "तत्त्वमसी"

त्वाधभेदश्रुतिजातस्य च विरोधसन्देहे, समबलत्वादस्ति विरोध इति प्राप्तम् । भेदं विना पूर्वोक्तस्य जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावस्य स्वामिभृत्यवत्सम्बन्धसापेक्षस्यानुपपत्तेः, अभेदं विना "तत्त्वमसी"त्यादेरनुपपत्तेः, इत्यनयोः समबलत्वम् । न चोभयविधिश्रुतिभ्यामंशांशिभावाङ्गीकारान्न विरोध इति वाच्यम्, ईश्वरस्य निरंशत्वात् । इत्यस्ति विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः "अंश"इत्यादि । जीव ईश्वरस्यांश इवांशः, न तु स्वाभाविकोंऽशः, ईश्वरस्य "निष्कल"मित्यादिनिरंशत्वश्रुतिविरोधात् । अत ईश्वरस्य कल्पितांशो जीवः । कुतः पुनर्जीवेश्वरयोरंशांशिभावः। भेदाभेदश्रुतिभ्यामित्याह "नाने"त्यादिना "एके" इत्यन्तेन सूत्रेण । "य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्यादिना जीवेश्वरयोर्नानाव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशादन्यथा चाप्यनानात्वस्यापि व्यपदेशादित्यर्थः । तथा ह्येके शाखिन आथर्वणिकाः "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्म कितवाः" इत्यादिना ब्रह्मणो दाशदासकितवादिभावमामनन्ति । तस्मादनानात्वस्याभेदस्य व्यपदेश इत्यर्थः । दाशाः कैवर्ताः । दासा भृत्याः । कितवा द्यूतकृतो धूर्ताः । तस्मात्प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादेन श्रुतीनामभेदपरत्वात्कल्पितभेदवानंशो जीव इति ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ २ । ३ । ४४ ॥

"पादोऽस्य विश्वा भूतानी"ति मन्त्रवर्णादपि जीवोंऽश इत्यर्थः । भूतानि स्थावरादयो जीवाः । पादोंऽश इत्यर्थः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २ । ३ । ४५ ॥

किं च, ईश्वरांशत्वं भगवद्गीतासु "ममैवांशो जीव-

लोके जीवभूतः सनातन" इति स्मर्यते । तस्मादीश्वरांशो जीवः ॥

ननु जीवस्येश्वरांशत्वे जीवगतदुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वं स्यात्, पादादिगतदुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वदर्शनादित्यत आह ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ २ । ३ । ४६ ॥

यथा जीवो दुःखी नैवं परमात्मा दुःखी, प्रकाशादिवत् । यथा सौरश्चान्द्रमसो वा प्रकाशो नभो व्याप्य वर्तमानो वक्रकाष्ठाद्युपाधिकृतवक्रभावमापन्नोऽपि न वस्तुतो वक्रभावं प्रतिपद्यते यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव न वस्तुतो गच्छति तद्वदित्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बयोरीश्वरजीवयोर्भेदस्य सत्त्वान्न जीवदुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वम्, उपाधेरुपहितपक्षपातित्वादिति भावः ॥

जीवदुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वाभावे स्मृतिमप्याह ।

स्मरन्ति च ॥ २ । ३ । ४७ ॥

"तत्र यः परमात्माऽसौ स सत्यो निर्गुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।"

इत्यादिना व्यासादयो जीवदुःखेनादुःखित्वमीश्वरस्य स्मरन्तीत्यर्थः । "च" शब्देन "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" त्याद्या श्रुतिः सूचिता ॥

ननु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिना जीवेश्वरभेदमात्रप्रतिषेधात्सर्वभूतेषु चैतन्यस्याखण्डैकरसत्वात्कथं 'मित्रं सेवितव्यं' 'शत्रुः परिहर्तव्यः' इत्यादिलौकिकानु-

ज्ञापरिहारौ स्याताम्, कथं वा 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्' इत्यादिवैदिकानुज्ञापरिहारौ सङ्गच्छेते ग्राह्यत्याज्यभेदाभावादित्यत आह।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ २। ३। ४८ ॥

उक्तौ लौकिकौ वैदिकौ चाऽनुज्ञापरिहारौ सर्वात्मन एकत्वेऽपि शरीरसम्बन्धात्सङ्गच्छेते। देहसम्बन्धस्तादात्म्यम्। तत्तद्देहविशिष्टत्वेनात्मभेदादस्ति ग्राह्यत्याज्यभेदो ज्योतिरादिवत्। यथा ज्योतिषो वह्नेरेकत्वेऽपि श्मशानसम्बन्धी वह्निः परिहार्यो नेतरः, यथा वा सौरप्रकाश एकोऽप्यमेध्यादिसंयुक्तः परिहार्यो नेतरः, एवमात्माऽपीत्यर्थः॥

ननु तथाऽपि सर्वशरीरेषु कर्म कर्तुश्चैतन्यस्यैकत्वादेकदेवदत्तशरीरावच्छेदेन कर्मकरणे धर्मादिकं यज्ञदत्तशरीरावच्छेदेनापि जायेतेत्यत आह।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ २। ३ ४९ ॥

परिच्छिन्नान्तःकरणोपाधिकस्य कर्तुः परिच्छिन्नस्य देवदत्तात्मनो यज्ञदत्तशरीरेणासन्ततेरसम्बन्धाद्धर्मादिरव्यतिकरः। देवदत्तस्य यज्ञदत्तशरीरावच्छेदेनापि धर्मादिप्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः॥

आभास एव च ॥ २। ३। ५० ॥

यथाऽनेकघटजलप्रतिबिम्बितानां सूर्याभासानां मध्य एकस्मिन्सूर्याभासे कम्पमाने सूर्याभासान्तरं न कम्पते, एवमीश्वराभास एवायं जीव इति नैकस्मिञ्जीवे धर्मादिसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य धर्मादिसम्बन्धइत्यर्थः। किं च,

येषां सांख्यादीनां बहवो विभवश्चात्मानः सर्वशरीरसम्बन्धिनस्तेषामेव धर्मादि साङ्कर्यं प्राप्नोति । तथा हि सांख्यमते तावद्भोगसाधनप्रधानसन्निधानस्य सर्वात्मनामविशिष्टत्वादेकस्यात्मनः सुखादिसम्बन्धे सर्वात्मनां सुखादिसम्बन्धः स्यात् । एवं न्यायमतेऽपि देवदत्तात्मनः सुखादिहेतुमनस्संयोगस्य सर्वात्मनामविशिष्टत्वात्फलानियमः स्यादेव ॥

नन्वदृष्टनियमात्फलनियम इति चेत्तत्राह ।

अदृष्टानियमात् ॥ २ । ३ । ५१ ॥

सांख्यमते प्रधानसमवेतमदृष्टम् । ततश्च प्रधानस्य सर्वसाधारण्याददृष्टस्याप्यनियमात्फलानियमस्तदवस्थः । न्यायमतेऽप्यदृष्टहेतुमनःसंयोगस्य सर्वात्माविशेषादिदमस्यादृष्टमस्य नेत्येवंरूपस्यादृष्टनियमस्याभावात्फलानियम इत्यर्थः ॥

नन्वहमिदं फलं प्राप्नवानीदं परिहरिष्यामीदं करिष्य इदं न करिष्य इत्येवंरूपाभिसन्ध्यादयः प्रत्यात्मनियताः सन्तः स्वप्रयोज्यादृष्टनियमहेतवो भविष्यन्तीत्यत आह ।

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ २ । ३ । ५२ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि साधारणमनस्संयोगसाध्येष्वदृष्टवदनियम इत्यर्थः ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ २ । ३ । ५३ ॥

नन्वात्मनां विभुत्वेऽपि स्वस्वशरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशेऽभिसन्ध्यादिहेतुमनस्संयोग इति भवत्यभिसन्ध्यादिनियम इति चेन्न । सर्वात्मनां सर्वशरीरेष्वन्तर्भावादस्यात्मन इदं शरीरमित्यत्र नियामकाभावादस्यात्म

नोऽस्मिन्शरीरे प्रदेश इति प्रदेशकल्पना न सम्भवतो-त्यर्थः । तस्मादसत्पक्ष एव सकलदोषाभाव इति सिद्धम् ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

एवं महाभूतजीवविषयश्रुतिविरोधं परिहृत्य लिङ्गशरीरविषयश्रुतिविरोधं परिहर्तुं पादान्तरं करिष्यमाणः पूर्वाधिकरणे कर्तृस्वरूपावधारणेन बुद्धिस्थानां कर्तुरुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति ।

तथा प्राणाः ॥ २ । ४ । १ ॥

अस्मिन्नपि पादे पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधेनाप्रामाण्याद्ब्रह्मसमन्वयासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तासामविरोधेन प्रामाण्यात्समन्वय सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र ताव- "दात्मन आकाशः सम्भूत" इत्याद्युत्पत्तिप्रकरणेष्विन्द्रियाणामुत्पत्तिर्न श्रूयते । क्वचिच्च, "ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणावाव ऋषयः" इत्यत्र सृष्टेः प्रागिन्द्रियाणां सद्भावश्रवणादनुत्पत्तिरिति भाति ।क्वचित्तु, "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी" इत्याद्युत्पत्तिरिन्द्रियाणां श्रूयते । एतासां श्रुतीनां मिथोविरोधोऽस्ति न चेति सन्देहे, विनिगमनाभावादस्ति विरोध इति प्राप्ते, सृष्टेः पूर्वमिन्द्रियसद्भावश्रवणादुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीत्यविरोध इत्येकदेशिना सिद्धान्तितम् । तं दूषयति "तथे"ति । तथा "एतस्माज्जायते प्राण" इत्याद्युदाहृतवाक्यस्याकाशादिवत्प्राणा इन्द्रियाणि जायन्ते । उत्पत्तिश्रुतेरविशेषादित्यर्थः ॥

यदुक्तं सृष्टेः प्रागिन्द्रियसद्भावश्रवणादुत्पत्तिश्रुतिगौणीति तत्राह ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ । ४ । २ ॥

गौण्या उत्पत्तिश्रुतेरसम्भवो गौण्यसम्भवस्तस्मादेकदेशयुक्तमयुक्तमित्यर्थः । प्राणानां नित्यत्व एकविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्येतेति भावः । सद्भावश्रुतिस्तु हिरण्यगर्भात्मकावान्तरप्रकृतिरूपप्राणानां स्वविकारापेक्षया प्राक्सद्भावं बोधयति । अवान्तरप्रलये हिरण्यगर्भेन्द्रियाणां लयाभावादिति बोध्यम् ॥

इन्द्रियाणां मुख्यं जन्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह ।

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ २ । ४ । ३ ॥

तत्तत्र "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यादिवाक्ये "जायते" इति जन्मवाचिपदस्य खवाय्वादिषु मुख्यस्य खाद्यपेक्षया प्राचीनेषु प्राणेन्द्रियादिषु श्रुतेश्चेन्द्रियाणां मुख्यं जन्मेत्यर्थः । एकस्मिन्वाक्य एकस्य पदस्य क्वचिद्गौणत्वं क्वचिन्मुख्यत्वमित्यस्यासम्भवादित्यर्थः ॥

उत्पत्तिप्रकरणेष्विन्द्रियाणामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति यदुक्तं तन्न, छान्दोग्य उत्पत्तेः श्रुतत्वादित्याह ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ २ । ४ । ४ ॥

ब्रह्मप्रकृतिकानि तेजोऽबन्नानि तच्छब्देनोच्यन्ते । तथा च प्राणेन मनसा च सहिताया वाचः "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्" इत्यनेन तेजोऽबन्नजन्यत्वाभिधानादस्त्युत्पत्तिश्रुतिरित्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिश्रुतिसद्भावात्स्पष्टः प्राक्सद्भावश्रुतेश्चान्यविषयत्वादस्ति श्रुतोनामविरोध इति सिद्धं ब्रह्मविकारत्वमिन्द्रियाणामिति ॥

एवमिन्द्रियाणामुत्पत्तिं प्रसाध्य तेभ्यो जीवस्य

विवेकार्थं तदाश्रितसंख्यां निर्णेतुकाम आश्रयाश्रयिभावसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ २ । ४ । ५ ॥

"सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मा" दिति सप्तेन्द्रियाणि श्रूयन्ते । क्वचि"दष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा" इत्यत्राष्टौ ग्रहाः पुरुषपशुबन्धका इन्द्रियाणि । रागाद्युत्पादनद्वारेन्द्रियाकर्षका विषया अतिग्रहा इत्यर्थः । "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चा" वित्यत्र नव । अवाञ्चौ पायूपस्थौ । "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" त्यत्र दश । "दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादश" इत्यत्रैकादश । आत्मा मनः । एवं क्वचिद्द्वादश क्वचित्त्रयोदशेन्द्रियाणि श्रूयन्ते । तासां श्रुतीनां विरोधसन्देहे विरोधोऽस्तीति प्राप्ते, एकदेशिमतं सप्तैवेन्द्रियाणि । कुतः । गतेः श्रुत्या सप्तत्वावगतेरित्यर्थः । किं च "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इतीन्द्रियाणां शीर्षण्यत्वेन विशेषितत्वात्सप्तेन्द्रियाणि । ये शीर्षण्यास्सप्त द्वे श्रोत्रे द्वे नेत्रे द्वे नासिके एका वागिति, ते प्राणा इति सप्तानामेवेन्द्रियत्वावगमात् । अष्टत्वादिसंख्याश्रवणं त्वेकस्यैवान्तःकरणस्य संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपवृत्तिभेदेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानीति चतुष्पयवत्सप्तानामेव वृत्तिभेदेनोपपद्यत इत्यविरोधः श्रुतीनामिति प्राप्तम् । तद्दूषयति ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ २ । ४ । ६ ॥

"तु" शब्देन प्राणानां सप्तत्वनिरासः । यतो "हस्तो वै ग्रह" इत्यादिना हस्तादयो व्यतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते । सप्तत्वसंख्यायामसम्भावितान्तर्भावे सप्तत्वातिरेके स्थिते सप्त वसंर्गेन्द्रियनिष्ठैकादशत्वसंख्यायाम-

न्तर्भावयितुं शक्यते, न्यूनसंख्याया अधिकसंख्यायामन्तर्भावसम्भवात् । अतो नैवं मन्तव्यं "सप्तैव प्राणा" इति सूत्रार्थः । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि विहाय हृदयाहङ्कारौ प्राणानां द्वादशत्रयोदशसंख्याऽऽपादकौ श्रूयेते, तथाऽपि तयोरन्तःकरणप्रभेदत्वान्नाधिकसंख्याऽऽपादकत्वमित्येकादशैवेन्द्रियाणीति निरवद्यम् । "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इत्यत्र न सप्तोद्देशेन प्राणत्वविधानम्, किं तु प्राणोद्देशेन स्थानभेदमात्रेण चतुर्णामेवेन्द्रियाणां सप्तत्वमिति न तद्विरोधः । "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी"ति वाक्यं पुरुषाकारदेहच्छिद्राभिप्रायम्, न प्राणाभिप्रायमित्यविरोध इति सिद्धम् ॥

नन्विदं सूत्रद्वयव्याख्यानमसङ्गतम्, "सप्त प्राणाः प्रभवन्ती"ति प्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वङ्मनोवाचां सप्तत्वावगतिः शीर्षण्यानां विशेषत्वमिति हेतुद्वयवैयधिकरण्येन सूत्रे "च"कारानुपपत्तेः, ये शीर्षण्याः सप्त ते प्राणा नेतर इत्यत्र परिसंख्याऽऽपत्तेश्च । अत एव तदुत्तरं द्वितीयसूत्रव्याख्यानमप्यसङ्गतमिति चेत्, तर्ह्यन्यथा सूत्रद्वयं व्याख्यास्यामः । मरणसमये येषां सहगमनं तेषामेव भोगसाधनत्वादिन्द्रियत्वम् । तथा च मुख्यं प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति घ्राणादीनां सप्तानामेव गतेः सहगमनस्य श्रवणात्सप्तैवेन्द्रियाणि । ननु सर्वशब्दश्रवणात्कथं सप्तानामेव गतिश्रवणं तत्राह "विशेषितत्वाच्चे"ति । "स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशतीत्याहु"-

रिति चक्षुरादीनां सप्तानामेव प्रकृतानां विशेषितत्वात्सर्वशब्दः प्रकृतगामी । सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वशब्दो यथा निमन्त्रितप्रकृतब्राह्मणपरस्तद्वदिति शङ्कासूत्रार्थः । यत्रोत्क्रान्त्यवस्थायां चक्षुरधिष्ठातृदेवः स एव चाक्षुषशब्दवाच्यः पुरुषो रूपादिविषयव्याप्तिं विहाय वर्तते । तदानीमयमरूपज्ञो भवति । हृदये चक्षुरेकीभवति । पार्श्वस्थाश्च नायं पश्यतीत्याहुरिति श्रुत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रार्थस्तु, सप्तभ्योऽतिरिक्ता हस्तादयोऽपि बन्धकत्वेन श्रूयन्ते "हस्तौ वै ग्रह" इत्यादिना । ग्रहत्वं बन्धकत्वं हस्तादीनां सहगमनं विना न सम्भवति । "सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"त्यविशेषेण सर्वेन्द्रियाणामुत्क्रान्तिश्रवणाच्च भवन्त्येकादशोत्क्रान्तिमन्तः सन्तः प्राणाः । न च सर्वशब्दस्य प्रकृतविशेषितसप्तप्राणपरत्वं, प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र त्वनन्यगत्या प्रकृतपरत्वं सर्वशब्दश्रुतेरिति । शिष्टसूत्राक्षरार्थः पूर्ववदिति । तस्मादेकादशैवोत्क्रान्तिमन्तः प्राणा इति सिद्धम् ॥

नन्विन्द्रियाणामुत्क्रान्तिर्न सम्भवति, तेषामपरिच्छिन्नाहङ्कारजन्यत्वेन विभुत्वात्, इत्याक्षेपसङ्गत्या सांख्यमतं दूषयति ।

अणवश्च ॥ २ । ४ । ७ ॥

इमे प्राणा अणवः परिच्छिन्ना इन्द्रियाग्राह्यत्वेन सूक्ष्माश्चेत्यर्थः । न तु परमाणव इति सूत्रार्थः । तथात्वेऽप्यात्मपक्षोक्तानां शरीरव्यापि सुखादिकं न स्यादित्यादिदोषाणां प्रसङ्गादिति । इन्द्रियाणां विभुत्वे काशीस्थविश्वेश्वरदर्शनस्पर्शने सेतुवासिनामपि स्यातां, उत्क्रा-

न्तिगत्यागतिश्रुतिविरोधश्च स्यात्, इत्यादिदोषा द्रष्टव्याः । तस्मात्परिच्छिन्नाः सूक्ष्माश्च प्राणा इति सिद्धम् ॥

इन्द्रियाणामुत्पत्त्यादिकमुक्त्वा मुख्यप्राणेऽप्युत्पत्तिसन्देहे, आद्याधिकरणन्यायमतिदिशति ।

श्रेष्ठश्च ॥ २ । ४ । ८ ॥

इन्द्रियस्वरूपे प्राणे ज्ञाते तद्व्यापारान्मुख्यप्राणस्य भेदचिन्ता करिष्यमाणा सुकरेति मध्येऽयमतिदेशः कृतः । "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः, आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परं किञ्चनास" इत्यत्र "आनीत्"पदेन प्राणसञ्चारस्य महाप्रलये श्रुतत्वात्सञ्चारवतः प्राणस्य स्थितिरिति न प्राणस्योत्पत्तिरित्यभ्यधिकाशङ्कायामयमतिदेशः । इन्द्रियवत् श्रेष्ठोऽपि प्राणो ब्रह्मविकारः "एतस्माज्जायते प्राणः" इत्युत्पत्तिश्रवणस्याविशेषादित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । तर्हि तस्मिन्महाप्रलये मृत्युर्मारको मृत्युमद्वा नासीत् । अमृतं देवभोग्यं च नासीत् । तथा रात्रेरह्नश्च प्रकेतश्चिह्नभूतश्चन्द्रः सविता च नास्ताम् । स्वधया सहेति सम्बन्धः । स्वधाशब्देन पितृभ्यो दीयमानमन्नं तदर्चनं चोच्यते । तर्हि शून्यवादः स्यादित्यत आह "आनीत्" इति । तदेवैकं मूलकारणं परं ब्रह्मावातं वाय्वादिप्रपञ्चरहितमानीदासीदिति यावत् । तस्मादात्मनोऽन्यत्किञ्चिदपि नास ह न बभूव किलेति हकारस्यान्वय इति ॥

मुख्यप्राणस्योत्पत्तिचिन्तानन्तरं तत्स्वरूपं निरूपयति ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २ । ४ । ९ ।

"यः प्राणः स वायु"रिति महान्वायुरेव प्राण इति

श्रूयते । तथा च महान्वायुरेव प्राण इत्येकः पूर्वपक्षः । नन्वयं पूर्वपक्षोऽसङ्गतः, छान्दोग्ये "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"त्युपक्रम्य मनोरूपब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैश्चतुष्पात्त्वं वदन् "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चे"ति (भात्यभिव्यक्तो भवति तपति स्वव्यापारे गच्छतीति) वागाद्यपेक्षया प्राणस्य भिन्नत्वकथनेन *निर्धारणाभावात्, अस्य प्राणस्य वायोरिन्द्रियत्वेऽपि* "एतस्माज्जायते प्राणः खं वायु"रित्यादौ भेदनिर्देशेन निर्धारणाभावनादवस्थानात्, इति चेत्, तर्हि तिष्ठतु श्रुतिद्वयं मिथो विरुद्धम्, सांख्यमतरीत्येन्द्रियव्यापार एव प्राणोऽस्त्विति प्राप्ते ब्रूमः । प्राणो न वायुमात्रं, न वायुर्नापीन्द्रियव्यापार इत्यर्थः । कुतः । "एतस्माज्जायते प्राण"इत्यादौ तत्र तत्र वायोरिन्द्रियेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशादित्यर्थः । नन्विन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशोऽपीन्द्रियव्यापारस्य नास्तीति चेत् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । तर्हि "यः प्राणः स वायु"रिति श्रुतिविरोधः कथं परिहरणीय इति चेदुच्यते । महान्वायुरेव हि प्राणापानादिपञ्चात्मनाऽवतिष्ठमानः प्राण इत्युच्यते । तथा च विकारविकारिणोर्वास्तवाभेदकाल्पनिकभेदयोः सत्त्वात् भेदाभेदश्रुत्योरविरोध इति सिद्धम् । अत्र पूर्वपक्षे वायिन्द्रियव्यापाराभ्यां जीवस्य विवेकः फलम्, सिद्धान्ते तूभयातिरिक्तप्राणादपीति विशेषः ॥

ननूभयातिरिक्तस्य श्रुत्यवगतस्वातन्त्र्यस्य प्राणस्य देहेऽभ्युपगमे जीवप्राणयोरुभयोः स्वतन्त्रयोरेकत्रावस्थानायोगात्, स्वतः शरीरेऽनवस्थानमित्यत आह ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ २ । ४ । १० ॥

तुरुक्तस्य प्राणस्वातन्त्र्यस्य निरासार्थः । प्राणस्य न जीववत्स्वातन्त्र्यम् । किं तु राजापेक्षया मन्त्रिण इव गुणभाव एव । स्वातन्त्र्यं त्वस्य प्राणस्य प्रजाऽपेक्षया मन्त्रिण इवेन्द्रियापेक्षया । तथा च नोक्तदोष इति तात्पर्यार्थः । सूत्राक्षरार्थस्तु । चक्षुरादिवत्प्राणोऽपि जीवं प्रति करणभूतः । कुतः । तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सह प्राणसंवादादिषु प्राणस्य शिष्टेः शासनादित्यर्थः । समानजातीयानामेव सहशासनस्य युक्तत्वात् । आदिशब्देनाचेतनत्वभौतिकत्वादिहेतुसङ्ग्रहः ॥

ननु प्राणस्य चक्षुरादिवत्करणत्वं न युक्तमसाधारणविषयाभावादित्यत आह ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥२।४।११॥

न चोक्तदोषः, प्राणस्याकरणत्वादेव । कथं तर्ह्यात्मानं प्रति करणभावः । इन्द्रियान्तरेष्वसम्भावितस्यासाधारणस्य देहधारणाख्यस्य कार्यस्य निर्वाहकत्वादिति ब्रूमः । तथा हि श्रुतिरुक्तं कार्यं प्राणस्यासाधारणं दर्शयति । प्राणसंवादे वागादिभ्यो मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठत्वं निर्धार्य "तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामी" ति । बाणं शरीरम् । "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलाय"मिति श्रुतिरपि देहस्थितिः प्राणनिमित्तेत्याह । अवरमनेकाशुचिनीडं कुलायं देहाख्यं गृहं प्राणस्थित्या रक्षञ्जीवः सुप्तिं यातीति योजना ॥

न केवलं देहधारणमेवास्यासाधारणं कार्यं, किं त्वन्यदपीत्याह ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ २ । ४ । १२ ॥

यथा मनोऽनेकवृत्त्याख्यासाधारणकार्यापेक्षयाऽनेकधा व्यपदिश्यते, एवमुच्छ्वासनिश्वाससर्वशरीरक्रियोत्क्रान्त्याख्यानि चत्वारि कार्याणि पञ्चमं च कार्यं भक्षिताशादिरसानां समत्वेन सर्वाङ्गेषु नयनमपेक्ष्य पञ्चवृत्तिः प्राणो व्यपदिश्यते क्रमेण प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । तदसाधारणकार्यापेक्षया जीवोपकरणत्वं मनोवदिति सिद्धम् ॥

एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपं चोक्त्वा परिमाणविशेषविषयप्राणाणुत्वनिर्वाह्योत्क्रान्त्यादिश्रुतेः, "सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण (प्राणः)" इति श्रुतेः प्राणविभुत्वविषयायाश्च मिथो विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, "अणवश्चे"त्यधिकरणन्यायातिदेशेन सिद्धान्तयति ।

अणुश्च ॥ २ । ४ । १३ ॥

चक्षुरादिवत्प्राणोऽपि परिच्छिन्नः सूक्ष्मश्चेत्यर्थः । "सम एभिस्त्रिभिर्लोकै"रिति श्रुतिश्च सकलवायुपरा नाध्यात्मिकप्राणमात्रपरेत्यविरोध इति । अन्तरङ्गस्वरूपकथनानन्तरं बहिरङ्गपरिमाणमतिदिश्यत इति सङ्गतिर्बोध्या ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ २ । ४ । १४ ॥

पूर्वमाध्यात्मिकप्राणस्याणुत्वमाधिदैविकवायोः "सम एभि"रिति श्रुत्या व्यापित्वमित्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकदेवताधीनचेष्टावत्त्वमस्ति न वेति विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिः । अत्र "चक्षुषा हि रूपाणि पश्यती"ति श्रुत्या चक्षुरादेर्देवतानिरपेक्षचेष्टावत्त्वं प्रतीयते । "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविश"दित्यादिश्रुत्या तु सूर्यादिदेवताऽधीनचेष्टावत्त्वं प्रतीयते । अन-

योर्मिथो विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे; अस्ति विरोध इति प्राप्ते, एकदेशिसिद्धान्तः, देवतानां करणाधिष्ठातृत्वे तासामेव भोक्तृत्वप्रसक्त्या जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति युक्तिसहकृताया "चक्षुषा ही" ति श्रुतेर्बलीयस्त्वा "दादित्यश्चक्षु" रित्यादिश्रुतेर्गौणार्थतेति न विरोध इति । तं दूषयति "ज्योति" रित्यादिना । "तु" रुक्तसिद्धान्तनिरासार्थः । अधिष्ठीयते प्रेर्यत इत्यधिष्ठानमधिष्ठितमित्यर्थः । ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितमेव वाक्चक्षुरादिकं चेष्टते । तदामननात्तस्य देवताऽधिष्ठितत्वस्या "दित्यश्चक्षु" रित्यादिश्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । अचेतनानां स्वतश्चेष्टाऽनुपपत्तिरिति युक्तिरपि द्रष्टव्या । अक्षिणी प्राविशत्प्रेर्यप्रेरकभावेनेति श्रुत्यर्थः । न च देवतानामेव भोक्तृत्वं, तस्याश्रवणात् । यो यदधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति व्याप्तेश्च सारथौ व्यभिचारः । न च देवता इन्द्रियसाध्यफलभोगिन्य इन्द्रियाधिष्ठातृत्वाज्जीववदिति वाच्यम् । नरकृतपापफलभोगस्येन्द्रियसाध्यस्य "न ह वै देवान्पापं गच्छती" त्यादेर्देवेषु बाधितत्वात् । न च "चक्षुषा ही" त्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र देवताऽनपेक्षत्वस्याश्रवणात् । इति सिद्धं देवाधिष्ठेयत्वं प्राणानामिति । किं च श्रुत्यन्तरमपि प्राणदेवतयोरधिष्ठात्रधिष्ठेयभावं द्योतयति । "स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभव" दित्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिकथनात् । अग्न्यादिभावश्च तदधिष्ठातृकत्वमेव, अन्यस्यासम्भवात् । स प्राणो वाचमेव प्रथमामुद्गीथकर्मणि प्रधानामत्यवहन्मृत्युमतीत्य निराकृत्य प्रापयत् । इन्द्रियाणां प्राणाधीनस्थितिकत्वात्प्राणस्य वागा-

यथा मनोऽनेकवृत्त्यारयासाधारणकार्यापेक्षयाऽनेकधा व्यपदिश्यते, एवमुच्छ्वासनिश्वाससर्वशरीरक्रियोत्क्रान्त्याख्यानि चत्वारि कार्याणि पञ्चमं च कार्यं भक्षिताशादिरसानां समत्वेन सर्वाङ्गेषु नयनमपेक्ष्य पञ्चवृत्तिः प्राणो व्यपदिश्यते क्रमेण प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति। तदसाधारणकार्यापेक्षया जीवोपकरणत्वं मनोवदिति सिद्धम्॥

एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपं चोक्त्वा परिमाणविशेषविषयप्राणाणुत्वनिर्वाह्योत्क्रान्त्यादिश्रुतेः, "सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण (प्राणः)" इति श्रुतेः प्राणविभुत्वविषयायाश्च मिथो विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, "अणवश्चे"त्यधिकरणन्यायातिदेशेन सिद्धान्तयति।

अणुश्च॥ २। ४। १३॥

चक्षुरादिवत्प्राणोऽपि परिच्छिन्नः सूक्ष्मश्चेत्यर्थः। "सम एभिस्त्रिभिर्लोकै"रिति श्रुतिश्च सकलवायुपरा नाध्यात्मिकप्राणमात्रपरेत्यविरोध इति। अन्तरङ्गस्वरूपकथनानन्तरं बहिरङ्गपरिमाणमतिदिश्यत इति सङ्गतिर्बोध्या॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्॥ २। ४। १४॥

पूर्वमाध्यात्मिकप्राणस्याणुत्वमाधिदैविकवायोः "सम एभि"रिति श्रुत्या व्यापित्वमित्युक्तम्। तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकदेवताधीनचेष्टावत्त्वमस्ति न वेति विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिः। अत्र "चक्षुषा हि रूपाणि पश्यती"ति श्रुत्या चक्षुरादेर्देवतानिरपेक्षचेष्टावत्त्वं प्रतीयते। "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविश"दित्यादिश्रुत्या तु सूर्यादिदेवताऽधीनचेष्टावत्त्वं प्रतीयते। अन

योर्मिथो विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे, अस्ति विरोध इति प्राप्ते, एकदेशिसिद्धान्तः, देवतानां करणाधिष्ठातृत्वे तासामेव भोक्तृत्वप्रसक्त्या जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति युक्तिसहकृताया "चक्षुषा ही"ति श्रुतेर्बलीयस्त्वा"दादित्यश्चक्षु"रित्यादिश्रुतेर्गौणार्थतेति न विरोध इति। तं दूषयति "ज्योति"रित्यादिना। "तु"रुक्तसिद्धान्तनिरासार्थः। अधिष्ठीयते प्रेर्यत इत्यधिष्ठानमधिष्ठितमित्यर्थः। ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितमेव वाक्चक्षुरादिकं चेष्टते। तदामननात्तस्य देवताऽधिष्ठितत्वस्या"दित्यश्चक्षु"रित्यादिश्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः। अचेतनानां स्वतश्चेष्टाऽनुपपत्तिरिति युक्तिरपि द्रष्टव्या। अक्षिणी प्राविशत्प्रेर्यप्रेरकभावेनेति श्रुत्यर्थः। न च देवतानामेव भोक्तृत्वं, तस्याश्रवणात्। यो यदधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति व्याप्तिश्च सारथौ व्यभिचारः। न च देवता इन्द्रियसाध्यफलभोगिन्य इन्द्रियाधिष्ठातृत्वाज्जीववदिति वाच्यम्। नरकृतपापफलभोगस्येन्द्रियसाध्यस्य "न ह वै देवान्पापं गच्छती"त्यादेर्देवेषु बाधितत्वात्। न च "चक्षुषा ही"त्यादिश्रुतिविरोधः। तत्र देवताऽनपेक्षत्वस्याश्रवणात्। इति सिद्धं देवाधिष्ठेयत्वं प्राणानामिति। किंच श्रुत्यन्तरमपि प्राणदेवतयोरधिष्ठात्रधिष्ठेयभावं द्योतयति। "स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभव"दित्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिकथनात्। अग्न्यादिभावश्च तदधिष्ठातृकत्वमेव, अन्यस्यासम्भवात्। स प्राणो वाचमेव प्रथमामुद्गीथकर्मणि प्रधानामत्यवहन्मृत्युमतीत्य निराकृत्य प्रापयत्। इन्द्रियाणां प्राणाधीनस्थितिकत्वात्प्राणस्य वागा-

दिस्थितिसम्पादनद्वारा तन्मृत्युनिराकर्तृत्वं बोध्यम् । किं प्रापयदित्याशङ्क्य, प्राणो वाचः स्थितिं सम्पाद्याग्निदेवतया साकमधिष्ठात्रधिष्ठेयभावं प्रापयदित्याह "सा यदे"ति । सा वाक् प्राणेन यदा मुक्तमृत्युरभवत्तदा लब्धस्थितिका सती स्वयमग्निरभवत्तद्देवताकाऽभवदिति श्रुत्यर्थः ॥

यदुक्तं देवतानामेव भोक्तृत्वप्रसङ्ग इति तत्राह ।

प्राणवता शब्दात् ॥ २ । ४ । १५ ॥

प्राणवता जीवेनैवेन्द्रियाणां स्वस्वामिभावः सम्बन्धः । इन्द्रियसाध्यभोगभोगी जीव एवेति यावत् । कुतः । शब्दात् । "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षु"रित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अथ देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र कृष्णतारे छिद्रभूतमाकाशमनुविषण्णमनुगतं चक्षुस्तत्र स आत्मा चक्षुर्व्याप्तश्चाक्षुषः । तस्य रूपादिदर्शनाय वृत्तिरूपाय चक्षुः, न चैतन्यायेति श्रुत्यर्थः । एतत्सूत्रतात्पर्यार्थो "न च देवतानामेव भोक्तृत्व"मित्यादिनोक्तः ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २ । ४ । १६ ॥

तस्य जीवस्य स्वकर्मोपार्जिते देहे कर्तृत्वेन नित्यत्वाच न देवतानां भोक्तृत्वमस्मिन् शरीर इत्यर्थः । तस्माद्देवतानां प्राणाधिष्ठातृत्वे न किञ्चिद्बाधकमिति सिद्धम् ॥

ननु सत्स्विन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता । तान्येव प्राणव्यापारव्यतिरेकेण न सन्तीत्याक्षेपे, समाधत्ते ।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ २।४।१७॥

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"त्या-

दिश्रुतौ मुख्यप्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वं प्रतीयते । "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभव"न्निति श्रुतौ मुख्यप्राणात्मत्वमिन्द्रियाणां बोध्यते । हन्तेदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्यैव सर्वे वागादयो वयं रूपमसामेत्याशिषं दत्वा ते वागादय एतस्यैव प्राणस्य स्वरूपं बभूवुरित्यर्थः । तथा चानयोर्विरोधसन्देहे नियामकाभावादस्ति विरोध इति प्राप्ते, "एतस्माज्जायते प्राण"इति वाक्ये मनस इन्द्रियेभ्यः पृथङ्निर्दिष्टत्वेऽपि नेन्द्रियेभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं किं त्विन्द्रियत्वमेवेति यथा, तद्वत्प्राणादिन्द्रियाणां पृथङ्निर्दिष्टत्वेऽपि न प्राणात्तत्वान्तरत्वमिति नानेन वाक्येन "हन्तास्ये"ति वाक्यस्य विरोध इत्येकदेशिसमाधानं दूषयति "त इन्द्रियाणी"ति । प्राणात्तत्वान्तराणीन्द्रियाणीति बहिरेव प्रतिज्ञा । तत्र हेतु "स्तद्व्यपदेशा"दिति । भेदव्यपदेशादित्यर्थः । उक्तहेतुमितरेण सूत्रभागेन विवृणोति "त"इति । श्रेष्ठान्मुख्यप्राणादन्यत्रान्ये ते प्रकृता वागादयः प्राणा इन्द्रियाणीत्युच्यन्ते, न प्राणः, "एतस्माज्जायते प्राण"इत्यादौ व्यपदेशभेददर्शनात् । नन्वयं भेदव्यपदेश इन्द्रियमनसोरपि समान इत्युक्तमिति चेन्न, "मनः षष्ठानीन्द्रियाणी"ति स्मृत्या मनस इन्द्रियेभ्यस्तत्त्वान्तरत्वाभावाभ्युपगमात् । न च प्रकृतेऽपि "हन्तास्ये"ति श्रुतेरिन्द्रियाणां प्राणात्तत्वान्तरत्वाभावाभ्युपगमः, "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा"इति वाक्यशेषेणेन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपादकेन प्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वाभ्युपगमात् । न हीन्द्रियेभ्यस्तत्त्वान्तरे चक्षुषीन्द्रियशब्दो लाक्षणिको दृष्टः । तस्मा 'त एतस्यैव सर्वे

रूपमभव"न्नित्यनेन प्राणाधीनचेष्टावत्त्वमिन्द्रियाणामुच्यते, न तद्व्यापारत्वम् ॥

किं च ।

भेदश्रुतेः ॥ २ । ४ । १८ ॥

वागादीन्द्रियप्रकरणमुपसंहृत्य "अथ हेममासन्यं प्राणमूचु"रिति भिन्नप्रकरणे प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदेन श्रुतेर्न प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः । आस्ये भवमासन्यं प्राणं वागादय ऊचुरिति श्रुत्यर्थः ॥

इतश्च प्राणादिन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणीत्याह ।

वैलक्षण्याच्च ॥ २ । ४ । १९ ॥

सुषुप्त्यवस्थायां प्राणस्य स्थितिर्नेन्द्रियाणामित्यादिबहुवैलक्षण्यात्तत्वान्तराणीत्यर्थः । तस्मान्नोदाहृतवाक्ययोर्विरोध इति सिद्धम् ।

इदं यथाश्रुतभाष्यानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु बहिःप्रतिज्ञाकल्पनादिदोषप्रसङ्गाद्व्यपदेशभेदस्य संज्ञाभेदरूपस्य तत्त्वान्तरत्वे साध्ये व्यभिचारित्वात्प्रकरणभेदरूपस्य तस्य "भेदश्रुते"रिति न्यायेन पौनरुक्त्यापाताद्व्याधिकरणद्वयं कल्पयामासुः । तथा हि । किमेकादश वागादय एवेन्द्रियाणि, उत मुख्यप्राणोऽपीति विशये, "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग"मित्यादिपाणिनिस्मरणात्प्राणस्य वागादिवज्जीवभावमापन्नपरमेश्वरलिङ्गत्वादिन्द्रियत्वमिति प्राप्ते, सिद्धान्तः । श्रेष्ठान्मुख्यप्राणादन्यत्र ते वागादय एवेन्द्रियाणि । कुतः । तद्व्यपदेशादिन्द्रियत्वव्यपदेशात् । इन्द्रियशब्दस्य तेषु रूढेरिति यावत् । स्मरणं तु रूढस्यैवेन्द्रियशब्दस्य यथा कथं चिद्व्युत्पत्तिं दर्शयति, "गच्छतीति गौ"रितिवदिति । नन्विदमयुक्तं प्राणव्यापारातिरेकेणेन्द्रियाणाम-

सत्त्वादित्याक्षेपे, इदमारभ्यते "भेदश्रुतेः" "वैलक्षण्याच्चे"ति । "एतस्माज्जायते प्राण"इत्यादि "दूषयती"त्यन्तमत्र पठितव्यम् । प्रकरणभेदाद्वैलक्षण्याच्च न प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणामिति नोक्तवाक्यद्वयविरोध इति । इदं भाष्यदूषणमयुक्तम् । "जगद्वाचित्वा"दित्यादौ बहिःप्रतिज्ञादर्शनात्, इन्द्रियरूपाः प्राणाः श्रेष्ठादन्य इत्यतः प्रतिज्ञासम्भवाच्च, अपुनरुक्तशब्दानामेकस्मिन्वाक्ये पृथग्जन्मव्यपदेशादिति हेतोर्भाष्ये विवक्षितत्वात्, तत्सिद्ध्यर्थमेव स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य प्राणेन्द्रियशब्दयोरपौनरुक्त्यप्रतिपादनात्, प्राणस्य निर्विषयत्वेनेन्द्रियत्वसंशयायोगात्, इन्द्रलिङ्गत्वेन संशये देहादावपि संशयप्रसङ्गात् निर्बीजमधिकरणद्वयकल्पनमिति दिक् ॥

एवं "न वियदश्रुते"रित्यारभ्य भूताद्युत्पाद्यव्यापारभूतोत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधो निरस्तः । इदानीमुत्पादकव्यापारभूतोत्पादनविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रात्रिवृत्कृतभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिषु निःशङ्कमवगतम् । त्रिवृत्कृतभौतिकोत्पादने तु श्रुतिषु विप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तथा हि सदात्मकाद्ब्रह्मणस्तेजोऽबन्नानां परोक्षत्वेन देवतापदयोग्यानां सृष्टिमुक्त्वोपदिश्यते "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति । सा सद्ब्रह्माख्या देवता पूर्वमीक्षणं कृत्वा व्यवहारायोग्यसूक्ष्मभूतान्युत्पादयित्वा तेन व्यवहारालाभाद्व्यवहारयोग्यभौतिकोत्पादनार्थं पुनरैक्षत । *ईक्षणप्रकारमाह "हन्ते"त्यादि "करवाणी" त्यन्तम् ।* "अनेने"ति पदात्पूर्वं व्यवहारापेक्षायामिति शेषः । तत्र संशयः, किं जीवकर्तृकं त्रिवृत्कृतभौतिकोत्पादनमुत पर-

देवताकर्तृकमिति । सङ्गतिस्तु पूर्वं नामरूपभेदात्प्राणेन्द्रिययोर्भेद इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन नामरूपव्याकरणं किंकर्तृकमिति विचारार्थत इति प्रसङ्गलक्षणा बोध्या । तत्र लोके चारेण परसैन्यं प्रविश्य सङ्कलयामीत्यादौ न राज्ञः साक्षात्सङ्कलनकर्तृत्वं, किं तु चारस्यैवेति यथा, तद्वदनेन जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकमेव भौतिकोत्पादनमिति भवत्यस्य वाक्यस्य "आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते"ति वाक्येन विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २ । ४ । २० ॥

"तु" शब्देन जीवकर्तृत्वनिरासः । त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणं कार्यं भवितुमर्हति । कस्मात् । "सेयं देवते"त्युपक्रम्य "व्याकरवाणी"ति व्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वोपदेशात् । न च "अनेन जीवेने"ति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं, मेरुसमुद्रादिनामरूपव्याकरणसामर्थ्याभावरूपलिङ्गसत्कृतसन्निधेर्बलीयस्त्वेन "अनेन जीवेने"त्यस्य सन्निहिता "नुप्रविश्ये"त्यनेन सम्बन्धात्, "अनेन जीवेने"त्यस्य गुणभूतस्य "व्याकरवाणी"त्यनेन प्रधानेनान्वययोग्यतालक्षणलिङ्गस्योक्तसन्निध्यपेक्षया दुर्बलत्वात् । तस्मात्सर्वत्रेश्वरकर्तृकमेव नामरूपव्याकरणमित्यविरोध इति सिद्धम् ॥

एवं "यदविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास"इत्यन्तेन श्रुतिप्रबन्धेन तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणमुक्त्वा तासामेव देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानामध्यात्मम परं त्रिवृत्करणमुक्तं "इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवती"ति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुतं दर्शयति ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २ । ४ ।२१ ॥

अविज्ञातं विशेषरूपेणादृष्टमिवाभूदिति यत्स आसां तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति यावत्, इति श्रुत्यर्थः ।'इमास्तिस्रस्त्रिवृत्कृता देवताः पुरुषं शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेणैका देवता तेजआदिलक्षणा वर्तत इति द्वितीयश्रुत्यर्थः । तथा हि पृथिव्या व्रीहियवादिरूपायाः पुरुषेणाशितायाः कार्यत्रयं शरीरे वर्तते पुरीषं मांसं मनश्चेति । एवं पीतानामपां मूत्रं लोहितं प्राणश्चेति कार्यत्रयम् । तेजसोऽग्न्यादिदीपकस्य घृतादिरूपस्य कार्यत्रयमस्थि मज्जा वाक्चेति । प्राणस्य जलाधीनस्थितिकत्वमात्रेण जलकार्यत्वव्यपदेशः, तस्य वायुकार्यत्वप्रसिद्धेः । एवं मनसोऽप्यन्नभक्षणे स्वास्थ्यमात्रेण तत्कार्यत्वम् । वाचोऽपि ज्ञानानुकूलत्वसाम्येन तेजःकार्यत्वव्यपदेश इति बोध्यम् । एवं देहे कार्यत्रयरूपेण वर्तमानमेवाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमिति तदिदमाह सूत्रकारः "मांसादी"ति- भूमेरन्नात्मिकायाः कार्यं भौमं मांसादि । आदिपदेन पुरीषमनसी गृह्येते । एवमितरयोरप्तेजसोः कार्यत्रयं यथाशब्दमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥

एवमनेन सूत्रेण त्रिवृत्करणमेतदधिकरणविषयः प्रदर्शितः । तत्रेयं शङ्का भवति । ननु सर्वेषां त्रिवृत्करणे विशेषाभावादियं पृथिवी, इमा आपः, इदं तेजः, इत्यसाधारणपृथग्व्यवहारः कथं सङ्गच्छते, कथं वाऽऽध्यात्मिकव्यवहारः "इदं मांसादि पृथिवीकार्यमिदं च जलस्ये"ति । तत्राह ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २ । ४ । २२ ॥

"तु"रुक्तशङ्कानिरासार्थः । सर्वेषां पृथिव्यादीनां

देवताकर्तृकमिति । सङ्गतिस्तु पूर्वं नामरूपभेदात्प्राणेन्द्रिययोर्भेद इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन नामरूपव्याकरणं किंकर्तृकमिति विचार्यत इति प्रसङ्गलक्षणा बोध्या । तत्र लोके चारेण परसैन्यं प्रविश्य सङ्कलयामीत्यादौ न राज्ञः साक्षात्सङ्कलनकर्तृत्वं, किं तु चारस्यैवेति यथा, तद्वदनेन जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकमेव भौतिकोत्पादनमिति भवत्यस्य वाक्यस्य "आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते"ति वाक्येन विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २ । ४ । २० ॥

"तु" शब्देन जीवकर्तृत्वनिरासः । त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणं कार्यं भवितुमर्हति । कस्मात् । "सेयं देवते"त्युपक्रम्य "व्याकरवाणी"ति व्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वोपदेशात् । न च "अनेन जीवेने"ति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं, मेरुसमुद्रादिनामरूपव्याकरणसामर्थ्याभावरूपलिङ्गसहकृतसन्निधेर्बलीयस्त्वेन "अनेन जीवेने"त्यस्य सन्निहिता "नुप्रविश्ये"त्यनेन सम्बन्धात्, "अनेन जीवेने"त्यस्य गुणभूतस्य "व्याकरवाणी"त्यनेन प्रधानेनान्वययोग्यतालक्षणलिङ्गस्योक्तसन्निध्यपेक्षया दुर्बलत्वात् । तस्मात्सर्वत्रेश्वरकर्तृकमेव नामरूपव्याकरणमित्यविरोध इति सिद्धम् ॥

एवं "यदविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास"इत्यन्तेन श्रुतिप्रबन्धेन तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणमुक्त्वा तासामेव देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तं "इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवती"ति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुतं दर्शयति ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २ । ४ । २१ ॥

अविज्ञातं विशेषरूपेणादृष्टमिवाभूदिति यत्स आसां तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति यावत्, इति श्रुत्यर्थः । 'इमास्तिस्त्रस्त्रिवृत्कृता देवताः पुरुषं शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेणैका देवता तेजआदिलक्षणा वर्तत इति द्वितीयश्रुत्यर्थः । तथा हि पृथिव्या व्रीहियवादिरूपायाः पुरुषेणाशितायाः कार्यत्रयं शरीरे वर्तते पुरीषं मांसं मनश्चेति । एवं पीतानामपां मूत्रं लोहितं प्राणश्चेति कार्यत्रयम् । तेजसोऽग्न्यादिदीपकस्य घृतादिरूपस्य कार्यत्रयमस्थि मज्जा वाक्चेति । प्राणस्य जलाधीनस्थितिकत्वमात्रेण जलकार्यत्वव्यपदेशः, तस्य वायुकार्यत्वप्रसिद्धेः । एवं मनसोऽप्यन्नभक्षणे स्वास्थ्यमात्रेण तत्कार्यत्वम् । वाचोऽपि ज्ञानानुकूलत्वसाम्येन तेजःकार्यत्वव्यपदेश इति बोध्यम् । एवं देहे कार्यत्रयरूपेण वर्तमानमेवाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमिति तदिदमाह सूत्रकारः "मांसादी"ति- भूमेरन्नात्मिकायाः कार्यं भौमं मांसादि । आदिपदेन पुरीषमनसी गृह्येते । एवमितरयोरप्तेजसोः कार्यत्रयं यथाशब्दमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥

एवमनेन सूत्रेण त्रिवृत्करणमेतदधिकरणविषयः प्रदर्शितः । तत्रेयं शङ्का भवति । ननु सर्वेषां त्रिवृत्करणे विशेषाभावादियं पृथिवी, इमा आपः, इदं तेजः, इत्यसाधारणपृथग्व्यवहारः कथं सङ्गच्छते, कथं वाऽऽध्यात्मिकव्यवहारः "इदं मांसादि पृथिवीकार्यमिदं च जलस्ये"ति । तत्राह ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २ । ४ । २२ ॥

"तु"रुक्तशङ्कानिरासार्थः । सर्वेषां पृथिव्यादीनां

त्रिवृत्करणाविशेषेऽपि वैशेष्यात्स्वभागाधिक्यात्तद्वादः पृथिव्यादिवादः सङ्गच्छत इत्यर्थः । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । तस्मात्सिद्धः श्रुतीनामविरुद्धानां ब्रह्मणि समन्वयः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरणशिक्षितश्रीरामकिंकरवर्यकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मामृतवर्षिण्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

पूर्वस्मिन्पादे जीवोपकरणभूतभौतिकानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । तदुपजीव्य तदुपहितस्य जीवस्य संसारप्रकारं वैराग्यार्थं निरूपयितुं देहान्तरारम्भकभूतसूक्ष्मसम्परिष्वक्तस्यैव लोकान्तरगमनमित्याह ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ ३ । १ । १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मणि समन्वयस्य स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधनिरासेनानध्यवसायलक्षणाप्रामाण्यनिरासात्तार्तीयो विचारो भवतीत्यनयोरध्याययोर्हेतुहेतुमद्भाव सङ्गतिः । अत्र प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमनविचारेण वैराग्यं निरूप्यते "तस्माज्जुगुप्सेते"ति श्रुतेः । द्वितीयपादे त्वंपदार्थतत्पदार्थयोः परिशोधनं क्रियते । तृतीयपादे च सगुणविद्यागुणोपसंहारः । चतुर्थे पादे निर्गुणब्रह्मज्ञानस्य बहिरङ्गानि यज्ञाश्रमादीन्यन्तरङ्गानि शमादीनि च निरूप्यन्ते । अत्र श्लोकः ।

"तृतीये विरतिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानबहिरङ्गादिसाधनम् ॥"इति ।

तथा च तत्तद्विचारात्मकत्वेन तत्तदधिकरणानां तत्तत्पादसङ्गतिर्बोध्या ।

तत्र जीवो मुख्यप्राणेन्द्रियसहकृतो मूलाविद्याधर्माधर्मपूर्वभ्रमजन्यसंस्कारात्मकपूर्वप्रज्ञासहितः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं गच्छतीति श्रुतिसिद्धम् । तादृशो जीवः किं देहान्तरारम्भकैः पञ्चीकृतभूतभागैस्तद्देहवन्मुख्यप्राणादीनामाधारभूतैरसम्परिष्वक्तो गच्छति, उत सम्परिष्वक्त इति सन्देहे, मानाभावादसम्परिष्वक्तो गच्छतीति

पूर्वपक्षः । तथा च निराधारप्राणादिगमनासम्भवान्न वैराग्यमिति फलम् । सिद्धान्ते तु तत्सम्भवाद्वैराग्यमिति बोध्यम् । तत्रायं सिद्धान्तः । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्तौ तदारम्भकभूतैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छति । कुतः । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।"तथा हि द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्ट्योपासनाख्यपञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे प्रवाहणाख्यस्य राज्ञः सभां प्रविष्टं श्वेतकेतुं राजा पप्रच्छ "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती" ति । अयमर्थः । अस्मिन् लोके जलमयदधिपयःप्रभृति द्रव्यकहोमे श्रद्धापूर्वकं कृते तद्धुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्द्वारा द्युलोकारपाग्निं गच्छति । श्रद्धाख्याहुतित्वमापन्नं यजमानेन्द्रियाधिष्ठातृदेवास्तस्मिन्नग्नौ जुह्वति । तच्च हुतं जलं सोमाख्यदेहात्मना परिणमते । स च जलमयो देहः पर्जन्येऽग्नौ वृष्ट्यभिमानिदेवविशेषे हुतः सन्वृष्टिर्भवति । तदेव जलं सोमाख्यदेहभावं वृष्टिभावं चापन्नं पृथिव्यामग्नौ हुतं सद्व्रीहियवाद्यन्नभावमाप्नोति । ताश्चान्नभावमापन्ना आपः पुरुषाग्नौ हुताः सत्यो रेतोभावमापद्यन्ते । ताश्च रेतोभावमापन्नाः पञ्चमाहुतिरूपा आपो योषिदग्नौ हुता गर्भात्मना स्थिताः पुरुष इति संज्ञां लभन्त इति पुरुषवचस्त्वमपामिति वस्तुगतिः । तां वस्तुगतिं जानन्नेव राजा पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दवाच्या आपः पुरुषाकारेण परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति पप्रच्छ । एवं पृष्टः श्वेतकेतुः पितरं गौतममामन्त्र्योवाच, एवमहं राज्ञा पृष्टोऽस्मि तस्योत्तरं न जानामीति । स च गौतमः स्वयमप्यज्ञः सन्राजसमीपे गत्वा तां विद्यां ब्रूहीत्युवाच । एवमुक्तस्य राज्ञो गौतमं प्रति निरूपणं पञ्चाग्नि-

विशेषोपदेशः । तत्र चायां पुरुषवचस्त्वप्रकारः स्फुटीकृतः । एवं प्रश्ननिरूपणाभ्यामबादिभूतसम्परिष्वक्तो रंहतीति गम्यते ॥

ननूक्तप्रश्ननिरूपणाभ्यामद्भिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते । तथा च कथमपितरभूतपरिष्वङ्गसिद्धिः । तत्राह ।

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ ३ । १ । २ ॥

"तु" उक्तचोद्यनिरासार्थः । अपां त्रिवृत्करणश्रुत्या त्र्यात्मकत्वाद्देहस्य यजमानद्वारा निर्गताज्जलाज्जन्यत्वे सिद्धे, इतरभूतद्वयजन्यत्वं तत्परिष्वङ्गश्च सिद्ध्यति । यद्वा वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिः शरीरस्य त्र्यात्मकत्वाज्जलमात्रजन्यत्वं न सम्भवति, वातपित्तयोर्वायुतेजःकार्यत्वात् । तथा चापितरभूतचतुष्टयजन्यत्वमपि गन्धस्वेदपाकप्राणाद्यवकाशानां पञ्चभूतकार्याणां दर्शनात् । तर्हि श्रुतावब्ग्रहणं कथं, तत्राह "भूयस्त्वा"दिति । यद्यपि देहे पृथिवीभूयस्त्वमेव, तथाऽपि तेजआद्यपेक्षयाऽपां भूयस्त्वं बोध्यम् ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ । १ । ३ ॥

प्राणानां मुख्यप्राणचक्षुरादीनां जीवदशायां देहात्मनास्थितभूताश्रितानां गमनदर्शनात् "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"ति श्रुत्या मरणकाले प्राणानां गतिश्रवणाद्भूताश्रिता एव प्राणा गच्छन्तीति वक्तव्यम् । तथा च भूतसम्परिष्वक्तस्य रंहणमित्यर्थः ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३।१।४ ॥

ननु "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं

पूर्वपक्षः । तथा च निराधारप्राणादिगमनासम्भवान्न वैराग्यमिति फलम् । सिद्धान्ते तु तत्सम्भवाद्वैराग्यमिति बोध्यम् । तत्रायं सिद्धान्तः । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्तौ तदारम्भकभूतैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छति । कुतः । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्ट्योपासनाख्यपञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे प्रवाहणाख्यस्य राज्ञः सभां प्रविष्टं श्वेतकेतुं राजा पप्रच्छ "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती" ति । अयमर्थः । अस्मिन् लोके जलमयदधिपयःप्रभृति द्रव्यकहोमे श्रद्धापूर्वकं कृते तद्धुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्द्वारा द्युलोकाख्याग्निं गच्छति । श्रद्धाख्याहुतिरूपमापन्नं यजमानेन्द्रियाधिष्ठातृदेवास्तस्मिन्नग्नौ जुह्वति । तत्र हुतं जलं सोमाख्यदेहात्मना परिणमते । स च जलमयो देहः पर्जन्येऽग्नौ वृष्ट्यभिमानिदेवविशेषे हुतः सन्वृष्टिर्भवति । तदेव जलं सोमाख्यदेहभावं वृष्टिभावं चापन्नं पृथिव्यामग्नौ हुतं सद्व्रीहियवाद्यन्नभावमाप्नोति । ताश्चान्नभावमापन्ना आपः पुरुषाग्नौ हुताः सत्यो रेतोभावमाप्नुवन्ति । ताश्च रेतोभावमापन्नाः पञ्चमाहुतिरूपा आपो योषिदग्नौ हुता गर्भात्मना स्थिताः पुरुष इति संज्ञां लभन्त इति पुरुषवचस्त्वमपामिति वस्तुगतिः । तां वस्तुगतिं जानन्नेव राजा पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दवाच्या आपः पुरुषाकारेण परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति पप्रच्छ । एवं पृष्टः श्वेतकेतुः पितरं गौतममागत्योवाच, एवमहं राज्ञा पृष्टोऽस्मि तस्योत्तरं न जानामीति । स च गौतमः स्वयमप्यज्ञः सन्राजसमीपं गत्वा तां विद्यां गृहीत्वोवाच । एवमुक्तस्य राज्ञो गौतमं प्रति निरूपणं पञ्चाग्नि-

त्रेण स्नानादिपुण्यकर्मसिद्ध्यर्थं श्रद्धां सम्नमन्ते जनयन्तीति श्रुत्यर्थः ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ । १ । ६ ॥

ननु भवतु सोमवृष्ट्यादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारः । तथाऽप्यबादिभूतसंपरिष्वक्तो जीवो रंहतीत्ययुक्तमेव, अबादिवज्जीवस्य रंहणकर्तृत्वस्याश्रुतत्वादिति चेन्न । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती"त्यादिना गार्हस्थ्ये स्थित्वेष्टादिकर्मकारिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्राप्तिमुक्त्वा, तानिष्टादिकारिणश्चन्द्रलोकस्थान्सोमराजशब्देन निर्दिशति "एष सोमो राजे"ति । इहापि पञ्चाग्निविद्यायां "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती"ति सोमराजशब्दश्रवणात्त एवेष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते । अतो भूतसम्परिष्वक्तजीवानां रंहणमित्यर्थः ॥

नन्विष्टादिकारिणां भूतसम्परिष्वक्तानां चन्द्रलोकं प्रति रंहणं कर्मफलभोगायेत्येतदसङ्गतम्, "ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ती"ति श्रुतौ चन्द्रलोकं गतानामिष्टादिकारिणामन्नत्वेन भक्ष्यत्वश्रवणात् । यथा यज्ञे सोमं राजानं चमसस्थमृत्विजः 'आप्यायस्व' पुनः पुनराप्याय्याप्याय्य 'अपक्षीयस्व' पुनः पुनरपक्षय्यापक्षय्य भक्षयन्त्येवमेतान्कर्मिणो देवा भक्षयन्तीति श्रुत्यर्थः ॥

तत्रोत्तरमाह ।

प्राणश्चक्षुरादित्य"मित्यादिना वागादीनां प्राणानामग्न्यादिषु देवेषु गतेर्लयस्य श्रवणात्र तेषां लोकान्तरं प्रति गतिर्यया भूतपरिष्वङ्गसिद्धिः स्यादिति चेन्न । "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"ति श्रुतिविरोधेन "यत्रास्ये"त्यादिश्रुते'रोषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा' इति सहपाठेन भाक्तत्वावगमात् । न हि मृतस्य लोमानि केशाश्च प्रत्यक्षेण दृश्यमाना ओषधिवनस्पतिषु लयं गच्छन्तो दृश्यन्ते । अतस्तत्सहपाठादग्न्यादिषु वागादिलय औपचारिक इत्यर्थः ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३ । १ । ५ ॥

ननु द्युलोकादिषु पञ्चाग्निष्वपामाहुतित्वे सिद्धे पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमकारो निश्चेतुं शक्यते । तदेव नास्ति, प्रथमे द्युलोकाख्याग्नावपामाहुतित्वस्याश्रवणात् । किं तु "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती"ति प्रथमेऽग्नौ श्रद्धैवाहुतित्वेन श्रूयत इति चेन्न । हि यतस्ता एवापः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । कुतः । उपपत्तेः । अपां हि होमद्रव्यत्वेनाहुतित्वं सम्भवति । मनोवृत्तिविशेषरूपश्रद्धा तु मनसः सकाशात्पृथक्कृत्य होमायोपादातुं न शक्यते, तदाहुतिजन्यसोमाख्यशरीरादेरब्बाहुल्यानुपपत्तेश्च । तस्माच्छ्रद्धापूर्वकमस्मिन्लोकेऽग्निहुतदधिपयः प्रभृतिद्रव्यस्य हुतस्य द्युलोकाग्नावाहुतित्वेन पर्यवसानादप्सु श्रद्धाशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः । "आपो हास्मै श्रद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे"इति श्रुतावपां श्रद्धाजनकत्वश्रवणात्तेन सम्बन्धेन चाप्सु श्रद्धाशब्दस्य लक्षणा । असौ पुंस आपो दर्शनमा-

श्रेष स्नानादिपुण्यकर्मसिद्ध्यर्थं श्रद्धां सन्नमन्ते जनयन्तीति श्रुत्यर्थः ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ । १ । ६ ॥

ननु भवतु सोमवृष्ट्यादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारः। तथाऽप्यबादिभूतसंपरिष्वक्तो जीवो रंहतीत्ययुक्तमेव, अबादिवज्जीवस्य रंहणकर्तृत्वस्याश्रुतत्वादिति चेन्न। कुतः। इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती" त्यादिना गार्हस्थ्ये स्थित्वेष्टादिकर्मकारिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्राप्तिमुक्त्वा, तानिष्टादिकारिणश्चन्द्रलोकस्थान्सोमराजशब्देन निर्दिशति "एष सोमो राजे"ति। इहापि पञ्चाग्निविद्यायां "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती"ति सोमराजशब्दश्रवणात्त एवेष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते। अतो भूतसम्परिष्वक्तजीवानां रंहणमित्यर्थः ॥

नन्विष्टादिकारिणां भूतसम्परिष्वक्तानां चन्द्रलोकं प्रति रंहणं कर्मफलभोगायेत्येतदसङ्गतम्, "ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ती"ति श्रुतौ चन्द्रलोकं गतानामिष्टादिकारिणामन्नत्वेन भक्ष्यत्वश्रवणात्। यथा यज्ञे सोमं राजानं चमसस्थमृत्विजः 'आप्यायस्व' पुनः पुनराप्याय्याप्याय्य 'अपक्षीयस्व' पुनः पुनरपक्षय्यापक्षय्य भक्षयन्त्येवमेतान्कर्मिणो देवा भक्षयन्तीति श्रुत्यर्थः ॥

तत्रोत्तरमाह।

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥३।१।७॥

'वा' शब्दश्चोदितदोषनिरासार्थः । तेषामिष्टादिकारिणामन्नत्वं भाक्तमेव, न मुख्यम् । अन्यथा 'स्वर्गकामो यजेते'ति श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । अतः कर्मिणां देवान्प्रति पुत्रभार्यादिवद्भोगोपकरणत्वमात्रेणान्नत्वव्यपदेशः । कर्मिणामनात्मवित्त्वाच्च देवान्प्रति गुणभावेन भोग्यत्वम् । तथा हि श्रुतिरनात्मविदां देवभोग्यत्वं दर्शयति "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवाना"मिति । भेददृष्टिमाननात्मवित्त्वात्पशुवद्देवानामुपकरोति हविरादिदानेनेति देवभोग्य इति श्रुतितात्पर्यम् । यद्वाऽनात्मवित्त्वादिति सूत्रभागस्यायमर्थः । पञ्चाग्निविद्याविदात्मविच्छब्देनोच्यते । तथा चात्मवित्पञ्चाग्निविद्यावित्स न भवतीत्यनात्मवित्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः । केवलेष्टादिकारिणां पञ्चाग्निविद्याऽनभिज्ञानां देवान्प्रत्यन्नभावेन भोग्यत्वं पञ्चाग्निविद्याप्रशंसार्थं गौणमेव श्रुतावुक्तमिति भावः । नन्वन्नत्वस्य मुख्यत्वेऽपि प्रशंसा भवतीत्यत आह "तथा ही" ति । यथाऽन्नत्वस्य गौणत्वं तथा हि श्रुतिर्दर्शयति "स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत"इति । तस्येष्टादिकारिणः सोमलोके विभूत्यनुभवोऽन्नत्वस्य मुख्यत्वे न सम्भवति । तस्मादन्नत्वस्य गौणत्वात्परलोकभोगार्थं भूतसम्परिष्वक्तस्य रंहणमिति सिद्धम् ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ३ । १ । ८ ॥

पूर्वं कर्मसमवेतानामपां पञ्चमाहुतौ पुरुषात्मना

परिणामश्रवणं हेतुमाश्रित्याबादिभूतपरिवेष्टितस्य जीवस्य रंहणमुक्तम्, तदयुक्तम्, स्वर्गादवरोहतां जीवानां कर्माभावेन तत्समन्वेतापामप्यभावात्, इत्याक्षेपसङ्गतिः । पूर्वपक्षे चन्द्रलोकभोगानन्तरं तस्मादवरोहतां कर्माभावेन तदनुगुणतिर्यगादियोनिप्राप्त्यभावान्न कर्मफलेषु वैराग्यमिति फलम्, सिद्धान्ते कर्मणः सत्त्वाद्वैराग्यमिति विवेकः । एवं हि स्वर्गिणामवरोहणं श्रूयते "तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इत्यारभ्य "रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन्कपूयचरणाः कपूयां योनि"मिति । तस्मिंश्चन्द्रलोके यावद्भोक्तव्यं कर्मोषित्वा भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानमाकाशवायुधूमाभ्रादिरूपं प्रति पुनरागच्छन्ति । ते चागन्तारो रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणो ब्राह्मणादिपुण्ययोनिं प्रविशन्ति । कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणस्तिर्यगादियोनौ जायन्त इति । तत्र संशयः, किं स्वर्गादवरोहन्तः सानुशया उत निरनुशया इति । अनुशयशब्देनामुष्मिकफलप्रापककर्मातिरिक्तं कर्मोच्यते । तत्र "यावत्संपातमुषित्वे"ति सर्वकर्मनाशानन्तरमवरोहणश्रवणान्निरनुशया एवावरोहन्तीति प्राप्ते, ब्रूमः । कृतस्य स्वर्गसुखप्रापककर्मजातस्य भोगेनात्यये नाशेऽनुशयवानवरोहति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् । तथाहि दृष्टा प्रत्यक्षा श्रुतिः "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वे"ति । तेषां कर्मिणां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ पुण्यं कृतवन्तस्ते

स्वर्गादवरोहन्तो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमापद्येरन्निति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्रं ह्यवश्यमेवेत्यर्थः। योनिशब्दः स्थानवचनः शरीरं ब्रूते। यथा लोके जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचमध्यमरूप उपभोगो दृष्टः। स च निरनुशयानामवरोहाङ्गीकार आकस्मिक एव स्यादिति सूत्रस्थदृष्टशब्दार्थः। स्मृतिरपि "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठिताः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त" इति सानुशयानामेवावरोहणं दर्शयति। वर्णा वर्णिनः। आश्रमा आश्रमिणः। प्रेत्यास्माल्लोकात्समुत्थाय चन्द्रलोकमधिरुह्येत्यर्थः। ततः शेषेण भुक्तफलादन्येन कर्मणाऽनुशयाख्येन जन्म प्रतिपद्यन्त इति सम्बन्धः। श्रुतं ज्ञानम्। वृत्तमाचारः। देशादयो विशिष्टा येषां ते तथोक्ता इति। यत्तु "यावत्सम्पातमुषित्वे"ति सकलकर्मनाशानन्तरमवरोहणश्रवणमिति तन्न, यावत्पदस्य स्वर्गे भोक्तव्याशेषकर्मपरत्वेन सकलकर्मपरत्वाभावादिति। तस्मात्सिद्धं सानुशयानामवरोहणम्। ते च कर्मिणो येन मार्गेण चन्द्रलोकमारूढास्तेनैव मार्गेणावरोहन्त्युत मार्गविशेषेण चेति प्रश्ने, उत्तरमाह "यथेतमनेवं चे"ति। धूमाकाशयोरेवारोहमार्गे श्रुतयोरवरोहमार्गे श्रुतत्वाद्यथेतं यथागतमवरोहन्तीति गम्यते। पूर्वश्रुतानां रात्र्यादीनामश्रवणादभ्राद्यधिकश्रवणाच्चानेवं पूर्वमार्गविपरीतमार्गेणावरोहन्ति, न यथाश्रुतपूर्वमार्गेणेत्यर्थः॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ३ । १ । ९ ॥

ननु "रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येर"न्निति

श्रुतेर्बलात्सानुशयानामवरोहणमित्येतदसङ्गतं, तस्यां श्रुतौ चरणाद्योन्यापत्तिश्रवणात्, चरणस्याचारात्मकस्य कर्मणोऽनुशयाद्भिन्नत्वात्, इति चेत् । नायं दोषः, यतः कार्ष्णाजिनिराचार्य इयं चरणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेति मन्यते ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ । १ । १० ॥

ननु चरणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेत्यसङ्गतं, चरणस्यैव सदाचारदुराचारात्मकस्य सदसद्योनिप्रापकत्वसम्भवात् । अन्यथा कर्मण एवानुशयाख्यस्य सदसद्योनिप्रापकत्वे चरणस्यानर्थक्यं स्यादिति चेन्न । इष्टादिकर्मणां चरणाख्याचारनिर्वर्त्यत्वेन चरणापेक्षत्वात्तत्र चरणस्यार्थवत्त्वादित्यर्थः ॥

वस्तुतः कर्मचरणयोर्न भेद इत्याह ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ३ । १ । ११ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते इति मन्यते । लोके इष्टादिकारिणि धर्मं चरत्येष महात्मेति कर्मचरणयोरभेदेन प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । तस्मादिष्टादिकारिणां चन्द्रलोकं गतानां पुनरवरोहणेऽनुशयोऽस्तीति सिद्धम् ॥

एवमिष्टादिकारिणां गत्यागती विचार्य, तेभ्यो निकृष्टानामनिष्टादिकारिणां गत्यागती विचारयितुमिष्टादिकारिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्येतदाक्षिपति ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३ । १ । १२ ॥

अत्र पापिनां शुभमार्गेण गमनमपि नास्तीति सिद्धान्तोक्तया वैराग्यदृढीकरणात्पादसङ्गतिः । पूर्वपक्ष इष्टा-

निष्टकारिणामविशेषेण चन्द्रलोकगतेरिष्टादिकरणं व्यर्थमिति फलम्, सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोकगत्यभावात्तदर्थं यज्ञादिकरणं सार्थकमिति विवेकः । अत्र पापिनां चन्द्रलोकगतिरस्ति न वेति सन्देहेऽस्तीत्याह "अनिष्टे"ति। इष्टादिकारिणामिवानिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमनं "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुत्या श्रुतम् । अतो धर्मिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्येतदसङ्गतमित्यर्थः ॥

ननु धर्मिणामधर्मिणां च चन्द्रलोकगमनं पापिनां नरकप्राप्तिबोधकशास्त्रविरुद्धमिति चेन्न, पापिनां चन्द्रलोकगमनाङ्गीकारेऽपि तत्र भोगानङ्गीकारात् । किं तु चन्द्रलोकगमनमात्रं कृत्वा ततोऽवरोहतां पापिनां नरकेष्वेवानुभव इति प्राप्ते ब्रूते ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ । १ । १३ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । भोगार्थं हि चन्द्रलोकगमनम् । तत्र पापिनां भोगासम्भवात्तद्गमनं व्यर्थमेव । अतः "श्चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुतिरिष्टादिकारिमात्रविषया, सर्वे सुकृतिन एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीति । पापिनस्तु यमलोकमारुह्य संयमने यमालये स्वपापानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्तीति । एवंभूतावेव तेषां पापिनामारोहावरोहौ भवतः । कुतः । तद्गतिदर्शनात् । यमलोकगतेः श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । "न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्-अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे"

इति "वैवस्वतं सङ्गमनं जनाना"मित्यादिकं पापिनां यमलोकगतौ लिङ्गम् । सम्यगवश्यम्भावेन परः परस्माद्देहपातादूर्ध्वमयते गम्यत इति व्युत्पत्त्या सम्परायः परलोकः । तत्साधनभूतकर्मविशेषः साम्परायः । स बालमविवेकिनं विशेषतो वित्तनिमित्तेन मोहेन मूढं छन्नदृष्टिमत एव प्रमाद्यन्तं प्रमादं विषयासक्तिं कुर्वन्तं प्रतिभाति । स च बालो न केवलमज्ञ एव, किं तु विपरीतदर्शी, यतोऽयमेव लोकोऽन्नपानादिरस्ति न पर इति मानशीलः । तस्मात्तदनुरूपं पापमाचरन्पुनः पुनर्जन्ममरणप्राप्त्या मे मम वशमापद्यत इति मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वचनम् । जनानां परलोकं गतानां पापिनां सङ्गमनं सम्यग्गम्यं वैवस्वतं यमं राजानं हविषा प्रीणयतेत्यर्थः ॥

स्मरन्ति च ॥ ३ । १ । १४ ॥

मन्वादयः शिष्टाः पापिनां नरकभोगं स्मरन्ति । अतश्च धर्मिणामेव चन्द्रलोकगमनं नान्येषामित्यर्थः ॥

अपि च सप्त ॥ ३ । १ । १५ ॥

अपि च सप्त रौरवादयो नरकाः पापफलभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । तान्पापिनः प्राप्नुवन्तीति न चन्द्रप्राप्तिरिति भावः ।

ननु पापिनो यमसम्बन्धिनीर्यातना अनुभवन्तीति यदुक्तं तदसङ्गतं, रौरवादिषु चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृत्वस्मरणादित्यत आह ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३ । १ । १६ ॥

तत्रापि रौरवादिषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृव्यापारादविरोधः, चित्रगुप्तादीनां यमप्रयुक्तत्वादिति भावः ॥

उपासकानामर्चिरादिमार्गः केवलकर्मिणां धूमादिमार्ग इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवस्था । तथा चैतन्मार्गद्वयभ्रष्टानां पापिनां तृतीयमार्गोक्तेरपि न तेषां चन्द्रप्राप्तिरित्याह ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३ । १ । १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां प्रवाहणाख्येन राज्ञा मृतैर्जनैर्बहुभिश्चन्द्रलोकः कथं न सपूर्यत तत्प्रकारं त्वं किं जानासीति श्वेतकेतुः पृष्टः । तस्य प्रश्नस्य श्वेतकेतुपितरं गौतमं प्रति राज्ञ एव प्रतिवचनं श्रूयते "अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत" इति । अत्रैतयोरिति पदस्यार्थमाह सूत्रकारः "विद्याकर्मणोरिती"ति । अर्थ इति शेषः । कुतः । विद्याकर्मणोरेव देवयानपितृयाणात्मकमार्गद्वयसाधनत्वेन प्रकृतत्वात्प्रकृतवाचकत्वमेतच्छब्दस्य युक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । एतयोर्विद्याकर्मणोः पथोः मार्गसाधनयोरन्यतरेण मार्गसाधनेन विद्यया कर्मणा वाऽन्यतरस्मिन्पथि नाधिकृताः पापिनः । तेषां क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्तिजन्ममरणबाहुल्ययुक्तस्तृतीयः पन्था इति न चन्द्रप्राप्तिरिति । श्रुतौ जायस्व म्रियस्वेत्यनेन जन्ममरणबाहुल्यमुक्तम् । स्थानशब्दो मार्गद्वयोपक्रमानुरोधात्तृतीयं मार्गं लक्षयति । सूत्रे तुशब्देन "चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुतिप्रयुक्तशङ्कानिरासः कृतः, सर्वशब्दस्य पुण्यपुरुषमात्रपरत्वादिति भावः ।

ननु पापिनामस्मिन्लोके देहप्राप्त्यर्थं चन्द्रलोकगमनमङ्गीकर्तव्यम्, "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भव-

न्ती''त्याहुतिसंख्यानियमेन देहप्राप्त्यभिधानात् । अन्यथा संख्यानियमाभावप्रसङ्ग इत्यत आह ।

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ । १ । १८ ॥

तृतीयमार्गे प्रविष्टानां पापिनां देहप्राप्त्यर्थमाहुतिसंख्यानियमो नादर्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । संख्यानियमं विनैव "जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थान"मिति श्रुतौ तृतीयमार्गे देहप्राप्तेरुपलब्धेरित्यर्थः । इष्टादिकारिणामेवायं संख्यानियम इति भावः । किं च "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वं प्रतिपाद्यते, नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं निषिध्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च ये चन्द्रगतास्तेषां संख्यानियमः । इतरेषां तु विनैव संख्यानियमं भूतान्तरप्रविष्टाभिरद्भिर्देह आरभ्यत इत्यनियमः ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ । १ । १९ ॥

अपि च लोके भारतादौ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां सीताद्रौपद्यादीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते । तत्र द्रोणादीनां योषिदाहुतिरेका नास्ति, धृष्टद्युम्नादीनां योषित्पुरुषविषये द्वे आहुती न स्तः, इत्याहुतिसंख्याया अनियमः । एवमन्यत्रापीति भावः ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । १ । २० ॥

किं च । लोके जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेषु चतुर्विधेषु देहेषु स्वेदजोद्भिज्जयोः स्त्रीपुंव्यक्तिसंयोगं विनैवोत्पत्तिदर्शनान्नाहुतिसंख्यानियम इत्यर्थः । जरायुजं मनुष्यादिशरीरम् । अण्डजं पक्ष्यादिकम् । स्वेदजं यूकादिकम् । उद्भिज्जं वृक्षादिकम् ॥

ननु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । "अण्डजं जीवजमुद्भिज्ज"मिति श्रुतौ शरीरत्रैविध्यं श्रूयते । अतः कथं चातुर्विध्यमत आह ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ३ । १ । २१ ॥

श्रुतौ "अण्डजं जीवजमुद्भिज्ज"मित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनावरोधः संग्रहः संशोकजस्य स्वेदजस्य । वृक्षादिकं हि पृथिवीमुद्भिद्य जायते, स्वेदजं तु जलमुद्भिद्येत्युभयोरवयवार्थत्वाविशेषादुद्भिज्जपदेन संग्रहः श्रुतौ कृतः । न ह्येतावता चातुर्विध्यहानिर्भवति, स्थावरजङ्गमात्मकत्वेनोभयोर्भेदस्य दुरपह्नवत्वादिति भावः । तस्मादनिष्टादिकारिणां न चन्द्रलोकप्राप्तिः, किं त्विष्टादिकारिणामेवेति सिद्धम् ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३ । १ । २२ ॥

पूर्वमिष्टादिकारिणश्चन्द्रं गताः कर्मफलभोगानन्तरं सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । अत्र तेषामवरोहप्रकारश्चिन्त्यते । तत्रावरोहश्रुतिः पठ्यते "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती"ति । अथ भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनन्तरमध्वानमेवाह "यथेत"मिति । यथागतमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अनेवमित्यपि द्रष्टव्यम् । याः खल्वापश्चन्द्रलोके देहमारब्धवत्यस्ताः कर्मक्षये द्रुता आकाशं गतास्तत्समा यथा भवन्ति तथा तदुपहिता अनुशयिनो जीवा अप्याकाशसमा भवन्तीत्याह "आकाश"मिति । एवं वाय्वादावपि योजनीयम् । वायुर्भूत्वा वायुसमो भूत्वा ।

एवमग्रेऽपीति सिद्धान्तार्थः । पूर्वाधिकरणे "जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थान"मित्यत्र स्थानशब्दस्य मार्गद्वयोपक्रमसामर्थ्यात्तृतीयमार्गलक्षकत्वमुक्तं तद्युक्तं, इमौ द्वौ ब्राह्मणाविस्युपक्रम्यायं तृतीय इत्यादौ तृतीयस्योपक्रान्तसजातीयस्यैव दर्शनात् । इह तु "भवति"श्रुतेर्मुख्यार्थः, परित्यागे मानाभावादिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे "भवति"श्रुतेर्मुख्यत्वसिद्धिः फलं, सिद्धान्ते गौणत्वसिद्धिरिति विवेकः । तत्र संशयः, किं स्वर्गादवरोहन्तो जीवा आकाशादिस्वरूपं प्रतिपद्यन्ते, उत तत्साम्यमिति । तत्र 'भवति'श्रुतेर्मुख्यत्वानुरोधादाकाशादिस्वरूपापत्तिरेव जीवानामिति प्राप्ते ब्रूमः । जीवानां तैराकाशादिभिः साभाव्यापत्तिः साम्यापत्तिरेव । कुतः । उपपत्तेः । लोके क्षीरस्य दधिभावो युक्तः, क्षीरकाले दध्यभावात् । इह तु पूर्वं विद्यमानाकाशादिभावो जीवस्य दुरुपपादः । किं च जीवस्याकाशस्वरूपापत्तौ वाय्वादिक्रमेणावरोहाभावप्रसङ्गः । इत्यादियुक्तिवशा'द्भवति'श्रुतेर्गौणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याकाशादिसम्बन्धमात्रमेव जीवानाम् । सम्बन्धश्च सादृश्यातिरिक्तो न संभवतीति सादृश्यमेवेति सिद्धम् ॥

एवमाकाशादिवर्षान्तेषु पूर्वपूर्वसादृश्यानन्तरमुत्तरोत्तरसादृश्यमित्युक्तम् । तदुपजीव्य विचार्यते । किं जीवश्चिरकालमेकसादृश्येनावस्थायापरसादृश्यं गच्छति, उताल्पकालमिति विशये, नियामकशास्त्राभावादनियम इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३ । १ । २३ ॥

जीवो नातिचिरेणाल्पमल्पं कालमेवाकाशादिवर्षान्तैः सादृश्येनावस्थाय वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविशति ।'

कुतः। विशेषात्। पृथिव्यनन्तरं व्रीह्यादौ प्रवेशमुक्त्वा व्रीह्यादिभ्यो जीवस्य निस्सरणसमये व्रीह्यादिषु चिरकालावस्थानरूपविशेषं दर्शयित्वा निस्सरणं दर्शयति श्रुतिः "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर"मिति । एकस्तकारो लुप्तश्छान्दसप्रक्रियया। अतोऽस्माद्व्रीह्यादिभावाद्दुर्निष्प्रपततरं दुःखतरं जीवानां निस्सरणं भवतीत्यर्थः।व्रीह्यादिभ्यो जीवस्य दुःखं निस्सरणं भवतीत्युक्ते, आकाशादिभ्यः सुखं निस्सरणं जातमिति प्रतीयते। यथा लोके कश्चित्पण्डितोऽनेकराजसभासंचारं चरित्वा कस्यांचिद्राजसभायामान्दोलिकाप्रतिग्रामविन्दतेत्युक्ते, इतरासु सभास्वान्दोलिकां न लब्धवानिति प्रतीयते, तद्वद्व्रीह्याकाशादिषु सुखदुःखे जीवस्य दीर्घकालावस्थानाल्पकालावस्थाने भवतः, तदानस्थूलशरीराभावेन मुख्यसुखदुःखयोरसम्भवात् । तस्माद्व्रीह्यादिप्रवेशात्पूर्वमल्पमेव कालं तत्तत्सादृश्येनावस्थानमिति सिद्धम् ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३ । १ । २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे जीवानां वर्षधाराद्वारा पृथिवीप्रवेशानन्तरं पठ्यते "त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त"इति । तेऽनुशयिनो जीवा इत्यर्थः । तत्र संशयः, किं जीवानां व्रीह्यादिभावेन जन्मश्रुतिर्मुख्या, उत जीवान्तराधिष्ठिते व्रीह्यादौ तेषां संसर्गमात्रमिति। तत्र पूर्वं दुर्निष्प्रपततरशब्दस्य पूर्वोक्तयुक्तिबलाच्चिरकालावस्थानलक्षकत्वेऽपि, प्रकृते क्षीरस्य दधिभावेनेवायादिभूतसम्परिष्वक्तजीवानामन्नादिद्वारा व्रीह्यादिभावेन मुख्यस्यैव जन्मनः सम्भवाद्व्रीह्यादिस्थावरशरीरेषु सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो जीवा इति प्रत्युदाहरणेन पूर्व-

पक्षे, सिद्धान्तः । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादौ संसर्गमात्रमनुशयिनां भवति । पूर्ववद्यथाऽऽकाशादौ संसर्गमात्रं तद्वत् । कुतः । पूर्ववदभिलापात् । यथाऽऽकाशादिषु वर्षान्तेषु कर्मपरामर्शमन्तरेणैव प्रवेश उक्तः, एवं व्रीह्यादिष्वपि कर्मपरामर्शं विनैव प्रवेशाभिलापादित्यर्थः । पूर्ववदिति पदं सूत्रेऽर्थद्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति पुनरुपादाय व्याख्यातम् । तस्मात्कर्मपरामर्शाभावान्न व्रीह्यादिष्वनुशयिनां सुखदुःखभाक्त्वम्। यत्र त्वनुशयिनां सुखदुःखभाक्त्वं तत्र कर्मपरामर्शो "रमणीयचरणा" इत्यादिना दृश्यत इति, "जायन्त"इति श्रुतिः संसर्गमात्राभिप्राया न मुख्येति बोध्यम् ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ३ । १ । २५ ॥

ननु ज्योतिष्टोमादिकं कर्म पशुहिंसायोगादशुद्धम् । तत्कारिणामनुशयिनां व्रीह्यादिषु स्थावरेषु दुःखानुभवार्थेषु मुख्यमेव जन्मास्त्विति चेन्न । ज्योतिष्टोमादेः शब्दाद्विधिशास्त्राद्धर्मत्वेनावगतत्वान्न दुःखहेतुत्वमित्यर्थः ॥

किं च ।

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ ३ । १ । २६ ॥

अथ व्रीह्यादिभावानन्तरमनुशयिनां रेतः सिञ्चतीति रेतस्सिक्तयोगस्तद्भावः श्रुतावाम्नायते "यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति । अनुशयी व्रीह्याद्यन्नद्वारा पुरुषं प्रविष्टस्तद्भूयो भवति तद्भावं गच्छतीत्यर्थः । न ह्यत्रानुशयिनो रेतस्सिग्भावो मुख्यः सम्भवति, इदानीं पुरुषप्रविष्टत्वेनाप्राप्तयौवनत्वात् । अतस्तद्भावस्तत्संसर्गो वक्तव्यः । तथा च व्रीह्यादावपि संसर्ग एव, आकाशादावपि संसर्गस्यैवावगतत्वेन सन्दंशन्यायादिति भावः ॥

नन्वनुशयिनां सर्वत्र संसर्गस्यैवाङ्गीकारे मुख्यं जन्म क्वापि न स्यात् । तथा च "रमणीयां योनिमापद्येर" न्नित्यादिश्रुतेर्गौणत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ।

योनेः शरीरम् ॥ ३ । १ । २७ ॥

योनौ रेतसि प्रविष्टे ततः शरीरमनुशयिनामनुशयाख्यकर्मभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं "तद्य इह रमणीयचरणा" इत्यादि । तस्माद्ब्राह्मणादियोनावेवानुशयिनां मुख्यं जन्म, न व्रीह्यादाविति गत्यागतिविवेकफलवैराग्यं ज्ञानसाधनमित्यनवद्यम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एवं गत्यागतिनिरूपणेन कर्मफलेभ्यो विरक्तस्य महावाक्यार्थज्ञानाय तत्त्वंपदार्थौ शोधयितुं पादमारभमाणो गत्यागतिनिरूपणेनैव जाग्रदवस्था निरूपितेत्यभिसन्धाय, आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वसिद्धये स्वप्नावस्थां वक्तुं पूर्वपक्षयति ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३ । २ । १ ॥

तथा चानयोः पादयोर्हेतुहेतुमद्भावः संङ्गतः, सिद्धे विरक्तेऽस्य पादस्य प्रवृत्तेः । तत्त्वपदार्थयोर्मध्ये त्वंपदार्थस्योद्देश्यत्वा "त्स स्थानतोऽपी"त्यतः प्राक्तस्यावस्थानिर्मुक्तत्वं प्रतिपाद्यते । ततश्च पादसमाप्तेस्तत्पदार्थो विचार्यते । तत्र स्वप्नावस्थाया जाग्रदानन्तर्यात्स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धौ स्पष्टसाधनत्वाच्चादौ विचारः । जाग्रदवस्थायां सूर्यादिप्रकाशसत्त्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वं दुर्ग्रहम्, स्वप्ने तु सूर्याद्यभावेऽपि प्रत्यक्षतया दृश्यमानात्सुग्रहमिति स्वप्नस्य स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धौ स्पष्टसाधनत्वं मन्तव्यम् । एवं हि स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते, "न तत्र रथा न रथ-

योगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते" इत्यादि । तत्र संशयः, किं स्वप्नसृष्टिर्व्यावहारिकी घटादिवत्, उत शुक्तिरजतवन्मायामात्रमिति । पूर्वपक्षे घटादिवत्सत्यस्वप्नावस्थातो जीवस्य पृथक्करणायोगाद्ब्रह्माभेदरूपवाक्यार्थान्वयासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रं "सन्ध्य"इति । सन्ध्ये जाग्रत्सुषुप्त्योः सन्धौ भवे स्वप्ने सृष्टिर्व्यावहारिक्येव । हि यतः श्रुतिरेवमाह "अथे"ति ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३ । २ । २ ।

किं चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव स्वप्ने कामानां निर्मातारं तथा जीवमिव परमात्मानमामनन्ति "य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण"इति । एषु चक्षुरादिकरणेषु सुप्तेषु निर्व्यापारेष्वित्यर्थः । ननु श्रुतौ कामानां बुद्धिवृत्तिविशेषाणां निर्माता परमात्मेति श्रूयते, नार्थनिर्मातेत्यत आह "पुत्रादयश्चे"ति । काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या पुत्रादय एव कामा इत्यर्थः । तन्निर्मातृत्वं परमात्मन इत्यर्थः ॥

तथा च स्वप्नसृष्टिः सत्यैवेति प्राप्ते प्रत्याह ।

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ । २ । ३ ।

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । स्वप्नसृष्टिः मायामात्रं शुक्तिरजतवत् । कुतः । कार्त्स्न्येनोचितदेशकालादिसम्पत्त्या बाधाभावेन चानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि रथादीनामुचितो देशः स्वप्ने सम्भवति, देहान्तर्नाडीषु सङ्कुचितमनोऽवच्छिन्नसाक्षिनिष्ठत्वात् । नाप्युचितः कालोऽस्ति, रात्रि-

कामात्रवर्तिनि स्वप्ने बहुसंवत्सरसाध्यसंसरणस्य दर्शनात् । तस्मात्प्रातिभासिक एव स्वप्नप्रपञ्चः । यदुक्तं "अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत" इतीश्वरकर्तृकां सृष्टिं श्रुतिराहेति सृष्टेः सत्यत्वमिति, तच्छ्रुत्यैव "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती"त्यादिकया स्वप्ने रथाद्यभावबोधिकया परिहृतम् । अनुमाने चोचितदेशादिजन्यत्वमुपाधिः हेत्वसिद्धिश्च । श्रुत्यन्तरे "स हि कर्ते"ति "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिती"ति च स्वप्नसृष्टेर्जीवकर्तृकत्वश्रवणात् । स्वयं विहत्य पूर्वदेहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्मायापूर्वं स्वप्नदेहं सम्पाद्य स्वेन भासा स्वीयान्तःकरणवृत्त्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन चेत्यर्थः । तथा च "कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण" इत्यत्रापि जीव एव निर्माता ज्ञेयः ॥

ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सत्यशुभाशुभसूचकत्वं न स्यादित्यत आह ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ३ । २ ।४॥

स्वाप्नगजादिप्रकाशो सत्य एव वस्तुतः सत्यसूचकः सत्यस्य साध्वसाधुसूचनस्य हेतुः । तथा हि "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" इत्यादि श्रुतेरवगम्यते । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः शुभाशुभसूचकत्वं स्वप्नस्येत्यर्थः । यद्यपि प्रकाशस्यार्थोपरागेणैव सूचकत्वमिति वस्तुतः सत्यत्वमप्रयोजकम्, तथाऽपि स्वाप्नस्य सत्यहर्षादिजनकत्ववत्सत्यसूचकमविरुद्धमिति तात्पर्यम् ॥

ननु यथेश्वरः सङ्कल्पमात्रेण जगत्सृजति, एवं तदंशो जीवोऽपि सङ्कल्पमात्रेण निमित्तेन स्वाप्नं जगत्सृजतु ।

तथा चोचितनिमित्ताभावान्मिथ्यात्वमसृष्टिरित्यसङ्गतमित्यत आह ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ३ । २ । ५ ॥

जीवेश्वरयोरभेदेऽपि माययैश्वर्यस्य तिरोहितत्वान्न जीवस्य सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमिति परिहाराभिप्रायः । जीवस्य तिरोहितमीश्वरत्वं परस्यात्मनोऽभिध्यानादभेदाभ्यासरूपध्यानप्रसादीश्वरप्रसादादभिव्यक्तं भवति । कुतः । तत ईश्वरादज्ञाताद्बन्धः ज्ञाताद्विपर्ययो मोक्ष इति श्रुतिर्दर्शयति । तस्मादीश्वरप्रसादरहितानां नेश्वरत्वाभिव्यक्तिरित्यर्थः । श्रुतिस्तु पठ्यते "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम" इति । देवं स्वप्रकाशमीश्वरमहंत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वपाशानां मिथ्याज्ञानरागादीनां क्लेशानामपहानिः क्षयो भवति । एवं क्षीणैः क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममरणक्षयो भवति । निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा सगुणविद्याफलमाह "तस्ये"ति । तस्येश्वरस्याभिमुख्येन ध्यानादूर्ध्वहानिद्वयापेक्षया तृतीयमणिमाद्यैश्वर्यं देहभेदे देहविशेषे सिद्धदेहे प्राप्तं भुक्त्वा निर्गुणविद्योदये केवलोऽद्वितीय आप्तकामो निरतिशयानन्दात्मनैवावतिष्ठत इति क्रममुक्तिर्वाक्यार्थः ॥

ननु जीवस्येश्वरत्वतिरोभावे को हेतुरित्याशङ्क्याह ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ३ । २ । ६ ॥

सोऽपि जीवस्येश्वरत्वतिरोभावो देहेन्द्रियादियोगात् । यथा भस्मयोगाद्वह्नेः प्रकाशनसामर्थ्यतिरोभाव-

इति भेदः । तत्रैकयागनिष्पादकत्वेन श्रुतव्रीहियववदेकशयननिष्पादकनाड्यादीनां विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीष्वात्मनि चेति नाड्यादीनां समुच्चय एव, न विकल्प इत्यर्थः । समुच्चयश्च नाडीपुरीतत्प्रवेशं विना सत्सम्पत्तेरभावात्तयोर्नाडीपुरीततोर्गुणत्वेन परमात्मनः प्रधानत्वेन ज्ञेयः । कुतः । तच्छ्रुतेस्तस्य नाड्यादीनां सुषुप्तस्थानत्वस्य श्रुतत्वात् । उक्तसमुच्चयानङ्गीकारे श्रुतीनां सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । किं च विभोर्जीवस्य स्वप्नावस्थायां नाडीपुरीततोः सञ्चारोऽन्तःकरणाद्युपाधेः सत्त्वात्सम्भवति, उपाधिसञ्चारं विना स्वतस्तस्य सञ्चाराभावात् । सुषुप्तौ तूपाध्यभावान्नाडीपुरीततोः शयनं जीवस्य न सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ३ । २ । ८ ॥

यतः परमात्मैव सुषुप्तिस्थानम्, अत एव हेतोरस्मात्परमात्मनो जीवस्य प्रबोध उपदिश्यते । प्रबोधकाले कस्माज्जीवात्मानः समुत्तिष्ठन्तीति प्रश्ने परमात्मनः सकाशादुत्तिष्ठन्तीति श्रवणात्, आत्मनोऽन्यस्य सुषुप्तिस्थानत्व इदं श्रवणं बाध्येत । अन्यत्र सुषुप्तस्यान्यस्मादुत्थानायोगादिति भावः । तस्मात्सुषुप्तौ मिथ्याज्ञानाभावमात्रेणैव ब्रह्मसम्पत्तेः सत्त्वान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ साकल्येन ब्रह्मसम्पत्तिरविरुद्धेत्यस्ति जीवस्य ब्रह्मत्वनियम इति सिद्धम् ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३ । २ । ९ ॥

सुषुप्त्यन्ते परमात्मनः सकाशाज्जीव उत्तिष्ठतीति परमात्मैव सुषुप्तिस्थानमित्युक्तम् । तदयुक्तम्, सुप्तादन्यस्यं प्रबोधसम्भवेन सुप्तस्य नाड्यादिस्थानत्वेऽप्यविरोधादित्याक्षेपात्सङ्गतिः । पूर्ववदेव फलम् । तत्र यः सुप्तो

जीवः स एवोत्तिष्ठति, उत स वाऽन्यो वेत्यनियमः, इति संशये, जलराशौ क्षिप्तबिन्दोरिवानियम इति प्राप्ते ब्रूमः। यः सुप्तो जीवः स एवोत्तिष्ठति, नान्यः। कुतः। "कर्म" इत्यादिपञ्चभ्यो हेतुभ्यः। दिनद्वयसाध्यकर्मणोऽर्धं कृत्वा सुप्तः पुनरुत्थायावशिष्टमर्धं कर्म करोति। 'अनु'शब्देन प्रत्यभिज्ञा "योऽहं पूर्वदिने काशीनाथमद्राक्षं सोऽहमिदानीं मणिकर्णिकायां स्थितोऽस्मी"त्याद्याकारा सूच्यते। पश्चात्सेतुं गतस्य स तादृशः काशीनाथ इत्यादिस्मरणं स्मृतिशब्देनोच्यते। "पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवे"त्यादिश्रुतिजातं शब्दः। अयनं गमनमायः। प्रतिनियतगमनं प्रतिन्यायः। स यथा भवति तथा योनिं शरीरं प्रति सुप्तः पुनरागच्छति जागरायेत्यर्थः। कर्मविद्याविषयो विधिशब्देनोच्यन्ते। यदि सुप्तस्य पुनर्नोत्थानं तदोक्तहेतवो बाध्येरन्नित्यर्थः। तस्मात्सुप्त एवोत्तिष्ठतीति सिद्धम् ॥

एवमवस्थात्रयनिर्मुक्तत्वमात्मनस्तद्द्रष्टुरव्यभिचारिण उक्त्वा, मूर्च्छावस्था किं सुषुप्तावेवान्तर्भवति, उतातिरिक्ता वेति सन्देहे, अतिरेके प्रमाणाभावात्सुषुप्तिरेव मूर्च्छेत्युपजीव्योपजीवकभावेन पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः।

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ ३ । २ । १० ॥

पूर्वपक्षे मूर्च्छावस्थातो विवेकार्थं यत्नो न कार्य इति फलम्, सिद्धान्ते तु यत्नः कर्तव्य इति बोध्यम्। न तावत्स्वप्नजागरिते मूर्च्छावस्था, ज्ञानाभावात्। नापि मरणावस्था, प्राणोष्मणोः सत्त्वात्। नापि सुषुप्तिः, वैलक्षण्यात्। मुग्धस्य शरीरे कम्पः, भयंकरं वदनम्,

निश्चले उन्मीलिते नेत्रे, निश्चलश्च प्राणोऽवतिष्ठते । नैवं सुषुप्तौ भवति । तस्मात्पविशेषादर्धसम्पत्तिर्मुग्धावस्थाऽतिरिक्तैव । ननु मुग्धेऽपि बाह्यान्तःकरणाभावेन सत्सम्पत्तेः सुषुप्ताविवाविशेषात्कथमर्धसम्पत्तिरिति चेत्, सत्यम् । न हि ब्रह्मणाऽर्धसम्पत्तिं मुग्धस्य ब्रूमः । किं तु सुषुप्त्यवस्थायां ये धर्माः प्रसन्नवदनत्वनिमीलितनेत्रत्वप्राणोच्छ्वासविशेषविज्ञानराहित्यादयस्तत्र विशेषविज्ञानाराहित्यादिनाऽर्धेन धर्मजातेन मूर्च्छावस्थायाः सम्पन्नत्वादर्धेन मरणावस्थाधर्मजातेन कम्पनादिना च युक्तत्वादर्धसम्पत्तिर्मूर्च्छेत्युच्यत इत्यनवद्यम् ॥

एवमुद्देश्यत्वेन प्रथमं जिज्ञास्यं त्वंपदार्थं स्वप्रकाशं सर्वावस्थानिर्मुक्तं निर्विशेषं संशोध्य, तज्जिज्ञासोपरमानन्तरं जिज्ञास्यं विधेयं तत्पदार्थमवसरसङ्गत्या शोधयितुं तस्य निर्विशेषत्वमाह ।

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ३ । २ । ११ ॥

"सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस" इत्यादिना ब्रह्मणः सविशेषत्वं श्रूयते । "अस्थूलमनण्वि"त्यादिना निर्विशेषत्वम् । तत्र संशयः, किमुभयश्रुत्यनुसारादुभयरूपं ब्रह्म, उतैकरूपम्, एकरूपमित्यत्रापि सविशेषं निर्विशेषं वेति । पूर्वपक्षे द्विरूपं ब्रह्म ध्येयम्, सिद्धान्ते निर्विशेषं ज्ञेयमेवेति फलभेदः । तत्र यथा मूर्च्छावस्थाया विरुद्धसुषुप्तिमरणावस्थोभयधर्मवत्त्वम्, तथा ब्रह्मणोऽप्युभयरूपत्वं भवतु, श्रुतत्वाच्च, इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । न तावत्स्वतः परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गमुभयरूपत्वं सम्भवति, सत्यस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । न ह्येकमेव वस्तु

कदा तद्वत्तदभाववच्च दृष्टम् । एतेन मूर्च्छादृष्टान्तो निरस्तः, वैलक्षण्यात् । नापि स्थानत उपाधितः परस्योभयरूपत्वं तात्त्विकं युक्तम्, अग्निसंयोगमात्रेण जलस्योष्णस्वभावत्वदर्शनात् । तस्मादेकरूपं ब्रह्म । तदप्येकरूपत्वं निर्विशेषत्वमेव । हि यतः सर्वत्र वेदान्तेषु ब्रह्मपरेषु "अशब्दमस्पर्श"मित्यादिषु सविशेषत्वनिरासेन ब्रह्मोपदिश्यते । तस्मान्निर्विशेषमेवैकरूपं ब्रह्म ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ ३ ।२।१२॥

ननु न निर्विशेषमेव ब्रह्म । कुतः । भेदात् । प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारभेदेन भेदात् । कस्यांचिद्विद्यायां चतुष्पाद्ब्रह्मोपदिश्यते, कस्यांचित्षोडशकलम्, कस्यांचित्त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानराख्यम् । तस्मात्सविशेषमपि श्रुतिसामर्थ्यादङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न । प्रत्येकं प्रत्युपाधि, अतद्वचनाद्ब्रह्मणः परस्याभेदस्यैव श्रवणादित्यर्थः । "यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे"त्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सर्वोपाधिषु पृथिव्यादिष्वभेदः श्रूयते । अस्यां पृथिव्यां तेजोमयः स्वप्रकाशो नाशरहितो यः पुरुषो, यश्चात्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानः शारीरो जीवः, तावुभौ सर्वेषां भूतानामुपकारकौ सन्तौ मधु सः शरीरपृथिव्यवच्छिन्नपुरुषोऽयमेव योऽयमात्मा सर्वकारणभूत इति श्रुत्यर्थः ॥

अपि चैवमेके ॥ ३ । २ । १३ ॥

किं चैके शाखिन एवं भेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव ब्रह्मणः समामनन्ति "मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति ।

शास्त्राचार्यसंस्कृतमनसैवेदं ब्रह्म ज्ञातव्यम् । ज्ञाते त्विह ब्रह्मणि किञ्चिदपि भेदजातं नास्ति । यस्त्वविद्याकृतं नानारूपं सदिति पश्यति स मरणान्मरणं पुनः पुनः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ननु सगुणनिर्गुणपरश्रुतिद्वये सति कथं निर्गुणे ब्रह्मणि पक्षपातः, तत्राह ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ३ । २ । १४ ॥

रूपादिहीनं निर्विशेषमेव ब्रह्मावधारयितव्यम्, न सविशेषम् । कुतः । "अस्थूल"मित्यादिनिषेधशास्त्रस्य निर्गुणब्रह्मप्रधानत्वादित्यर्थः । उपासनावाक्यानां सविशेषे तात्पर्याभावात्, तात्पर्याङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेः, इतरेषां सविशेषवाक्यानां प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपञ्चानुवादकत्वेन निर्विशेषपरत्वात्तदनन्यत्वमित्यादिना प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनाच्च न सविशेषत्वं ब्रह्मणः प्रामाणिकमिति भावः ॥

ननु तर्हि सविशेषश्रुतीनां का गतिरत आह ।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ ३ । २ । १५ ॥

यथा सूर्यादिप्रकाशो वक्रवंशाद्युपाधिना वक्र इव दीर्घ इवर्जुरिव भवति, तद्वद्ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिवशात्तत्तदाकारमिव भवति । तादृशोपाधिकाकारः सविशेषश्रुतीनां गतिरिति तासामवैयर्थ्यान्निरर्थकत्याभावान्न विरोध इत्यर्थः ॥

ननु कीदृशं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यत आह ।

आह च तन्मात्रम् ॥ ३ । २ । १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यैकरसं निर्विशेषं श्रुतिराह "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैव वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"ति। एकरसे दृष्टान्तः। यथा हि लोके सैन्धवघनो लवणमूर्तिविशेषोऽन्तर्बहिश्च विलक्षणरसशून्यः सर्वो लवणैकरसः, तथाऽयमात्माऽन्तर्बहिश्च भेदरहितः सर्वः स्वप्रकाशचिदेकतानस्तिष्ठतीति श्रुत्यर्थः ॥

किं च प्रपञ्चनिषेधमुखेन ब्रह्मण उपदेशात्, ब्रह्म निर्विशेषम्, सविशेषत्वे सविशेषवाक्यैरेव तत्सिद्धेर्निर्विशेषोपदेशानर्थक्यं स्यादित्याह।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ३ । २ । १७ ॥

"अथात आदेशो नेति नेती"त्यादिश्रुतिर्निषेधमुखेनैव ब्रह्म दर्शयति। पञ्चभूतोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः। तस्याः परब्रह्मधीहेतुत्वमतःशब्दार्थः। इतिशब्दः पूर्वोक्तपञ्चभूतपरामर्शी। तन्निषेधावधिभूतः परमात्मेत्यादेश उपदेश इत्यर्थः। सूत्रगताथोशब्दस्तथाऽर्थः। तथा स्मर्यते च, निषेधमुखेन ब्रह्मेत्यर्थः। 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते। अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते'॥ इति भगवद्गीतायाम्। आदिमत्कार्यमस्य न विद्यत इत्यनादिमत्कार्यरहितमित्यर्थः। न सत् कारणं कस्य चित्, नासत् कार्यं स्वयं कस्य चिदित्यर्थः॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ३ । २ । १८ ॥

यत एव परप्रतिषेधोपदेश्यो निर्विशेषोऽयमात्मा, अत एवौपाधिकं सविशेषत्वमादाय जलसूर्यकादिवदित्युपमा गृह्यते। 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः

क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥" इति । "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥" इति । ज्योतिःस्वभावो विवस्वानेकोऽपि तत्तत्पात्रे गता भिन्ना अपोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते, एवमयमात्मा देवः स्वप्रकाशोऽजः कूटस्थो नित्य एकोऽपि भिन्नेषु क्षेत्रेष्वनुगच्छन्नुपाधिना भेदरूपः क्रियत इति योजना । तथा चैतद्दृष्टान्तबलादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति सूत्रकृत्तात्पर्यम् ॥

दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते ।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ३ । २ । १९ ॥

ननु यथाऽम्बु सूर्यादिभ्यो मूर्तेभ्यो भिन्नं दूरस्थं प्रतिबिम्बोपाधिभूतमुपलभ्यते, तद्व्यापकादात्मनो दूरस्थोपाधेरग्रहणादात्मनो मूर्तत्वाभावाच्च विषमो दृष्टान्त इति न तथात्वं न सूर्यकादितुल्यत्वमिति शङ्कार्थः ॥

तत्रोत्तरमाह ।

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ३ । २ । २० ॥

यथा सूर्यप्रतिबिम्बस्य जलेऽन्तर्भूतस्य जलगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वं न वास्तवम्, एवमविकृतस्य परमात्मनो देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्देहगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वं न स्वाभाविकम्, इत्येतावतांशेनोभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्याद्भवति सूर्यादिदृष्टान्तः । न हि सर्वात्मना साम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शक्यते वक्तुम्, दृष्टान्तत्वविरोधादिति भावः ॥

किं चागमसमधिगम्येऽर्थे न चोद्यमित्याह ।

दर्शनाच्च ॥ ३ । २ । २१ ॥

परस्यैव ब्रह्मणो देहान्तरानुप्रवेशस्य प्रतिबिम्बभावरूपस्य श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । "पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षीभूत्वा पुरः पुरुष आविश"दिति श्रुतिः । पुरः शरीराणि द्विपादयुक्तानि चतुष्पादयुक्तानि च चक्रे । कृत्वा पुरश्चक्षुराद्यभिव्यक्तेः पूर्वं स पुरुष ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुरः शरीराणि स्रष्टान्याविशदित्यर्थः । तस्मान्निर्विशेषमेव चैतन्यैकरसं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

ननु निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं सिध्यतीति यदुक्तं तदयुक्तम्, ताभिर्ब्रह्मणोऽपि निषिद्धत्वादित्याक्षेपसङ्गत्याऽधिकरणमारभ्यते ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३ । २ । २२ ॥

तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मासिद्धिरिति फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च"त्युपक्रम्य, पञ्चभूतात्मकं रूपत्रयं तेजोऽबन्नात्मकं भूतत्रयं मूर्तं स्थूलात्मकं प्रत्यक्षम् वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयं परोक्षममूर्तमिति द्वेधा विभज्य, तत्र मूर्तस्य सूर्यश्चक्षुर्गोलकं च कार्यं सारः, अमूर्तस्य तु सूर्यान्तर्वर्ती करणात्मको हिरण्यगर्भश्चक्षुर्गोलके दक्षिणे चक्षूरूपेण वर्तमानः सार इति चोक्त्वा, तस्य करणात्मकलिङ्गशरीररूपस्य हिरण्यगर्भस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य वासनामयानि स्वापरूपाणि मायामयानि दर्शयित्वा रूपद्वयवतो ब्रह्मणः स्वैवारूपं बोधयितुमिदमारभ्यते "अथात आदेशो नेति नेति

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य''मिति । उपक्रमे 'वाव'शब्द एवकारार्थः । सपरिकररूपद्वयोपन्यासानन्तर्यमथशब्दार्थः । रूपद्वयोपन्यासस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं ब्रह्मणो वक्तव्यत्वेन परिशेषो वाऽतरशब्दार्थः । इतिशब्देन ब्रह्मणो रूपद्वयं सपरिकरं यदुपन्यस्तं तत्परामृश्यते । इतिशब्देन परामृष्टं सर्वं नञ्वीप्सया निषिध्यते । ''नेति नेती''ति वीप्सया विषयजातस्य निषेधे ह्यविषयः प्रत्यगात्मा निषेधावधिभूत इति निर्विचिकित्सं ज्ञानं भवति । एवं ''नेति नेती''ति ब्रह्मोपदेशं कृत्वा नेति नेतीत्युपदेशस्य कोऽर्थ इत्याकांक्षायां तमेवोपदेशं निर्वक्ति ''न ह्येतस्मा''दिति । हि यस्मादेतस्मान्नेति नेतीत्यादिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यद्व्यतिरिक्तं नास्ति, ब्रह्मैव तु परमस्ति, तस्मान्नेति नेतीत्युच्यत इति निर्वचनवाक्यस्यार्थः । यद्वा, नेति नेतीति यः प्रपञ्चनिषेधरूप आदेशः कृतः, स 'एतस्मा' दित्यनेन परामृश्यते । एतस्मान्नेति नेतीति प्रपञ्चनिषेधरूपाद्ब्रह्मोपदेशनादन्यत्परमुपदेशनं न ह्यस्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो नामधेयकथनव्याजेनापि स्वरूपमाह ''अथे''ति । नेति नेतीति निषेधस्य ब्रह्मविषयत्वाभावसूचनार्थोऽथशब्दः । नामधेयमाह ''सत्यस्य सत्य''मिति । तद्व्याचष्टे श्रुतिः ''प्राणा''इति । प्राणशब्देन लिङ्गशरीरमुच्यते । तस्य सत्यत्वं स्थूलदेहापेक्षया स्थायित्वं द्रष्टव्यम् । एष परमात्मा सत्यस्यापि परं सत्यमिति वस्तुगतिः । तत्र नेति नेतीति निषेधस्य को वा विषय इति सन्दिहाने, किं प्रपञ्चो ब्रह्म चेत्युभयमपि निषिध्यते, उतैकमिति । अत्रापि किं प्रपञ्चो निषिध्यते, उत ब्रह्मेति । तत्र नियामकाभा-

चादुभयमपि प्रतिषिध्यत इति प्राप्तम् । यद्वा निरधिष्ठाननिषेधायोगादेकं ब्रह्मैव निषिध्यते, प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन निषेधायोगात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मणो यद्रूपद्वयं सप्रकारं प्रकृतं प्रधानमेतावत्त्वमियत्तापरिच्छिन्नं तत्प्रकृतैतावत्त्वं तदेव प्रतिषेधति नेति नेतीत्यादिश्रुतिः, 'इति'शब्दस्य प्रधानत्वेन प्रकृतपरामर्शित्वात् । ब्रह्म तु न प्रधानत्वेन प्रकृतं "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति रूपद्वयात्मकजगदुपसर्जनतयैवोक्तत्व त् । इतश्च ब्रह्मणो न निषेधः । हि यस्मात्ततः प्रपञ्चनिषेधादनन्तरं भूयो ब्रह्मास्तीति ब्रवीति "न ह्ये"त्यादि "परमस्ती"त्यन्तं निर्वचनवाक्यं, तस्मादित्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि निषेधे किमस्तीति ब्रूयादिति भावः । निर्वचनवाक्यस्य द्वितीयव्याख्यायां तु, ततः प्रपञ्चनिषेधस्य परस्ता"दथ नामधेय"मित्यादि वाक्यं ब्रह्म ब्रवीति । अतो नेतीत्यादिवाक्येन निषेधमात्रं न ज्ञेयम् । किं तु तेन निषेधेन भावरूपं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सूत्रभागस्यार्थः । न च प्रपञ्चनिषेधे प्रत्यक्षविरोधः, तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यादित्यनवद्यम् ॥

ननु यदि ब्रह्मास्ति तर्ह्युपलभ्येत । तत्राह ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ ३ । २ । २३ ॥

तद्ब्रह्माव्यक्तं श्रुत्यतिरिक्तमानागोचरम् । हि यतः श्रुतिराह "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते" इत्यादिना ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वम् । अन्यैर्देवैरिन्द्रियान्तरैरित्यर्थः । नेति नेतीति य आत्मा व्याख्यातः स एषोऽगृह्योऽग्राह्यः । हि यस्मान्न गृह्यते ग्रहणायोग्य इत्यर्थः ॥

तर्हि सर्वथा ब्रह्मग्रहणाभावे मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह ।

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३ । २ । २४ ॥

अपि चैनमात्मानं संराधने समाध्यवस्थायां कृतार्थाः पश्यन्तीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । तथा हि श्रुतिः "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इति, "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति । स्वयम्भूः परमात्मा खानि श्रोत्रात्मकाकाशोपलक्षितानीन्द्रियाणि पराञ्च्यनात्मविषयाणि व्यतृणद्धिंसितवान् । इन्द्रियाणां हिंसाऽनात्मविषयतया सर्जनमेव । तथा सर्जने गमकमाह "तस्मा"दिति । ननु यदीन्द्रियैः पराञ्चमेवार्थं पश्यति, नान्तरात्मानं, कथं तर्ह्यात्मज्ञानम्, तत्राह 'कश्चि"दिति । कश्चिद्धीरो विवेक्यावृत्तचक्षुः संयतेन्द्रियो मोक्षमिच्छन्प्रत्यगात्मानं समाधावीक्षितवानित्यर्थः । ज्ञानस्य करणव्युत्पत्त्याऽन्तःकरणस्य प्रसादेन रागादिराहित्येन विशुद्धसत्त्वः प्रत्यक्प्रवणान्तःकरणस्ततस्तु विशुद्धसत्त्वाद्धेतोस्तमात्मानं निष्कलं निरवयवं ध्यायमानः पश्यति साक्षात्करोतीत्यर्थः । स्मृतिरपि "यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥" इति । जितश्वासाः प्राणायामपराः । योगात्मत्वं ध्यानात्मकयोगगम्यत्वम् ॥

ननु जीवेश्वरयोर्ध्यातृध्येयभावाद्वोकारे भेदः स्यादित्याशङ्क्याह ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्य-
भ्यासात् ॥ ३ । २ । २५ ॥

यथा सौरः प्रकाश आकाशो वाऽङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव वक्र इव भाति, वस्तुतस्त्वेकरूपः, तद्वत्प्रकाश आत्माऽपि ध्यानज्ञानादौ कर्मण्युपाधौ भिन्न इव भाति । वस्तुतस्त्ववैशेष्यमेकरूपत्वमेवात्मनः । कुतः । अभ्यासात्, तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासादित्यर्थः ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ ३ । २ । २६ ॥

अतो भेदस्यौपाधिकत्वाद्विद्यया भेदं निरस्य जीवोऽनन्तेन परमात्मनैकतां गच्छति । तथाहि लिङ्गमपूर्वार्थज्ञापकं श्रुतिजातं "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती"त्यादि ॥

एवं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकमभेदमुक्त्वा, स्वमतसिद्ध्यर्थं भेदाभेदपक्षमुपन्यस्यति ।

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ ३ । २ । २७ ॥

ध्यातृध्येयभावादिना भेदस्याभेदस्य च श्रुतौ व्यपदेशाज्जीवेश्वरयोर्भेदाभेदौ भवतः । तुशब्दः सिद्धान्तवैपरीत्यद्योतनार्थः । अहिकुण्डलवत् । कुण्डलमहेः संस्थानविशेषः । यथाऽहिकुण्डलयोरहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेदस्तद्वदित्यर्थः ॥

धर्मभेदेन भेदाभेदाविति पक्षमुक्त्वा, एकधर्मावच्छेदेनैव भेदाभेदाविति पक्षमाह ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३ । २ । २८ ॥

यथा प्रकाशः सौरस्तदाश्रयश्च सविता तयोर्नात्यन्तं भेदस्तेजस्त्वाविशेषात्, तथाऽपि भिन्नत्वेन प्रतीयते । तथा

चैकतेजस्त्वावच्छेदेनैव प्रमाणबलाद्भेदाभेदौ यथा, तद्ब्रह्मजीवेश्वरयोर्भेदाभेदावित्यर्थः ॥

ननु भेदस्य पारमार्थिकत्वे ज्ञानाच्चिरस्तेरसम्भवान्मोक्षो न स्यात्, एकावच्छेदेन तयोरेकत्वाङ्गीकारे लोके विरोधकथैव न स्यादित्यादिदोषं परमते मत्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

पूर्ववद्वा ॥ ३ । २ । २९ ॥

"प्रकाशवच्चावैशेष्य"मित्यत्र पूर्वं भेद औपाधिकोऽभेदः पारमार्थिक इति यदुक्तं स एव सिद्धान्तोऽभ्युपेयः ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३ । २ । ३० ॥

"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्यादिशास्त्रेण परमात्मातिरिक्तस्य चेतनस्य "नेति नेती"त्यादिवाक्यैः प्रपञ्चस्य च प्रतिषेधाद्ब्रह्माद्वितीयमित्ययमेव सिद्धान्त इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिबलान्निर्विशेष एकः परमात्मेति सिद्धम् ॥

ननु नेति नेतीति ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु निषेध्यमित्युक्तम् । तदयुक्तं, ब्रह्मणः सेतुत्वोन्मानादिव्यपदेशेन वस्त्वन्तरसत्त्वावगमात्, द्युभ्वाद्यधिकरणे सेतुत्वस्य गौणत्वेन नीतत्वेऽप्युन्मानादीनां गतेरदर्शनादित्याक्षिपति ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३ । २ । ३१ ॥

अत्र पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते सिद्धिरिति बोध्यम् । अत्र ब्रह्मातिरिक्तं वस्तदस्ति न वेति संशये, अस्तीत्याह "पर"मिति । अतो ब्रह्मणः परं वस्त्वस्ति, "अथ य आत्मा स सेतु"रिति

ब्रह्मणः सेतुत्वव्यपदेशात् । तथा च ब्रह्म सद्वितीयम्, सेतुत्वात्, दारुसेतुवत्, इत्यनुमानमुक्तम् । "ब्रह्म चतुष्पा"दिति श्रुतावुन्मानव्यपदेशात्, एतावदिदमिति परिच्छिन्नत्वव्यपदेशात्, वैश्यसमीपस्थक्रयसाधनकार्षापणादिवत्सद्वितीयं ब्रह्मेत्युन्मानशब्दार्थः । चतस्रो दिश एकः पादः, पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इति द्वितीयः पादः अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तृतीयः पादः, चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन इति चतुर्थः पादः, इति श्रुतावुपासनार्थं चतुष्पाद्ब्रह्मेत्युक्तमिति मन्तव्यम् । सुषुप्तौ प्राज्ञेनात्मना शारीरः सम्परिष्वक्त इत्यादिना ब्रह्मणः सम्बन्धव्यपदेशात्सम्बन्धत्वेन हेतुना घटादिवत्सद्वितीयत्वमिति सम्बन्धशब्दार्थः । आदित्ये हिरण्मयं पुरुषमीश्वरं व्यपदिश्यातो भेदेनाक्षिपुरुषस्य व्यपदेशात्परमात्मा सद्वितीय इति प्राप्ते॥

सेतुत्वादिहेतोरसिद्धिमाह ।

सामान्यात्तु ॥ ३ । २ । ३२ ॥

मृद्दार्वादिमये हि सेतुशब्दो रूढो लोके । न हि तादृशं सेतुत्वं ब्रह्मणोऽस्ति । किं तु सेतुर्यथा जलस्य व्यवस्थापक एवं ब्रह्मणोऽपि सकलजगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धसेतुसामान्यात्सेतुत्वव्यपदेश इत्यर्थः । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः सर्वेषामनुमानानां बोध्यः ॥

उन्मानव्यपदेशोऽपि न मुख्य इति द्वितीयहेतुमप्यसिद्धमुपपादयति ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३ । २ । ३३ ॥

ब्रह्म चतुष्पादिति श्रुतावुन्मानव्यपदेशो बुद्ध्यर्थ उपासनार्थः । निर्विशेषस्य बुद्धिस्थत्वायोगात्, उपासना-

द्वारा बुद्धिस्थत्वायोन्मानव्यपदेशो न मुख्य इत्यर्थः । 'पादवत्' । यथा ब्रह्मप्रतीकस्य मनसो वाग्प्राणचक्षुःश्रोत्राण्युपासनार्थं पादत्वेन व्यपदिश्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥

अवशिष्टहेतुद्वयमप्यसिद्धा दूषयति ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३ । २ । ३४ ॥

सुषुप्तौ ब्रह्मणो जीवेन न घटस्य पटेनेव सम्बन्धः । किं तु स्थानविशेषाद्बुद्ध्याद्युपाधिविशेषात्प्राप्तस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमादुपशमेऽभिव्यक्तोपाधिप्रयुक्तभेदाभाव एव जीवपरयोः सुषुप्तौ सम्बन्ध इति व्यपदिश्यते । अक्ष्यादित्यपुरुषयोर्भेदव्यपदेशोऽप्यक्ष्यादित्यरूपस्थानविशेषापेक्षया । 'प्रकाशादिवत्' । यथा सौरः प्रकाश आकाशो वाऽङ्गुलीयोगाद्धटसूचीपाशाद्युपाधिविशेषाद्सम्बद्ध इव भिन्न इव भाति, उपाधिविगमे तु तदानीं सम्बद्ध इवाभिन्न इव व्यपदिश्यते, तद्वदित्यर्थः । तस्माज्जीवपरयोः सम्बन्धो भेदश्चोपाधिनिमित्तो न स्वाभाविकः ॥

ननु मुख्य एवास्तु तत्राह ।

उपपत्तेश्च ॥ ३ । २ । ३५ ॥

न मुख्यः सम्बन्धो जीवपरयोः सुषुप्तौ सम्भवति "स्वमपीतो भवती"ति स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वव्यपदेशात् । स्वरूपस्य च सदातनत्वात्सुषुप्तौ गौणसम्बन्धत्वमेव । एवं भेदोऽपि न मुख्यः, श्रुतिसहस्रविरोधाद्युपपत्तिवशान्नैमित्तिक एवेत्यर्थः ॥

एवं सेतुत्वादीन्हेतून्निराकृत्य ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं हेत्वन्तरेणाह ।

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३ । २ । ३६ ॥

यथा सेतुत्वादिहेतुभ्यो न वस्त्वन्तरप्रमा, तथाऽ "इमेवाधस्तादात्मैवाधस्ता"दित्यादिवाक्यैरन्यस्य वस्तुनः प्रतिषेधादद्वितीयमेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे सर्वगतत्वं कथमित्यत आह ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३ । २ । ३७॥

अनेन सेतुत्वादिव्यपदेशामुख्यत्वस्य वस्त्वन्तरस्य च प्रतिषेधेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सिद्धम् । अप्रतिषेधे प्रसिद्धसेतुवद्ब्रह्मणो ऽसर्वगतत्वं प्रसज्येत । सर्वगतत्वे मानमाह "आयामे"ति । आयामशब्दो व्यापकत्ववाचकः "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिशब्दः । 'आदि'पदेन "नित्यः सर्वगतः स्थाणु"रित्यादिस्मृतिरुक्ता । तस्माद्द्वितीयस्य ब्रह्मण आविद्यकं सर्वमादाय श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वगतत्वं सिद्धम् ॥

ननु ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनो निषेधे ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन कर्मफलदातृत्वं न स्यादित्याक्षेपे, व्यावहारिकफलदातृत्वमविरुद्धमित्याह ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३ । २ । ३८ ॥

पूर्वं निर्विशेषं तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मोक्तम् । इदानीं तत्पदवाच्यं विचार्यत इति पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे कर्मण एव फलदातृत्वाद्ब्रह्मणोऽकिञ्चित्करत्वसिद्धिः फलम्, सिद्धान्त ईश्वरस्यैव फलदातृत्वसिद्धिरिति भेदः । किं सर्वस्य जन्तोः कर्मण एव फलं भवति, उतेश्वरादिति सन्देहे, अग्रे पूर्वपक्षं निराकरिष्यन्सिद्धान्तमाह "फल"मिति । अतः परमात्मनः फलं सर्वस्य लोकस्य भवितुमर्हति, क्षणिकात्कर्मणः फलासम्भवेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३ । २ । ३९ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान" इतीश्वरे फलहेतुत्वस्य श्रुतत्वाच्चेश्वरः फलदातेत्यर्थः । अन्नमा समन्तात्प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः । वसुदानो धनदाता ॥

शङ्कते ।

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३ । २ । ४० ॥

यतः श्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरं फलदातारं मन्यते सिद्धान्ती, अत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्मं फलदातारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथाहि "स्वर्गकामो यजेते" तिविधिविषयस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वं श्रुतम् । तन्निर्वाहाय श्रुतिप्रमाणकैरपूर्वाख्यो व्यापारो यागस्योत्तरावस्थारूपः कल्पनीय इति यागादिधर्म एव फलदाता, ईश्वरस्य सर्वसाधारणस्य विचित्रफलदातृत्वानुपपत्तेरिति ॥

समाधत्ते ।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३ । २ । ४१ ॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमीश्वरं फलदातारं मन्यते । तुरुक्तशङ्कानिरासकः । कर्मापूर्वं वा स्वस्वरूपस्य विनियोगसाक्षात्कारवदधिष्ठितं भवितुमर्हति, अचेतनत्वात्, मृदादिवत्, इत्यनुमानेन सम्भाविते ऽर्थे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति "हेतुव्यपदेशा" दिति । "एष एव साधु कर्म कारयत्यन्नादो वसुदान" इत्यादिश्रुत्या "लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि ता" नित्यादिस्मृत्या चेश्वरस्य धर्माधर्मयोस्तत्फले च हेतुत्वेन व्यपदिष्टत्वादित्यर्थः । तस्मात्तत्कर्मसापेक्षादीश्वरादेव सर्वेषां फलसिद्धिरिति सिद्धम् ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

एवं तत्पदलक्ष्यवाच्यात्मकं निर्गुणं सगुणं ब्रह्म ज्ञेयं व्याख्यातम् । इदानीं तज्ज्ञानं किम्प्रकारकमित्यपेक्षायां तद्विचाराय पादान्तरमारभ्यते ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३ । ३ । १ ॥

पूर्वपादे वाक्यार्थज्ञानकारणीभूततत्त्वम्पदार्थनिरूपणं कृतम् । अस्मिन्पादे वाक्यार्थो निर्धार्यत इत्यनयोः पादयोर्हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः । सगुणविद्यायाः सत्त्वशुद्धिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वात्तद्वाक्यार्थचिन्ता क्रियत इति मन्तव्यम् । तत्र तावत्सगुणब्रह्मप्राणपञ्चाग्न्यादिविषयेषूपासनेषु भेदाभेदचिन्ताऽऽरभ्यते । किं प्रतिवेदान्तं प्राणोपासनं पञ्चाग्न्युपासनमित्येवञ्जातीयकमुपासनं भिद्यते न वेति सन्देहे, पूर्वपक्ष उपासनानां भेदादेकवेदान्तोक्तोपासनस्थगुणानां वेदान्तान्तरोक्तोपासनेऽनुपसंहारः, सिद्धान्त उपासनैक्याद्गुणोपसंहारे तदुपासनात्सत्त्वशुद्धिद्वारा वाक्यार्थज्ञाने मुक्तिरिति फलनिष्पत्तिः । द्रव्यदेवते यथा यागस्य रूपं तथोपासनस्योपास्यं रूपम् । तथा च, यथाऽऽमिक्षावाजिनयागयोर्द्रव्यरूपभेदाद्भेदः, एवमुपासनानामुपास्यरूपभेदाद्भेदो न्याय्यः । तथाहि क्वचित्पञ्चाग्निविद्यायां षष्ठोऽग्निरुपास्यः श्रूयते, क्वचित्तु शाखायां पञ्चैवाग्नयः । इत्येवंरूपेण तत्र तत्रोपासने रूपभेदावगमादुपासनं भिद्यते । इति प्राप्ते ब्रूमः । सर्ववेदान्तैः प्रत्ययं प्रतीयमानान्युपासनानि न भिद्यन्ते । कुतः । "चोदनादी"ति । आदिपदेन कर्मभेदे हेतुत्वेनोपन्यस्ताः संयोगरूपसमाख्या गृह्यन्ते । चोदनासंयोगरूपसमाख्यानामविशेषादित्यर्थः । यथा सर्वशाखासु "अग्निहोत्रं जुहोति" इति चोदनाया अविशेषाज्ज्ञात्याग्निहोत्रमेकम्, तथा "यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च प्राणं वेदे"त्यादि-

चोदनायाश्छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाविशिष्टत्वादेकैव प्राणविद्या सर्वेषां शाखिनामिति गम्यते । यः प्राणोपासकः स ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीति फलसंयोगस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च न विद्याया भेदः । ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणस्योपास्यरूपस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च, तथा प्राणविद्येति समाख्यायाः सर्वत्राविशेषाच्च विद्यैक्यमिति ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ ३ । ३ । २ ॥

ननु वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां षष्ठं प्रसिद्धाग्निमुपास्यत्वेनामनन्ति, तस्य मृतस्य यजमानस्यर्त्विग्भिरग्निं प्रापितस्य प्रसिद्धाग्निरेवाग्निर्भवतीति । छान्दोग्यास्तु पञ्चाग्नीन्वेदेत्यामनन्ति, न तु षष्ठमग्निम् । तथा च रूपभेदादामिक्षावाजिनयागयोरिव शाखाद्वये पञ्चाग्निविद्याया भेदो न्याय्य इत्युक्तम् । इति चेन्न । यत एकस्यामपि विद्यायामयं रूपभेद उपपद्यते । तथ हि ये हि द्युलोकादयः पञ्चाग्नयो वाजसनेयिशाखायामुक्ताः, त एव छान्दोग्ये प्रत्यभिज्ञायन्ते । तथा च न विद्याभेदो युक्तः । न च षष्ठाग्नितदभावाभ्यां भेदः, एकस्मिन्नेवातिरात्रे षोडशीग्रहणतदभावयोर्दर्शनात् । यद्वा, अनेकगुणप्रत्यभिज्ञानानुरोधाच्छान्दोग्ये षष्ठाग्नेरुपसंहारः कर्तव्यः । न चाग्निषु पञ्चत्वसंख्याश्रवणविरोधः, तस्य स्वबुद्धा सम्पादिताग्निपरत्वादिति भावः ॥

ननु ब्रह्मविद्याप्रतिपादकमुण्डकाध्ययने शिरस्यङ्गारपात्रधारणरूपं व्रतं कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । इतरोपनिषदध्ययनकाले तु शिरोव्रतं नापेक्ष्यते । तथा च मुण्डकस्थविद्याऽपेक्षयेतरोपनिषन्निष्ठविद्याया भेदो युक्तः । न ह्येकैव

विद्या शिरोव्रतरूपधर्ममपेक्षते नापेक्षते चेति युक्तम्। अतो धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्याशङ्क्याह।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः॥ ३। ३। ३॥

स्वाध्यायस्यैवैष शिरोव्रताख्यो धर्मोऽङ्गं, न विद्यायाः। कुतः। हि यतस्तथात्वेन स्वाध्यायाङ्गत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेनाथर्वणिका समामनन्ति। तथा च यथा गोदानरूपं वेदव्रतं वेदाध्ययनाङ्गम्, एवं शिरोव्रतमपि मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव। न मुण्डकोक्तविद्याया अङ्गमित्यर्थः। अधिकाराच्च "नैतदचीर्णव्रतोऽधीते" इत्यत्रत्याद्धिकृतमुण्डकग्रन्थजातपरादेतच्छब्दात्, चकारात् "अधीते" इत्यध्ययनशब्दाच्च, शिरोव्रतमध्ययनस्यैवाङ्गमित्यर्थः। अचीर्णव्रतोऽननुष्ठितशिरोव्रतः। तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र दृष्टान्तः "सववच्चे"ति। यथा सवाः सप्तहोमाः सौर्यादयः शतौदनान्ताः शाखान्तरोक्तत्रेताग्न्यसम्बन्धादथर्वणोक्तैकाग्निसम्बन्धाच्चैकाग्नीनामाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तद्वदेतच्छब्दात् "अधीते" इतिशब्दाच्च मुण्डकाध्ययन एव शिरोव्रतस्य नियम इत्यर्थः। तस्मात्सर्वत्र विद्यैक्यम्॥

दर्शयति च॥ ३। ३। ४॥

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्यादिवाक्यं निर्गुणस्य ब्रह्मणो वेद्यस्य सर्ववेदान्तेष्वेकत्वेन तद्विद्यायाः सर्वत्रैकत्वं दर्शयति। तथा वाजसनेयके सगुणस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वेन सम्पादितस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रं वैश्वानरमुपास्ते"

इति तदपि सर्वत्र वैश्वानरविद्याया एकत्वं दर्शयति । तथा च, यथा निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मण एकत्वेन सर्वत्र श्रूयमाणत्वात्तत्तद्विद्याया एकत्वं, तथा शाखाविशेषरूपोक्थादीनां सर्वत्र श्रूयमाणत्वादिदमवगम्यते सर्वत्रोपास्त्यर्थं तेषां श्रवणमिति । ततश्चोपास्योक्थादीनामेकत्वात्तदुपासनानामप्यैक्यमिति, तत्समभिव्याहारादितरेषामप्युपासनानामभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥

उपासनैक्यविचारस्य प्रयोजनमाह ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ३ । ३ । ५ ॥

सर्वत्रोपासनानामेकत्वेऽप्येकशाखास्थविद्यायां कतिपयगुणयुक्तायां शाखान्तरस्थाधिकगुणानामुपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे, यत्र यावन्तो गुणाः श्रुतास्तैरेवाकांक्षाशान्तेर्नोपसंहारः, इति प्राप्ते ब्रूमः । समान उपासने गुणोपसंहारो युक्तः । कुतः । अर्थाभेदात्, उपास्यगुणैर्निर्वृत्तस्योपासनरूपार्थस्य सर्वशाखास्वभिन्नत्वात् । न ह्येकमेवोपासनं गुणान्तरमपेक्षते नापेक्षते चेति युक्तम् । विधिशेषवत्, यथाऽग्निहोत्रस्य सर्वत्रैक्यात्तच्छेषाणामुपसंहारः, तद्वदित्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणप्रयोजनस्य गुणोपसंहारस्यासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तस्माच्चोदनाद्यविशेषेण हेतुना कृतस्योपासनैक्यविचारस्य सफलत्वं सिद्धम् ॥

इदानीं चोदनाद्यविशेषस्योपासनैक्यसाधकत्वापवादार्थमाह ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३ । ३ । ६ ॥

विद्या शिरोव्रतरूपधर्ममपेक्षते नापेक्षते चेति युक्तम् । अतो धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्याशङ्क्याह ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ । ३ । ३ ॥

स्वाध्यायस्यैवैष शिरोव्रताख्यो धर्मोऽङ्गं, न विद्यायाः । कुतः । हि यतस्तथात्वेन स्वाध्यायाङ्गत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेनाथर्वणिकाः समामनन्ति । तथा च यथा गोदानरूपं वेदव्रतं वेदाध्ययनाङ्गम्, एवं शिरोव्रतमपि मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव । न मुण्डकोक्तविद्याया अङ्गमित्यर्थः । अधिकाराच्च "नैतदचीर्णव्रतोऽधीते" इत्यत्रत्यादधिकृतमुण्डकग्रन्थजातपरादेतच्छब्दात्, चकारात् "अधीते" इत्यध्ययनशब्दाच्च, शिरोव्रतमध्ययनस्यैवाङ्गमित्यर्थः । अचीर्णव्रतोऽननुष्ठितशिरोव्रतः । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र दृष्टान्तः "सववच्चे"ति । यथा सवाः सप्तहोमाः सौर्यादयः शतौदनान्ताः शाखान्तरोक्तत्रेताग्न्यसम्बन्धादथर्वणोक्तैकाग्निसम्बन्धाच्चैकाग्नीनामाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तद्वदेतच्छब्दात् "अधीते" इतिशब्दाच्च मुण्डकाध्ययन एव शिरोव्रतस्य नियम इत्यर्थः । तस्मात्सर्वत्र विद्यैक्यम् ॥

दर्शयति च ॥ ३ । ३ । ४ ॥

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्यादिवाक्यं निर्गुणस्य ब्रह्मणो वेद्यस्य सर्ववेदान्तेष्वेकत्वेन तद्विद्यायाः सर्वत्रैकत्वं दर्शयति । तथा वाजसनेयके सगुणस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वेन सम्पादितस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रं वैश्वानरमुपास्त"

इति तदपि सर्वत्र वैश्वानरविद्याया एकत्वं दर्शयति। तथा च, यथा निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मण एकत्वेन सर्वत्र श्रूयमाणत्वात्तद्विद्याया एकत्वं, तथा शास्त्रविशेषरूपोक्थादीनां सर्वत्र श्रूयमाणत्वादिदमवगम्यते सर्वत्रोपास्त्यर्थं तेषां श्रवणमिति। ततश्चोपास्योक्थादीनामेकत्वात्तदुपासनानामप्यैक्यमिति, तत्समभिव्याहारादितरेषामप्युपासनानामभेदसिद्धिरित्यर्थः॥

उपासनैक्यविचारस्य प्रयोजनमाह।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ३। ३। ५॥

सर्वत्रोपासनानामेकत्वेऽप्येकशाखास्थविद्यायां कतिपयगुणयुक्तायां शाखान्तरस्थाधिकगुणानामुपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे, यत्र यावन्तो गुणाः श्रुतास्तैरेवाकांक्षाशान्तेर्नोपसंहारः, इति प्राप्ते ब्रूमः। समान उपासने गुणोपसंहारो युक्तः। कुतः। अर्थाभेदात्, उपास्यगुणैर्निर्वृत्तस्योपासनरूपार्थस्य सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्। न ह्येकमेवोपासनं गुणान्तरमपेक्षते नापेक्षते चेति युक्तम्। विधिशेषवत्, यथाऽग्निहोत्रस्य सर्वत्रैक्यात्तच्छेषाणामुपसंहारः, तद्वदित्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणप्रयोजनस्य गुणोपसंहारस्यासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम्। तस्माच्चोदनाद्यविशेषेण हेतुना कृतस्योपासनैक्यविचारस्य सफलत्वं सिद्धम्॥

इदानीं चोदनाद्यविशेषस्योपासनैक्यसाधकत्वापवादार्थमाह।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ ३। ३। ६॥

बृहदारण्यके श्रूयत उद्गीथब्राह्मणे । क्षेत्रस्य यास्तामसवृत्तयस्तेऽसुराः । याश्च सात्त्विकवृत्तयस्ते देवाः । तेषां देवासुराणामन्योन्यं स्पर्धां तामसवृत्त्युद्भवे सात्त्विकवृत्त्यनुद्भवः, सात्त्विकवृत्त्युद्भवे च तामसवृत्त्यनुद्भवः, इत्येवंरूपां श्रावयित्वा, तत्र देवाः सामभक्तिरूपेणोद्गीथेनोद्गातृकर्मणाऽसुरजयं करिष्याम इति बुद्ध्वा वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनश्चोचुः 'त्वमस्माकमौद्गात्रं कर्मोद्गीथं कुरु'इति । ते च वागादयस्तथाऽस्त्वित्युक्तवन्तः । कर्मणि प्रवृत्तांस्तानुद्गातॄनसुरा एभिरुद्गातृभिर्देवा अस्मज्जयं करिष्यन्तीति बुद्ध्वा ताडितवन्तः । ते च वागादयस्ताडिता इति वागादीन्निन्दित्वा मुख्यप्राणमुद्गातृत्वेन श्रावयति "अथ हेमं मुख्यं प्राणं देवा ऊचुस्त्वमस्माकमुद्गाता भवे"ति । स प्राणस्तथाऽस्त्वित्युक्त्वा कर्मणि प्रवृत्तः । तं चोद्गातारं प्राणं प्राप्य हन्तुकामा असुराः पाषाणं प्राप्य वेगवान्लोष्ट इव विशीर्णावयवा अभूवन्निति प्राणस्तुतिं कृत्वा, उद्गीथकर्तारं प्राणमुपास्यं दर्शयतीति । एवमेव छान्दोग्येऽपि श्रूयते "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्यामः" इति ।, तत्रात्र पूर्ववद्देवासुरस्पर्धायां, देवा उद्गीथोपलक्षितमौद्गात्रं कर्माहृतवन्तोऽनेन कर्मणैनांस्तामसवृत्तिलक्षणानसुरानभिभविष्याम इत्युपक्रम्य, पूर्ववदेव वागादिनिन्दां कृत्वा, "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे,(देवा)"इति । सर्वत्र वागादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापरा बोध्याः । तत्र संशयः किमनयोर्विद्ययोरभेद उत भेद इति । अत्र पूर्वपक्षे गुणोपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते विद्ययोर्भेदान्नोपसंहार इति भेदः । चोदनाद्यविशेषादित्यत्र समाख्याया अविशेषाद्विद्यैक्यमित्युक्तम् । तत्रैवाप्युद्गीथविद्येति समाख्याया अविशेषाद्विद्यैक्यमे-

चेति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्तम् । तदाक्षिपति सिद्धान्ती "अन्यथात्वं शब्दादिति चे"दिति । छान्दोग्यबृहदारण्यकवाक्याभ्यां प्राणस्यान्यथात्वं भिन्नाकारत्वं बृहदारण्यक उद्गीथकर्तृत्वं छान्दोग्य उद्गीथकर्मात्मकत्वमित्येवंरूपं गम्यते। तथा च कर्तृकर्मणोर्भेदेनोपास्यभेदान्न विद्यैक्यमिति शङ्कार्थः । पूर्वपक्षी परिहरति "ने"ति । कुतः । अविशेषात्, देवासुरस्पर्धोपक्रमादीनां बहूनामर्थानामुभयत्राविशेषात् । छान्दोग्ये "तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे" इति प्राणस्योद्गीथकर्मात्मकत्वश्रवणं लक्षणयोद्गीथकर्तृत्वेनैव व्याख्येयमिति, विद्यैक्यमिति प्राप्ते ॥

सिद्धान्तयति ।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३ । ३ । ७ ॥

नैवात्र विद्यैक्यं युक्तं, प्रकरणभेदात् । उपक्रमभेदादित्यर्थः । तथाहि "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्योंकाराद्यनेकवर्णरूपावयवविशिष्टस्य सामभक्तिविशेषोद्गीथस्यावयवमोंकारमुपास्यमुपक्रम्य, तस्यैवोंकारस्य पृथिव्यादिभ्यः सारतमत्वादिगुणानुक्त्वा, पुनरुद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य, देवासुराख्यायिकारूपेण प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे देवा इत्याह । तत्रत्योद्गीथशब्देनोद्गीथावयव ओंकार एव स्वीकर्तव्यः, उपक्रम उद्गीथपदेन तस्यैवोक्तत्वात् । अन्यथोद्गीथपदेन सकलसामभक्तिग्रहणे, उद्गीथशब्दकर्तृलक्षणायां च, उपक्रमो बाध्येत । तस्मादत्रोद्गीथावयव ओंकारे प्राण उपास्यः, बृहदारण्यके तूद्गीथकर्ता प्राण उपास्यः, इत्यनयोर्विद्ययोर्भेद इति । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथोद्गीथोपास्तित्वसाम्येऽप्येकत्रोद्गीथे परमा-

त्माध्यासेन प्राणाद्यपेक्षया परत्वचरीयस्त्वादिगुणकमुपासनं "स एष परोवरीयानुद्गीथ" इत्यादिवाक्यविहितमक्ष्यादित्यपुरुषगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाक्रियते, तद्वदित्यर्थः ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ३ । ३ । ८ ॥

ननूद्गीथविद्येति संज्ञाया एकत्वाच्छाखाद्वये विद्यैक्यमित्युक्तमिति चेत्, तत्रोत्तरमुक्तं "न वा प्रकरणभेदात्" इति सूत्रे । संज्ञाकरणस्य पौरुषेयत्वान्न विद्यैक्यसम्पादकत्वमिति भावः । किं च तत्संज्ञैकत्वं परोवरीयस्त्वाद्युपासनयोर्भिन्नयोरप्यस्त्युद्गीथविद्येति । सूत्रस्यापिशब्देनान्योऽपि दृष्टान्तः सूच्यते । तथैकस्मिन्काठकग्रन्थे चोदितानां भिन्नानां कर्मणां काठकैकसंज्ञत्वमस्ति, अतः पौरुषेयसंज्ञैक्यं विद्यैक्येऽप्रयोजकमिति भावः । तस्माच्छान्दोग्यवाजसनेयिशाखयोः प्रकृतविद्ययोर्भेद इति सिद्धम् ॥

ननु "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्युपक्रम उद्गीथपदस्योङ्कारपरत्वनिर्धारणेन सिद्धान्तः कृतः । तदयुक्तम्, उपक्रमवाक्यस्यान्यथाऽपि योजनासम्भवेन निर्धारणायोगात् । इत्याक्षेपे, समाधत्ते ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ३ । ३ । ९ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ"मित्योंकारत्वोद्गीथत्वयोः सामानाधिकरण्यप्रतिभासोऽस्ति । स किं नाम्नि ब्रह्मदृष्टिवदध्यासः, उत यद्रजतं सा शुक्तिरितिवदपवादः । किं वा भूसुरो ब्राह्मण इतिवत्तुल्यधर्मावभासः । आहो स्विन्नीलमुत्पलमितिवदुद्गीथोङ्कारयोर्विशेषणविशेष्यभावावभासः, इति संशयः । तत्र पूर्वपक्षे निर्धारणे कार-

णाभावादनिर्धारितार्थकमिदमुपक्रमवाक्यमप्रमाणमिति तन्मूलकस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तस्यासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते त्वोङ्कारस्य प्रत्यृचं प्रत्यनुवाकं प्रतिसामं चाद्यन्तेषु व्याप्तेर्व्यापित्वात्को वा ओङ्कार उपास्य इत्याकांक्षायामुद्गीथावयवत्वेनोङ्कारो विशेष्यते "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"ति, तथा चोद्गीथमित्योङ्कारस्य विशेषणमित्येव समञ्जसम्, उत्पलस्य नीलत्वमिव, न त्वध्यासादिपक्षग्रहणं युक्तम्, इत्युपक्रमवाक्यस्य निर्धारितत्वात्तन्मूलकस्य सिद्धान्तस्य सिद्धिरिति बोध्यम् । सूत्रे त्वर्थचशब्देनाध्यासादिपक्षाणामसम्भवः सूचितः । तथाहि, उद्गीथ ओङ्कारस्योङ्कारे वोद्गीथस्याध्यासेनोपास्यत्वे, उत्तरत्र विधीयमानादोङ्कारे प्राणदृष्टिरूपादुपासनाद्भिन्नमिदमुपासनमिति वक्तव्यम् । तथा च पृथक्फलकल्पनाप्रसङ्गः । सिद्धान्ते तु प्राणाश्रय ओङ्कारोऽत्र विशिष्य समर्प्यत इति नायं दोषः । नापि द्वितीयः पक्षः, ओङ्कारोद्गीथयोरन्यतरज्ञानस्यान्यतरज्ञानबाधकत्वादर्शनात् । नापि तृतीयः पक्षः, ओङ्कारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वाभावादिति । तस्मात्पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध इत्यादिवदुद्गीथपदं स्वावयवमोङ्कारं लक्षयतीति सिद्धम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ३ । ३ । १० ॥

वाजसनेयके छान्दोग्ये च प्राणसंवादे मुख्यप्राणस्य श्रैष्ठ्यगुणकस्योपास्यत्वमुक्तम् । वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरेतांसि क्रमेण वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वप्रजनिमस्वरूपगुणयुक्तानि सङ्कीर्त्यन्ते च । वागादयः प्राणाधीनस्थितिकत्वं स्वेषु निश्चित्य स्वनिष्ठान्वसिष्ठत्वादिगुणान्प्राणे समर्पितवन्त इत्युक्तम् । वाचो हि वसिष्ठत्वं, वाग्मिनो

लोके सुखेन वासदर्शनात् । चक्षुषः प्रतिष्ठात्वं, चक्षुष्मतः सुखेन पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्रस्य सम्पत्त्वं, श्रुतात्मनिर्धारणेन परमसम्पत्तिदर्शनात् । मनो हि भोग्याकारवृत्तिद्वारा भोग्यानामायतनम् । पुरुषाद्याकारेण परिणममानं रेतो जनिमन्मन्तव्यम् । एवं कौषीतक्यादिशाखास्वपि प्राणसंवादेषु "अथातो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना" इत्यादिना प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तम्, वसिष्ठत्वादिगुणास्तु नोक्ताः । निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यम्, तस्यादानं निर्धारणं, तद्विनोपास्तेरयोगात्तदारभ्यत इत्याह "अथे"ति । एता वागाद्यभिमानिन्यो देवताः । अहंश्रेयसे स्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः । तत्र किं वसिष्ठत्वादिगुणानां क्वचिदुक्तानामन्यत्रोपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे, पूर्वमोङ्कारस्य समीपस्थगुणैरेवोपास्यत्ववदत्रापि यत्र ये गुणाः श्रुतास्तैरेवोपास्यत्वं प्राणस्येति नोपसंहारः, इति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । अन्यत्र वसिष्ठत्वादिगुणानामश्रवणस्थले, इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपसंहर्तव्याः । कुतः । सर्वाभेदात्, सर्वासु शाखासु प्राणोपासनस्य प्राणसंवादस्थस्याभिन्नत्वादित्यर्थः । एकस्यामेव विद्यायां वसिष्ठत्वाद्यपेक्षातदभावयोर्विरोधादिति भावः ॥

ननु, प्राणस्य सविशेषत्वाद्भवतु शाखान्तरीयगुणोपसंहारः, ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वेन स्वशाखागतधर्मैरेव ज्ञानसम्भवान्नान्यशाखाश्रुतानामानन्दादीनामुपसंहार इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ३ । ३ । ११ ॥

निर्गुणब्रह्मपरासु श्रुतिष्वानन्दस्वरूपत्वविज्ञानघनत्वापरिच्छिन्नत्वाद्वितीयत्वादयो धर्माः क्वचित्क्वचिच्छ्रु-

यन्ते । तत्र संशयः, किं यत्र ये धर्माः श्रुतास्त एव तत्र ज्ञेया उत सर्वे धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति । अत्र पूर्वपक्षे केषांचिद्धर्माणामनुपसंहाराद्यावत्तत्त्वस्वरूपज्ञानासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्रानन्दादीनां नोपसंहार इति प्राप्ते, ब्रूमः । प्रधानस्य ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वादयो धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्याः, वेद्यैक्येन विद्यैक्यादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतोरित्यर्थः ॥

ननु तैत्तिरीयक आनन्दमयं परमात्मानं प्रस्तुत्य "तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मे"ति प्रियशिरस्त्वादयो धर्माः श्रूयन्ते । तेषामप्यानन्दस्वरूपत्वादीनामिव सर्वत्रोपसंहारः स्याद्ब्रह्मधर्मत्वाविशेषादित्यत आह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ । ३ । ३ । १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादिधर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः । हि यतः प्रियमोदप्रमोदानन्दाः परस्परापेक्षयोपचितापचितस्वरूपाः । उपचयापचयवन्तौ हि धर्मौ धर्मिणि भेदे सत्येव स्वाभाविकौ सम्भवतः । ब्रह्मणस्त्वद्वितीयत्वान्नोपचितापचितप्रियादिधर्मस्वभावत्वम् । अस्वभावधर्माणां ब्रह्मज्ञानार्थं नोपसंहार इत्यर्थः । चन्दनजं सुखं प्रियम्, पुत्रप्राप्तिजं मोदः, स एव प्रकृष्टः प्रमोदः, सुखसामान्यमानन्दः, इति तेषां तारतम्यं बोध्यम् । अत्र भगवद्भिः सूत्रकारैरानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रियादीनां तद्धर्मत्वं च कृत्वेयं चिन्ता कृता । तस्या अन्यत्फलं बोध्यम् । तथाहि । वेद्यैक्ये विद्यैक्यादानन्दादिधर्माणां सर्वत्रोपसंहारे सगुणब्रह्मोपासनेषु भिन्नेष्वपि वेद्यस्य सगुणस्य ब्रह्मण एक-

त्वेनोपासनैक्याय तावदन्योन्यं गुणोपसंहारः स्यादिति शङ्कानिरासः फलम् । उपासनानां विधिपारतन्त्र्याद्यत्र यावद्गुणविशिष्टमुपासनं विधीयते तत्र तावद्गुणविशिष्टमेव कर्तव्यम्, तत्तत्फलस्य तेनैव सिद्धेः । वस्तुपरतन्त्रनिर्गुणविद्याफलस्याविद्यानिवृत्तेर्यावत्स्वरूपज्ञानमन्तरेणासम्भवात्सर्वत्रानन्दादिगुणानामुपसंहार इति शङ्कानिरासप्रकारः ॥

उपास्यब्रह्मधर्माणां सर्वत्र न प्राप्तिरित्युक्तम् । तदपेक्षया ज्ञेयधर्माणामानन्दादीनां सर्वत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

उपास्यधर्मापेक्षयेतरे त्वानन्दादयो धर्मा ज्ञानैकफलकाः सर्वत्रोपसंह्रियन्ते । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । उपसंहारं विना यथावत्स्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्या विद्यानिवृत्तेरसम्भवादिति भावः ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३ । ३ । १४ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यारभ्य "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति । तत्र संशयः, किमिमानि वाक्यानि भिन्नानि, उतात्मपरमेकमेव वाक्यमिति । पूर्वपक्षे इन्द्रियादिपरत्वविशिष्टस्यार्थादेरुपास्यस्य प्रतिपाद्यं भेदाद्विद्याया भेदः फलम्, सिद्धान्ते निर्विशेषात्मप्रदर्शनपरमेकमेव वाक्यमिति विपर्ययं फलम् । अत एव पूर्वोत्तरपक्षयोर्विद्याभेदाभेदयोः पर्यवसानादस्याधिकरणस्य पादसङ्गतिः । पूर्व

ब्रह्मस्वरूपाणामानन्दादीनामुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानोपायत्वं चिन्तितम् । इदानीमब्रह्मरूपस्यानुपसंहार्यस्यार्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मज्ञानोपायत्वमुच्यते, इत्येकफलकत्वमवान्तरसङ्गतिः । तत्रेमानि वाक्यानि भिन्नानीति प्राप्ते ब्रूमः । आध्यानाय ध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवार्थादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते, इत्येकमेव वाक्यम् । न त्विन्द्रियादिपरत्वेनार्थादयः प्रतिपाद्याः, प्रयोजनाभावात् । न हीन्द्रियपरत्वेनार्थज्ञानं स्वतः किञ्चित्फलं साधयति । अतः प्रतिपाद्यभेदाभावान्न वाक्यभेदः । पुरुषज्ञानं फलहेतुरिति तत्रैवोक्तं "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति ॥

एवं वाक्यस्यात्ममात्रपरत्वे फलवत्त्वं लिङ्गमुक्त्वा, अपूर्वत्वमपि लिङ्गमाह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ ३ । ३ । १५ ॥

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति प्रकृतपुरुष आत्मशब्दश्रवणादात्मपरमेवेदं वाक्यम् । तस्यात्मनः श्रुत्या मानान्तरावेद्यत्वरूपापूर्वत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ३ । ३ । १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः" इति । लोकानेवाह "अम्भ" इति । तद्व्याचष्टे श्रुतिः "अदोऽम्भ" इति । तदम्भो परपरेण

त्वेनोपासनैक्याय तावदन्योन्यं गुणोपसंहारः स्यादिति शङ्कानिरासः फलम् । उपासनानां विधिपारतन्त्र्याद्यत्र यावद्गुणविशिष्टमुपासनं विधीयते तत्र तावद्गुणविशिष्टमेव कर्तव्यम्, तत्तत्फलस्य तेनैव सिद्धेः । वस्तुपरतन्त्रनिर्गुणविद्याफलस्याविद्यानिवृत्तेर्यावत्स्वरूपज्ञानमन्तरेणासम्भवात्सर्वत्रानन्दादिगुणानामुपसंहार इति शङ्कानिरासप्रकारः ॥

उपास्यब्रह्मधर्माणां सर्वत्र न प्राप्तिरित्युक्तम् । तदपेक्षया ज्ञेयधर्माणामानन्दादीनां सर्वत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

उपास्यधर्मापेक्षयेतरे त्वानन्दादयो धर्मा ज्ञानैकफलकाः सर्वत्रोपसंह्रियन्ते । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । उपसंहारं विना यथावत्स्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तेरसम्भवादिति भावः ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३ । ३ । १४ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यारभ्य "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति । तत्र संशयः, किमिमानि वाक्यानि भिन्नानि, उतात्मपरमेकमेव वाक्यमिति । पूर्वपक्ष इन्द्रियादिपरत्वविशिष्टस्यार्थादेरुपास्यस्य प्रतिवाक्यं भेदाद्विद्याया भेदः फलम्, सिद्धान्ते निर्विशेषात्मप्रदर्शनपरमेकमेव वाक्यमिति विद्यैक्यं फलम् । अत एव पूर्वोत्तरपक्षयोर्विद्याभेदाभेदयोः पर्यवसानादस्याधिकरणस्य पादसङ्गतिः । पूर्व

ब्रह्मस्वरूपाणामानन्दादीनामुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानोपायत्वं चिन्तितम् । इदानीमब्रह्मरूपस्यानुपसंहार्यस्यार्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मज्ञानोपायत्वमुच्यते, इत्येकफलकत्वमवान्तरसङ्गतिः । तत्रेमानि वाक्यानि भिन्नानीति प्राप्ते ब्रूमः । आध्यानाय ध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवार्थादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते, इत्येकमेव वाक्यम् । न त्विन्द्रियादिपरत्वेनार्थादयः प्रतिपाद्याः, प्रयोजनाभावात् । न हीन्द्रियपरत्वेनार्थज्ञानं स्वतः किञ्चित्फलं साधयति । अतः प्रतिपाद्यभेदाभावान्न वाक्यभेदः । पुरुषज्ञानं फलहेतुरिति तत्रैवोक्तं "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति ॥

एवं वाक्यस्यात्ममात्रपरत्वे फलवत्त्वं लिङ्गमुक्त्वा, अपूर्वत्वमपि लिङ्गमाह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ ३ । ३ । १५ ॥

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति प्रकृतपुरुष आत्मशब्दश्रवणादात्मपरमेवेदं वाक्यम् । तस्यात्मनः श्रुत्या मानान्तरावेद्यत्वरूपापूर्वत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ३ । ३ । १६ ॥

एतरेयके श्रूयते "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः" इति । लोकानेवाह "अम्भ" इति । तद्व्याचष्टे श्रुतिः "अदोऽम्भ" इति । तदम्भो यत्परेण

दिवं दिवः परस्ताद्वर्तते। तस्य च परस्ताद्वर्तमानस्य द्यौः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः। साऽप्यम्भःशब्दवाच्या। दिवमारभ्योपरितनलोकाश्चान्द्रमसैरम्भोभिर्व्याप्तत्वादम्भ इत्युच्यन्त इत्यर्थः। अन्तरिक्षलोकः सवितृमरीचिर्व्याप्तत्वान्मरीचयः। स्थानभेदापेक्षया बहुवचनम्। म्रियन्ते ऽस्मिन्भूतानीति पृथिवीलोको मरः। यानि पृथिव्या अधस्तात्पातालान्यब्बहुलानि ता आप इत्यर्थः। तत्र संशयः, किमात्मपदेन हिरण्यगर्भ उच्यते, उत परमात्मेति। पूर्वपक्ष आत्मपदस्य परमात्मपरत्वाभावात्तत्प्रमित्यर्थं नानन्दादिधर्माणामत्रोपसंहार इति फलम्, सिद्धान्ते परमात्मन एवात्रोक्तत्वात्प्रमित्यर्थमस्त्यानन्दादिधर्माणामत्रोपसंहार इति मन्तव्यम्। तत्र पूर्वं वाक्यभेदभियाऽर्थादीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्युक्तम्। तर्हि प्रजापते रेतःकार्यं देवा इत्यादिपूर्ववाक्ये हिरण्यगर्भस्य प्रकृतत्वात्स एवात्मशब्देनोच्यत इति युक्तम्, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात्, इति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्ते ब्रूमः। अस्मिन्सृष्टिवाक्य आत्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्नान्यस्य। इतरवत्। यथेतरेषु सृष्टिवाक्येषु "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वदत्रापि। कुतः। उत्तरात् "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत" इतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वरूपोत्तरविशेषणादित्यर्थः। तच्च विशेषणं परमात्मन्येव मुख्यत्वेन श्रुत्यन्तरेष्ववगतमिति भावः॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्॥ ३। ३। १७॥

पूर्ववाक्यादिपर्यालोचनया प्रजापतावेव वाक्यस्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणं युक्तमिति चेत्, अत्रोच्यते "स्या-

त्"इति । अत्र परमात्मन एव ग्रहणं युक्तं स्यात्, "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"इति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणस्य परमात्मन्येवाञ्जसत्वादित्यर्थः । न च, अस्मिन्वाक्ये लोकस्रष्टृत्वं श्रूयमाणं हिरण्यगर्भमेव गमयति, अन्यथा परमात्मग्रहणे महाभूतसृष्टिः श्रूयेत, इति वाच्यम् । छान्दोग्ये तेजआदिसृष्टिश्रवणेऽपि यथाऽऽकाशवायुसृष्ट्युपसंहारस्तद्वदत्रापि महाभूतसृष्टेरुपसंहारात् । तस्मादस्मिन्वाक्य आत्मनः परस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम् ॥

सूत्रद्वयस्यापरा व्याख्या । "आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्" । बृहदारण्यके "कतम आत्मा"इति प्रश्ने, "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य, तस्यैवात्मनोऽसङ्गत्वादिकमुक्त्वा, "स वा एष महानज आत्मा" इति ब्रह्मात्मतामुपसंहरति । छान्दोग्ये तु "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति विनैवात्मशब्दं सन्मात्रमुपक्रम्य, अन्ते "स आत्मा तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मत्वमुपसंहरति । अत्र संशयः, किमनयोर्वाक्ययोस्तुल्यार्थत्वमुत भिन्नार्थत्वमिति । पूर्वपक्षेऽनयोर्वाक्ययोरुपक्रमवैषम्यादर्थभेदेन विद्ययोर्भेदान्नान्योन्यं गुणोपसंहारः, किन्तु, बृहदारण्यके निर्गुणविद्या, छान्दोग्ये तूपक्रान्तसत्तासामान्ये ब्रह्मत्वोपासनेति फलम् । सिद्धान्ते छान्दोग्ये सत्पदेनात्मन एव गृहीतिः । इतरवत्, बृहदारण्यक आत्मपदेनात्मग्रहणवत् । उत्तरात्, "तत्त्वमसि"इत्युपसंहारबलात् । इत्युभयत्र विद्यैक्यादस्त्यन्योन्यं गुणोपसंहार इति ॥ पूर्वाधिकरणे वाक्यैक्यबलादर्थादिपरत्वं परित्यज्य विद्यैक्यमुक्तम् । तर्हि प्रकृत उपक्रमभेदेन वाक्यभेदाद्विद्यैक्यं न स्यादिति

प्रत्युदाहरणसङ्गतिरस्याधिकरणस्य बोध्या । "अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्" । ननूपसंहारबलात्सत्पदेनैवात्मगृहीतिरित्यसङ्गतम्, उपसंहारस्योपक्रमान्वयादुपक्रमपरतन्त्रत्वादित्याक्षेपांशार्थः । परिहरति "स्यादवधारणात्" इति । सत्पदेनात्मन एव गृहीतिर्युक्ता स्यात्, "सदेव" इत्यद्वितीयत्वावधारणात् । सत्तासामान्यस्य च सद्वितीयत्वादवधारणानुपपत्तिरित्यर्थः । अयं भावः । आरम्भणाधिकरणे ब्रह्मातिरिक्तवस्तुजातस्य मिथ्यात्वसाधनादात्मनोऽन्यस्य सत्पदार्थत्वानुपपत्तेः सत्पदेनात्मन एवोपक्रमः । सदुपक्रमस्य ब्रह्मसत्तासामान्यपरत्वसन्देहेऽपि, "तत्त्वमसि" इति वाक्यशेषाद्ब्रह्मपरत्वनिर्णयः । न च शाखाद्वय आत्मसच्छब्दाभ्यां जीवब्रह्मणोरुपक्रमाद्वैपम्यम्, उभयोर्लक्ष्यैक्येनावैषम्यादिति । तस्मादनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वमिति सिद्धम् ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३ । ३ । १८ ॥

वाजसनेयके प्राणसंवादे प्राणो वागादीन्पप्रच्छ "मम किमन्नं किं वासः" इति । ते प्रत्यूचुः "यदिदं किञ्चा श्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्योऽन्नं तत्तेऽन्नमापो वासः" इति । तदनन्तरं श्रूयते "तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुर्वते" इति । यस्मात्प्राणस्यापो वासस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे तच्छब्दः । विद्वांसः प्राणविदः श्रोत्रिया यथेषुवेषाशून्या भोजनात्पूर्वोत्तरकालयोराचमनं कुर्वन्ति । तेनाचमनसम्बन्धिनाऽब्रूपवाससैतमे-

वानं प्राणमनग्नमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति पूर्वे जनाः । तस्मादिदानींतनेोऽपि प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । छान्दोग्येऽप्येवमेव श्रूयते "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति" इति । तस्मात्, प्राणं मत्यपां वासस्त्वादित्यर्थः । अन्नमशिष्यन्तः प्राणविद् आचमनं कुर्वन्त एतत्कुर्वन्ति । किमेतत् । यद्भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं चाद्भिः प्राणं परिदधत्याच्छादयन्तीत्यर्थः । तत्राचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वध्यानमाचमनं च प्रतीयते । तत्रोभयविधाने वाक्यभेदभयादेकमेव विधेयम् । तदेकं किमाचमनं विधेयमुत वासस्त्वध्यानमिति संशयः । पूर्वपक्षे प्राणविद्याऽङ्गत्वेनापूर्वस्याचमनस्य विधेयत्वात्तस्याचमनस्यान्यत्र प्राणविद्यायामुपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति मन्तव्यम् । तत्र सन्दिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयवत् "आचामन्ति" इति वर्तमानोपदेशस्य विधित्वसन्देहे "आचामेत्" इति वाक्यशेषाद्विधित्वनिर्णय इति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्ते ब्रूमः । वासस्त्वध्यानमेवापूर्वं प्राणविद्याऽङ्गत्वेन विधेयम् । यथा प्राणविद्याङ्गत्वेन श्वादिमर्यादस्यान्नस्य प्राणं प्रत्यन्नत्वेन ध्यानं विधीयते तद्वत् । न त्वाचमनमत्र विधेयम् । कुतः । कार्याख्यानात्, "द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" इत्यादिना स्मार्तविधिना सकलानुष्ठानाङ्गत्वेन शुद्ध्यर्थं कार्यस्याचमनस्य प्राणविद्यायामपि प्राप्तस्याख्यानात् । तदीयास्वप्सु वासस्त्वविधानार्थमनुवादादित्यर्थः ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ ३ । ३ । १९ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रुता । तत्र गुणाः श्रूयन्ते "स आत्मानमुपासीत मनो-

मयं प्राणशरीरं भारूपम्" इत्यादिना । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः श्रूयते शाण्डिल्येन दृष्टा विद्या "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च" इति । भाः प्रकाशात्मकः । सत्यः परमार्थः । तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनःशब्देन प्रस्तुते हृदयेऽन्तर्यथा व्रीह्यादि तथा तावत्परिमाणः पुरुषोऽस्ति । स एष सर्वस्येशान इत्यादिगुणक इत्यर्थः । तत्र संशयः, किमग्निरहस्यबृहदारण्यकस्थयोरनयोर्विद्ययोर्भेद उतैक्यमिति । पूर्वपक्षे विद्ययोर्भेदाद्गुणानामनुपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते विद्यैक्याद्गुणोपसंहार इति बोध्यम् । पूर्वं प्राणाचमनानुवादेन वासस्त्वध्यानं विधेयमित्युक्तम् । इह तूक्तवाक्ययोरेकस्यानुवादकत्वमेकस्य विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभावादुभयोरपि स्वनिकटस्थगुणविशिष्टविद्याविधायकत्वमित्यनयोर्भेदः । इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, ब्रूमः । यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च भवति, एवं समाने चैकस्यामपि शाखायां भवितुं युक्तम् । कुतः । अभेदात्, उपास्यस्य मनोमयत्वादिगुणकस्योभयत्राप्यभेदेन प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । यत्त्वेकस्यानुवादकत्वमेकस्य विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभाव इति, तन्न । अग्निरहस्ये बहूनां गुणानां श्रवणेन तत्रैव विद्योत्पत्तिविधिकल्पनात्, बृहदारण्यके तु विद्यैक्यप्रत्यभिज्ञानार्थं तत्रोक्तमनोमयत्वाद्यल्पगुणानुवादेन सर्वशास्तृत्वादयो गुणा विधीयन्ते, इति न किञ्चिद्बाधकम् । तस्मादुभयत्र शाण्डिल्यविद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३ । ३ । २० ॥

बृहदारण्यके "सत्यं ब्रह्म" (हिरण्यगर्भाख्यं सत्यं मह-

त्) इत्युपक्रम्य "तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः" इति । तत्रैवं सति यत्तत्सत्यं हिरण्यगर्भाख्यं सोऽसावादित्यः । किं मण्डलमेवादित्यः । नेत्याह "य एषः" इति । अक्षन्नक्षिणि । तस्य सत्यस्य स्थानभेदेनादित्यचाक्षुषपुरुषात्मना ऽवस्थानमुक्त्वा ऽऽदित्यपुरुषस्य सत्यस्य "भूरिति शिरो भुवइति बाहू स्वरिति प्रतिष्ठा (पादौ)" इति व्याहृतिदेहत्वं सम्पाद्य "तस्योपनिषदह" रित्यहर्नामत्वमुक्तम् । तदनन्तरं चाक्षुषपुरुषस्य सत्यस्य पूर्ववद्व्याहृतिदेहत्वं सम्पाद्य "तस्योपनिषदह" मित्यहंनामत्वमुक्तम् । उपनिषच्छब्देन देवताप्रकाशकं रहस्यं नामोच्यते । अहःशब्दः प्रकाशवाची । अहंशब्दः प्रत्यगात्मवाची । तावहरहंशब्दौ क्रमेणादित्यचाक्षुषपुरुषयोर्नामनी इति स्थितिः । तत्र संशयः, किमस्यां सत्यविद्यायां नाम्नोर्व्यवस्थया स्थानं कर्तव्यम्, उत नामद्वयस्य पुरुषद्वयेऽप्युपसंहार इति । पूर्वपक्ष उपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इति । तत्र दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षयति "सम्बन्धात्" इति । यथा शाण्डिल्यविद्यायामेकशाखायां विभागेनाधीतायामेकविद्यात्वसम्बन्धादन्योन्यं गुणोपसंहारः पूर्वमुक्तः, एवमन्यत्रापि सत्यविद्यायां भवितु युक्तम्, एकविद्यात्वसम्बन्धात्, इत्यर्थः ॥

समाधत्ते ।

न वा विशेषात् ॥ ३ । ३ । २१ ॥

नैव नामद्वयस्य पुरुषद्वय उपसंहारः, विद्यैक्येऽप्यध्यादित्यरूपस्थानविशेषादित्यर्थः । तथाहि । "य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्याहरिति नाम" इत्युक्ते तस्येति

तच्छब्देनादित्यमण्डलावच्छिन्नस्यैव परामर्शात्तस्यैवाहर्नामत्वं युक्तम् । एवमहंनामत्वं चाक्षुषपुरुषस्यैव चक्षूरूपस्थानविशेषावच्छिन्नस्यैव तच्छब्देन परामर्शादिति । तस्मादनयोर्नाम्नोर्व्यवस्थितिः ॥

दर्शयति च ॥ ३ । ३ । २२ ॥

किञ्च विद्यान्तरे "हिरण्यश्मश्रुः" इत्यादिनाऽऽदित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा तद्रूपमक्षिपुरुषेऽतिदिशति "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्" इति । अयमतिदेश इतरत्र सत्यविद्यास्थले स्थानभेदान्नोपसंहार इति दर्शयति । अन्यथा स्थानभेदेऽपि गुणोपसंहाराङ्गीकारेऽयमतिदेशो निरर्थक एव स्यादिति । तस्मान्नाम्नोर्व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ ३ । ३ । २३ ॥

परिशिष्टोपदेशात्मकाखिलग्रन्थेषु श्रूयते "ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान" इति । वीर्या वीर्याणि पराक्रमविशेषरूपाणि वियदादीनि ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षकारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि । लौकिकेश्वरवीर्याणां पलवद्भिर्मध्ये भङ्गः सम्भवति, ब्रह्मवीर्याणां तु नैवमित्याह "सम्भृतानि" इति । पूर्वाधिकेन ब्रह्मणा निर्विघ्नं समृद्धानीत्यर्थः । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्र इन्द्रादिजन्मतः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्तवत् । नित्यमेव सर्वव्यापकमित्यर्थः । एवं सम्भृतिद्युव्याप्त्यादयो गुणा ब्रह्मणः श्रूयन्ते । तत्र संशयः, किं तेषां गुणानां तदीयोपनिषद्विहितशाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंहारः, उत तद्गुणविशिष्टोपासनं पृथगेवात्र विधीयत इति । तत्रोपसंहार इति प्राप्ते, पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति "सम्भृती"ति ।

सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च सम्भृतिद्युव्याप्ति । यथा स्थानभेदाद्याज्ञोर्व्यवस्था, एवं सम्भृत्यादयोऽपि शाण्डिल्यादिविद्यासु नोपसंह्रियन्ते । अत एव, स्थानभेदादेवेत्यर्थः । शाण्डिल्यादिविद्यासु हृदयायतनत्वं ब्रह्मणः श्रुतम् । नैव तत्र तस्मात्सम्भृत्यादिगुणविशिष्टमुपासनान्तरमिति सिद्धम् । अस्यातिदेशत्वान्न पृथक्सङ्गत्याद्यपेक्षा ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३ । ३ । २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितः । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । ततः पराणि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनं सवनम् । ततः पराण्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयं सवनम् । पुरुषविद्याविदः षोडशोत्तरशतवर्षजीवित्वादिति । पिपासादिकं दीक्षात्वेन कल्पितम् । तैत्तिरीयकेऽपि "तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्म"मित्यादिना पुरुषयज्ञः श्रूयते । तत्र संशयः, किमनयोर्विद्ययोरन्योन्यं गुणोपसंहारोऽस्ति न वेति । तत्र पूर्वं यदुक्तं सम्भृत्यादिगुणाः शाण्डिल्यविद्यासु नोपसंह्रियन्त इति, युक्तं हि तत्, असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात् । इह तु मरणस्यावभृथत्वेन कल्पितस्य गुणस्योभयत्र सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गुणोपसंहारो युक्तः । इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते ब्रूमः । नान्योन्यं गुणोपसंहारः, उपास्यरूपभेदात् । तदाहाचार्यः "पुरुषे"ति । ताण्ड्यादिशाखास्थपुरुषविद्यायां यथा गुणाम्नानं तथेतरेषां

तैत्तिरीयकाणां पुरुषविद्यायां गुणाम्नानाभावादित्यर्थः । अन्यत्र पुरुष एव यज्ञत्वेनोपास्यः, तैत्तिरीयके तु विदुषः पुरुषस्य प्रसिद्धो यो यज्ञस्तस्य पुरुषात्मादिषु यजमानत्वादिकल्पनयोपास्यत्वात् । एवं बहुतर उपास्यभेदो दृश्यते । तद्भेदाच्च विद्याभेदान्नान्योन्यं गुणोपसंहार इति । यत्त्ववभृथगुणस्योभयत्र सत्त्वात्प्रत्यभिज्ञानमिति तन्न, बहुगुणभेद एकस्य प्रत्यभिज्ञापकत्वाभावादिति । किञ्च तैत्तिरीयके पूर्वमात्मविद्यामुपदिश्य तच्छेषत्वेन पुरुषयज्ञ उपदिश्यते, "तस्यैवंविदुष" इति तत्सन्निधौ श्रवणात् । अन्यत्र त्वायुर्वृद्धिफलकः पुरुषयज्ञः स्वतन्त्रः । इत्यनयोर्भेद एव न्याय्य इति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ३ । ३ । २५ ॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रपठनं "सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः" इत्यादि । ताण्डिनां "देव सवितः प्रसुव" इत्यादि । शाट्यायनिनां "श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि" इत्यादि । तैत्तिरीयकाणां "शं नो मित्रः" इत्यादि । वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते "देवा ह वै सत्रं निषेदुः" इत्यादि । कौषीतकिनामग्निष्टोमब्राह्मणं "ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपयन्ति" इत्यादि । अयमर्थः । आभिचारिककर्मदेवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते । हे देवते मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय । हृदयं च विदारय । धमनीः शिराः प्रवृज्य भिन्धि । तस्य शिरश्चाभितो भिन्धि । एवं मद्रिपुस्त्रिधा विपृक्तो विरिल-

ष्टो भवत्वित्यर्थः। हरित इन्द्रनीलः। तद्वन्नीलोऽसीतीन्द्रः सम्बोध्यते। मित्रः सूर्यः शं सुखकरो भूयादिति विद्याऽर्थ्याशास्ति। अग्निष्टोमो ब्रह्मसत्रम्। स यस्मिन्नहनि क्रियते तदहरपि ब्रह्म। ततो य एतदहरुपयन्त्यहर्निर्वर्त्यं कर्मानुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्म परमुपयन्ति। ते क्रमेणामृतत्वं मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यर्थः। तत्र संशयः, किमिमे "सर्वं प्रविध्य" इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि तत्तदुपनिषदुक्तविद्यासूपसंह्रियेरन्न वेति। तत्र पूर्वं यथा पुरुषयज्ञस्यात्मविद्यासन्निधानात्तच्छेषत्वं, तथा मन्त्राणां कर्मणां च तत्तद्विद्यासन्निधानात्तच्छेषत्वेनोपसंहारोऽस्तीति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः। नैषामुपसंहारो विद्यासु। कुतः। वेधाद्यर्थभेदात्, सर्वं प्रविध्य" इत्यादिमन्त्रप्रकाशितानां वेधादीनामर्थानामभिचारकर्मादिसमवेतानां भेदात्, विद्यास्वसमवेतत्वादित्यर्थः। तथा चाभिचारकर्मादिसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणलिङ्गं सन्निधिं दुर्बलं तिरस्कृत्य मन्त्राणामभिचारादिकर्माङ्गत्वं सम्पादयतीति न विद्याशेषत्वम्। प्रवर्ग्यादिकर्मणां सन्निधेर्बलीयसा श्रुत्यादिना ज्योतिष्टोमादौ विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वमिति भावः॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्॥ ३। ३। २६॥

ताण्डिनां रहस्ये श्रूयते "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" इति। तथैवाथर्वणश्रुतिः "तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"इति। यथाऽश्वो जीर्णानि रोमाणि रजोभिः

सह त्यक्त्वा स्वच्छो भवति, एवमहमपि पापं सर्वं विधूय निर्मलः सन्, यथा वा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति, एवमकृतं प्रवाहरूपेणानादिसिद्धं शरीरं धूत्वा त्यक्त्वाऽतिस्वच्छः सन्, कृतात्मा कृतकृत्यो ब्रह्मात्मकं लोकमभिसम्भवाम्यभिमुखेन प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोमीत्यर्थः। तथा शाट्यायनिनः पठन्ति "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यम्" इति। तस्य मृतस्य विदुष इत्यर्थः। तथैव कौषीतकिनः पठन्ति "तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इति। तत्तेन विद्याबलेन विद्वान्सुकृतदुष्कृते विधूनुते त्यजति। त्यक्तयोस्तयोर्विनियोगमाह "तस्ये"ति। तस्मादुपासको न द्वेष्य इति श्रुतितात्पर्यम्। तत्र शाट्यायनिश्रुतावुपादानमात्रं पुण्यपापयोः श्रुतम्। तच्च विदुषस्त्यागं विना न सम्भवतीति पुण्यपापत्यागश्च आक्षिप्यते। यत्र तु ताण्ड्याथर्वणवाक्यद्वये पुण्यपापत्यागमात्रं श्रुतं, तत्र किं त्यक्तयोरुपादानमन्यत्र श्रुतमत्रोपसंह्रियते न वेति सन्दिह्यते। पूर्वपक्षे विद्यायाः स्तुतिप्रकर्षासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तूपादानस्यात्रोपसंहाराद्विद्यास्तुतिप्रकर्षसिद्धिः। उपासककृतविद्यास्तुत्यर्थं हि श्रुतावुपासकः पुण्यपापे त्यजति ते चान्यैरुपादीयेते इत्युच्यते। सा च स्तुतिः सत्तागुणेन। तथा चोपास्यगुणोपसंहारप्रसङ्गेन विद्यास्तुत्यर्थं गुणोपसंहारो विचार्यत इति प्रासङ्गिकी पादसङ्गतिः। तत्र यथा पूर्वं विद्यासन्निधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपसंहार उक्तः, एवं क्वचित्कौषीतकिरहस्ये हीनसन्निधौ श्रुतस्याप्युपादानस्योपादानमन्त्रेणापि तूष्णीं हानसम्भवेन हानस्योपादानोपपादन-

सामर्थ्याभावान्नोपसंहार इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । तुः कैवल्यवाची । तथा च केवलहानौ श्रुतायां सत्यां तत्रोपादानमुपसंहर्तव्यम् । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । अश्वरोमविधूननदृष्टान्तेनोक्तस्य पुण्यपापहानस्य नाशत्वाभावेन विधूतयोः पुण्यपापयोरन्यत्रावस्थानरूपोपायनसापेक्षत्वादुपायनं क्वचिदपि ज्ञानसन्निधौ श्रूयमाणं केवलहानश्रवण आयाति । पुण्यपापहानेनापेक्षितस्योपादानात्मकस्योपायनस्य तद्धानशेषत्वादित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वयोः पुण्यपापयोर्नाश उत्तरयोरश्लेष इति फलाध्याये वक्ष्यते । अतो ज्ञानं विद्वद्भोग्यत्वाभावः, तत्तुल्यकर्मप्राप्तिरुपादानमिति फलतो द्रष्टव्यम्, अमूर्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्रसञ्चारात्मकोपादानस्य मुख्यस्यायोगात् । सूत्रे शब्दशब्देन हानावुपायनोपसंहारस्य स्तुत्यर्थत्वं सूचितमिति बोध्यम् । शाखाऽन्तरस्थो विशेषः शाखाऽन्तरेऽप्यपेक्षित उपसंहरणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह "कुशाछन्दः" इत्यादिना । तत्र कुशादृष्टान्तो यथा । "कुशा वानस्पत्याः स्थ" इत्यादौ भाल्लविनां श्रुतौ, हे कुशाः समिद्रूपा यूयं वानस्पत्याः स्थ मां यजमानं रक्षतेति यजमानप्रार्थने, वनस्पतियोगित्वेन सामान्यसमिच्छ्रवणे, शाट्यायनिनामौदुम्बरा इति शाखाऽन्तरीयो विशेष आश्रितः "औदुम्बराः कुशाः" इति । छन्दोदृष्टान्तो यथा । "छन्दोभिः स्तुवते" इत्यत्र देवासुरच्छन्दसामशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे, "देवच्छन्दांसि पूर्वाणि" इति पैङ्गिश्रुत्या निर्णयः । स्तुतिदृष्टान्तो यथा । षोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणेऽङ्गभूतं स्तोत्रं कदा कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां, छन्दोगानां कालाविशेषप्राप्तौ, "समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति तैत्तिरीय-

कवाक्यारकालविशेषधीर्भवति । एवम्भूताया आचार्यानां श्रुतेर्वा कालविशेषधीरिति । उपगानदृष्टान्तो यथा । "ऋत्विज उपगायन्ति" इति सामान्यवाक्यं शाखान्तरीयं "नाध्वर्युरुपगायति" इति विशेषमपेक्ष्य, अध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीत्येतदर्थपरतया निश्चीयत इति- तथा च, *यथा कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, तथा* हानावुपायनान्वय इत्यर्थः । कुशादिसामान्यश्रवणं शाखान्तरीयविशेषसापेक्षमित्यङ्गीकर्तव्यम् । निरपेक्षत्वेऽष्टदोष(क)दुष्टविकल्पः स्यात् । इदं च सामान्यवाक्यस्य विशेषसापेक्षत्वं जैमिनेरपि सम्मतमित्याह "तदुक्त"मिति । पूर्वमीमांसायां जैमिनिना तदुक्तमित्यर्थः । तथाहि "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्" इति जैमिनिसूत्रम् । अस्यार्थः । "आश्रावय" इति चतुरक्षरं, "अस्तु श्रौषट्" इति चतुरक्षरं, "यज" इति द्व्यक्षरं, "ये यजामहे" इति पञ्चाक्षरं, द्व्यक्षरो वषट्कारः, "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" इत्यनारभ्याधीतवाक्यं श्रुतम् । "नानुयाजेषु येयजामहं करोति" इति विशेषवाक्यं तस्य वाक्यस्य शेषः स्यात् । तथा च नञः पर्युदासार्थतयाऽनुयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु सप्तदशाक्षरा गणाः प्रयोक्तव्या इत्येको विधिर्भवति । नञो निषेधकत्वेन सामान्यवाक्यं विशेषानपेक्षम् । तदा सामान्यवाक्येन विहितस्य गणस्य निषेधादनुयाजेषु, तस्य विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः, विधीनामेकदेश एव

(क) अप्राप्तस्य प्राप्ति १। प्राप्तस्य निषेध २। प्रमाणस्याप्रामाण्यम् ३। अप्रमाणस्य स्वीकार ४। भुतस्य हानि ५। अभुतस्य परिग्रह ६। स्वीकृतस्यास्वीकार ७। अस्वीकृतस्य स्वीकार ८।

स्यादिति। प्रजापतिरिति स्तुतिसहितलिङ्गात्मा सप्तदश इति। अथवा, उदाहृतश्रुतिष्वेव किं पुण्यपापयोर्विधूननं हानमभिप्रेतम्, उत तयोः फलतश्चालनम्, इति विशये, फलतश्चालनमेवेति न पुरुषान्तरे तयोः फलहेतुत्वम्, इति प्राप्ते ब्रूमः। हानावेवायं विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति। उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायनशब्दसन्निधौ विधूननशब्दस्य श्रुतत्वादित्यर्थः। उपादानात्मकोपायनस्य हानं विना ऽसम्भवात्, विधूननशब्देन "धूञ् कम्पने" इतिधातुजन्येन चलनवाचकेनापि हानमेव लक्ष्यमिति भावः। ननूपायनशब्दसन्निधौ श्रूयमाणविधूननशब्दस्य हानलक्षकत्वेऽपि केवलविधूननशब्दस्य न हानलक्षकत्वमिति शङ्कां "कुशाच्छन्दः" इत्यादिना निराकरोति। यथा कुशादिस्थले शाखाऽन्तरीयविशेषश्रवणं निर्णायकम्, तथेहापि क्वचिद्विधूननसन्निधौ श्रूयमाणमुपायनं सर्वत्र विधूननस्य निर्णायकमित्यर्थः। "तदुक्तम्" इति पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये॥३।३।२७॥

पूर्वं विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं सिद्धं कृत्वा, केवलहानश्रवण उपायनस्योपसंहार उक्तः। इदानीं विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं नास्तीत्याक्षेपात्सङ्गतिः। पर्यङ्कस्थब्रह्मोपासकस्य देहत्यागानन्तरं देवमार्गे ब्रह्मलोकं प्रति पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्त्यर्थं गच्छतो मार्गमध्ये विरजानदीतरणानन्तरं कर्महानिः श्रूयते "विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते" इति। तत्र संशयः, किं विरजानदीतरणानन्तरं कर्महानिः, उत देहत्यागात्प्राक्काले, इति। पूर्वपक्षे मरणप्राक्कालीनविद्यां विना नदीतरणस्यैव कर्महानिहेतुत्वमिति विद्याया हानिहेतुत्वासिद्धिः फल-

मूं. सिद्धान्ते विद्यासामर्थ्याज्जीवत एव कर्महानिरिति भेदः । तत्र "सत्सुकृते" त्यत्रत्येन, तदिति सर्वनाम्नः तस्मादर्थकत्वेन हेतुत्ववाच्चिना नदीतरणस्यैवाव्यवहितस्य कर्महानिहेतुत्वमिति गम्यते । तथा च नदीतरणानन्तरमेव कर्महानिरिति प्राप्ते ब्रूमः । साम्पराये परलोकसाधनीभूतविद्याकाल एव कर्महानिर्युक्ता । कुतः । तर्तव्याभावात्, नदीतरणानन्तरं पुण्यपापकर्मणा तर्तव्यस्य निर्वर्त्यस्य फलस्याभावादित्यर्थः । अत्रायं विकल्पः । किं नदीतरणानन्तरं कर्मणा निर्वर्त्यफलसत्त्वात्तावत्पर्यन्तमक्षीणत्वं कर्मण उच्यते, उत नदीतरणं विना कर्मक्षयहेतोरभावाद्वा । आद्ये सूत्रोक्तो हेतुर्बाध्यः । द्वितीयस्त्वसिद्धः, कर्मक्षयहेतोर्विद्यायाः सत्त्वात्, कर्मक्षयं विना नदीतरणानुपपत्तेश्च । न च सर्वनाम्ना नदीतरणस्य हेतुत्वप्रतीतिर्युक्ता, सर्वनाम्नः प्राधान्येन प्रकृतविद्यापरामर्शित्वादिति । तस्मात्पूर्वं जात एव कर्मक्षयो नदीतरणानन्तरं पश्चात् इति मन्तव्यम् । तथाह्येके शाखिनस्ताण्ड्यादयो जीवदशायामेव कर्मक्षयं "अश्व इव रोमाणि" इत्यादावधीयते । अतश्च जीवत एव विद्यासामर्थ्यात्कर्मक्षय इति ॥

ननु कर्मक्षयस्य विद्याफलत्वे ब्रह्मप्राप्तेरिव देहत्यागोत्तरकालीनत्वं स्यात् । अत आह ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ ३ । ३ । २८ ॥

छन्दतः स्वेच्छया विद्याऽनुष्ठानं जीवत एवेति तद्धेतुकः कर्मक्षयोऽपि जीवत एव युक्तः, सति हेतौ कार्ये विलम्बायोगात् । एवं सति विद्याकर्मक्षययोर्निमित्तनैमित्तिकभावे ताण्ड्यादिश्रुत्योरुभयोरविरोधो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मप्राप्तेर्देहत्यागं विनाऽनुपपत्तेः, प्रकृते चानु-

पपरयभावाज्जीवत एव कर्मक्षय इति भावः । तस्माद्विद्याफलत्वं कर्मक्षयस्येति सिद्धम् ॥

एवं प्रसङ्गादागतं विद्योदयानन्तरमेव कर्महानमिति निरूप्य, यथा हानसन्निधौ क्वचिच्छ्रूयमाणमुपायनं सर्वत्रोपसंह्रियते, तथा हानसन्निधौ क्वचिच्छ्रूयमाणो देवयानः पन्थाः सर्वत्रोपसंहर्तव्यः, इति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ ३ । ३ । २९ ॥

कर्महानसन्निधौ क्वचिद्देवयानः पन्थाः श्रुतः । क्वचिन्न श्रुतो निर्गुणविद्यास्थले । तत्र किं देवयानोपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे, अस्तीति प्राप्ते ब्रूमः । गतेर्देवयानस्यार्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति । क्वचित्सगुणविद्यायां देवयानमार्गोऽस्ति, क्वचिन्निर्गुणविद्यायां नेति । अन्यथा सर्वत्र देवयानमार्गोपसंहाराङ्गीकारे, "विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यं (प्रत्यगभिन्नब्रह्मलक्षणं नित्यसिद्धं) उपैति" इति श्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३ । ३ । ३० ॥

क्वचिद्विद्यायां गतिरस्ति क्वचिन्नास्तीति गतेरुभयथाभाव उपपन्नः, तल्लक्षणार्थोपलब्धेः, इत्यर्थः । सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्य सगुणविद्याफलस्य पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्तिरूपस्य लोकान्तरवर्तिनोऽर्थस्य तस्य श्रुतिषूपलब्धेरित्यर्थः । निर्गुणविद्यायां मार्गसाध्यफलाभावान्न तस्योपसंहारः ।

लोकवत्। यथा लोके रामसेतुगामिना गङ्गामाप्त्यर्थं पन्था अपेक्षितः, न गङ्गास्नानां, तद्वदित्यर्थः। तस्मान्न निर्गुण विद्यायां मार्गोपसंहार इति सिद्धम्॥

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमाना-भ्याम्॥ ३। ३। ३१॥

सगुणविद्यासु कचित्पञ्चाग्निविद्यादिषु मार्गः श्रूयते। क्वचित्तु वैश्वानरविद्यादिषु न श्रूयते। तत्र किं क्वचिच्छ्रुतमार्गस्यान्यत्रोपसंहारोऽस्ति न वेति सन्देहे, यद्विद्याप्रकरणे मार्गः श्रुतः स तत्रैवेति प्रकरणबलान्नियम एव, नोपसंहारः, इति पूर्वाधिकरणदृष्टान्तेन प्राप्ते, उच्यते। सर्वेषां सगुणोपासनानां मार्गस्यानियमः। क्वचिच्छ्रुतस्य सर्वत्रोपसंहार इति यावत्। ननु प्रकरणबलान्नियमो युक्त, अन्यथा प्रकरणविरोध इति चेत्, उच्यते। प्रकरणेनाविरोध एवानियमस्य। कुतः। शब्दानुमानाभ्याम्, श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। "य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती"त्याद्या श्रुतिः। येऽधिकृता एतद्द्युलोकादिपञ्चकमेवमग्नित्वेन विदुस्तेऽर्चिरभिसम्भवन्तीति सम्बन्धः। तद्वद्येऽप्यमी अरण्ये सत्यं ब्रह्म श्रद्धां तपःपूर्वमुपासते तेऽर्चिरभिसंविशन्तीत्यर्थः। तथा च पञ्चाग्निविद्याविदामिव विद्यान्तरशीलानां वाक्येनैव प्रकरणाद्बलीयसा देवयानमार्गावगतेः प्रकरणं बाध्यमिति, भावः। "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते" इत्याद्या स्मृतिरप्युपासकस्याविशेषेण मार्गं दर्शयति। जगतो विद्यायां कर्मणि चाधिकृतस्य जनस्येत्यर्थः॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिका-

रिकाणाम् ॥ ३ । ३ । ३२ ॥

पूर्वं निर्गुणविद्यायां न मार्गः, सगुणविद्यायां तु सर्वत्र मार्गः, इति व्यवस्था कृता। इदानीं निर्गुणविद्याया मोक्षहेतुत्वानुपपत्तेरैश्वर्यादिकफलकत्वं वक्तव्यम् । तच्चामुष्मिकं फलं मार्गमन्तरेण न सम्भवतीति कृतव्यवस्थायां आक्षेपात्सङ्गतिः। अपान्तरतमोवसिष्ठसनत्कुमारादीनां निर्गुणब्रह्मविदां पुनः पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते "अपान्तरतमाः कलिद्वापरयोः सन्धौ विष्णुनियोगात्कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवे"त्यादिना । तत्र संशयः, विदुषो वर्तमानदेहपातादनन्तरं देहान्तरप्राप्तिरस्ति न वेति । अत्र पूर्वपक्षे वसिष्ठादिनिष्ठब्रह्मविद्यायाः इवेतरविद्वन्निष्ठब्रह्मविद्याया अपि मोक्षहेतुत्वाभावेनैश्वर्यादिफलप्राप्त्यर्थं देहान्तरप्राप्तिरस्त्येव निर्गुणविद्यायामपि मार्गोपसंहार इति फलम् । सिद्धान्ते त्वपान्तरतमःप्रभृतीनामाधिकारिकाणां वेदप्रवर्तनादिषु लोकव्यवस्थाहेतुष्वधिकारेषु परमात्मना नियुक्तानां यावदधिकारमवस्थितिर्यावत्प्रारब्धकर्मावस्थितिस्तस्य प्रारब्धस्य कर्मणः प्रतिबन्धकस्यानेकशरीरभोग्यफलहेतोस्तस्य फलस्य भोगेन नाशे प्रतिबन्धकान्तराभावादनादौ संसारे सञ्चितकर्मणां च ज्ञाननाश्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादप्रतिबन्धः साक्षात्कारो वर्तमानदेहपातानन्तरं कैवल्यं सम्पादयतीति न देहान्तरप्राप्तिरप्रतिबद्धसाक्षात्कारवतः । तथैव श्रुतिः "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये" इत्यप्रतिबद्धसाक्षात्कारवतो वर्तमानदेहपातावधि कैवल्यस्य श्रावयति । तथा च न विदुषो मार्गापेक्षेति न मार्गस्य निर्गुणविद्यायामुपसंहार इति सिद्धम् ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ३३ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते, याज्ञवल्क्यस्य गार्गीं स्त्रियं प्रत्युत्तरं "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ"मित्यादि । एवमाथर्वणेऽ "प्यक्षरमधिगम्यत" इत्यक्षरं ब्रह्मोपक्रम्य श्रावयति "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षु"रित्यादि । एवं तत्र निर्गुणब्रह्मप्रमित्यर्थो निषेधाः श्रूयन्ते । तत्र संशयः, क्वचिन्निषेधश्रुतावश्रुतनिषेधानां श्रुत्यन्तरादुपसंहारोऽस्ति न वेति । तत्र यथा पूर्वमाधिकारिकाणां वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मण एव देहान्तरसम्बन्धसिद्धिर्न सञ्चितकर्मणो देहान्तरसम्बन्धहेतुत्वमित्युक्तम्, तथेहापि तत्तद्वाक्योक्तैरेव निषेधैरुपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसिद्धेर्न शाखान्तरीयनिषेधानां तत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुत्वमित्यनुपसंहारः, इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरधियस्तासां सर्वत्र निषेधप्रकरणेष्ववरोध उपसंहारो न्याय्यः । कुतः । सामान्यतद्भावाभ्याम्, द्वैतप्रपञ्चनिरासेन ब्रह्मप्रतिपादनस्य सर्वत्र समानत्वात्तस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यस्य सर्वत्र भावादेकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तच्छेषाणां निषेधशब्दप्रत्ययानां सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः । औपसदवत् । तथाहि यजुर्वेदे "जमदग्निः पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजते"त्युत्पन्ने जामदग्न्याहीने पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति पुरोडाशयुक्तास्तूपसत्स्विष्टिरूपदिष्टासु पुरोडाशप्रदानकर्मन्त्राणामुद्गातृवेदोत्पन्नानामग्नेर्वेर्होत्रं वेरध्वरमित्यादीनामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते, अध्वर्युकर्तृके पुरोडाशप्रदाने तेषां मन्त्राणां विनियोगाद्विनियोगविधेश्च सार्थ-

कथसम्पादकस्य स्वरूपमात्रबोधकोत्पत्तिविध्यपेक्षया मुख्यत्वान्मुख्यानुरोधेनाध्वर्युणैव प्रयोगो न गौणोत्पत्तिविध्यनुरोधेनोद्गात्रा प्रयोग इति यथाऽध्वर्युकर्तृकपुरोडाशशेषाणां मन्त्राणां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामप्यध्वर्युणा सम्बन्धः, एवमक्षरप्रमितिशेषाणां निषेधानां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामप्यक्षरेण सर्वत्र सम्बन्ध इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे उदाहरणान्तरविवक्षया जैमिनिसूत्रमुदाहरति "तदुक्त"मिति । "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः" इति जैमिनिसूत्रम् । "य एवंविद्वानग्निमाधत्ते" इति यजुर्वेदविहिताधानेऽङ्गत्वेन "य एवंविद्वान्वारवन्तीयं गायति" "य एवंविद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति" "य एवंविद्वान्वामदेव्यं गायति"इति यजुर्वेद एव सामानि विहितानि । विषयः । वारवन्तपदयुक्तं साम वारवन्तीयम् । एवमग्रेऽपि । "उच्चैः साम्नोपांशु यजुषा" इति सामयजुषोः स्वरभेदोऽस्ति । तत्र संशयः, किमेतानि सामानि सामवेदोत्पन्नत्वात्तदीयेनोच्चैः स्वरेण प्रदाने प्रयोक्तव्यानि, उत येन यजुर्वेदेन विनियुज्यन्ते तदीयेनोपांशुस्वरेणेति । तत्रोत्पत्तिविधिबलादुच्चैः स्वरेण प्रयोगे प्राप्ते, सिद्धान्तो "गुणमुख्ये"ति । गुणमुख्ययोरुत्पत्तिविनियोगविध्योर्व्यतिक्रमे स्वरविषये विरोधे, मुख्येन विनियोगविधिना वारवन्तीयादेर्वेदस्य संयोगो ग्राह्यः । साम्नां विनियोजकवेदस्वरसंयोग इति यावत् । कुतः । तदर्थत्वात्, उत्पत्तिविधेर्विनियोगार्थत्वादित्यर्थः । एतत्समानन्यायत्वेनौपसदमन्त्राः पूर्वमुदाहृता इति मन्तव्यम् ॥

इयदामननात् ॥ ३ । ३ । ३४ ॥

"द्वा सुपर्णा सयुजे"त्यादिमन्त्र आथर्वणादौ श्रूयते । काठकेऽपि "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे" इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः, किमनयोर्मन्त्रयोर्विद्याभेद उत विद्यैक्यमिति । पूर्वपक्षे विद्याभेदादन्योन्यं गुणानुपसंहारः फलम्, सिद्धान्ते विद्यैक्यादुपसंहार इति । तत्र, पूर्वं वेद्यस्याक्षरस्याभिन्नत्वेन विद्यैक्यादक्षरधियामुपसंहार उक्तः । तर्हि प्रकृते "द्वा सुपर्णे"ति मन्त्र एकस्यैव भोक्तृत्वं "ऋतं पिबन्ता"वित्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वं श्रूयते, इत्युभयत्र वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रद्वये विद्यैक्यमेव । कुतः । इयत्तावच्छिन्नस्य द्वित्वावच्छिन्नस्य वेद्यस्योभयत्राप्यभिन्नत्वेनामननादित्यर्थः । अत्र हि मन्त्रद्वये भोक्तृजीवानुवादेन परमात्माभेदः प्रतिपाद्यः । "पिबन्ता"विति प्रयोगस्तु भोक्तृजीवसाहचर्यादभोक्तरीश्वरे "छत्रिणो गच्छन्ती"तिवदुपपद्यत इत्युक्तं गुहाऽधिकरणे । तथा च प्रतिपाद्यैक्यान्निर्गुणविद्यैक्यमित्यविरोधः ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३ । ३ । ३५ ॥

बृहदारण्यक उषस्तो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे"ति । स्वतोऽपरोक्षं ब्रह्मैव प्रत्यगात्मेत्याह 'य आत्मे'ति । एतत्प्रश्नोत्तरे "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तर" इत्यादिना कार्यकारणरहित आत्मा प्रतिपादितः । एवमेतदनन्तरब्राह्मणे पूर्ववत्कहोलप्रश्ने "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती"त्यशनायाद्यतीत आत्मा प्रतिपादितः । तत्र संशयः किम-

नयोर्ब्राह्मणयोर्विद्याभेद उत विद्यैक्यमिति । फलं पूर्ववत् । पूर्वं "पिबन्तौ"वित्यस्य पदस्य लाक्षणिकत्वेन वेद्याभेदाद्विद्यैक्यमुक्तम् । इह तु वेद्यैक्येऽपि न विद्यैक्यम्, "समिधो यजती"त्यादौ यजत्यभ्यासवत्प्रकृत आत्माभ्यासाद्विद्याया भेदसिद्धिः, इति मुख्यः पूर्वपक्षः । एकत्र कार्यादिरहितात्मन उपास्यत्वादन्यत्राशनायाद्यतीतात्मन उपास्यत्वादुभयत्र वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति गौणः पूर्वपक्षः । तत्र गौणं पूर्वपक्षं दूषयति "अन्तरे"ति । पूर्वसूत्रस्थस्य "आमननात्"इति पदस्यानुषङ्गः । ब्राह्मणद्वयेऽपि स्वात्मनः सर्वान्तरत्वामननाद्वेद्यस्यात्मन एकत्वमेव, उभयोरेकस्मिन्देहे सर्वान्तरत्वायोगात्, भूतग्रामवत् । यथा भूतसमूहात्मके स्थूलदेहे पृथिव्यपेक्षया जलमान्तरं जलापेक्षया तेज इत्यादिक्रमेणापेक्षिकं भूतानामान्तरत्वं न मुख्यं सर्वान्तरत्वम्, तद्वद्ब्राह्मणद्वये वेद्यभेदाङ्गीकारे वेद्यात्मद्वयस्यापि स्यादित्यर्थः । यद्वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरदृष्टान्तार्थश्च । यथा "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुत्यन्तरे सर्वेषु भूतग्रामेषु सर्वान्तर एक एवात्मा ऽऽम्नायते तद्वदनयोर्ब्राह्मणयोरित्यर्थः । तथा च वेद्यैक्याद्विद्यैक्यं सिद्धम् ॥

मुख्यं पक्षमनूद्य दूषयति ।

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

अन्यथा विद्याभेदानङ्गीकारे, आम्नानभेदस्याभ्यासस्यानुपपत्तिः, प्रयोजनाभावात्, इति चेन्न । उपदेशान्तरवदभ्यासस्योपपत्तेरित्यर्थः । तथाहि, यथा छान्दोग्ये "तत्त्वमसी"त्युपदेशे नवकृत्वोऽभ्यस्यमानेऽपि न विद्या

भिद्यते, उपक्रमोपसंहारयोरविशेषात्, तद्ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नरूपेणोपक्रमस्य "अतोऽन्यदार्त"मित्युपसंहारस्य चाविशेषात्, द्वितीयप्रश्ने "यदेव, साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे"त्येवकारेण विद्याभेदनिरासाच्च न विद्याभेदः । अभ्यासस्यादरार्थत्वेनाशनायाद्यतीतत्वादिविशेषप्रतिपादनार्थत्वेन चोपपत्तेरिति ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३ । ३ । ३७ ॥

एतरेयिण आदित्यपुरुषमधिकृत्य समामनन्ति "तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह"मिति । तथैव जाबाला अपि "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसी"ति । तत्र संशयः, किमात्मन ईश्वरेणैकत्वविषयमेकरूपमेव चिन्तनं विधीयते, उत जीवेश्वरयोरन्योन्यानुवादेनान्योन्यात्मकत्वरूपव्यतिहारेणोभयविषयं चिन्तनमिति । अत्र पूर्वपक्षिमत एकरूपत्वाल्लाघवम्, सिद्धान्तिमत उभयरूपत्वाङ्गीकारेण व्यतिहारसार्थक्यमिति भेदः । तत्राभ्यासस्यादरार्थत्ववद्व्यतिहारोपदेशस्याप्यादरार्थत्वान्न तदनुरोधेन चिन्तनस्योभयरूपत्वं किन्त्वेकरूपत्वमेवेति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । व्यतिहार एवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न त्वात्मन ईश्वरेणैकत्वमात्रम् । इतरवत्, यथेतरे सर्वात्मत्वादयो गुणा उपास्यत्वेनोपदिश्यन्ते, तद्वत्प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुः "विशिंषन्ति ही"ति । समाम्नातारो जीवपरमात्मानौ व्यतिहारेण विशिंषन्ति "तद्योऽह"मित्यादिना । तच्च व्यतिहारेण विशेषणं व्यतिहारस्योपास्यत्वे सार्थकं स्यात् । अन्यथा जीवस्येश्वरेणैकत्वमात्रस्योपास्यत्वे तत्प्रतिपादकश्रुत्यंशस्यैवार्थवत्त्वं, न त्वीश्वरस्य जीवेनैकत्वप्रतिपादकांशस्येति । तस्मादुभयांशसार्थक्यायोभ-

यरूपं चिन्तनं विधेयमिति सिद्धम् । पूर्वसूत्रे "उपदेशान्तरवत्" इति दृष्टान्तत्वेन "तत्त्वमसी"त्येकत्ववाक्यकथनप्रसङ्गेनैकत्ववाक्यस्य "तयोऽह"मित्यादेर्विचारात्प्रासङ्गिकी पादसङ्गतिर्बोध्या । यद्वा, अस्यामहङ्ग्रहोपास्तौ व्यतिहारस्यानुपास्यत्वान्न सर्वत्राहङ्ग्रहोपास्तौ तस्य व्यतिहारस्योपसंहार इति पूर्वपक्षे फलम्, सिद्धान्ते तस्योपास्यत्वात्सर्वत्रोपसंहारः, इति साक्षादेव पादसङ्गतिः ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

वाजसनेयके हृदयाख्यं हिरण्यगर्भं प्रस्तुत्य "स यो हैतंमहद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाल्लोका"निति सत्यविद्यां विधाय तदङ्गत्वेन "तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवती"ति सत्यनामाक्षराणामुपासनमुक्त्वाऽनन्तरं श्रावयति "तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः" इत्यादि । अयमर्थः । हशब्द उपास्यप्रसिद्ध्यर्थः । एतदिति हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मोपास्यं परामृशति । महद्व्यापकं, यक्षं पूज्यं, प्रथमजं भौतिकापेक्षयेति शेषः । वेदनाप्रकारमाह "सत्यं ब्रह्मे"ति । सच त्यचेति सत्यं पञ्चभूतात्मकं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म यो वेदोपास्ते स इमाँल्लोकाञ्जयतीत्यर्थः । तीत्येकमक्षरमित्यत्र तकारोपरितनेकार उच्चारणार्थः । निरुक्तस्तकारो बोध्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं, मृत्युसाम्याभावात् । मध्यतो मध्यस्थमक्ष

रमनृतं मृत्युः, मृत्यनृतयोस्तकारसाम्यात् । तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतमन्तर्भावितम् । अतो-ऽकिञ्चित्करं तत्सत्यभूयं सत्यबाहुल्यमेव भवतीत्यर्थः । तत्तत्र हृदयात्मकत्वे सत्यात्मकत्वे च ब्रह्मणः सिद्ध इत्यर्थः । "यदात्सत्य"मित्यादिकं "सम्बन्धादेवमन्यत्रापी"त्यधिकरणे व्याख्यातम् । तत्र संशयः, किं "तद्यत्तत्सत्यमसौ स" इत्यादिना श्रुता विद्या पूर्वसत्यविद्यातो भिद्यते न वेति । पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः, सिद्धान्ते तदुपसंहार इति बोध्यम् । तत्र पूर्वं जीवब्रह्मणोर्व्यतिहारोक्तिभेदाद्विद्याया द्विरूपत्वमुक्तम् । तद्वदिहापि सत्यविद्यायां लोकजयस्य फलत्वादनन्तरविद्यायां च "हन्ति पाप्मान"मित्यादिना पापनिवृत्तेः फलत्वात्, फलोक्तिभेदाद्विद्याभेदः, इति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । इयमनन्तरविद्या सैव सत्यविद्यैव । ततो न भिद्यते । कुतः । "तद्यत्तत्सत्य"मिति प्रकृतस्यैवोपास्यस्य हिरण्यगर्भस्याकर्षणादिति "हि" शब्दसूचितो हेतुर्बोध्यः । न हि वेद्याभेदे विद्याभेदो युक्तः । न च फलभेदाद्विद्याभेदः, सत्यविद्याप्रकरणे पठितस्य फलस्य सर्वस्यापि सत्यविद्याफलत्वादिति । तस्माद्विद्यैक्यात्पूर्वापरवाक्यस्थाः सर्वे सत्त्वादयो गुणा उपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३ । ३ । ३९ ॥

दहरविद्यायां दहराकाशमात्मानं प्रकृत्य छन्दोगा आमनन्ति "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्यादि । तथा वाजसनेयिनोऽपि "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आ-

काशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादि । तत्र संशयः, किमन्योन्यं गुणोपसंहारो ऽस्ति न वेति । तत्र पूर्वं वेद्याभेदेन विद्यैक्याद्गुणोपसंहार इत्युक्तम् । तर्हि प्रकृते, छान्दोग्ये दहराकाशस्यैवोपास्यत्वात्, वाजसनेयक आकाशनिष्ठस्यात्मनो ज्ञेयत्वात्, वेद्यभेदेन सगुणनिर्गुणविद्ययोर्भेदान्नोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, ब्रूमः । कामादि सत्यकामत्वादिगुणजातमितरत्र वाजसनेयक उपसंहर्तव्यम् । यच्च सर्ववशित्वादिकं तदपि तत्र छान्दोग्य उपसंहर्तव्यम् । कुतः । आयतनादिभ्यः, हृदयस्यायतनस्य ब्रह्मणश्चोपास्यस्य ब्रह्मणः सेतुत्वस्य चोभयत्राविशेषादित्यर्थः । अयं भावः । दहराधिकरणे दहराकाशस्य ब्रह्मत्वसमर्थनान्न वेद्यभेदः । ननु तथाऽपि सगुणनिर्गुणविद्ययोरनयोर्भेदो दुर्वार इति चेत्, सत्यमस्ति भेदः । कथं तर्हि गुणोपसंहार इति चेत्, न ह्यत्रोपासनार्थं गुणोपसंहारं ब्रूमः, किन्तु विद्यास्तुत्यर्थम् । स्तुत्यर्थगुणोपसंहारश्च विद्याभेदे ऽपि सम्भवति, स्तुतेरुभयत्राविशेषादिति ॥

आदरादलोपः ॥ ३ । ३ । ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां प्राणाग्निहोत्रं श्रूयते "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं सयां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहे"त्यादिना । भक्तमन्नम् । जाबालश्रुतौ "पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीया"दिति वैश्वानरोपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वं भोजनं विधाय, अतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दया पूर्वभोजनं स्तौति "यथा ह वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं त"दिति । यथा स्वाग्निहोत्राकरणेन पराग्निहोत्रकरणमयुक्तमेवं तदतिथिभ्यः

पूर्वं भोजनदानमित्यर्थः । तत्र संशयः, किं भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्य लोप उतालोप इति । अलोपसिद्धिः पूर्वपक्षे फलम्, सिद्धान्ते तु लोपसिद्धिरिति । उपास्तिविचारप्रसङ्गेन तदङ्गपूर्वभोजनाश्रितप्राणाग्निहोत्रविचारादस्ति पादसङ्गतिः । उपास्तिलोपेऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणोपसंहारवत्, भोजनलोपेऽपि पूर्वभोजनस्तुत्युपपत्त्यर्थं प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यवान्तरसङ्गतिः । तत्र पूर्वपक्षसूत्र-"मादरादलोप"इति । भोजनलोपेऽप्यग्निहोत्रस्यालोपः, पूर्वभोजनस्य प्राथम्यरूपधर्मलोपमसहमानया जाबालश्रुत्या प्राणाग्निहोत्र आदरकरणात् । न हि धर्मलोपमसहमाना श्रुतिः प्राणाग्निहोत्रस्य धर्मिणो लोपं सहते । तस्माद्भोजनलोपेऽप्यन्येन भक्ष्यद्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यम् । इत्येवं प्राप्ते ॥

सिद्धान्तयति ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ३ । ३ । ४१ ॥

भोजन उपस्थिते ऽतोऽस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यम् । अनुपस्थिते भोजने प्राणाग्निहोत्रं न कर्तव्यमेव । कुतः । तद्वचनात्, 'तद्धोमीय'मिति वचनात्सन्निहितसाकाङ्क्षात् । "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छे"दित्यनेन सन्निहितस्य भोजनार्थं ग्रासद्रव्यस्य होमसाधनत्वप्रतीतेरित्यर्थः । तथा च भक्तागमनस्य भोजनप्रयुक्तस्य भोजनलोपे लोपात्, द्रव्यस्य लोपेऽग्निहोत्रस्य लोप एव । आदरवचनं तु भोजनप्रसक्तिदशायां द्रष्टव्यम् ॥

सन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ३ । ३ । ४२ ॥

सन्ति कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु प्राणाद्युपासनानि। तानि किं पर्णतावत्कर्माङ्गानि नित्यकर्मवदनुष्ठेयान्युत गोदोहनवत्स्वतन्त्रफलसाधनान्यनित्यानीति संशयः। पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिरेव पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम्। उपासनाविचारात्मकत्वादस्य पादसङ्गतिः। अनित्यभोजनाद्याश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यानित्यत्ववत्, नित्यकर्माङ्गाश्रितोपासनानां नित्यत्वमित्यवान्तरसङ्गतिः। तत्र "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती"ति कञ्चित्क्रतुमनारभ्याधीतस्य पर्णमयत्वस्याव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्वारा क्रत्वङ्गत्ववत्; अनारभ्याधीतानामुद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिद्वारा क्रत्वङ्गत्वम्, इति प्राप्ते, ब्रूमः "तन्निर्धारणानियम"इति। तेषां कर्माङ्गाश्रितानां निर्धारणानामुपासनानामनियमो नित्यवदनुष्ठानाभावः। कुतः। तद्दृष्टेः, तस्यानियमस्य श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः। तथाहि "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे"त्यनुपासकस्यापि कर्मणि कर्तृत्वं वदन्ती श्रुतिरुपासनस्यानियतत्वं दर्शयति। उपासनस्य पृथक्फलश्रवणादपि पशुप्राप्तिफलकगोदोहनवन्न कर्माङ्गत्वमित्याह "पृथग्घी"ति। हि यतः पृथगप्रतिबन्धः- कर्मणो वीर्यवत्तरत्वात्मकसमृद्धिरूपः फलमुपलभ्यते, अतो ऽपि न कर्माङ्गत्वमुपासनस्येत्यर्थः। तथाह्युपासनस्य पृथक्फलत्वे श्रुतिः "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति। तेनोङ्कारेणोभावपि कर्म कुरुतः। यश्चैतदोङ्कारारव्यमक्षरमेवं रसतमत्वादिगुणकं वेद यश्च न वेद, तावुभाविति सम्बन्धः। एवमनभिमतपक्षमुक्त्वा स्वाभिप्रेतमाह श्रुतिः "नाना त्वि"-

ति । तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । कर्माङ्गोद्गारमात्रज्ञानापेक्षया रत्नतमत्वादिगुणकोद्गारज्ञानं नानैव पृथक्फलकम् । दृष्टो हि मणिविक्रये शबरवणिजोः सामान्यविशेषज्ञानाभ्यां फलभेदः । तस्माद्यदेव कर्म विद्ययोद्गीथादिविषयया अहंयाऽस्तित्युक्तोपनिषदा तत्त्वदेवताध्यानेन युक्तः करोति, तदेव कर्म वीर्यवत्तरं भवतीत्यर्थः । अनेन विद्याहीनं कर्म वीर्यवन्मात्रं विद्यासहितं तु वीर्यवत्तरमिति गम्यते । न हीदं विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सम्भवति, अङ्गहीनस्य कर्मणो वीर्यवन्मात्रत्वस्य फलजनकत्वलक्षणस्यानुपपत्तेः । तस्मात्पर्णताया अक्रियात्मकत्वेन क्रतुसम्बन्धं विना स्वातन्त्र्येण फलजनकत्वाभावेन विषमत्वात्, विद्यायाः क्रियात्मकत्वेन स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वसम्भवाद्गोदोहनवत्स्वातन्त्र्यमेवेति सिद्धम् ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

बृहदारण्यके छान्दोग्ये च संवर्गविद्यायां, वागादिभ्यः प्राणः श्रेष्ठोऽग्न्यादित्यादिदेवताभ्यः श्रेष्ठो वायुरित्यवधारितम् । तत्र संशयः, किमस्यां विद्यायां वायुप्राणयोः प्रयोगैक्यमुत प्रयोगभेद इति । फलपादसङ्गती पूर्ववत् । पूर्वं फलभेदात्कर्मणां तदाश्रितोपासनानां च नित्यत्वानित्यत्वलक्षणप्रयोगभेद उक्तः । तर्हि प्रकृते वायुप्राप्तिलक्षणफलैक्याद्वायुप्राणयोः स्वरूपत एकत्वेन चैकाभेदेन चिन्त्यत्वाच्च प्रयोगैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, ब्रूमः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे दधितण्डुलादिभिर्गुणैः प्रयोगभेदः, एवमेकस्यामपि विद्यायां वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदेऽप्याधिदैविकत्वाध्यात्मिकत्वरूपावस्थाभेदेन गुणभेदात्प्रयोगभेद इति । प्रदानवदेवेदं द्रष्टव्यम् । तथा हि

"इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इति पुरोडाशत्रयवत्यामिष्टौ श्रुतायाम्, किं त्रयाणां पुरोडाशानां सहप्रदानमुत प्रदानभेद इति विशये, देवतैक्यात्सहप्रदाने प्राप्ते, राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदात्पुरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य भेद इति यथा, तद्वत्प्रकृते वेद्यभेदात्प्रयोगभेदइत्यर्थः। तदुक्तं देवताकाण्डे "नाना वा देवता पृथग्ज्ञाना"दिति। वाशब्दो देवतैक्यनिरासार्थः। नाना देवतेत्यत्र हेतुमाह "पृथ"गिति। उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणानां पृथग्ज्ञानात्तद्विशिष्टदेवतानां नानात्वं युक्तमित्यर्थः॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि॥ ३। ३। ४४॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये "नैव वा इदमग्रे सदासीन्नाप्यसत्" इत्युपक्रम्य मनसः प्रादुर्भावमुक्त्वा "तन्मन आत्मनोऽग्नीनपश्य"दिति मनोऽधिकृत्य पठन्ति "षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित" इत्यादि। तथैव वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इत्यन्यानग्नीनामनन्ति। अयमर्थः। पुरुषस्यायुष्ट्वेन क्लृप्तशतवर्षाणामहोरात्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि। तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तयोऽपि षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति, एकस्मिन्नहोरात्रउत्पन्नसर्वमनोवृत्तिष्वहोरात्रगतैकत्वारोपात्। ता एतावत्संख्याका मनोवृत्तय इष्टकात्वेनाग्नित्वेन च सम्पाद्यन्ते। षट्त्रिंशत्सहस्राणीत्यादिना मन एव स्ववृत्तिरूपानग्नीनर्कानर्च्यानत एव मनोविकारान्मनश्चितो मनसा चीयन्ते सम्पाद्यन्त इति मनश्चितस्तानपश्यदित्यर्थः। एवमेव वागादयोऽपि स्व-

स्वहृत्तोरग्नित्वेनापश्यन्निति प्रतीन्द्रियवृत्त्यैकैकमग्निचयनं सम्पाद्यम् । प्राणो प्राणम् । कर्मपदमनुक्तकर्मेन्द्रियपरम् । एतेऽग्नयः कर्मप्रकरणे पठिताः । तत्र संशयः, किमेते मनश्चिदादयोऽग्नयः कर्माङ्गभूता उत स्वतन्त्रा इति । पादसङ्गतिफले पूर्ववदेव । पूर्वमेकप्रयोगायोगाद्वायुप्राणयोःप्रयोगभेद इत्युक्तम् । तर्हि मनश्चिदादीनां प्रकरणात्कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगसम्भवात्प्रयोगैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, सिद्धान्तमुपक्रमते "लिङ्गे"ति । मनश्चिदादयोऽग्नयः स्वतन्त्रा एव । कुतः । लिङ्गभूयस्त्वात्, स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गानां भूयसां सत्त्वादित्यर्थः । तथाहि "यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृति" रिति "तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते" इत्यादीनि लिङ्गानि सन्ति । अयमर्थः । सर्वाण्यपि भूतानि जन्तवो यत्किमपि मनसा सङ्कल्पयन्ति । तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः सम्पादनं सर्वजन्तुमनआदिवृत्तीनामग्नित्वेन ध्येयत्वादित्येकं लिङ्गम् । न हि यत्किञ्चित्करणं कर्माङ्गं सम्भवतीति । एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि सर्वदा सर्वाणि भूतानि तानेतानग्नींश्चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरम् । न हि कर्माङ्गं सर्वदाऽनुष्ठीयमानं दृष्टम्, कालविशेष एव तद्विधानादिति । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः । तदपि बलीयस्त्वमप्युक्तं पूर्वकाण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा"दिति । एतत्सूत्रार्थो विस्तरेण वाचस्पतिमिश्रैरेतत्पादादौ वेधाधिकरणे वर्णित इतीह विस्तरभयान्नोच्यत इति ॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ३ । ३ । ४५ ॥

सङ्कल्पात्मका मनश्चिदादयोऽग्नयो न स्वतन्त्राः । कि"न्त्विष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति प्रकृतस्य पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेरयं विकल्पः सङ्कल्पात्मकोऽग्निः प्रकरणात्स्यात् । न च लिङ्गादग्नीनां स्वातन्त्र्यम्, प्रकृत उक्तलिङ्गस्यार्थवादादिकार्यदर्शनलक्षणस्यार्थवादस्थत्वेन विहितमानसिकाग्निस्तुतिपरत्वेन विध्येकवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् । सिद्धे हि स्वार्थे तद्दर्शनं लिङ्गमग्नीनां स्वातन्त्र्यं गमयेत् । न ह्यस्ति स्वार्थसिद्धिः । तस्मात्क्रियानुप्रवेशिन एवैते मानसिकाग्नयः । एतेन सौत्रं क्रियापदं व्याख्यातम् । मानसवत् । तथाहि द्वादशाहे श्रूयते "अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णामी"ति । त्वा त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं मनोग्रहं ध्यानमयं ग्रहमापाद्य गृह्णामीत्यर्थः । तत्र, किमिदं मानसं द्वादशाहादहरन्तरं, उत तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्नो ऽङ्गमिति सन्देहे, "वाग्वै द्वादशाहो मनो मानस"मिति भेदव्यपदेशादहरन्तरमिति प्राप्ते, मानसस्याहरन्तरत्वे मानाभावाद्भेदव्यपदेशस्याङ्गाङ्गिभावेनाप्युपपत्तेरहरन्तरत्वे द्वादशाहसंज्ञाया गौणत्वप्रसङ्गान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वायोगाद्द्वादशाहमध्यपातिनो दशमस्याह्नो ऽङ्गं मानसम्, इति यथा, तथेमे मानसिकाग्नयः प्रकृतकर्मशेषा इत्यर्थः ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३ । ३ । ४६ ॥

मानसिकाग्नीनां मध्य एकैकोऽग्नि"स्तावान्यावा-

नसौ पूर्व" इति पूर्वेणेष्टकाचितेनाग्निना मानसिकाग्नीनां साद्दश्योपदेशाच्च तच्छेषत्वं, एकक्रियानुप्रवेशातिरिक्त-साद्दश्याभावात्, इत्यर्थः ॥

सिद्धान्तयति ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

तुरुक्तपक्षनिरासार्थः । विद्यात्मका एते मनश्चिदादयः स्वतन्त्रा एव, न कर्मानुप्रवेशिनः । कुतः । "ते हैते विद्याचित एव"त्यवधारणादित्यर्थः । एवकारश्रुत्या कर्मप्रकरणं बाध्यमिति भावः ॥

लिङ्गादपि तद्बाध्यमित्याह ।

दर्शनाच्च ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

मानसिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यज्ञापकलिङ्गस्य दर्शनाच्च प्रकरणं बाध्यमित्यर्थः । लिङ्गं पूर्वं दर्शितम् ॥

नन्विदं लिङ्गं न साधकमित्युक्तमित्यत आह ।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

श्रुतिरेवकारः । आदिपदेन लिङ्गवाक्ययोर्ग्रहणम् । लिङ्गमुक्तमेव । "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ती"त्येतेषां मानसिकाग्नीनां पुरुषसम्बन्धमाचक्षाणं वाक्यं स्वातन्त्र्यबोधकम् । तथाचैतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यानां बलीयस्त्वात्, दुर्बलेन कर्मप्रकरणेनाग्नीनां न स्वातन्त्र्यबाध इत्यर्थः । न च लिङ्गस्यार्थवादस्थत्वेनासाधकत्वं, लिङ्गप्रदर्शनार्थमुदाहृतवाक्यानां विधिप्रत्ययसामीप्याभावादपूर्वार्थबोधकत्वाच्च विधायकत्वेनार्थवादत्वाभावादिति भावः ॥

इतोऽपि मनश्चिदाद्यग्नीनां स्वातन्त्र्यमित्याह ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ५० ॥

"ते मनसैवाधीयन्त मनसाऽचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्णन्त मनसा ऽस्तुवन्मनसा ऽशंसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत" इत्यादिना मन आदिवृत्तिषु कर्माङ्गानामनुबन्धात्सम्पादमादग्नीनां स्वातन्त्र्यम्, कर्माङ्गत्वेऽङ्गानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सम्पादनवैयर्थ्यात् । आदिपदेनातिदेशो गृह्यते । अतिदेशो हि क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यमेकैकस्य मानसिकाग्नेर्दर्शयन्स्वातन्त्र्यमेषां दर्शयति । यत्त्वयमतिदेशः पूर्वपक्षानुकूल इति तन्न, अग्नित्वसादृश्येनास्यातिदेशस्य सिद्धान्तेऽप्युपपत्तेः । सूत्रे बहुवचनसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तश्रुतिलिङ्गादिकं योज्यम् । उक्तश्रुत्यर्थस्तु, तेऽग्नयो मनसैवाधीयन्ताधानकर्मणा सम्पादिताः, अचीयन्त चिताः, एष्वग्निषु ग्रहाः पात्राण्यगृह्णन्त गृहीताः, अस्तुवन्स्तोत्रं कृतवन्त उद्गातारः, अशंसञ्शंसनं कृतवन्तो होतारः । किं बहुना, यत्किञ्च कर्माराद्दुपकारकं यत्किञ्च यज्ञियं यज्ञनिष्पत्त्यर्थं सन्निपत्योपकारकं च क्रियते, तन्मिद्रूपो मनसैवाक्रियत कृतमिति । एवमनुबन्धादिभ्यो हेतुभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणां शाण्डिल्यादिविद्यानां स्वातन्त्र्यं तद्वत् । नन्वग्नीनां स्वातन्त्र्ये कर्मप्रकरणादुत्कर्षः क्वाप्यदृष्टः कल्पितः स्यादत आह "दृष्टश्चे"ति । "राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते"ति राजसूयं प्रकृत्य "आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणे"-

त्यादिना श्रुताया अवेष्टेर्ब्राह्मणादिकर्तृकाया राजमात्रकर्तृकराजसूयप्रकरणादुत्कर्षो दृष्टः । तद्वदत्राप्यग्नीनां कर्मप्रकरणादुत्कर्ष इत्यर्थः । इदं सर्वं प्रथमतन्त्र उक्तमित्याह "तदुक्त"मिति ॥

यदुक्तं मानसवदग्नीनां क्रियाशेषत्वमिति तद्दूषयति ।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

मनश्चिदादीनां मानसेन मानसिकत्वसामान्यादपि क्रियाशेषत्वं न कल्प्यम्, उक्तश्रुत्यादिभ्यः स्वातन्त्र्योपलब्धेः । मृत्युवत्, यथा "स एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष"इति "अग्निर्वै मृत्यु"रिति चादित्यपुरुषस्याग्नेश्च मृत्युशब्दत्वसाम्येऽपि परस्परवैषम्यं, यथा वा द्युलोकाग्नेः "तस्यादित्य एव समि"दित्यादौ समिदादिसाम्यान्न हि द्युलोकस्याग्नित्वापत्तिः किन्तु परस्परवैषम्यं, तद्वन्मानसमानसिकाग्न्योर्मानसिकत्वसाम्येऽपि परस्परवैषम्यमित्यर्थः ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ३ । ३ । ५२ ॥

मानसिकाग्निब्राह्मणात्परस्मिन्ब्राह्मणे "अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित" इत्यादिशब्दस्य ताद्विध्यं चितेऽग्नौ पृथिवीदृष्टिरूपस्वतन्त्रविद्याविधित्वमेव लक्ष्यते, न कर्माङ्गविद्याविधित्वम् । तथा "यदेतन्मण्डलं तपती"ति पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे विद्याप्राधान्यं दृश्यते, इति चकारार्थः । तथा च तत्समभिव्याहारादस्मिन्नपि ब्राह्मणे विद्यायाः

प्राधान्यमिति भावः । नन्वस्मिन्ब्राह्मणे मानसिकाग्निविद्यायाः प्रधानत्वे किमर्थं कर्मोपक्रमस्तत्राह "भूयस्त्वा" दिति । कर्माङ्गानां मानसिकाग्निविद्यायां सम्पाद्यानां बहुत्वाद्विद्यायास्तदुपक्रमेणानुबन्धः प्रतिपादनमित्यर्थः । तस्मादियं मानसिकाग्निविद्या स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुरिति सिद्धम् ॥

ननु विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वमयुक्तं, देहातिरिक्तस्य पुरुषस्याभावादित्याक्षिपति ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३ । ३ । ५३ ॥

प्रसङ्गादस्य पादसङ्गतिर्बोध्या । अत्र किमात्मा देह एव, उत तदतिरिक्तः, इति संशयः । पूर्वपक्षे देहातिरिक्तात्माभावात्स्वर्गापवर्गादिशास्त्रवैयर्थ्यं, सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमिति विभागः । तत्रैके देहात्मवादिनो लोकायतिका देहातिरिक्तस्यात्मनोऽसत्त्वं मन्यमाना देह एवात्मेति वदन्ति । कुतः । शरीरे सति चैतन्यसुखादीनां भावात्तदभावे चाभावात्, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां देहधर्मत्वेनातिरिक्तात्मसिद्ध्यभावात् । इति प्राप्ते ॥

सिद्धान्तयति ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

न त्वात्मनो देहादव्यतिरेकः, किन्तु व्यतिरेक एव न्याय्यः । कुतः । चैतन्यादीनामात्मधर्माणां तस्य शरीरस्य मरणावस्थायां भावेऽप्यभावित्वाद्देहधर्मत्वासम्भवात् । यथा देहभावे भावाद्देहधर्मत्वं, तथा देहभावेऽप्यभा-

वाद्देहधर्मत्वमेव कुतो न स्यादित्यर्थः । किञ्च निश्चितान्वयव्यतिरेकाभ्यां देहधर्मत्वं वक्तव्यम् । न चात्र देहाभावेऽभाव इति व्यतिरेकनिश्चयः सम्भवति, एतद्देहाभावेऽपि देहान्तरावच्छेदेन तद्धर्मसत्त्वसम्भवादिति। उपलब्धिवत् । तथाहि, अस्ति तावद्घटाद्युपलब्धिः । सा च न देहधर्म इत्युक्तम् । किञ्च देहधर्मत्वे तस्याः प्रकाशकत्वानुपपत्तिः, देहरूपादिवदिति यथा देहादिविषयाया उपलब्धेः सत्त्वमङ्गीक्रियते, तथा तस्या देहादिव्यतिरेकोऽप्यङ्गीकार्यः । सैव चोपलब्धिर्न आत्मेति । तस्माद्देहातिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमिति सिद्धम् ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ३ । ३ । ५५ ॥

सन्ति कर्माङ्गाश्रिता उपासनाः । उद्गीथावयवोङ्कारे प्राणदृष्टिः । उक्थे पृथिवी दृष्टिः । "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते"ति च । लोकशब्दः पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यद्युलोकपरः । पृथिव्यादिविषयकदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः । "पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधन"मिति हिङ्कारादिपञ्चविधे साम्नि पृथिव्यादिदृष्टिरिति विभागः। अत्र संशयः, किमेता उपासना यत्र शाखायां विहितास्तच्छाखागतोद्गीथाद्यालम्बना उत सर्वशाखागतोद्गीथाद्यालम्बना इति । पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः फलम्। उपासनाविचारात्मकत्वात्साक्षादस्य पादसङ्गतिः। तत्र, यथा शरीरात्मनोर्भेदादात्मधर्माणां शरीरे न सम्भवः, तद्वदेकशाखागतोद्गीथाद्यपेक्षया शाखान्तरगतो-

द्गीथादेः स्वरभेदेन भेदादेकशाखागतोद्गीथादिधर्माणामुपासनानां शाखान्तरगतोद्गीथादौ न सम्भवः। इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः "अङ्गावबद्धा" इति। तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः। एता अङ्गाश्रिता उपासनाः प्रतिवेदं स्वस्वशाखासु विद्यमानोद्गीथाद्यालम्बना एव न भवन्ति, किन्तु शाखान्तरोद्गीथालम्बना अपि। कुतः। "उद्गीथमुपासीते"त्यादावुद्गीथादिश्रुतेरविशेषात्, इति हिशब्दसूचितो हेतुर्बोध्यः॥

इममर्थं दृष्टान्तमुखेनापि साधयति।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः॥ ३। ३। ५६॥

एकशाखाविहितोपासनानां शाखान्तरगतोद्गीथादिषु प्राप्तेरविरोधः, मन्त्रादिवत्। तथाहि, यथा तण्डुलपेषणार्थमश्मादानमन्त्रः "कुटरुरसी"त्येकत्राम्नातः शाखान्तरेऽपि प्राप्नोति, यथा वा प्रयाजा एकत्राम्नाताः शाखान्तरेऽपि प्राप्नुवन्ति, तद्वदत्राप्यविरोधः। वाशब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनरूपहेत्वन्तरसूचनार्थः। तस्मादेकत्रविहितानामप्युपासनानां शाखान्तरीयोद्गीथादिषु प्राप्तिरिति सिद्धम्॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्श-
यति॥ ३। ३। ५७॥

वैश्वानराख्यायिकायां प्राचीनशालादिषड्र्षीणां राज्ञा सह प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां द्युलोकसूर्यवाय्वादिषु व्यस्तेषु वैश्वानरोपास्तिः श्रुता। तथा समस्तेष्वपि वैश्वानराधिकरणे लिखिताऽऽख्यायिका ऽत्राप्यनुसन्धेया। तत्र संशयः, किमिहोभयथाऽप्युपास्तिर्विवक्षिता, उत समस्तो-

पास्तिरेवेति । अत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदः, सिद्धान्ते तदैक्यमिति बोध्यम् । तत्रोद्गीथादिश्रुत्या सन्निधिप्राप्तव्यवस्थां बाधित्वोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखास्वव्यवस्थावत्, अत्रापि व्यस्तोपास्तीनां विधिश्रुत्या समस्तोपास्तिसन्निधिप्राप्तस्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयत्वं युक्तमिति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । भूम्नः समस्तोपासनस्यैवास्मिन्वाक्ये ज्यायस्त्वं प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं, न व्यस्तोपास्तीनामपि । क्रतुवत् । यथा दर्शपूर्णमासादेः क्रतोः साङ्गप्रधानस्यैकस्यैव प्रयोगो विवक्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां, तद्वत् । ननु भूम्न एव ज्यायस्त्वं कुतः, इत्यत आह "तथा ही"ति । प्राचीनशालादिभिरुक्तानि व्यस्तोपासनानि निन्दित्वा कैकेयेन राज्ञाऽव्यस्तोपासनस्योक्तत्वादेकवाक्यता श्रुतेरवगम्यते । तथाचैकवाक्यतामापन्नेयं श्रुतिर्भूम्न एव ज्यायस्त्वं दर्शयतीत्यर्थः । ननु तर्हि राज्ञः प्राचीनशालादीन्प्रति "हे औपमन्यव कं त्वमात्मानं वैश्वानरमुपास्से"इति प्रश्ने "हे राजन्सुतेजा द्युलोको वैश्वानरो यं त्वं वैश्वानरमुपास्से" इत्यादौ व्यस्तोपास्तिषु विधिश्रुतीनां का गतिरिति चेत्, प्राचीनशालादिभिरवगतव्यस्तोपास्त्यनुवादेन समस्तोपासनस्य विधेयत्वादनुवादत्वमेव विधिश्रुतीनां गतिरिति । तस्मात्समस्तोपासनमेव ज्याय इति सिद्धम् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

एकसगुणब्रह्मोपास्यकाः शाण्डिल्यदहरादिविद्याः सन्ति । एवमेकमुख्यप्राणविद्या अपि सन्ति । तत्र संशयः, किमेकोपास्यकविद्यानां भेदोऽस्ति न वेति । पादसङ्गतिफले पूर्ववत् । तत्र व्यस्तोपास्तिषु विधिश्रुतीनां सत्त्वेऽपि

समस्तोपास्तेरेव ज्यायस्त्ववत्, एकोपास्यकोपास्तिषु प्रत्येकं विधीनां सत्त्वेऽपि समस्तोपास्तेरेव ज्यायस्त्वात्, नास्ति विद्यायां भेद इति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । एकोपास्यकविद्या नानैव । कुतः । शब्दादिभेदात्, "वेद" "उपासीत" "स क्रतुं (सङ्कल्पं) कुर्वीत" इत्यादिशब्दभेदात् । आदिपदेनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः । यथा यागदानहोमानां कर्मणां 'यजेत' 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इति शब्दभेदाद्भेदः, तद्वदिति प्रघट्टार्थः ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३ । ३ । ५९ ॥

याः सगुणब्रह्मादिविद्या उपास्यसाक्षात्करणेन फलहेतवः, तासां किं स्वेच्छया विकल्पसमुच्चयाभ्यामनुष्ठानमुत विकल्प इति संशयः । पूर्वपक्षे स्वेच्छया विद्यासु प्रवृत्तेर्या काचिदेकैव विद्या यावज्जीवमनुष्ठेयेति विकल्पोऽपि नास्ति द्वित्र्यादयो विद्याः समुच्चयेनानुष्ठेया इत्यपि नास्तीत्यनियमः फलम्, सिद्धान्ते विकल्प एवेति नियमः, इति भेदः । पूर्वाधिकरणेन विद्यानानात्वे सिद्धेऽयं विचारः प्रवर्तते, नो चेन्नास्तीति हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः । तत्रानुष्ठाननियमे हेत्वभावाद्यथेच्छमनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । विकल्प एवासां विद्यानां युक्तः । कुतः । अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां विद्यानामुपास्यसाक्षात्करणाख्यं फलम् । तत्रैकया विद्ययोपास्ये साक्षात्कृते विद्यान्तरमफलम् । विरुद्धोपास्यद्वयसाक्षात्कारस्य युगपदयोगाच्च विद्यान्तरं व्यर्थम् । "तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः" इति भगवद्गीतासु स्पष्टमेकविद्याया एवानुष्ठेयत्वं दर्शयति । तस्मादुपास्यसाक्षात्कारद्वारा फलहेतुभूता विद्यैकैवानुष्ठेयेति सिद्धम् ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ३ । ३ । ६० ॥

याश्च प्रतीकोपास्तयो "नाम ब्रह्मेत्युपासीत तस्य यथाकामचारो भवती"त्याद्याः काम्या उपास्यसाक्षात्कारानपेक्षा एवादृष्टद्वारा फलहेतवस्तासु पूर्ववत्सन्देहे, उपास्तित्वाविशेषात्पूर्ववद्विकल्पनियमः, इति प्राप्ते, ब्रवीति "काम्या[?]स्त्विति । काम्यास्त्वदृष्टद्वारा फलहेतवो विद्या यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्, पूर्वहेतोरविशिष्टफलत्वस्य विकल्पनियमप्रयोजकस्यात्राभावादित्यर्थः । तथा च, प्रतीकोपास्तयो विकल्पेनैवानुष्ठेयाः, उपास्तित्वात्, पूर्वोक्तविद्यावत्, इत्यनुमाने, उपास्यसाक्षात्कारहेतुत्वमुपाधिरिति भावः ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३ । ३ । ६१ ॥

कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु या आश्रिता विद्यास्तासां किं समुच्चयेनैवाङ्गवदनुष्ठानमुत यथाकाममिति संशयः । पूर्वपक्षे समुच्चयेनानुष्ठानात्फलबाहुल्यं, सिद्धान्ते यथाकाममनुष्ठानात्प्रयोगसौकर्यमिति बोध्यम् । तत्र प्रतीकोपास्तीनां स्वतन्त्रत्वाद्यथाकाममनुष्ठानं युक्तम् । अङ्गाश्रितोपास्तीनामङ्गतन्त्रत्वाद्यथाश्रयभावः । यथाश्रयाणामङ्गानामनुष्ठानस्य भावस्तद्वदनुष्ठानस्य भावः । इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः ॥

शिष्टेश्च ॥ ३ । ३ । ६२ ॥

शिष्टिः शासनं विधानमित्यर्थः । यथाङ्गानां प्रति-

येदं विधानं तथा तदाश्रितोपास्तीनां विधानाविशेषा-च्चाङ्गवत्समुच्चयनियमः ॥

इतश्चैवमेवेत्याह ।

समाहारात् ॥ ३ । ३ । ६३ ॥

ऋग्वेदोक्तप्रणवस्य सामवेदोक्तोद्गीथस्य चैक्योपासन उद्गात्रा कृते फलमाह श्रुतिः "होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती"ति । होतृषदनशब्देन होतृशंसनस्थानवाचिना होतृकृतं शंसनाख्यं कर्म लक्ष्यते । उद्गाता प्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानमाहात्म्यात्स्वेन कृतं दुरुद्गीथमपि स्वरादिप्रमादाद्दुष्टमप्युद्गानं होत्रा सम्यक्कृतशस्त्रसहायाद्नुसमाहरत्येव ह प्रतिसमादधात्येव खलु । होतृकर्मसम्बद्धोङ्कारस्यर्ग्वेदोक्तस्य स्ववेदोक्तोद्गीथस्य चैक्येन चिन्तितत्वादित्यर्थः । तथा च वेदद्वयोक्तप्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानस्येदृशं फलं ब्रुवद्वाक्यं सर्ववेदोक्तानामप्यङ्गाश्रितोपासनानां समुच्चयं सूचयति । सर्वोपासनेषु वेदान्तरोक्तोद्गीथादिना सम्बन्धस्य भासमानत्वादिति सूत्रकृत्तात्पर्यम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

उद्गीथोपासनायां गुणभूतस्योपास्यस्योङ्कारस्य "तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते" (तेनोङ्कारेण वेदत्रयोक्तं कर्म भवति) इति सर्वकर्मणि साधारण्यस्य श्रवणात्तदाश्रितोपासनानामपि साधारण्यं समुच्चित्यानुष्ठानमित्यर्थः । यदा, कर्मगुणानामुद्गीथादीनां सर्वेषां समुच्चित्यानुष्ठानात्मकसाधारण्याभावे हि तदाश्रितोपासनानां समुच्चयो न भवेत् । नैतदस्ति, प्रयोगवचनेन सर्वाङ्गग्राहिणा तेषां

साधारण्यश्रुतेः । तथाच तदाश्रितानामुपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

वाशब्दस्त्वर्थः पक्षव्यावर्तनार्थः । नाङ्गाश्रितोपासनानामङ्गवत्समुच्चयनियमः, तत्सहभावाश्रुतेः । यथाऽङ्गानां सहभावः श्रूयते "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्या"दित्यादिना, तथा तेषामुपासनानां सहभावस्याश्रुतेरित्यर्थः । न चाङ्गतन्त्रत्वादुपासनानां समुच्चयनियमः, अङ्गतन्त्रस्यापि गोदोहनस्यानुष्ठानानियमात् । यदुक्तं "शिष्टेश्चे"ति सूत्रेऽङ्गवद्विधानाविशेषात्समुच्चय इति तन्न । तेन हीदमनुमानं लभ्यते, उपासनानि समुच्चित्यानुष्ठेयानि, विहितत्वात्, अङ्गवत्, इति । तत्र च क्रत्वर्थत्वमुपाधिः । परं च सूत्रद्वयोक्तं लिङ्गद्वयमप्रयोजकत्वेन दूषणीयम् ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । ३ । ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरङ्गाश्रितोपासनानामसमुच्चयं "एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षती"ति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्ताभिज्ञत्वं ब्रह्मण एवंवित्त्वम् । सर्वोपासनानां समुच्चये हि विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषामृत्विजां न स्यात्, सर्वेषां सर्ववित्त्वात् । अस्ति च परिपाल्यत्वकीर्तनम् । तस्मान्न सर्वोपासनासमुच्चय इति सिद्धम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ ३ । ४ । १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधारितम् । इह तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते । तत्र कर्मानपेक्षाणामासां विद्यानां कान्यङ्गानीत्याकाङ्क्षायां, यज्ञादीनि बहिरङ्गानि शमादीन्यन्तरङ्गाणि च निरूप्यन्ते । इत्येकविद्याविषयकत्वमनयोः पादयोः सङ्गतिः । तत्र परब्रह्मविद्यामाश्रित्य विचार्यते, किमौपनिषदात्मविद्या कर्मकर्तृद्वारा क्रत्वनुप्रवेशिनो, उत स्वतन्त्रपुरुषार्थसाधनमिति । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः फलम् । पूर्वपादान्त्याधिकरणे कर्माङ्गविद्योक्तिप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य सिद्धान्तमुपक्रमते "पुरुषार्थ" इति । अतोऽस्मादौपनिषदात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थो मोक्षः सिद्ध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादेः केवलविद्याया मोक्षहेतुत्वबोधकशब्दादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । सगुणविद्यानामपि स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं तत्फलश्रुतेरिति बोध्यम् ॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति ।

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ ३ । ४ । २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तज्ज्ञानमपि पर्णतावत्कर्मशेषात्मद्वारा क्रत्वङ्गम् । अत्रायं प्रयोगः । तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गम्, फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वात्, पर्णतावत्,

इति । ननु विशेषणासिद्धो हेतुः "तरति शोकमात्मवित्"इत्यादिफलश्रुतेः सत्त्वादित्यत आह "पुरुषे"ति । यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु पर्णमयी द्रव्ययजमानस्यास्नानादिसंस्कारप्रयाजादिरूपेष्वपापश्लोकश्रवणादिफलश्रुतिरर्थवादः, तथाऽत्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा च न हेतोर्विशेषणासिद्धिरिति भावः ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ । ४ । ३ ॥

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे"इत्यादौ ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां विद्यया सह कर्माचारदर्शनाल्लिङ्गाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्माङ्गत्वमित्यर्थः । विदेहानामधिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेनाश्वमेधेन वा बहुदक्षिणायुक्तेनेजे यागं कृतवानित्यर्थः ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३ । ४ । ४ ॥

किञ्च, "यदेव (कर्म) विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति तृतीयाश्रुत्या विद्यायास्तस्य कर्मशेषत्वस्य श्रवणान्न स्वातन्त्र्येण मुक्तिफलत्वमित्यर्थः ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

"त विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनादपि न मुक्तिफलत्वं विद्यायाः । किन्तु कर्माङ्गत्वमेवेत्यर्थः । त परलोकं व्रजन्तं विद्याकर्मणी समनुगच्छत इति श्रुत्यर्थः ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ३ । ४ । ६ ॥

"आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः" इति श्रुत्या सकलवेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानादपि लिङ्गात्कर्माङ्गत्वं वेदार्थब्रह्मविद्याया इत्यर्थः। यद्यपि "वेदमधीत्ये"त्यध्ययनमात्रं श्रुतं, नार्थबोधः, तथापि फलवदर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनमिति बोध्यम् । आचार्यस्य कुलं गृहम् । उपनयनं कृत्वा तदनन्तरं गुरोः शुश्रूषणरूपं कर्म विधायातिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वादिविधानमनतिक्रम्य वेदमधीत्यानन्तरमभिसमावृत्य व्रतविसर्गं कृत्वा कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्कर्मान्तराणि च विहितानि यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इत्यर्थः ॥

नियमाच्च ॥ ३ । ४ । ७ ॥

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इत्यादिवाक्याद्यावज्जीवं कर्माचारनियमाच्च विद्यायाः कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः। इह देहे शतं समाः शतं संवत्सरान् जीवितुमिच्छेदिति यत्, तत्कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियमविधिः । एवं त्वयि नरे वर्तमाने सति, अशुभकर्म न लिप्यते तेन त्वं न लिप्यस इत्यर्थः। इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतः कर्मलेपो न स्यादित्यर्थः ॥

तस्माद्ब्रह्मविद्या कर्माङ्गमेवेति प्राप्ते, समाधत्ते ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । यदुक्तं तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गं फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वादिति, तन्न, हेतोः विशेष्यासिद्धेः । कुतो विशेष्यासिद्धिः । अधिकोपदेशात्, कर्मकर्तुः संसारिणः कर्माङ्गादधिकस्याकर्तुरसंसारिणश्चिन्मात्रस्य वेदान्तेषूपदेशात् । तथा च तत्त्वज्ञानं चिन्मात्राश्रयमेवेति भवति विशेष्यासिद्धिः । एवं च तत्त्वज्ञानफलश्रुतेरपि नार्थवादत्वम् । तस्मात् "पुरुषार्थोऽतः शब्दात्" इति यन्मतं बादरायणस्य तदेवमेव तथैवेत्यर्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्याह "त"दिति । तस्याधिकस्यात्मनो "यः सर्वज्ञः सर्ववि"दित्यादिश्रुतिसहस्रेषु दर्शनादित्यर्थः ॥

यदुक्त"माचारदर्शना"दिति तत्राह ।

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ३ । ४ । ९ ॥

विद्यायाः कर्मशेषत्वाभावेऽप्याचारदर्शनं तुल्यमेव । तथाहि "एतद्धस्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वाञ्चक्रिरे" इत्यादिका श्रुतिर्विदुषः कर्माचाराभावं दर्शयति । तुशब्देनाकर्माङ्गत्व लिङ्गदर्शनस्य प्राबल्यं सूचितम् । न हि ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां कर्माचारदर्शनं विद्यायाः कर्मशेषत्वे लिङ्गम्, तेषामहमभिमानाभावेन चोदनाप्रवृत्त्यसम्भवात्तत्कृतकर्मणश्चोदनालक्षणत्वाभावेनाकर्मतया तदाचारदर्शनस्य विद्यायाः कर्मशेषत्वबोधने दुर्बलत्वादित्यर्थः ॥

यदुक्तं "तच्छ्रुते"रिति तत्राह ।

असार्वत्रिकी ॥ ३ । ४ । १० ॥

"यदेव विद्यया करोती"ति श्रुतिरसार्वत्रिकी सर्वविद्याविषया न भवति, प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रपरत्वात् । तथा च न श्रुतिबलाद्ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ॥

यदप्युक्तं "समन्वारम्भणा"दिति तत्राह ।

विभागः शतवत् ॥ ३ । ४ । ११ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्र विभागो बोध्यः, विद्याऽन्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति । शतवत्, यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वदित्यर्थः । वस्तुतोऽस्य समन्वारम्भवाक्यस्य मुमुक्षुविषयत्वाभावाद्विद्याशब्देन विहितोद्गीथादिविद्या प्रतिषिद्धा च नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा गृह्यते । तादृशविद्यायाः फलारम्भे कर्मसाहित्येऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ॥

यत्पुनरुक्तं "तद्धतो विधाना"दिति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३ । ४ । १२ ॥

"आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ये"ति वाक्ये वेदाध्ययनमात्रवतः कर्म विधीयते नात्मज्ञानवत इत्यर्थः । मात्रपदेनौपनिषदात्मज्ञानमेव व्यावर्त्यते, न कर्मकाण्डार्थावबोधः, कर्मज्ञानं विनाऽनुष्ठानासम्भवादिति ॥

यच्चोक्तं "नियमाच्चे"ति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ ३ । ४ । १३ ॥

"कुर्वन्नेवेह कर्माणी"ति नियमवाक्यं न ज्ञानिविषयं, विद्वानिति विशेषाभावादित्यर्थः ॥

अस्य नियमवाक्यस्य ज्ञानिविषयत्वेऽप्यविरोधः, ज्ञानिस्तुत्यर्थत्वादित्याह ।

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ ३ । ४ । १४ ॥

इयं विदुषः कर्मानुमतिः कर्मानुज्ञा ब्रह्मविद्यास्तुतये ज्ञातव्या । स्तुतिश्चैवम् । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयि विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति । अस्मिन्पक्षे *"नान्यथेतोऽस्ती"त्यस्यायमर्थः* । एवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयीतो ब्रह्मभावाद्विद्यालभ्यादन्यथा संसारापत्तिर्नास्ति यतो न कर्म लिप्यत इति ॥

अपि च ब्रह्मविद्यायाः प्रत्यक्षं फलं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलककर्माङ्गत्वं वारयतीत्याह ।

कामकारेण चैके ॥ ३ । ४ । १५ ॥

एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः परोक्षफलकर्मसाधनं प्रजादिकं कामकारेण स्वेच्छया त्यक्तवन्त इति श्रूयते "एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक" इति । विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावे विदुषः स्वेच्छया कर्मसाधनप्रजादित्यागो लिङ्गमनेन सूत्रेण सूच्यत इति वा बोध्यम् । विद्यायाः कर्माङ्गत्वे हि कर्मसाधनत्यागो न स्यादिति । श्रुत्यर्थस्तु । येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष आत्माऽयं लोकः प्रत्यक्षफलं, ते वयं किं प्रजया करिष्यामः, इति निश्चित्याग्निहोत्रादिकर्म न कृतवन्तः ॥

उपमर्दं च ॥ ३ । ४ । १६ ॥

किञ्च कर्मानुष्ठानहेतोः क्रियाकारकफलविभागस्य समस्तस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्दमभावमाम-

नन्ति "यत्र त्वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये"-दित्यादिना । तथा च ब्रह्मविद्यायाः कर्मविरोधित्वान्न कर्माङ्गत्वमिति भावः ॥

विद्यायाः कर्मानङ्गत्वे हेत्वन्तरमाह ।

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु यतिषु ब्रह्मविद्याऽवगता । न हि तस्याः कर्माङ्गत्वं सम्भवति, यतीनामग्निहोत्रादिकर्माभावात् । तथा चायं प्रयोगः, विद्याकर्मणी नाङ्गाङ्गिभूते, मिथो व्यभिचारित्वात्, ऋतुगमननैष्ठिकव्रतवत्, इति । ननु त्वाश्रमसद्भावे किं मानमित्यत आह "शब्दे ही"ति । वेदे ह्यूर्ध्वरेतसामाश्रमाः श्रूयन्ते "त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे"दित्यादौ । श्रुत्यर्थस्तु । स्कन्धशब्द आश्रमपरः । यज्ञादिधर्मप्रधानो गार्हस्थ्याश्रम एकः । तपःप्रधानो वानप्रस्थाश्रमो द्वितीयः । तृतीयः स्पष्टः । एतेषामाश्रमाणामनित्यफलभाक्त्वमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थस्य संन्यासिनो नित्यफलत्वमाह "ब्रह्मे"ति । ब्रह्मणि प्रत्यग्रूपे सम्यङ्निष्ठा यस्य स ब्रह्मसंस्थः परिव्राडित्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मविद्या न कर्माङ्गं, किन्तु स्वतन्त्रा मुक्तिफलेति सिद्धम् ॥

"त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादिश्रुतिराश्रमसद्भावे प्रमाणमित्युक्तम् । तदाक्षिपति ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ ३ । ४ । १८ ॥

तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं पारिव्राज्यमत्र निरूप्यते

इति स्फुटे साधनाध्यायपादसङ्गती। अत्र संशयः, किं पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति। पूर्वपक्षे पारिव्राज्यस्याभावाद्विद्यायाः कर्माव्यभिचारेण कर्माङ्गत्वमिति फलम्, सिद्धान्ते तत्सत्त्वाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति बोध्यम्। तत्र पारिव्राज्यं प्रमाणाभावान्नानुष्ठेयमित्याह "परामर्श"मिति। "त्रय" इति श्रुतौ चतुर्णामाश्रमाणां परामर्शमनुवादमात्रं जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम्। यत इयं श्रुतिरचोदना लिङादिशून्या। अस्याः श्रुतेर्ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरत्वं चेति चकारार्थः। तथा चान्यपराद्वाक्यादनुवादमात्रेण नाश्रमसिद्धिरिति भावः। तपःशब्देन वानप्रस्थयत्याश्रमयोरनुवाद इति द्रष्टव्यम्। निन्द्यमानत्वाच्च पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमित्याह "अपवदति ही"ति। "वीरहा वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्वासयते" इत्यादिश्रुतिरग्न्युद्वासनप्रधानं पारिव्राज्यमपवदतीत्यर्थः। यत्याश्रमातिरिक्ताश्रमान्तरमग्निहोत्रादिविधानसामर्थ्यात्प्रामाणिकमेव "त्रय" इत्यादिश्रुतावनूद्यते। यत्याश्रमस्तु न श्रुतिसिद्धः, किन्तु स्मृतिसिद्ध एवानूद्यते। स्मृतिश्च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया" दित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणमिति पूर्वपक्ष्यभिमानः। यद्यपि "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे" दिति प्रत्यक्षश्रुतिरस्ति तथाऽपीयं श्रुतिर्नास्तीति कृत्वा चिन्तेयमिति मन्तव्यम्॥

समाधत्ते।

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः॥ ३। ४। १९॥

पारिव्राज्यमनुष्ठेयं भगवान्बादरायणो मन्यते। कुतः। "त्रय" इत्यादि श्रुतौ प्रामाणिकागार्हस्थ्येन साम्यश्रवणादित्यर्थः। अयं भावः। तपःशब्देन वानप्रस्थाश्र-

मस्यैवानुवादः, संन्यासिनां तपःशून्यत्वात् । ब्रह्मसंस्थ इत्यनेनैव यत्याश्रमानुवादः, आश्रमचतुष्टयानुवादेन ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरत्वमेव वाक्यस्य । तथा चान्यपरादपि वाक्यात्प्रतीयमाना आश्रमाः सिद्ध्यन्ति, देवताधिकरणन्यायात् । न च "वीरहे"त्यादिश्रुतिविरोधः । तस्याः श्रुतेरज्ञानादग्न्युद्वासनोयुक्ताहिताग्निविषयत्वादिति ॥

एवमस्य वाक्यस्यानुवादत्वमङ्गीकृत्यानुवादस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वादाश्रमाणां प्रामाणिकत्वमुक्तम् । इदानीमस्मिन्नेव वाक्य आश्रमाणां विधिकल्पनम्, अन्यथाऽस्यानुवादकत्व आश्रमविधायिवाक्यान्तरकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्, सिद्धे वाक्ये विधिमात्रकल्पनायाश्च लघुत्वादित्याह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३ । ४ । २० ॥

अस्मिन्वाक्य आश्रमाणां विधिरेव, नानुवादः । न चानेकाश्रमविधाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम्, अपूर्वत्वेनाश्रमाणां विधेरावश्यकत्वेन वाक्यभेदस्येष्टत्वात् । एकवाक्यताप्रतीतावपि तत्त्यागेनापूर्वार्थविधौ दृष्टान्तमाह "धारणे"ति । मृताग्निहोत्रप्रकरणे तृतीये पितृयज्ञे स्रुचि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं प्रति यदा नीयते तत्र श्रूयते "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती"ति । तत्र स्रुग्दण्डादधस्तात्समिद्धारणविध्येकवाक्यस्य "उपरि ही"त्यादेरनुवादतया प्रतीतावपि स्रुचिस्थहविरुपरिसमिद्धारणस्यापूर्वत्वादेकवाक्यताभङ्गेन विधिर्यथा कल्पितः, तथेहापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु ब्रह्मसंस्थत्वमेव पारिव्राज्यलक्षणमस्मिन्वाक्ये विधीयते, आश्रमत्रयानुवादेनानित्यफलत्वेनाश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसंस्थत्व-

स्यैव नित्यफलत्वेन स्तूयमानत्वात्, यत्स्तूयते तद्विधेयमिति न्यायात् । न च ब्रह्मसंस्थत्वस्य यौगिकार्थस्य गृहस्थादेरपि सम्भवात्कथं ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्य एवेति वाच्यम् । गृहस्थादीनां स्वस्वकर्मासक्ततया ब्रह्मसंस्थत्वायोगात्, परिशिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति । तथा च नास्मिन्पक्षे वाक्यभेद इति । तस्मात्पारिव्राज्यस्य प्रामाणिकत्वात्तेषां च कर्माभावात्सिद्धं ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यम् ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३ । ४ । २१ ॥

उद्गीथादिविद्यासु श्रूयते "स एष उद्गीथो रसानां रसतमः परमः" इत्यादि । तत्र संशयः, किमिदं कर्माङ्गोद्गीथस्तुतिमात्रमुद्गीथोपासनायां गुणविधायकमिति । पूर्वपक्षे "उद्गीथमुपासीते"त्यादेः सर्वस्यापि स्तुतिमात्रत्वात्कर्माङ्गाश्रितोपासनानुष्ठानासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते कर्माङ्गाश्रितोपासनानां विधेयत्वादनुष्ठानसिद्धिरिति । एवं चाङ्गपरतन्त्राणामपि विद्यानामनुष्ठानसमर्थनेन पुरुषार्थहेतुत्वोक्तौ, अङ्गानाश्रितब्रह्मविद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं किमु वक्तव्यमिति सिद्धेः पादसङ्गतिः । तत्रानुष्ठेयाश्रमसाम्यश्रुतेः पारिव्राज्यस्यानुष्ठेयत्ववत्, "इयमेव जुहूरादित्य" इत्यादिकर्माङ्गस्तुत्या रसतमत्वादिवाक्यस्य साम्यात्स्तुतिमात्रत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति "स्तुतिमात्र"मिति । रसतमत्वादिवाक्यं सर्वमपि कर्माङ्गविधिस्तुतिमात्रम्, कर्माङ्गोद्गीथाद्युपादानात्, इति चेन्न । कुतः । अपूर्वत्वात् । कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासनानां रसतमत्वादिगुणानां

चापूर्वत्वान्मानान्तराप्राप्तत्वाद्यागादिवद्विधेयत्वमेवेत्यर्थः । प्रकृत एव विधिसम्भवे प्रकरणान्तरगतोद्गीथादिविधिस्तुतिलक्षणाकल्पनमन्याय्यतरमिति भावः ॥

भावशब्दाच्च ॥ ३ । ४ । २२ ॥

"उद्गीथमुपासीत" "सामोपासीत"इत्यादिविधिशब्दाच्च विधेयत्वमेवेत्यर्थः ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥३।४।२३॥

वेदान्तेषु तत्रतत्र "अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी चे"त्याद्या आख्यायिकाः श्रूयन्ते । तत्र संशयः, किमेताः पारिप्लवार्था उत सन्निहितविद्यास्तुत्यर्था इति । पूर्वपक्षे कथानामासां पारिप्लवप्रयोगशेषत्वात्तदेकवाक्यतापन्नशब्दबोध्यविद्यायाः प्राधान्याभावेन पुरुषार्थहेतुत्वासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तु तत्सिद्धिः, इति मन्तव्यम् । एवं फलपर्यवसानादेवास्य पादसङ्गतिर्बोध्या । तत्र रसतमत्वादेरुद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वापेक्षयोपास्यविषयसमर्पकत्वस्य ज्यायस्त्ववत्, कथानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वापेक्षया पारिप्लवशेषत्वं ज्याय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति "पारिप्लवे"ति । अश्वमेधे पुत्रादिपरिवृताय राज्ञे यज्ञानाविधकथाकथनं तत्पारिप्लवशब्देनोच्यते । तदर्था एवौपनिषदकथा अपीत्यर्थः । समाधत्ते "ने"ति । कुतः । विशेषितत्वात् । "पारिप्लवमाचक्षीते"त्युपक्रम्य "मनुर्वैवस्वतो राजा" इत्यादिवाक्यशेषे कासांचिदेव कथानां पारिप्लवशेषत्वेन विशेषितत्वादित्यर्थः । तस्मादौपनिषदकथानां न पारिप्लवशेषत्वम् ॥

ननु तर्हि किमर्था इमाः कथा इत्याशङ्क्य, सन्निधिबलाद्विद्यार्था इत्याह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ३ । ४ । २४ ॥

तथा चोक्तयुक्त्या पारिप्लवार्थत्वाभावे सति सन्निधिबलाद्विद्याशेषत्वं कथानां युक्तम् । एकवाक्यतोपबन्धात्, सन्निहिततत्तद्विद्यैकवाक्यतादर्शनादित्यर्थः । कथानां विद्यास्तुतिलक्षकत्वेन विद्याज्ञानसौकर्यार्थत्वेन च विद्यैकवाक्यत्वं बोध्यम् । तस्मात्सन्निहितविद्याशेषत्वमेव कथानामिति सिद्धम् ॥

एवं पुरुषार्थाधिकरणे ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्य तत्प्रसक्तया प्राप्तं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३ । ४ । २५ ॥

किं ब्रह्मविद्या स्वफले मोक्षे शेषत्वेन यज्ञादिकर्माण्यपेक्षते न वेति सन्देहे, कथानां विद्याशेषत्वेनापेक्षावत्कर्मणामपि फले विद्याशेषत्वेनापेक्षा न्याय्या, यज्ञादिश्रुत्या विविदिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यामनन्वयादिच्छाविषयज्ञानसाध्ये मोक्षेऽन्वयस्य सम्भवादपेक्षणे, इति प्राप्ते, ब्रूमः । आद्याधिकरणे ब्रह्मविद्यायाः कर्मशेषत्वनिरासेन यत्पुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं त''दतः''-शब्देन परामृश्यते । अत एव ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वादेव । अग्नीन्धनशब्देन स्वस्वाश्रमविहितानि कर्माणि लक्ष्यन्ते । विद्याफले मोक्षे कर्मापेक्षा नास्ति, शुक्तिज्ञानस्येव रजतभ्रमनिवृत्तावित्यर्थः । अयं भावः । यज्ञादिश्रुत्या विविदिषायामेव कर्मणां विनियोगश्रवणान्न मोक्षे कर्मापेक्षा । न च विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यामनन्वयः कर्मण इति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानेच्छोत्पत्तिप्रतिबन्ध-

ककल्मषनिवृत्तिजननद्वारेच्छायामन्वयसम्भवादिति । अस्याधिकरणफलपरत्वान्न पृथक्पादसङ्गत्याद्यपेक्षा ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ३ । ४ । २६ ॥

ब्रह्मविद्या किं स्वोत्पत्तौ कर्माण्यपेक्षते न वेति सन्देहे, पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानाभावः फलम्, सिद्धान्ते तदनुष्ठानावश्यम्भावः । अत्र यज्ञादीनां शमादीनां च ज्ञानसाधनानां निरूपणादस्ति पादसङ्गतिः । तत्र यथा ब्रह्मविद्यायाः प्रमात्वाच्छुक्तिज्ञानस्येव स्वफले कर्मानपेक्षा तथा स्वोत्पत्तावपि न कर्मापेक्षा प्रमात्वादेवेति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रूमः । विद्यायाः स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षाऽस्ति । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः, "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" त्येवंरूपायाः कर्मणां सर्वेषां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः श्रुतेः । यद्यप्यत्र विविदिषन्तीति वर्तमानोपदेशः प्रतिभाति न विधिः, तथापि यज्ञादीनां ज्ञानसंयोगस्यापूर्वत्वाद्विधिः कल्प्यः । ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादि कुर्यात् । न चानुभवस्य प्रमाणाधीनत्वान्न यज्ञाद्यपेक्षेति वाच्यम् । मलिनान्तःकरणस्य सत्यपि प्रमाणेऽनुभवानुत्पत्तेः, अनुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्तःकरणमालिन्यनिवृत्त्यादिपरम्परया ज्ञानस्य यज्ञादिजन्यत्वेन तदपेक्षाया आवश्यकत्वादिति । ननु परम्परया ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षावत्, मोक्षेऽप्यपेक्षाऽस्तु । तत्राह "अश्वव" दिति । यथाऽश्वो योग्यताबलाद्रथचर्यायां विनियुज्यते न लाङ्गलाकर्षणे, तद्वत्कर्मणां मोक्षे योग्यत्वाभावान्नापेक्षेत्यर्थः ॥

ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा, अन्तरङ्गमाह ।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३ । ४ । २७ ॥

यदि कश्चिद्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विध्यभावाद्ब्रह्मविद्यार्थिनाऽननुष्ठेयत्वं मन्यते, तथाऽपि शमदमाद्युपेतस्तु ब्रह्मविद्यार्थी स्यादेव । कुतः । तद्विधेः । "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यती"ति तदङ्गतया विद्याहेतुत्वेन तेषां शमादीनां विधानात्, विहितानां चैतेषामवश्यानुष्ठेयत्वादित्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विधिर्नास्तीति परभ्रान्तिमभ्युपेत्यैवमुक्तं भगवता सूत्रकृता "तथाऽपि त्वि"ति । वस्तुतो विधिरस्तीत्युक्तमेवेति बोध्यम् । यस्मादेवमात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते, तस्मादेवंविच्छमाद्युपेतो विचारयेदिति श्रुत्यर्थः । अत एवैवंविदिति विद्यासंनिधानाच्छमादीनामन्तरङ्गत्वं, विविदिषासंनिधानाद्यज्ञादीनां बहिरङ्गत्वं बोध्यम् ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ३ । ४ । २८ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते प्राणसंवादे "न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवती"ति । अस्य प्राणोपासकस्य यज्जन्तुमात्रस्य जग्धं भक्ष्यं तत्सर्वमनन्नं न भवति ह वा, अदनीयमेव भवतीत्यर्थः । तत्र संशयः, किमियं प्राणोपासकस्य सर्वान्नानुमतिः शमादिवद्विद्याऽङ्गं विधीयते, उत स्तुत्यर्थं कथ्यते, इति । पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति । अत्र ब्रह्मविद्यासाधनस्य प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतोः स्तुत्यर्थं सर्वान्नानुज्ञा-

नमिति निरूपणात्पादसङ्गतिः । अत्र विद्यासन्निधाना-च्छमादिवद्विद्याङ्गमेव सर्वान्नानुमतिरिति प्राप्ते ब्रूमः । न सर्वान्नानुज्ञानं विद्याङ्गं विधीयते, विध्यभावात्, श्वादि-मर्यादस्यान्नस्य प्राणोपासकेनाशुमशक्यत्वाच्च । न ह्यशक्ये विधिः सम्भवति । तस्मात्प्राणविद्यायां प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति यच्चिन्तनं विहितं तत्प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः । इदमभिप्रेत्याह सूत्रकारः "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये" इति । सावधारणमिदं सूत्रम् । प्राणात्यय एव हि परस्या-मापदि सर्वमन्नं सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसं प्रति वाऽदनी-यत्वेनानुमतं, न स्वस्थं प्रति । "तद्दर्शनात्", अभक्ष्यभक्ष-णस्यापत्काल एव श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथाहि "मटचीह-तेषु कुरुषु" इत्येतस्मिन्ब्राह्मणे चाक्रायणः किलर्षिः कुरुदेशे दुर्भिक्षे जाते क्षुत्पीडितो देशान्तरमागतः कदाचिद्धस्ति-पालकदेशं सन्निविष्टस्तेन हस्तिपालकेनार्धभक्षितान्कुल्मा-षान्कुत्सितान्माषान्भक्षितवान् । तेनोदपानं गृहाणेत्युक्ते सति, उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य, किमेते माषा उच्छिष्टा नेति हस्तिपालकेनोक्ते, नेत्यत्र हेतुमाह चाक्रा-यणः । कुल्माषभक्षणं यद्यहं न कुर्यां तर्हि मे जीवनमेव न स्यात्, उदपानं तु तडाकादिषु स्वतो भविष्यतीति । एव-मिभ्योच्छिष्टान्माषान्खादित्वा शिष्टं जायायै ददौ । तथा च भर्तृस्वभावज्ञया निहितानुत्तरदिने ऽपि भक्षितवा-निति श्रुतम् । एवं स्वपरोच्छिष्टपर्युषितान्नभक्षणं दर्शय-न्त्याः श्रुतेरयं भावः । परस्यामापदि प्राणनिर्वाहार्थमभ-क्ष्यमपि भक्षणीयम्, स्वस्थावस्थायां विदुषामपि तन्न कर्त-व्यमिति । मटचीशब्देन पाषाणवृष्टयो रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षि-विशेषा वा ग्राह्याः । तस्मात्सर्वान्नानुज्ञानमर्थवादमात्रम् ॥

अबाधाच्च ॥ ३ । ४ । २९ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रस्याबाधाद्वार्थवादमात्रमित्यर्थः । अन्यथा सामान्यशास्त्रं विशेषपरतया नियम्यमानं बाधितं स्यादिति भावः ॥

अपिच स्मर्यते ॥ ३ । ४ । ३० ॥

अपिच परस्यामापदि विदुषोऽविदुषश्च सर्वान्नभक्षणं स्मर्यते "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥" इति । तथा "मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्"इति । तस्मात्स्वस्थेन विदुषाऽपि नाभक्ष्यं भक्षितव्यम् ॥

स्मृतिमूलभूतां श्रुतिमप्याह ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३ । ४ । ३१ ॥

अस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रतिषेधकः "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्" इत्येवंरूपः शब्दश्चाकामकारे स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिनिरासे वर्तत इत्यर्थः । तस्मात्प्राणविदः सर्वान्नानुज्ञानमर्थवादमात्रमिति सिद्धम् । श्रुतौ तस्मादिति सुरापस्य ब्राह्मणस्यात्युष्णसुरासेकस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य सत्त्वादित्यर्थः ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

"सर्वापेक्षे"त्यत्र सर्वस्याश्रमनित्यकर्मणां तत्त्वज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तानि नित्यकर्माण्यमुमुक्षुणा कर्तव्यानि न वेति सन्देहः । तत्र "तमेतं वेदानुवचनेने"त्यादिना विद्यासाधनत्वनिर्णयान्न कर्तव्यानीति प्राप्ते । यथा, सर्वान्नानुमतेः शास्त्रान्तरविरोधात्स्तुतित्ववत्, यावज्जीवनि-

त्यादिकर्मनित्यत्वशास्त्रविरोधाद्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वश्रुतिः स्तुतिमात्रम्, अन्यथा नित्यत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वं ज्ञानार्थत्वेन काम्यतयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावश्चेत्येकस्मिन्कर्मणि विरुद्धधर्मद्वयं स्यात्, इति प्राप्ते, ब्रूमः। अमुमुक्षुणाऽप्याश्रमकर्मानुष्ठेयमेव, "यावज्जीवमग्निहोत्र"मित्यादिना विहितत्वादित्यर्थः॥

नन्वेवं सति विद्यासाधनत्वं कर्मणां न युक्तम्, विरुद्धद्वयापत्तेः इत्युक्तमित्यत आह।

सहकारित्वेन च ॥ ३।४।३३॥

विद्यासहकारित्वेनापि सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारा विद्यासाधनत्वेनापि नित्यकर्माण्यनुष्ठेयानि, यज्ञादिश्रुत्या विद्यार्थत्वेन विहितत्वादेवेत्यर्थः। यथैकस्य खादिरत्वस्य "खादिरो यूपो भवति" "खादिरं वीर्यकामस्ये"ति शास्त्रद्वयात्क्रत्वर्थत्वेन नित्यत्वं पुरुषार्थत्वेनानित्यत्वं चाविरुद्धम्, तद्वदिहापि शास्त्रद्वयबलात्कर्मणां नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम्। सिद्धे हि वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वययोगो बाधकः। न तु साध्ये कर्मणि, उभयथाऽप्यनुष्ठानसम्भवात्। न च काम्यत्वे "यावज्जीव"मिति नित्यत्वश्रुतिविरोधः, काम्यानुष्ठानेनैव नित्यत्वसिद्धेरिति तात्पर्यम्। अत्र पूर्वपक्षे यज्ञादिश्रुतेः स्तुतिपरत्वं फलम्, सिद्धान्ते विधायकत्वमिति बोध्यम्॥

ननु ज्ञानकाण्डस्थयज्ञादिश्रुत्या कर्मकाण्डस्थयज्ञाद्यनुवादेन ज्ञानसाधनत्वविधानं न युक्तम्, किन्त्वपूर्वयज्ञादीनामेव, प्रकरणभेदेन कर्मभेदस्यावश्यकत्वात्, इत्यत आह।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३ । ४ । ३४ ॥

सर्वथाऽपि नित्यत्वेन ज्ञानार्थत्वेन चानुष्ठेया यज्ञादयो धर्मास्त एव। न कर्मभेदोऽस्ति। कुतः। उभयलिङ्गात्, श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः। तथाहि श्रुतिलिङ्गम्। "यज्ञेन विविदिषन्ती"ति यज्ञादिशब्देन प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेन विद्यासाधनत्वं विधीयते। न तु "मासमग्निहोत्रं जुहुती"त्यत्रेव प्रसिद्धाग्निहोत्रात्कर्मान्तरम्। तत्र हि "जुहुती"ति विधायकाख्यातप्रकृतिभूतस्य जुहोतेरर्थोऽग्निहोत्रमिति युक्तस्तस्य प्रसिद्धाग्निहोत्राद्भेदः, जुहोतेः साध्यहोमव्यक्तिवचनत्वेन सिद्धाग्निहोत्रपरामर्शानुपपत्तेः। अत एव तदेकार्थकाग्निहोत्रशब्दस्य न नित्याग्निहोत्रानुवादकत्वं, व्यक्तिवचनत्वादेव। प्रकृते तु न यज्ञादिर्विधायकाख्यातप्रकृत्यर्थः, विविदिषाया एव तदर्थत्वात्। तस्मादाख्यातप्रकृत्यर्थाङ्गिार्थकैर्यज्ञादिशब्दैः प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेन विद्यासंयोगमात्रमपूर्वं विधीयत इति न कर्मभेदः। स्मृतिलिङ्गमपि। "अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः" इति प्रसिद्धमेव कर्म ज्ञानार्थं दर्शयति। तस्मान्न कर्मभेदः॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

रागादिभिः क्लेशैः "एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते" इत्याद्या श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेराश्रमकर्मणो मनःशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्व आत्मानभिभवं लिङ्गं दर्शयतीत्यर्थः। तस्मात्सर्वेषामाश्रमनित्यकर्मणां ज्ञानार्थत्वमिति सिद्धम्॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३ । ४ । ३६ ॥

अन्तराऽन्तराले वर्तमानो विधुरः। तस्य किं ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे, यज्ञादिश्रुत्याऽऽश्रमकर्मणामधिकारेऽपि विधुरकृतकर्मणां ज्ञानहेतुत्वाभावान्नास्त्यधिकार इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, ब्रूमः। अन्तरा चाप्याश्रममन्तरा वर्तमानस्याप्यस्त्यधिकारः, तस्य ब्रह्मविद्याऽधिकारस्यानाश्रमिणो रैक्वादेः श्रुतौ स्मृतौ च दर्शनादित्यर्थः। पूर्वपक्षेऽनाश्रमकर्मणां जपादीनां विद्याहेतुत्वासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिः, इति बोध्यम् ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

संवर्तकप्रभृतीनां च ब्रह्मचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यते इतिहासे ॥

ननु रैक्वादीनां जन्मान्तरकृतादपि कर्मणो विद्यासम्भवान्न तेषां विद्यादर्शनमाधुनिकानाश्रमिणो विद्याऽधिकारे लिङ्गम्, विद्याहेतुभूतकर्माभावात्, इत्यत आह।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

अनाश्रमिणो जपोपासनदेवताराधनादिभिः कर्मविशेषैर्ज्ञानहेतुभिरस्ति विद्यायामनुग्रह इत्यर्थः। तथाहि "जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः" इति स्मृतिर्ब्राह्मणमात्रसम्बन्धित्वं जपस्य दर्शयन्ती विधुरस्यापि विद्यायामधिकारं दर्शयति। तस्मादस्त्यनाश्रमिणोऽधिकारः ॥

ननु यदि विधुरस्यापि ब्राह्मणवर्णमात्रसम्बन्धिजपादिनैव विद्यासिद्धिस्तर्ह्याश्रमित्वं व्यर्थमित्यत आह।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

अतस्त्वनाश्रमित्वादिनरदाश्रमित्वं बहुज्ञानसाधनसमानाधिकरणं उपायः शीघ्रमेव विद्याहेतुः, श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । "तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च" इति श्रुतौ पुण्यकृद्विशेषणरूपश्रुतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः । 'तेन' ज्ञानेन 'एति' ब्रह्म प्राप्नोति अर्थात् 'पुण्यकृत्' स्वाश्रमोक्तकर्मकृत् । तेजसि परमात्मन्यात्मत्वेन वर्तत इति 'तैजसः' । तत्र पुण्यकृत्त्वविशेषणादाश्रमित्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया उपायइति गम्यते ॥

नन्वनाश्रमिणामपि कर्म विद्याहेतुश्चेदुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य कर्म विद्याहेतुरिति किमु वाच्यम्, इति कैमुतिकन्यायसङ्गत्याऽऽक्षेपे, समाधत्ते ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३ । ४ । ४० ॥

किमुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य कर्म विद्याहेतुर्वा न वेति सन्देहे, पूर्वपक्ष आश्रमप्रच्युतस्याश्रमिणः कर्मणो विद्याहेतुत्वाभाव आश्रमज्यायस्त्वं न स्यादिति फलम्, सिद्धान्ते प्रच्युतेरप्रमाणकत्वादाश्रमज्यायस्त्वमिति मन्तव्यम् । तत्राश्रमात्प्रच्युतस्यापि कर्म ज्ञानहेतुरिति प्राप्ते, ब्रूमः । तद्भूतस्य प्राप्तोत्तमाश्रमस्यातद्भाव उत्तमाश्रमात्प्रच्युतिर्न कथमपि सम्भवतीति जैमिनेरप्याचार्यस्य सम्मतम् । अपिशब्देन स्वस्य बादरायणस्य सम्मतमेवेति दर्शितम् । कुतः । "अरण्यमियात्" इत्यादिनियमात् । अरण्यशब्देनैकान्तोपलक्षित उत्तमाश्रम उच्यते । तमियान्नच्छेदित्ययं शास्त्रमार्गः । तस्मादुत्तमाश्रमान्न प्रत्यवरोहेदित्युपनिषद्रहस्यमित्यर्थः । अतद्रूपशब्देन प्रत्य-

वरोहबोधकश्रुत्यभाव उच्यते । अभावशब्देन शिष्टाचाराभावः। ततोऽप्याश्रमप्रत्यवरोहो न युक्त इत्यर्थः। तस्मात्प्रच्युतेरप्यप्रामाणिकत्वान्न प्रच्युतस्य कर्मापि विद्याहेतुरिति सिद्धम् ॥

एवं प्रत्यवरोहोऽशास्त्रीय इत्युक्तम् । यदि प्रमादात्प्रत्यवरोहो नैष्ठिकब्रह्मचारिणा कृतस्तस्य किं प्रायश्चित्तमस्ति न वेति सन्देहे, नास्तीति पूर्वपक्षमाह ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

पूर्वं प्रच्युतस्य कर्म न विद्याहेतुरित्युक्तम् । तदानीं प्रच्युतस्यापि कृतप्रायश्चित्तस्य कर्म विद्याहेतुरिति पूर्वसिद्धस्योत्सर्गस्यापवादात्सङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रच्युतस्योर्ध्वरेतसः पातित्यमेवेति फलम्, सिद्धान्ते कृतप्रायश्चित्तस्य तस्य फलसिद्धिरिति मन्तव्यम् । "ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत" इति प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तदधिकारलक्षणे "अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्" इत्यत्र निर्णीतम् । अवकीर्णशब्देन योनौ निक्षिप्तं रेत उच्यते। तदस्यास्तीत्यवकीर्णी। तस्य यः पशुः स लौकिकाग्नौ होतव्यः। यथोपनयनकाले लौकिकाग्नौ होमस्तद्वत्। आधानस्य पत्नीपरिग्रहोत्तरकालतया पूर्वमप्राप्तकालत्वादिति। तदिदमधिकारलक्षणे सिद्धं प्रायश्चित्तमाधिकारिकम् । तदपि नैष्ठिकस्यावकीर्णिनो नैवास्ति । कुतः । "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा ॥" इति पतनानुमानाद्‌निवर्त्यपातित्यश्रुत्यनुमापकस्मरणात्, तस्य प्रायश्चित्तस्यायोगादित्यर्थः ॥

समाधत्ते ।

उपपूर्वमपित्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३।४।४२॥

नेदं महापातकं येनोक्तप्रायश्चित्ताभावः स्यात् । अपि त्वेक आचार्या उपपदपूर्वकमेवेदं पातकं मन्यन्ते, यद्गुरुदारादिभ्यो ऽन्यत्र गमनम् । तस्मादेतस्योपपातकत्वात्कुर्वाणस्येव नैष्ठिकस्याप्युक्तप्रायश्चित्तभावमिच्छन्ति । *उभयोर्ब्रह्मचारित्वे सत्यवकीर्णित्वाविशेषात्* । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशिनो व्रतलोपः पुनः संस्कारश्च, तद्वत् । प्रायश्चित्ताभावस्य शास्त्रप्रसिद्ध्याभावात्प्रायश्चित्तस्य तत्सत्त्वात्, प्रायश्चित्तं पुनर्युक्तमभ्युपगन्तुम् । अस्मिन्नर्थे यववराहाधिकरणसम्मतिमाह "तदुक्त"मिति । "यवमयश्चरुर्वाराही उपानहावुपमुच्यन्ते"इत्यत्र यववराहशब्दाभ्यां किं प्रियङ्गुकृष्णशकुन्योर्ग्रहः, उत दीर्घशूकसूकरयोरिति सन्देहे, उभयत्र प्रयोगसाम्याद्विकल्प इति प्राप्ते, प्रियङ्गुकृष्णशकुन्योः शास्त्रप्रसिद्धिसत्त्वात्तयोरेव ग्रहणमिति प्रमाणलक्षणे सिद्धान्तितम् । तथेहापीत्यर्थः । तस्मात् "प्रायश्चित्तं न पश्यामी"-ति स्मृतिः कृतप्रायश्चित्तेनाप्यवकीर्णिना सह व्यवहाराभावे यत्नगौरवं सद्भिः कर्तव्यमित्येतत्परेत्यदोषः ॥

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ३ । ४ । ४३॥

कृतप्रायश्चित्तेन सह शिष्टाचाररूपं कर्म किं विद्यासाधनं न वेति सन्देहे, प्रागुक्तप्रायश्चित्तेनैव तस्य शुद्धेर्विद्यासाधनमिति पूर्वसिद्धहेतुमुपजीव्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः । ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमात्प्रच्युतिर्महापातकमुपपातकं वाऽस्तु । उभयथाऽपि ते कृतप्रायश्चित्ता अपि शिष्टैर्बहिष्क-

तेष्वाः, "प्रायश्चित्तं न पश्यामि" "आरूढपतितं विप्रं दृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्" इत्यादिनिन्दास्मृतेः, शिष्टाचाराच । न ह्यवकीर्णिना सह शिष्टानामध्ययनाद्याचारोऽस्ति । तस्मात्प्रायश्चित्तेन परलोकशुद्धेनापि तेन कृतश्रवणादिकं न विद्यासाधनमिति फलितम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

किमङ्गाश्रितोपासनानि यजमानकर्तृकाणि, आहोस्विदृत्विक्कर्तृकाणीति सन्देहे, यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दास्मृत्या बाधवत्, इहाप्यङ्गानुष्ठातुरेवाङ्गाश्रितोपास्तिकर्तृत्वमित्युपसर्गस्य "वर्षति हास्मै य उपास्ते" इत्यादिफलश्रुत्या 'यो यत्फलभोक्ता स एव तस्मिन्कर्मणि कर्ता' इति न्यायोपबृंहितया बाधेन फलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह "स्वामिनः"इति । स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाश्रितोपास्तिषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते । पञ्चविधसाम्नि वृष्ट्युपासकस्य "वर्षति हास्मै"इत्यादिफलश्रवणादित्यर्थः । तस्मात्फलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति प्राप्ते ॥

समाधत्ते ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

अङ्गोपासनमार्त्विज्यमृत्विक्कर्तृकमेवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्मै हि साङ्गाय कर्मणे ऋत्विक्परिक्रियते यजमानेन । तथा च यजमानगामिफलकमप्यङ्गोपासनं यजमानेन स्वगामिफलककर्मार्थं परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकमेव, कर्माङ्गप्रणयनाश्रितगोदोहनवत्, इति न फलश्रुतिविरोधः ॥

किञ्च ।

श्रुतेश्च ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

तं ह प्रणवमुद्गीथाख्यं प्राणदृष्ट्या विदित्वा बकनामर्षिः सत्रिणामुद्गाता बभूवेति श्रुतिवाक्यशेषादुपासनस्यर्त्विक्कर्तृकत्वमेवेति। अत्र स्वतन्त्रफलानामुपासनानामृत्विक्कर्तृकत्वेऽपि यजमानगामिफलकत्वोक्तेरस्ति पादसङ्गतिः। पूर्वपक्षे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यं सिद्धान्त ऋत्विजः कर्तृत्वं स्वाम्यधीनमिति परम्परयैकाधिकरण्यमिति मन्तव्यम् ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ३ । ४ । ४७ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" इति। यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मादधुनातनोऽपि ब्राह्मणः पण्डाऽध्ययनजाऽऽपातब्रह्मधीस्तद्वान्पण्डितस्तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलभावेन मननेन शुद्धान्तःकरणत्वेन वा स्थातुमिच्छेत्। तद्द्वयं लब्ध्वाऽथ श्रवणमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यात्। अमौनं श्रवणमनने मौनं निदिध्यासनं च लब्ध्वा, उक्तत्रयस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्तत्त्रयानन्तरं ब्रह्मावगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थः। तत्र संशयः, किमत्र निदिध्यासनाख्यं मौनं विधीयते न वेति। पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गस्यानुष्ठेयत्वसिद्धि-

रिति बोध्यम् । तत्र "तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव" इति वाक्यशेषादुद्गीथोपासकस्य बकनाम्न ऋत्विक्त्वबोधकादङ्गोपासनस्य-र्त्विक्कर्मत्ववत्, इहापि "अथ ब्राह्मण" इति वाक्यशेषाद्विधिविधुरा "दथ मुनि" रित्यत्र न मौनविधिरिति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः "सहे"ति । फलभूतसाक्षात्कारे श्रवणाद्यपेक्षया सहकार्यन्तरस्य मौनस्य निदिध्यासनाख्यस्य विधिरित्यर्थः। ननु "गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ-" मित्यत्र मौनशब्दस्य पारिव्राज्ये प्रयोगात्कथमत्र मौनं निदिध्यासनं स्यादित्यत आह "तृतीय"मिति । श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयं निदिध्यासनमेवात्र मौनं विधेयमित्यर्थः । तत्रेतराश्रमसमभिव्याहारबलान्निदिध्यासनप्रधानं पारिव्राज्यं मौनशब्देन लक्ष्यत इति भावः । कस्यायं मौनविधिस्तत्राह "तद्वत" इति । ब्रह्मपरोक्षज्ञानवतः पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य संन्यासिन इत्यर्थः। ननु सूक्ष्मवस्तुसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्य प्राप्तत्वान्न विधेयत्वम्, अत आह "पक्षेणे"ति । यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यं तस्मिन्पक्षे प्राप्त्यभावाद्विधिरर्थवानित्यर्थः । ननु ब्रह्मपरवाक्ये कथं मौनविधिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह "विध्यादिव"दिति । यथा दर्शपौर्णमासप्रधानपरे वाक्येऽन्वाधानादेरङ्गजातस्य विधिस्तद्वदित्यर्थः । प्रधानमारभ्याङ्गपर्यन्तो विधिः । तदादिर्विध्यादिः प्रधानमिति यावत् । अत एव प्रयाजादिर्विध्यन्त इत्युच्यते । ब्राह्मण्यस्य फलत्वात्तत्र विधिकल्पना विफलेति भावः ॥

ननु श्रवणादिप्रधानो यद्यस्ति संन्यासः, कथं तर्हि छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः "अभिसमावृत्य कुटुम्बे-

त्यत्र । तेन हि तदतिरिक्तः संन्यासो नास्तीति द्योत्यते। इत्यत आह ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

गृहिणः कर्मबाहुल्यात्तेनोपसंहारो न तु संन्यासाभावादित्यर्थः । कृत्स्नाश्रमकर्मणां शमादीनां यथासम्भवं गृहिणि भावादित्यक्षरार्थः ॥

एवं सन्यासगार्हस्थ्याश्रमद्वयोक्त्या मन्दबुद्धेरितराश्रमाभावशङ्का स्यात् । तन्निरासार्थमाह ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

मौनशब्देन संन्यासगार्हस्थ्ययोर्ग्रहः । तद्वदितरयोरपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयोः "तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः" इत्यादावुपदेशादनुष्ठेयत्वमित्यर्थः । बहुवचनं त्ववान्तरभेदापेक्षया । गायत्री ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारिभेदाः । फेन औदुम्बरो वैखानसो वालखिल्यश्चेति वानप्रस्थभेदा इति ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३ । ४ । ५० ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये मौनं विधेयमित्युक्त्वा, तत्रत्यवाल्यं किमित्यपेक्षायां, तत्स्वरूपमत्र निरूप्यत इति सङ्गतिः । तत्र किं बाल्यशब्देन बालस्य कर्म तिष्ठन्मूत्रत्वादिकमुच्यते, उत वर्णप्रख्यातेन्द्रियत्वाद्यभावरूपभावशुद्धिरिति संशयः । पूर्वपक्षे पूर्वस्य ज्ञानाङ्गत्वेनानुष्ठानं फलम्, सिद्धान्त उत्तरस्येति बोध्यम् । तत्र प्रसिद्धिबलात्तिष्ठन्मूत्रत्वादिकं बाल्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । उक्ता भावशुद्धिरेवात्र बाल्यं, विद्याऽङ्गत्वात्, सर्वस्य बालकर्मणो विद्या-

विरोधात् । तदिदमाह "अनाविष्कुर्वन्" निदिध्यासनादिभिरात्मानं परार्थमविज्ञापयन् गर्वादिरहितः स्थातुमिच्छेदिति "बाल्येन तिष्ठासे"दित्यस्यार्थः । कुतः । "अन्वयात्" अस्य बाल्यस्य विद्याऽङ्गान्वयस्यैवमेव सम्भवादित्यर्थः ॥

एवं यज्ञादिकर्मारभ्य बाल्यान्तं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्यायाः कालमाह ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

किमिहैव जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत कदाचिदमुत्रापीति संशयः । पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्याहेतुत्वानियमः, विद्याया ऐहिकत्वेन क्वचित्तद्दर्शनादिति । सिद्धान्ते त्वप्रतिबद्धश्रवणादेस्तन्नियम इति मन्तव्यम् । तत्रैहैव जन्मनि विद्याजन्मास्त्विति कामनया श्रवणादिषु प्रवृत्तेरैहिकमेव विद्याजन्मेति प्राप्ते, ब्रूमः । विद्याऽविरुद्धफलकं देशकालविशेषापेक्षं फलोन्मुखं कर्म प्रस्तुतम् । तेन प्रतिबन्धाभावे सत्यैहिकं विद्याजन्म सति श्रवणादिपौष्कल्ये भवत्येव, चित्राफलपशुवत् । सति तु प्रतिबन्धेऽमुत्रापीत्यनियम एव । न त्विहैवेति नियमः । कुतः । "तद्दर्शनात्" प्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियमस्य श्रुतौ दर्शनात् । तथाहि श्रुतिर्जन्मान्तरानुष्ठितश्रवणादेः फलं जन्मान्तरे दर्शयति "गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्मभाव"मिति । सति तु प्रतिबन्धे विद्या दुर्लभेत्यप्याह श्रुतिः "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा

ऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः'' इति । आत्मश्रवणमपि बहूनां दुर्लभम् । कुतश्चिद्भाग्याच्छ्रवणलाभेऽपि तत्फलं ज्ञानं दुर्लभम् । तत्र हेतु''राश्चर्य'' इति । यथा परस्यात्मनो वक्ताऽऽचार्यो ऽद्भुतवत्कश्चिदेव सम्भवति, सम्यगाचार्यलाभेऽपि तस्माच्छ्रुत्वाऽप्यात्मनो लब्धा साक्षात्कर्ता ऽऽश्चर्यः । तिष्ठतु साक्षात्कारः । कुशलेनाचार्येणानुशिष्टोऽपि शास्त्रेणास्यात्मनः परोक्षत्वेन ज्ञाताऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः । तस्मादनियमो विद्याजन्मन इति सिद्धम् ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॥ ३ । ४ । ५२ ॥

यथा विद्यायाः श्रवणादिसाधनोत्कर्षापकर्षाभ्यामैहिकामुष्मिकत्वरूपोपचयापचयवत्त्वनियमः, एवं तत्फले मुक्तावुपचयापचयवत्त्वनियमोऽस्ति न वेति सन्देहे, पूर्वपक्षे स्वर्गादिवत्कर्मसाध्यत्वं मोक्षस्येत्येतत्पादाद्याधिकरणासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तस्य निर्विशेषस्य ज्ञानैकलाभ्यत्वमिति तत्सिद्धिरिति मन्तव्यम् । तत्र पूर्वोक्तविद्यादृष्टान्तेन फलत्वेन हेतुना मोक्षस्य सातिशयत्वनियमे प्राप्ते, ब्रूमः । ''एवं'' विद्यावत्, मुक्तिरूपफलस्यानियमो निर्विशेषत्वमेव । कुतः । तदवस्थाऽवधृतेः । मुक्त्यवस्थाया निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेन ''ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'' इत्यादिष्ववधारणादित्यर्थः । तथा च फलहेतुकानुमानस्यागमबाधः । न हि साक्षात्काररूपविद्यायामुपचयापचयवत्त्वमस्ति । न हि पूर्वोत्तरभाविघटसाक्षात्कारयोश्चिरत्वाचिरत्वमतिशय इति कश्चिदभ्युपैति । तस्मान्निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्यैकरूपत्वात्तल्लाभो मोक्षो निरतिशया-

नन्दात्मकरूप एवेति सिद्धम् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्ति-
द्योतनार्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगो-
विन्दश्रीचरणशिक्षितश्रीरामकिङ्करयर्यकृतौ
ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मामृतवर्षिण्यां तृतीयस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

पूर्वाध्यायान्त्याधिकरणे मोक्षे विशेषनियमाभाव उक्तः। सम्प्रति मोक्षहेतुज्ञानसाधनेषु श्रवणादिष्वावृत्त्याद्यनुष्ठाननियममाह।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४ । १ । १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये परापरविद्यासु साधनविषयो विचारः कृतः। अत्र तत्फलविचारः क्रियते। अतोऽनयोरध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः। अत्र प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कुर्वतः प्रारब्धकर्मातिरिक्तपुण्यपापनिवृत्तिरूपा जीवतो मुक्तिः प्रतिपाद्यते। द्वितीये पादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिः। तृतीये पादे सगुणविदो मृतस्योत्तरो मार्गश्च प्रसङ्गान्निरूप्यते। चतुर्थे पादे पूर्वार्धेन निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यं, उत्तरार्धेन सगुणविदो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च निरूप्यते। इति तत्तद्विचारात्मकाधिकरणानां तत्तत्पादसङ्गतिर्बोध्या। तदुक्तं "चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा। ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति पादार्थसङ्ग्रहः॥" इति। पूर्वाध्याये साक्षाच्छ्रुत्युक्तसाधनविचारः कृतः। इदानीं फलार्थापत्तिलभ्यस्यावृत्त्यादेर्विचारस्तृतीयशेष एवाधारलेपाधिकरणपर्यन्तं क्रियते। तत्र साक्षात्कारसाधनत्वेन श्रुतश्रवणादिषु संशयः, किं सकृदेव श्रवणादि कर्तव्यम्, उत श्रवणाद्यावृत्तिरिति। पूर्वपक्षे श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वं फलम्, सिद्धान्ते यावत्फलमावर्तनीयत्वादवघातादिवद्दृष्टार्थत्वमिति बोध्यम्। तत्रैकवारमेव श्रवणादि प्रया-

जादिवत्कर्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । श्रवणाद्यावृत्तिरेव कर्तव्या । कुतः । "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यसकृदुपदेशात् । नन्वत्र श्रवणाद्यावृत्तिर्न श्रूयत इति चेदुच्यते । साक्षात्कारस्यैवाविद्यानिवर्तनक्षमत्वेनाहिभ्रमादौ दृष्टत्वात्, सूक्ष्मवस्तुसाक्षात्कारस्य चावृत्तिविशिष्टश्रवणादिसाध्यत्वस्य षड्जादिस्वरे दृष्टत्वात्, दुर्विज्ञेयात्मश्रवणादावपि संसारानर्थमूलाविद्यानिवर्तनक्षमसाक्षात्कारायावृत्तिः कर्तव्या, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः, इति तात्पर्यम् । एवमुपास्यसाक्षात्कारद्वारा फलहेतूपासनेष्वावृत्तिर्बोध्या, दृष्टार्थत्वात्, "उपासीते"-त्यावृत्तिश्रवणाच्च, प्रत्ययप्रवाहस्यैवोपासनत्वात्, "वेदे"-त्यस्याप्युपासनार्थत्वात् । तथाहि संवर्गविद्यायां विदिनोपक्रम्योपास्तिनोपसंहारो दृश्यते, "यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः" इत्युपक्रम्य "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से" इत्युपसंहारात् । यत्स रैक्वो वेद प्राणतत्त्वं सर्वं धर्मफलं प्राप्नोति । एवं रैक्वादन्योऽपि यस्तद्रैक्ववेद्यं वेद सोऽपि तथैव फलं प्राप्नोति । स एवम्भूतो रैक्वो मयैतदुक्त इत्थमुक्त इति हंसं प्रति हंसान्तरवचनम् । हे भगवो रैक्व यां देवतां त्वमुपास्से तामेतां मेऽनुशाधि शिक्षय ज्ञापयेति जानश्रुतेर्वचनम् । तस्मात्साक्षात्कारसाधनेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥

लिङ्गाच्च ॥ ४ । १ । २ ॥

तथाहि, उद्गीथोपासनं प्रकृत्य, "आदित्य उद्गीथ" इत्युपासनमेकपुत्रतादोषेणापोद्य "रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्" इति रश्मिबहुत्वोपासनं बहुपुत्रतायै विदधद्वाक्यं

प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । तन्न्यायेन साक्षात्कारसाधनेष्व-प्यावृत्तिसिद्धिः । हे पुत्र त्वं रश्मीनादित्यं च प्रत्येकं पर्यावर्तयात् । तकारमन्तर्भाव्य पर्यावर्तयतादिति मध्य-मपुरुषैकवचनम् । उपास्स्वेत्यर्थः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४ । १ । ३ ॥

पूर्वं श्रवणमननिदिध्यासनानामावृत्तिरुक्ता । तामु-पजीव्य सन्दिह्यते, किं निदिध्यासनावृत्तिकाले प्रत्यक्त्वे-नेश्वरध्यानं कर्तव्यमुत भिन्नत्वेनेति । पूर्वपक्षे श्रुतीनामभे-दपराणां गौणार्थत्वं, सिद्धान्ते मुख्यार्थत्वम् । यद्यप्यभेद-श्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारात्मकमिदमधिकरणम-विरोधाध्यायसङ्गतम्, तथाऽपि महावाक्यार्थविरोधपरि-हारस्य समाधावन्तरङ्गत्वादेतत्पादसङ्गतिः । तत्राभेदस्य प्रत्यक्षेण सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मलिङ्गकानुमा-नेन च बाधात्, भिन्नत्वेन ध्यानमिति प्राप्ते, ब्रूमः । आ-त्मेत्येवेश्वरो ध्येयः । तथाहि जाबाला आत्मत्वेनेश्वरम-भ्युपगच्छन्ति "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वम-सी"ति । तथा ग्राहयन्ति चेश्वरमात्मत्वेन 'तत्त्वमस्या'-दिवाक्यानि । न च तेषां नामब्रह्मेत्यादिवद्गौणार्थत्वं, सति मुख्यार्थत्वसम्भवे गौणत्वायोगात् । न च प्रत्यक्षा-दिविरोधादसम्भवः, तेषां मिथ्याभेदगोचरत्वेन पारमा-र्थिकाभेदविरोधित्वाभावादिति भावः ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ । १ । ४ ॥

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" "नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्या-दिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किं प्रतीके मनआदौ स्वा-त्मत्वबुद्धिः कर्तव्या न वेति । पूर्वपक्षे प्रतीकोपास्तीनाम-

हंग्रहोपास्तिभ्यो विशेषासिद्धिः, सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति बोध्यम् । एतदारभ्याधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकपादसङ्गतिः । तत्र ब्रह्मणः स्वाभिन्नत्वाद्यथा स्वात्मत्वेन बुद्धिः, एवं प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन जोवाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वादुपासकजीवात्मत्वबुद्धिः कार्येति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । न प्रतीके स्वात्मबुद्धिः कार्या । न हि स उपासक आत्मत्वेन प्रतीकमनुभवति । अत्रायं विकल्पः । किमनुभवबलात्प्रतीकस्यात्मत्वेन बुद्धिः कार्या, उत श्रुतत्वात्, आहोस्वित्स्वाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् । नाद्य इत्युक्तं "न हि स" इति । न द्वितीयः, अश्रवणात् । न तृतीयः, प्रतीकस्य स्वरूपेण ब्रह्माभिन्नत्वायोगात्, प्रतीकस्य पृथक्सत्त्वबाधे चोपासनाविध्यभावप्रसङ्गादिति भावः ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४ । १ । ५ ॥

पूर्वोक्तप्रतीकोपासनेषु किं ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः कर्तव्या, उत मनआदौ ब्रह्मदृष्टिरिति संशयः । पूर्वपक्षे निकृष्टे उत्कृष्टबुद्धिः कर्तव्येति न्यायानपेक्षा, सिद्धान्ते तदपेक्षेति मन्तव्यम् । एकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । अत्र ब्रह्मण्येव मनआदिदृष्टिर्ब्रह्मणः प्राधान्येनोपास्यत्वोपपत्तये कर्तव्येति प्राप्ते, ब्रूमः । मनआदावेव ब्रह्मदृष्टिः कार्या, ब्रह्मण उत्कर्षात् । उत्कृष्टदृष्टौ हि निकृष्टे कृतायां निकृष्टस्योत्कृष्टता भवति, यथाऽमात्ये राजबुद्धिः फलाय, न तु राज्ञ्यमात्यबुद्धिः । न चैवं ब्रह्मणः प्राधान्याभावः, इष्टत्वादिति भावः ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४ । १ । ६ ॥

"य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत" इत्यादीन्यङ्गाश्रितोपासनानि सन्ति । तत्र संशयः, किमादित्यादिषु-

प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । तन्न्यायेन साक्षात्कारसाधनेष्व- प्यावृत्तिसिद्धिः । हे पुत्र त्वं रश्मीनादित्यं च प्रत्येकं पर्यावर्तयात् । तकारमन्तर्भाव्य पर्यावर्तयतादिति मध्यमपुरुषैकवचनम् । उपास्स्वेत्यर्थः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४ । १ । ३ ॥

पूर्वं श्रवणमननिदिध्यासनानामावृत्तिरुक्ता। तामुपजीव्य सन्दिह्यते, किं निदिध्यासनावृत्तिकाले प्रत्यक्त्वेनेश्वरध्यानं कर्तव्यमुत भिन्नत्वेनेति । पूर्वपक्षे श्रुतीनामभेदपराणां गौणार्थत्वं, सिद्धान्ते मुख्यार्थत्वम् । यद्यप्यभेदश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारात्मकमिदमधिकरणमविरोधाध्यायसङ्गतम्, तथाऽपि महावाक्यार्थविरोधपरिहारस्य समाधावन्तरङ्गत्वादेतत्पादसङ्गतिः । तत्राभेदस्य प्रत्यक्षेण सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मलिङ्गकानुमानेन च बाधात्, भिन्नत्वेन ध्यानमिति प्राप्ते, ब्रूमः । आत्मेत्येवेश्वरो ध्येयः । तथाहि जाबाला आत्मत्वेनेश्वरमभ्युपगच्छन्ति "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसी"ति । तथा ग्राहयन्ति चेश्वरमात्मत्वेन 'तत्त्वमस्या'- दिवाक्यानि । न च तेषां नामब्रह्मेत्यादिवद्गौणार्थत्वं, सति मुख्यार्थत्वसम्भवे गौणत्वायोगात् । न च प्रत्यक्षादिविरोधादसम्भवः, तेषां मिथ्याभेदगोचरत्वेन पारमार्थिकाभेदविरोधित्वाभावादिति भावः ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ । १ । ४ ॥

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" "नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किं प्रतीके मनआदौ स्वात्मत्वबुद्धिः कर्तव्या न वेति । पूर्वपक्षे प्रतीकोपास्तीनाम-

ह्यग्रहोपास्तिभ्यो विशेषासिद्धिः, सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति बोध्यम् । एतदारभ्याधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकपादसङ्गतिः । तत्र ब्रह्मणः स्वाभिन्नत्वाद्यथा स्वात्मत्वेन बुद्धिः, एवं प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन जीवाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वादुपासकजीवात्मत्वबुद्धिः कार्येति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । न प्रतीके स्वात्मबुद्धिः कार्या । न हि स उपासक आत्मत्वेन प्रतीकमनुभवति । अत्रायं विकल्पः । किमनुभवबलात्प्रतीकस्यात्मत्वेन बुद्धिः कार्या, उत श्रुतत्वात्, आहोस्वित्स्वाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् । नाद्य इत्युक्तं "न हि स" इति । न द्वितीयः, अश्रवणात् । न तृतीयः, प्रतीकस्य स्वरूपेण ब्रह्माभिन्नत्वायोगात्, प्रतीकस्य पृथक्सत्त्वबाधे चोपासनाविध्यभावप्रसङ्गादिति भावः ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४ । १ । ५ ॥

पूर्वोक्तप्रतीकोपासनेषु किं ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः कर्तव्या, उत मनआदौ ब्रह्मदृष्टिरिति संशयः । पूर्वपक्षे निकृष्ट उत्कृष्टबुद्धिः कर्तव्येति न्यायानपेक्षा, सिद्धान्ते तदपेक्षेति मन्तव्यम् । एकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । अत्र ब्रह्मण्येव मनआदिदृष्टिर्ब्रह्मणः प्राधान्येनोपास्यत्वोपपत्तये कर्तव्येति प्राप्ते, ब्रूमः । मनआदावेव ब्रह्मदृष्टिः कार्या, ब्रह्मण उत्कर्षात् । उत्कृष्टदृष्टौ हि निकृष्टे कृतायां निकृष्टस्योत्कृष्टता भवति, यथाऽमात्ये राजबुद्धिः फलाय, न तु राज्यमात्यबुद्धिः । न चैवं ब्रह्मणः प्राधान्याभावः, इष्टत्वादिति भावः ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४ । १ । ६ ॥

"य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत" इत्यादीन्यङ्गाश्रितोपासनानि सन्ति । तत्र संशयः, किमादित्यादिष्-

द्गीथादिदृष्टिः कर्तव्या, उतोद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टिरिति । तत्रोद्गीथादीनां कर्मरूपाणां फलहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वादादित्यादीनां सिद्धरूपाणां तदभावेन निकृष्टत्वात्पूर्वन्यायेनादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । उद्गीथादौ कर्माङ्ग आदित्यादिमतय एव कर्तव्याः । कुतः । उपपत्तेः । यथा प्रोक्षणादिना व्रीह्यादिषु संस्कृतेषु प्रकृतकर्मापूर्वमुत्पद्यते, तथा कर्माङ्गेषूद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टिभिः संस्कृतेषु प्रकृतस्य कर्मणः फलाधिक्यलक्षणा समृद्धिर्भवति । अन्यथा न भवेत्, आदित्यादीनामनङ्गत्वात् । तथा च कर्मसमृद्धिरूपफलोपपत्तेरङ्गेष्वनङ्गमतिरित्यर्थः । आदित्यादावुद्गीथादिमतिप्रक्षेपे फलासिद्धेर्नोद्गीथादीनामुत्कर्ष इति भावः ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ४ । १ । ७ ॥

किं कर्माङ्गानाश्रितान्युपासनानि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा कुर्यादित्यनियमः, उत आसीन एवेति नियमः, इति संशयः । पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिरेव फलम् । निदिध्यासनादौ विद्यासाधन आसननियमोक्तेः पादसङ्गतिः । तत्र पूर्वोक्तकर्माङ्गोपासनेष्विवानियम इति प्राप्ते, ब्रूमः । आसीन एव कर्मानङ्गोपासनानि कुर्वीत । कुतः । समानप्रत्ययप्रवाहात्मकोपासनस्यासीन एवोपासके सम्भवात् । न हि तिष्ठतः पुंस उपासनं सम्भवति, शरीरधारणे यत्नापेक्षायां चित्तविक्षेपात् । नापि शयानस्य, निद्राप्रसङ्गात् । अङ्गोपासनानां त्वङ्गपारतन्त्र्यायुक्तस्तत्रानियम इति ॥

ध्यानाच्च ॥ ४ । १ । ८ ॥

उपासनस्य ध्यायत्यर्थध्यानरूपत्वात्, ध्यायतेश्चासीनेषु बकादिष्वेकविषयदृष्टिषु प्रयोगादासीन एवोपासीतेत्यर्थः ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४ । १ । ९ ॥

किञ्च "ध्यायतीव पृथिवी" त्यत्र श्रुतौ पृथिव्यां अचलत्वमपेक्ष्य ध्यानोपचारो दृष्टः । तस्मादपि लिङ्गादासीन एवोपासीत ॥

स्मरन्ति च ॥ ४ । १ । १० ॥

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना ह्यासनविधानस्मरणादासीन एवोपासीत । यद्वा योगशास्त्रे पद्मकादीनां शारीरासनानां स्मरणादासीन एवोपासीतेत्यर्थः ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४ । १ । ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः, किमङ्गाश्रितोपासनेषु दिगादिनियमोऽस्ति न वेति । तेष्वासननियमवदस्तिनियम इति प्राप्ते ब्रूमः । प्राच्यादिदिङ्नियमः प्रदोषादिकालनियमो नदीतीरादिदेशनियमो वा नास्ति । कुतः । यत्र दिशि देशे काले वा चित्तस्यैकाग्रता प्रत्ययप्रवाहोन्मुख्यं तत्रोपासीत, दिगादिविशेषाश्रवणादित्यर्थः । यद्वा उपासन इष्टाया एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषादित्यर्थः । "समे शुचौ शर्करवह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे नियोजयेत्" इति श्रुतिरपि चित्तस्यैकाग्र्यसम्पादके देशे उपासीतेति दर्शयति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जला-

श्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनं मशकादिकम् । तस्मादुपासने दिगादिनियमो नास्तीति सिद्धम् ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४ । १ । १२ ॥

उपास्यसाक्षात्कारद्वारा फलहेतुपूपासनेष्वहंग्रहनामकेषु संशयः, किं कदाचिदुपासनं कृत्वोपरमेत्, उत यावज्जीवमुपासीतेति । पूर्वपक्षे कदाचित्कृतप्रत्ययावृत्तेरदृष्टद्वारा मृतिकाले ध्येयबुद्धिहेतुत्वं फलं, सिद्धान्ते धारावाहिकोपासनस्य साक्षादेव तद्धेतुत्वमिति विभागः । तत्र देशादिनियमाश्रवणात्तदभाववत्, यावज्जीवमुपासनाश्रवणात्तदभाव इति प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायणाद्देहपातपर्यन्तमुपासीत । हि यतः, तत्रापि मरणकालेऽपि "स यावत्क्रतुरस्माल्लोकात्प्रैति" इति श्रुत्या ध्येयप्रत्ययानुवर्तनं दृष्टम् । न च तददृष्टसाध्यम्, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः । श्रुतौ सर्वनामार्थ उपासकः । क्रतुरुपासनम् । "सदा तद्भावभावितः" इति स्मृतिश्च यावज्जीवमुपासनं दर्शयति । तस्मादहंग्रहोपास्तयो यावज्जीवमनुष्ठेया इति सिद्धम् ॥

एवं ज्ञानसाधनानुष्ठाने फलाधिक्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनानुष्ठानक्रमं विचार्य, फलाध्यायस्यां फलचिन्तामुपक्रमते ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ४ । १ । १३ ॥

तथाचास्य फलविचारप्रतिबन्धकसाधनजिज्ञासाऽभावरूपाऽवसरसङ्गतिर्लब्धा । किं ब्रह्मविद्यायामुत्पन्नायां विदुषो भविष्यत्पापासम्बन्धपूर्वपापविनाशौ भवतो न-

चेति सन्देहः । पूर्वपक्षे सत्यामपि विद्यायां पापफलभोगानन्तरं विद्यातो मुक्तिः, सिद्धान्ते विद्योत्पत्त्यनन्तरमेव मुक्तिः, इति बोध्यम् । तत्र फलभोगं विना नास्ति विद्यया पापनाश इति प्राप्ते, ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवत एव । कुतः । तयोर्विदुषि श्रुत्या व्यपदेशात् । "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति श्रुतिर्विद्यात उत्तरस्य पापस्याश्लेषं दर्शयति । "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति श्रुतिर्विद्यातः पूर्वस्य पापस्य विनाशं व्यपदिशति । एवं निर्गुणविदोऽपि पापक्षय व्यपदिशति "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इत्यादिका श्रुतिः । तस्माद्ब्रह्मविद्यावतः पूर्वोत्तरपापासम्बन्ध इति सिद्धम् ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४ । १ । १४ ॥

पूर्वं ब्रह्मविद्यावतः पापनाशासम्बन्धावुक्तौ । तद्वत्पुण्यस्यापि नाशासम्बन्धौ भवतो न वेति सन्देहे, तत्त्वज्ञानपुण्ययोः शास्त्रीयत्वेनाग्निहोत्रदर्शयोरिव विरोधाभावान्न भवत इत्यभ्यधिकाशङ्कायां, पूर्वन्यायमतिदिशति । इतरस्यापि पापादितरस्य पुण्यस्याप्येवमघवदश्लेषो विनाशश्च ज्ञानाद्भवतः, "उभे उ हैवैष एते तरति" इत्यादिश्रुतिषु पापासम्बन्धवत्पुण्यासम्बन्धस्यापि व्यपदेशात् । श्रुतावुशब्दोऽप्यर्थः । एष ब्रह्मसाक्षात्कारवान् । सूत्रे तुशब्दोऽवधारणार्थः । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य पुण्यपापयोर्बन्धहेत्वोरभावात्, देहपाते मुक्तिरवश्यं भवत्येवेत्यधिकरणद्वयस्य फलमुक्तम् । अग्निहोत्र-

दर्शयोरविरुद्धफलत्वमुपाधिः । अस्यातिदेशत्वान्न पृथक्सङ्गत्याद्यपेक्षा ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ४ । १ । १५ ॥

पूर्वं ज्ञानात्कर्मक्षय उक्तः । तस्य प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वेनाञ्त्रापवादात्सङ्गतिः । ज्ञानजन्यकर्मक्षयः किमविशेषेण कर्ममात्रस्य भवत्युत प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तस्येति संशयः । पूर्वपक्षे जीवन्मुक्त्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र "क्षीयन्ते चास्य कर्माणी"त्यविशेषेण श्रवणात्कर्ममात्रस्य क्षय इति प्राप्ते, ब्रूमः । ये पुण्यपापे एतद्देहावच्छेदेन सुखदुःखानुभवार्थं प्रवर्तते ते आरब्धकार्ये । तद्व्यतिरिक्ते अनारब्धकार्ये पूर्वे अनादिभवपरम्परायां ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं सञ्चिते । ते एव क्षीयेते । कुतः । तदवधेः, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये"इति देहपातावधिश्रवणादित्यर्थः । तथा च विशेषश्रुत्यनुसारादविशेषश्रुतिर्नेतव्येति भावः । ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारवान्यावन्न विमोक्ष्ये विमोक्ष्यते तस्य तावदेव चिरं तस्य तावानेव देहपातरूपो विलम्बः । अथ प्रारब्धकर्मभोगाद्देहपातानन्तरं सम्पत्स्ये ब्रह्मसम्पत्स्यत इत्यर्थः ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४ । १ । १६ ॥

पूर्वमनारब्धकार्याणां कर्मणां ज्ञानात्क्षय उक्तः । तस्य नित्यनैमित्तिकातिरिक्तानारब्धकार्यकर्मविषयत्वेनाञ्त्रापवादात्पादसङ्गतिः । किं नित्यनैमित्तिककर्मजातमनारब्धकार्यकर्मवज्ज्ञानात्क्षीयते न वेति सन्देहः । पूर्वपक्षे

काम्यकर्मण इव मुमुक्षूणां नित्यनैमित्तिकयोरप्यननुष्ठानं पङ्कप्रक्षालनन्यायात्, सिद्धान्ते तदनुष्ठानम्, इति बोध्यम् । तत्रानारब्धकर्मत्वाविशेषान्नित्यनैमित्तिककर्मजातं ज्ञानात्क्षीयत इति प्राप्ते, ब्रूमः । अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकं कर्म तत्कार्यायैव तस्य ज्ञानस्य यत्कार्यं मुक्तिरूपं तस्मा एव सत्त्वशुद्ध्यादिपरम्परया । कुतः । तद्दर्शनात्, यज्ञादिश्रुतौ ज्ञानहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च ज्ञानरूपफलैकनाश्यत्वं नित्यनैमित्तिककर्मजातस्य । नात्र पङ्कप्रक्षालनन्यायः,ज्ञानार्थत्वेनानुष्ठानस्यार्थवत्त्वादिति भावः॥

ननु नित्यादेर्ज्ञानार्थत्वे "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्"इति विनियोगवाक्यं किंविषयकमित्यत आह ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ ४ । १ । १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यादिरूपादन्याऽप्यस्ति काम्यरूपा साधुकृत्या । तद्विषयमिदमेकेषां शाखिनां विनियोगवाक्यम्, तस्या ज्ञानानुपकारकत्वात् । तच्चानुपकारकत्वमुभयोर्जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोरनुमतमित्यर्थः । नन्वस्याः काम्यसाधुकृत्याया "इतरस्याप्येवमसंश्लेष" इत्यत्र नाश उक्तः । कथं तस्या विनियोग इति चेत्, अत्र वक्तव्यम् । सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्तीत्यस्याः कोऽर्थः । न तावत्तामेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, द्रव्यादिवत्तस्याः प्राप्त्ययोगात् । नापि तत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायविरोधात् । न च वैश्वानरेष्टिन्यायः, अश्रवणात् सुहृदोऽनुद्देश्यत्वाच्च । तस्माद्विद्वत्सेवाकर्तरि सुहृदि विद्वन्निष्ठा साधुकृत्या स्वतुल्यां साधुकृत्यां जनयति,

स्वयं च ज्ञानान्नश्यतीत्यविरोधः। समानः पापकृत्यायामूहः। अर्थवादत्वान्नातीवाभिनिवेष्टव्यम्॥

यदेव विद्ययेति हि॥ ४। १। १८॥

पूर्वं मुमुक्षूणां ज्ञानार्थं नित्यादिकमनुष्ठेयमित्युक्तम्। तत्किमङ्गाश्रितोपासनसहितमेव ज्ञानार्थमनुष्ठेयमिति नियम, उतोपासनसहितं केवलं वाऽनुष्ठेयमित्यनियमः, इति संशयः। एकविषयत्वं सङ्गतिः। पादसङ्गतिस्तु प्रासङ्गिकी बोध्या। पूर्वपक्षे केवलस्य नित्यादेर्ज्ञानहेतुत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम्। तत्र नियमे प्राप्ते, ब्रूमः, नियमो न युक्त इति। तथाहि "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति श्रुतिर्विद्यासहितस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं ब्रुवन्ती विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्यवत्त्वं फलहेतुत्वरूपं दर्शयति। तच्च केवलकर्मणो ज्ञानरूपफलहेतुत्वाभावे न युक्तं स्यात्। तस्मात्केवलमपि कर्म ज्ञानहेतुरित्यनियम इति सिद्धम्॥

एवमनियमेनाग्निहोत्रादिकर्मणो ज्ञानार्थत्वान्न ज्ञानेन क्षय इत्युक्तम्। इदानीं प्रारब्धकर्मणाम् "अनारब्धकार्ये एव तु" इत्यत्र ज्ञानानिवर्त्यत्वेनोक्तानां निवृत्तिप्रकारमाह।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते॥ ४। १। १९॥

किं ब्रह्मसाक्षात्कारवान्देहपातानन्तरमपि संसरति न वेति सन्देहः। पूर्वपक्षे साक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। तत्र देहपातात्पूर्वं यथा साक्षात्कारेऽपि संसारानुवृत्तिः, एवं देहपातानन्तरमपीत्यनारब्धाधिकरणदृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः। स-

ञ्चितकर्मणां ज्ञानान्नाश उक्तः । इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा विद्वान्ब्रह्म सम्पद्यते । "अथ सम्पत्स्ये" "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिभ्यो देहपातात्पूर्वं प्रारब्धकर्मणां सत्त्वात्कुलालचक्रभ्रमणन्यायेन मिथ्याज्ञानरूपनिमित्तनाशेऽप्यविद्यालेशानुवृत्तिर्युक्ता । तद्भोगानन्तरं कस्यचिदपि कर्मणो जन्ममरणलक्षणसंसारहेतोरभावान्न संसारः । तस्माद्भोगेन प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं विद्वान्स्वरूपानन्दात्मनाऽवस्थानलक्षणं स्वास्थ्यं मोक्षाख्यं लभत इति सिद्धम् ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वपादान्त्याधिकरण उत्क्रान्त्यनपेक्षा निर्गुणप्राप्तिरुक्ता । इदानीं सगुणविद्याफलभूतस्य ब्रह्मलोकस्योत्क्रान्तिं विना प्राप्त्ययोगात्तत्फलं निरूपयिष्यन्नेव तद्धेतुभूतामुत्क्रान्तिं निर्गुणब्रह्मविद्व्यतिरिक्तसर्वजनसमानां निरूपयितुं पादमारभते ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४ । २ । १ ॥

अस्त्युत्क्रान्तिक्रमबोधिका श्रुतिः "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्" इति । प्रयतो म्रियमाणस्येत्यर्थः । तत्र वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र संशयः, किं वृत्तिमत्या वाच एव मनसि लयात्मकसम्पत्तिरुच्यते, उत वाग्वृत्तेरेवेति । पूर्वपक्षे स्वोपादाने स्वस्य लय इति न्यायासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र श्रुतिबलाद्वाच एव मनसि लय इति प्राप्ते, ब्रूमः । उक्तिर्वा-

गिति भावव्युत्पत्त्या वाक्शब्देन वाग्वृत्तिरुच्यते । मनोवृत्तौ सत्यामेव मनसि वाग्वृत्तिः सम्प्रलीयते कुतः । दर्शनात्, मनोवृत्तौ सत्यामेव लोके वाग्वृत्तिलयस्य दर्शनात् । तर्हि "वाङ्मनसी"ति श्रुतेः का गतिरित्यत आह "शब्दाच्चे"ति । स्वोपादाने स्वस्य लय इत्यबाधितन्यायानुसारेण वाक्शब्दाद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारेण भावव्युत्पत्त्या वाऽर्थो नेय इत्यर्थः । नन्वनुपादाने वृत्तिलयो वा कथमिति चेत्, न, अग्निवृत्तिलयस्यानुपादानाप्सु दर्शनादिति ॥

उक्तश्रुतौ वाच एव श्रवणादिन्द्रियान्तराणां चक्षुरादीनां मनसि वृत्तिलयो नास्तीति भ्रमं वारयति ।

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ ४ । २ । २ ॥

यत एव मनसो वागुपादानत्वाभावान्मनसि वाचो वृत्तिलयमात्रमत एव सर्वाणि चक्षुरादीन्यपि स्वानुपादाने मनसि सवृत्तिके स्ववृत्तिलयमात्रेणानुवर्तन्ते प्रलीयन्ते, न तु स्वरूपेणेत्यर्थः । "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः" इति श्रुतिः सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि वृत्तिलयबोधिका द्रष्टव्या । तस्मादुत्क्रमणादूर्ध्वमुपशान्ततेजा उपशान्तदेहौष्ण्यः पुनर्जन्म मनसि स्थितैरिन्द्रियैः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवं "वाङ्मनसी"ति वाक्यं विचार्य "मनः प्राण" इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वेन्द्रियवृत्तिलयाधारस्य मनसः प्राणे स्वरूपलयो वृत्तिलयो वेति संशये, "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण" इति श्रुतौ प्राणमनसोरपन्नविकारत्वश्रवणादपन्नयोश्चोपादानोपादेयभावात्स्वरूपलय इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४ । २ । ३ ॥

"स्वोपादाने" इत्यादिन्यायाभावाद्बुवत्विन्द्रियाणां मनसि वृत्तिलयः । इह तु न्यायसत्त्वात्स्वरूपलय इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, अतिदेशत्वात्सङ्गत्यनपेक्षा वा । 'तत्' सर्वेन्द्रियवृत्तिलयाधिकरणं मनोऽपि प्राणे स्ववृत्तिलयेनैव लीयते न स्वरूपेणेति 'मनः प्राणे' इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । सुषुप्तिमूर्च्छाऽवस्थयोः सवृत्तिके प्राणे सत्येव मनोवृत्तिलयदर्शनादिति हेत्वनुषङ्गः । न ह्यनयोरुपादानोपादेयत्वमात्रेण तद्विकारयोरप्युपादानोपादेयभावो युक्तः, हिमघटयोस्तददर्शनादिति भावः ॥

एवं "मनः प्राणे" इति वाक्यं विचार्य, "प्राणस्तेजसी" त्युत्तरवाक्ये किं प्राणस्य वृत्तिलयस्तेजसि, उत जीवे, इति सन्देहे, श्रुतिबलात्तेजस्येवेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ । २ । ४ ॥

वाक्यक्रमादर्थक्रमाच्चाधिकरणक्रमो बोध्यः । 'सः' प्राणः 'अध्यक्षे' कार्यकारणसङ्घातस्वामिनि तत्साक्षिणि वा जीवे निवृत्तवृत्तिः सन्नवतिष्ठते । कुतः । तं जीवं प्रत्युपगमनानुगमनावस्थानेभ्यः । यथा राजानं यात्रेच्छावन्तं सन्तं भृत्या आभिमुख्येनागच्छन्ति "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती"ति श्रुतिरिन्द्रियाणां मुख्यप्राणसहितानां जीवं प्रत्याभिमुख्येनागमनं दर्शयति । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"ति श्रुतिर्गच्छन्तं जीवं प्रत्यनुगमनं प्राणस्य दर्शयति । "सविज्ञानो भवती"ति श्रुतिः करणव्युत्पत्त्या विज्ञानशब्दवाच्येन्द्रि-

यजातस्य प्राणसहितस्य प्राप्तव्यकर्मफलज्ञानवति जीवेऽवस्थानं दर्शयति । तस्माज्जीव एव प्राणस्य वृत्तिलयः ॥

ननु कथं तर्हि "प्राणस्तेजसी"ति श्रुतिरित्यत आह ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४ । २ । ५ ॥

'तच्छ्रुतेः' प्राणस्तेजसीति श्रुतेः सूक्ष्मात्मना विद्यमानेषु तेजःसहितेषूत्तरदेहारम्भकेषु पञ्चभूतेषूपाधिषूपहितत्वेन विद्यमाने जीवे प्राणस्य वृत्तिलय इत्यवगन्तव्यम्, उपगमादिश्रुत्यन्तरानुसारात् । तथा चोपहितजीवप्राप्तौ प्राणस्योपाधितेज आदिभूतप्राप्तेरर्थसिद्धत्वा"त्प्राणस्तेजसी"ति श्रुत्युपपत्तिरित्यर्थः ॥

ननु "प्राणस्तेजसी"त्येकस्यैव तेजसः श्रवणात्कथं तेजःसहितेषु भूतेष्वित्युक्तमित्यत आह ।

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ४ । २ । ६ ॥

एकस्मिन्नेव तेजसि जीव उत्क्रान्तिसमये नावतिष्ठते, उत्तरदेहस्य पाञ्चभौतिकत्वेन पञ्चभूतेषु स्थितेरावश्यकत्वात् । दर्शयतो ह्येममर्थं रंहत्यधिकरणे व्याख्याते प्रश्ननिरूपणे । यद्वा श्रुतिस्मृती इममर्थं दर्शयतः । "पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः" इत्याद्या श्रुतिः । "अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः" इति स्मृतिः । अण्व्यः सूक्ष्माः । मीयन्त इति मात्राः । प्राक्मोक्षादविनाशिन्यः । दशार्धानां पञ्चानां भूतानामित्यर्थः । ननु जीवस्योत्क्रान्तिकाले भूताश्रयत्वं "तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतु"रिति कर्माश्रयत्वबोधकश्रुतिविरुद्धमिति

चेन्न । कर्मणो बन्धनिमित्तत्वेनाश्रयत्वं, भूतानां देहोपादानत्वेनाश्रयत्वं, इत्यविरोधात् । तौ याज्ञवल्क्यार्तभागौ यज्ञोवाधारभूतभूचतुस्तत्कर्मैवेति श्रुतेर्वचनम् ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४ । २ । ७ ॥

पूर्वोक्तामुत्क्रान्तिमुपजीव्य सन्दिह्यते, किमुत्क्रान्तिरविदुष एव, उत विदुषो दहरादिसगुणब्रह्मोपासकस्यापि, इति । तत्र "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती"ति दहरोपासकस्य मोक्षश्रवणादविदुष एवोत्क्रान्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः । सृतिः सरणानुकूलो देवयानमार्गः । तदुपक्रमात्पूर्वभाविनी योत्क्रान्तिः सा सगुणब्रह्मविदविदुषोः समानैव, "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते" इत्यादिसामान्यश्रवणात् । ननु कथं तर्हि सगुणविद्याया अमृतत्वश्रवणमिति तत्राह "अमृतत्वं चे"ति । "उष दाहे"इति धातोरिदं रूपं "अनुपोष्य"इति । रागादीन्क्लेशानदग्ध्वैवेदमापेक्षिकममृतत्वं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं, न मुख्यो मोक्षः । अत एव "तयोर्ध्वमाय"न्निति मूर्धन्यनाडीद्वारोत्क्रान्तिपूर्वकत्वममृतत्वस्य दर्शितम् । तस्माद्विद्वदविदुषोः समानैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धम् ॥

नन्वृत्क्रान्तिः समानेत्युक्तं, मृतस्य स्वरूपत एवात्यन्तं ब्रह्मसम्पत्तेः, इत्याक्षेपे, इदमारभ्यते ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४ । २ । ८ ॥

"तेजः परस्यां देवताया"मित्यत्र तेजः सजीवं सेन्द्रियजातं सप्राणं मनस्सहितं भूतान्तरसहितं परमात्मनि

सम्पद्यत इति सूक्ष्मशरीरस्य लयः श्रूयते । स लयः किमात्यन्तिक एवोतानात्यन्तिक इति संशयः । पूर्वपक्षे मृतमात्रस्य मुक्तिः, सिद्धान्ते तदभावः, इति बोध्यम् । तत्र ब्रह्मण उपादानत्वादात्यन्तिक एवैष लय इति प्राप्ते ब्रूमः । 'तत्' उक्तविशेषणं सूक्ष्मं तेजः 'आऽपीतेः' आमोक्षादवतिष्ठते, "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्"इति संसारव्यपदेशात् । विधितत्त्वज्ञानशास्त्रयोर्मृतमात्रस्य मुक्तावानर्थक्यं प्रसज्येत । तस्मात्सुषुप्ताविवानात्यन्तिको लयः ॥

ननूक्तलक्षणं तेजो यद्यस्ति तर्हि देहान्निर्गच्छत्पार्श्वस्थैरुपलभ्येत प्रतिहन्येत चेष्वादिवन्मूर्तान्तरैरित्यत आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४ । २ । ९ ॥

चकारः स्वरूपसौक्ष्म्यसमुच्चयार्थः । उक्तं तेजः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सूक्ष्मम्, त्रसरेणुवचक्षुर्वच्च तस्य नाडीद्वारा निष्क्रमणश्रुत्या तथा सूक्ष्मत्वेनोपलब्धेः । अत्र सूक्ष्मत्वेनैव स्वच्छत्वमुपलक्ष्यते । तथा चानुद्भूतरूपवत्त्वेन सूक्ष्मत्वाच्चक्षुर्वन्नोपलभ्यते, स्वच्छत्वान्मूर्तान्तरेण न प्रतिहन्यते, स्वल्पत्वान्नाड्यादौ सञ्चारोपपत्तिरिति ॥

नोपमर्देनातः ॥ ४ । २ । १० ॥

अत एव स्वच्छत्वलक्षणात्सौक्ष्म्यादसक्तत्वरूपादस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलदेहस्य दाहच्छेदनादिनिमित्तेनोपमर्देन नोपमर्द इत्यर्थः ॥

सूक्ष्मदेहसद्भावे चौष्ण्यलिङ्गकमनुमानमाह ।

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ४ । २ । ११ ॥

स्थूलदेह एव उपलभ्यमान ऊष्माऽस्यैव सूक्ष्मदेहस्य धर्मः । सत्येव सूक्ष्मदेहे तदुपलब्धेः, तदभावे मृतदेहे तदनुपलब्धेः, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धर्मत्वस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः ॥

"आसृत्युपक्रमा"धिकरणे मुख्यामृतत्व उत्क्रान्त्यभावो दर्शितः । स न युक्त इत्याक्षिपति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ ४ । २ । १२ ॥

व्यवहिताधिकरणेनास्य सङ्गतिः । किं निर्गुणब्रह्मविद उत्क्रान्तिरस्ति न वेति सन्देहे, अस्तीति प्राप्तम् । ननु "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति परब्रह्मविदः शरीरात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधान्नास्त्युत्क्रान्तिरिति चेन्न । शारीराज्जीवादयं प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधः, न शरीरात्, "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति माध्यन्दिनशाखायां जीवादेव प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य श्रुतत्वात् । तस्मात्प्राणादिसहितस्य परब्रह्मविदोऽप्युत्क्रान्तिरस्तीति पूर्वपक्षः । श्रुत्यर्थस्तु । मुक्तिप्रक्रमार्थोऽथशब्दः । बाह्यविषयकामनाशून्यत्वमकामत्वम् । मानसिकविषयकामनाशून्यत्वं निष्कामत्वम् । प्राप्तस्वरूपानन्दतृप्तत्वमाप्तकामत्वम् । तत्र हेतुरात्मकाम इति ॥

सिद्धान्तयति ।

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ ४ । २ । १३ ॥

एकेषां काण्वानां शाखायां प्राणानां परब्रह्मविदेहादुत्क्रान्तिप्रतिषेधो 'हि' यत उपलभ्यते, अतो न तस्योत्क्रान्तिरस्तीत्यर्थः । तथाहि "यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति" आर्तभागप्रश्ने द्वितीयमनुत्क्रान्तिपक्षमाश्रित्य याज्ञवल्क्यो नोत्क्रामन्तीत्युक्त्वा, तर्हि प्राणोत्क्रान्त्यभावे मृतो न भवेदित्याशङ्क्य "अत्रैव समवनीयन्ते" इति प्राणविलयं प्रतिज्ञाय, तत्सिद्धये "स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते" इत्युत्क्रान्त्यवधेर्देहस्योच्छ्वयनादिकमाह । एतत्सामान्यान्माध्यन्दिनशाखायामपि "तस्मा" दित्यनेन देहस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । उत्पन्नात्मसाक्षात्कारस्य 'यत्र' यदा 'अयं' स्थूलः प्रत्यक्षः 'पुरुषो' देहो 'म्रियते' सर्वचेष्टाशून्योऽतिशीतलो भूमौ शेते, तदा 'अस्मात्' देहात्प्राणा उत्क्रामन्ति 'आहो' पक्षान्तरेणात्रैव नाशं यान्तीति प्रश्नार्थः । अत्र प्राणशब्देन सूक्ष्मदेह उक्तः । 'स' देह 'उच्छ्वयति' उच्छूनो भवति । नन्वयं रोगः कश्चिदेत्यत आह "आध्मायतो" ति । बाह्येन वायुना पूरितो विविधान्शब्दानार्द्रभेरीवत्करोति । यत आध्मातः शब्दवानतो 'मृतो' विलीनसूक्ष्मशरीरः सन्भूमौ शेत इत्यर्थः । तस्माज्जीवात्प्राणोत्क्रान्तेरप्राप्तत्वेन निषेधायोगाद्विदुद्देहादेव प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति न विदुषो मार्गोत्क्रान्ती स्तः ॥

स्मर्यते च ॥ ४ । २ । १४ ॥

स्मर्यते च महाभारते मार्गोत्क्रान्त्योरभावः "सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति । पदशब्दः प्राप्यपदवाची ।

स्यातिरिक्तपदशून्यस्य ब्रह्मविदः पदैषिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति तदभावादित्यर्थः । तस्माद्विदुषः स्वरूपे ब्रह्मण्येव प्राणानां लयो नोत्क्रान्तिरिति सिद्धम् ॥

ननु ब्रह्मणि प्राणलय इत्ययुक्तम्, पृथिव्यादिषु लयश्रुतेरित्याक्षेपे, इदमाह ।

तानि परे तथाह्याह ॥ ४ । २ । १५ ॥

किं विदुषः प्राणशब्दाभिधेयसूक्ष्मदेहलयः पृथिव्यादिषूत परब्रह्मणीति सन्देहे "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः" इति विद्वद्विषयश्रुत्यैव पृथिव्यादिषु लयावगमात्तेष्वेव लय इति पूर्वपक्षः । यद्यपि मनःसहितानि दशेन्द्रियाणि पञ्चभूतसूक्ष्मसहितानि पञ्चप्राणसहितानि वा षोडशकलाः सन्ति, तथाऽपि प्राणमनसोरैक्यपृथिवी विकारत्वेनैक्यविवक्षया श्रुतौ पञ्चदशेत्युक्तम् । प्रतिष्ठाशब्देन तत्तत्कलोपादानानि पृथिव्यादीन्युच्यन्ते । तानि कलागतास्तत्र लीना इति यावत् । तत्र सिद्धान्तः । "तान्युक्तविशेषणानीन्द्रियाणि षोडशकलात्मकसूक्ष्मदेहरूपाणि परे ब्रह्मणि लीयन्ते । तथाह्याह श्रुतिः "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती"ति । यथा नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, एवमेवास्य जीवस्य परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नं प्रत्यग्रूपं ब्रह्म द्रष्टुरिमाः स्वानुभवगम्याः । स्वोपादाने स्वस्यलय इति च.लिङ्गमूलकव्यापकारिकाप्रमाणानुमानापेक्षया पूर्वश्रुतौ पृथिव्यादिषु लिङ्गशरीरलय उक्तः, तत्त्वावेदकश्रुत्यपेक्षया ब्रह्मविवर्तस्य सर्वस्य ब्रह्मणि लयो द्वितीयश्रुतावुक्तः

इत्यविरोधः । स्वोपादानेषु प्रलीनाः कलाः स्वोपादानैः सह ब्रह्मणि विनश्यन्तीति श्रुतिद्वयतात्पर्यम् ॥

अविभागो वचनात् ॥ ४ । २ । १६ ॥

सोऽयं विद्वत्कलाविलयः किमविदुष इवानात्यन्तिक उतात्यन्तिक इति सन्देहः । एकविषयत्वं सङ्गतिः । पूर्वपक्षे मोक्षासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यम् । तत्रानात्यन्तिकलय इति प्राप्ते ब्रूमः । विदुषः कलानां ब्रह्मणा सहात्यन्तमविभाग एव, न सावशेषो लयः कलानाम् । कुतः । कलानां लयोक्त्यनन्तरं "भिद्येते तासां नामरूपे" इति कलानां शब्दात्मकनामरूपयोः पुरुषे लयमुक्त्वा "स एषोऽकलोऽमृतो भवती"ति वचनादित्यर्थः ॥

परविद्याचिन्तां प्रासङ्गिकीं समाप्य प्रकृतामपरविद्याचिन्तामनुसरति ।

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ ४ । २ । १७ ॥

आसृत्युपक्रमाधिकरणे सगुणब्रह्मविदुषामविदुषां च समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । तत्र विद्वदुत्क्रान्तौ विशेषोऽत्रोच्यते । तस्य लीनवृत्तिकवागादिसमूहस्योत्क्रमिष्यतो जीवस्यौक आयतनं हृदयं तस्य यदग्रं नाडीद्वारमुखं तस्य ज्वलनं प्राप्तव्यकर्मफलज्ञानरूपं प्रद्योताख्यमादौ भवति । तेन प्रद्योतेन प्रकाशितद्वारो विद्वानविद्वांश्च भवति । तथाहि श्रुतिः "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते

तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति । तत्र संशयः, किमविद्वुष इव विदुषोऽप्यनियतेन केनचिद्द्वारेणोत्क्रान्तिरुत मूर्धन्यनाडीद्वारेण नियतेनैवेति । तत्र विद्वत्कलानां वचनादविभागवच्चक्षुष्टो वेत्यनियमवचनादनियतेनेति प्राप्ते ब्रूमः। दहरादिसगुणब्रह्मोपासकस्य मूर्धस्थानादेव निष्क्रमणं, विद्यासामर्थ्यात् । अन्यथा द्वारनियमाभावे विद्यात उत्कृष्टफलप्राप्तिर्न स्यादित्यर्थः । ननु द्वारानियमेऽप्युत्कृष्टफलप्राप्तिर्भविष्यतीत्यत आह "तच्छेषे"ति । तस्याः सगुणविद्यायाः शेषभूता या गतिर्मूर्धन्यनाडीप्रभृतिमार्गस्तस्या अनुस्मृतिर्ध्यानं तद्विधानाच्च तेनैव ध्यातेन मार्गेण निष्क्रमणं युक्तम् । अन्यथा द्वारानियमेऽपि फलप्राप्तौ मार्गध्यानविधिवैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद्धृदिष्ठेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव शतनाडीभ्योऽधिकया निष्क्रामति । अविद्वांस्त्वितराभिर्नाडीभिः । तथाच श्रुतिर्हार्दब्रह्मविद्यायाम् "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभि निस्सृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति । विष्वङ् नानागतयः । तस्माद्धृदयादुद्गतया भास्वरया मूर्धानं गतया सूर्यरश्मिभिरेकीकृतया ब्रह्मनाड्या विद्वान्निष्क्रामतीति सिद्धम् ॥

रश्म्यनुसारी ॥ ४ । २ । १८ ॥

हार्ददहरब्रह्मविद्यायामेव ब्रह्मनाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वा "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते" इति पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मनाड्या निष्क्रामतो रश्म्यनुसारित्वमुक्तम् । तदाश्रित्य सन्दिह्यते, किं

रश्म्यनुसारित्वमहर्मृतस्यैव भवत्युत रात्रावपीति। पूर्वपक्षे रात्रौ मृतस्य सूर्योदयापेक्षा, सिद्धान्ते तदनपेक्षयैव ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति फलम् ॥

तत्राहनि रात्रौ वा मृतो रश्म्यनुसारीति सिद्धान्ते प्रतिज्ञा। तामाक्षिप्य समाधत्ते।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ ४ । २ । १९ ॥

अहनि सूर्यरश्मिनाडीसम्बन्धस्य सत्त्वात्तत्रैव मृतो रश्म्यनुसारी, निशि तु न भवति तदसत्त्वात्, इति चेन्न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावित्वं च श्रुतिर्दर्शयति "अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" इति। प्रतायन्ते विस्तृता भवन्ति रश्मयः। सृप्ताः सम्बद्धाः। नन्वत्र सम्बन्धः श्रुतो, न तस्य यावद्देहभावित्वम्, इत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरसूचकः सूत्रे चकारः प्रयुक्तः। रात्रावप्यौष्ण्यस्य देहे दर्शनाद्रश्मिसम्बन्धोऽनुमेय इति। तस्मादहनि रात्रौ वा मृतो विद्वानविलम्बेनैव रश्म्यनुसारीति सिद्धम् ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ ४ । २ । २० ॥

किं दक्षिणायने मृतो विद्वान्विद्याफलं प्राप्नोति न वेति सन्देहे, उत्तरायणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य तत्प्रतीक्षादर्शनाच्च न प्राप्नोतीति प्राप्ते, अतिदिशति पूर्वन्यायं "अतश्च" इति। अत एव च कालान्तरप्रतीक्षाऽनुपपत्तेर्विद्याया नियतफलसम्बन्धश्रवणात्, दक्षिणेऽप्ययने मृतो विद्वान्फलमाप्नोत्येवेत्यर्थः। अविदुषामुत्तरायणं

प्रशस्तमित्यभिवदनरूपसदाचारे प्रवृत्त्यर्थं पितृप्रसादलब्धस्वेच्छामरणज्ञापनार्थं वा भीष्मस्य विदुष उत्तरायण प्रतीक्षेति भावः ॥

ननु भगवद्गीतासु "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥" इति कालमेव प्रतिज्ञाय, अहरादिकालविशेषस्यानावृत्तये नियतत्वोपदेशात्, कथं रात्रौ दक्षिणायने वा मृतो विद्वाननावृत्तिमाप्नुयादित्यत आह ।

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ ४ । २ । २१॥

योगिनः स्मार्तविद्योपासकान्प्रत्ययमहरादिकालविशेषः स्मर्यते स्मार्तत्वप्रत्यासत्तेः, न श्रौतदहराद्युपासकान्प्रति । नन्वत्र योगो दहराद्युपासनमेवास्तु तत्राह "स्मार्ते" इति । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतनित्याग्निहोत्रादिःकर्मयोगः, "अनाश्रितः कर्मफलम्" इत्यादिस्मृतेः । धारणापूर्वकाकर्तृत्वानुभवः साङ्ख्यम्, "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्" इति स्मृतेः । तथा चैते योगसाङ्ख्ये स्मार्ते एव, न श्रौतविद्यारूपे । तथा च श्रुतिस्मृत्योरर्थभेदान्न श्रौतोपास्तिषु कालनियमः । यदि च श्रुत्युक्तदेवयानपितृयाणयोरेवात्र स्मृतावपि प्रत्यभिज्ञानात्स्मृतौ कालशब्देन तदभिमानिदेवताग्रहणं श्रुतिसमानार्थत्वाय क्रियते, तदाऽहरादिकालाभिमानिदेवतानां सर्वदा सत्त्वात्र विदुषो मृतौ कालनियमापेक्षेत्यनवद्यम् । तस्माद्यदाकदाचिन्मृतो विद्वान्विद्याफलं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

एवं सगुणविद्याफलप्राप्तये देवयानमार्गं वक्तुं तदङ्गोत्क्रान्तिचिन्ता कृता । सम्प्रत्यङ्गिनं देवयानमार्गं वक्तुमयं पाद आरभ्यते ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४ । ३ । १ ॥

अस्ति ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतौ मार्गे श्रुतीनां विप्रतिपत्तिः । नाडीसम्बद्धरश्मिरूपो मार्गः क्वचिच्छ्रूयते । क्वचित्तु "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः" इत्यादावग्न्यादिरूपः । अन्यत्र तु "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति" इति श्रुतम् । 'विरजा' विरजसः, मार्गतत्प्राप्यफलविरोधिविधुरा इत्यर्थः । अत्र श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयः, किं परस्परभिन्ना एवैते मार्गाः, उतानेकविशेषणयुक्त एक एवेति । पूर्वपक्षे येनकेनचिन्मार्गेण गमनमिति विकल्पः, सिद्धान्ते मार्गैक्याद्विकल्पाभावः, इति बोध्यम् । तत्र प्रकरणभेदान्मार्गभेदः, तथाच विदुषां श्रुतिकालानियमवन्मार्गानियमः, इति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वो हि ब्रह्मलोकप्रेप्सुरर्चिरादिनैवैकेन मार्गेण गन्तुमर्हति । कुतः । तत्प्रथितेः, तस्यार्चिरादिमार्गस्य पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे "ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तो"ति पञ्चाग्न्युपासकस्येवेतरस्यापि सगुणोपासकस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । न च प्रकरणभेदान्मार्गभेदः, सर्वत्रार्चिराद्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्यब्रह्मलोकाभेदाच्च सर्वत्र सर्वविशेषणोपसंहारेणानेकविशेषणयुक्तमार्गैक्यावगमात् । तस्माद्ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुर्मार्गः सर्वेषामेक एवेति सिद्धम् ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४ । ३ । २ ॥

सर्वेषां मार्गविशेषणानां ग्रथनप्रकारः कथ्यते । "स

एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक" मिति कौषीतकिनो देवयानं मार्गमामनन्ति। स विद्वांस्तत्तल्लोकं प्राप्तस्तत्तल्लोकस्वामिनाऽग्न्यादिना नीयत इत्यर्थः। छान्दोग्यास्त्वेवमधीयते, "तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्‌डुदङ्ङेतिमासांस्तान्‌,मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य"-मिति। उदङ्ङादित्यो यान्षण्मासानेति तानिति योजना। अत्र श्रुतिद्वयेऽप्यग्निरादौ पठितः। अनन्तरं च कौषीतकिश्रुतौ वायुः श्रुतः। सोऽर्चिरादिमार्गे कस्मादनन्तरं ग्रथितव्य इति सन्देहे, सर्वत्रार्चिराद्येकदेशप्रत्यभिज्ञानान्मार्गैक्यवत्‌, अग्न्यनन्तरं वायोः प्रत्यभिज्ञानात्तत्रैव तस्य प्रवेशः, इति प्राप्ते, ब्रूमः। अब्दात्संवत्सरादनन्तरमादित्यात्पूर्वं वायुमभिसंविशन्ति गन्तारः, अविशेषविशेषाभ्याम्‌। कौषीतकिश्रुतौ वायोः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्वत्वं वा विशेषो न ज्ञायते, तद्बोधकपदाभावात्‌। बृहदारण्यके त्वादित्यात्पूर्वत्वं विशेषो दृश्यते "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती"ति। पुरुषो ध्याता। लोको देहः। प्रैति, तदेति शेषः। तस्मै प्राप्ताय ध्यात्रे स वायुस्तत्र स्वात्मनि विजिहीते छिद्रं करोति, यथा रथचक्रस्यच्छिद्रम्‌। तेन वायुदत्तनच्छिद्रेण द्वारेणोर्ध्वमाक्रमते स ध्याता। कऊर्ध्वस्तमाह "आदित्य"मिति। तथा च "तेने"ति श्रुत्याऽऽदित्यगमनहेतुद्वारस्य हेतोर्वायोः पूर्वत्वस्यादित्यादवगमात्‌, अग्न्यनन्तरपाठस्य बाधः। अत्रैवं क्रमो निष्पन्नः।

नाड्योरश्मिप्रवेशानन्तरमर्चिरादिसंवत्सरान्तं गच्छति विद्वान् छान्दोग्यश्रुत्यनुसारात् । बृहदारण्यके मासानन्तरं देवलोकश्रवणेऽपि छान्दोग्यश्रुत्या मासानन्तरं संवत्सरस्यैव प्रवेशः, तस्य मासावयवित्वेन योग्यत्वात् । संवत्सरानन्तरं देवलोकस्य देवलोकाद्वायोर्वायोरादित्यस्यादित्याचन्द्रमसश्चन्द्रात्तटिल्लोकस्य प्रवेशः । तथाच सूत्रे वायुपदं देवलोकोपलक्षकम् । अब्दादनन्तरं देवलोकसहितं वायुमागच्छति विद्वानिति सूत्रार्थः ॥

एवमग्न्यनन्तरश्रुतवाय्वोः स्थानमुक्त्वा तत्रैव कौषीतकिश्रुतौ वाय्वनन्तरश्रुतवरुणादीनामर्चिरादिमार्गे स्थानमाह ।

तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ४ । ३ । ३ ॥

किं कौषीतकिवाक्ये श्रुतो वरुणोऽर्चिरादिमार्गे सम्बध्यते न वेति सन्देहे, स्थानबोधकमानाभावान्न सम्बध्यते, इति प्राप्ते, ब्रूमः । तटितोऽधि विद्युल्लोकादुपरिष्टाद्वरुणस्सम्बध्यते । कुतः । सम्बन्धात् । तटित उपरि हि सजला मेघा दृश्यन्ते, जलाधिपतिश्च वरुणः, इति तटिद्वरुणयोः सम्बन्धादित्यर्थः । वरुणानन्तरमिन्द्रादेः प्रवेशः, कौषीतकिनां पाठक्रमे बाधकाभावादिति ॥

एवमर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य, तेषामेव स्वरूपं निरूपयति ।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

किमेतेऽर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः, उत गन्तॄणां विदुषां भोगभूमयः, आहोस्विदातिवाहिकाः, इति संशयः । तत्रार्चिरादीनां वृक्षनद्यादिवन्मार्गचिह्नत्वम्, 'अग्निलोक' 'वायुलोक' इत्यादिलोकशब्दश्रवणाद्भोगभूमित्वं

चेति प्राप्ते, ब्रूमः । एतेऽर्चिरादय आतिवाहिकाः कार्यब्रह्मगन्तॄणां विदुषां गमयितारः । कुतः । तल्लिङ्गात्, "अमानवः स एतान्ब्रह्म गमयती"त्यमानवपुरुषस्य विद्युल्लोकं प्राप्तानुपासकान्प्रति गमयितृत्वश्रवणादित्यर्थः । न च यस्य गमयितृत्वं श्रुतं तस्यैव तदिति वाच्यम्, तस्य वाक्यस्यार्चिरादिमानवपुरुषसमभिव्याहारप्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वेन सिद्धवद्गमयितृत्वानुवादकत्वात् । अतः सिद्धवद्गमयितृत्वदर्शनाल्लिङ्गात्पूर्वेषामर्चिरादीनां पुरुषाणां नेतृत्वमिति । न च लोकशब्दमात्रेण भोगभूमित्वमिति युक्तम्, लीनेन्द्रियाणां विदुषां भोगायोगात् । तस्मादग्निस्वामिकं लोकं प्राप्य, तेनाग्निनाऽऽतिवाहिकेनाहर्दिवं प्राप्नोति, तेन च देवतान्तरमिति योज्यम् ॥

ननु लिङ्गमात्रं न पूर्वेषां नेतृत्वगमकं, न्यायाभावात्, इत्यत आह ।

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ४ । ३ । ५ ॥

यद्यर्चिरादयोऽचेतनास्तदा विदुषामपि निर्देहानां लीनेन्द्रियाणां ज्ञानाभावेनोभयोर्विद्वदर्चिराद्योर्व्यामोहादज्ञत्वात्कार्यब्रह्मप्राप्तिर्न स्यात् । लोके हि मूर्च्छितो यत्नहीनो यत्नवद्भिश्चेतनान्तरैर्नीयते, नाचेतनैः । अतो यत्नहीनश्चेतनश्चेतनान्तरैर्नीयत इति न्यायसहिताल्लिङ्गात्पूर्वेषामर्चिरादीनां देवानां तत्सिद्धेर्नेतृत्वसिद्धेः, न न्यायहीनं लिङ्गम् । अर्चिरादीनां देवत्वे, रात्रौ दक्षिणायने वा मृतस्य विदुषो ब्रह्मलोकगतिर्युक्ततरा भवति, देवानां सदा सत्त्वादिति ॥

ननु नार्चिरादीनां नेतृत्वं, विद्युल्लोकादमानवपुरुषस्यैव नेतृत्वश्रवणात्, वरुणादीनां नेतृत्वायोगात्, इत्यत आह ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ४ । ३ । ६ ॥

अमानवः पुरुषो विद्युल्लोकमागतो वैद्युतः । तेनैव ततो विद्युत्प्राप्तेरूर्ध्वं नीयमाना विद्वांसः कार्यं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति, 'अमानव एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति विद्युल्लोकस्थान्' इत्यमानवस्यैव गमयितृत्वश्रवणात् । अमानवोपसर्जनत्वेन वरुणादीनां नेतृत्वं, न प्राधान्येन । अर्चिरादिविद्युदन्तानां प्राधान्येनैव नेतृत्वम् । तस्मादर्चिरादयो नेतार इति सिद्धम् ॥

एवं गन्तव्यप्राप्तिहेतुं मार्गं निरूप्य फलभूतं गन्तव्यं निरूपयति ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४ । ३ । ७ ॥

"स एनान्ब्रह्म गमयती"त्यत्र संशयः, किं परं निर्गुणं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुषः, उत कार्यं सगुणं ब्रह्मेति । पूर्वपक्षेऽर्चिरादिगत्या ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरं विदुषो लिङ्गशरीरलयेन परब्रह्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थमेव गतिर्न परब्रह्मप्राप्त्यर्थम्, इति मन्तव्यम् । उत्तरत्र पूर्वपक्षयिष्यन्नादौ सिद्धान्तमाह "कार्य"मिति । कार्यमेव ब्रह्म गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य कार्यब्रह्मणः परिच्छिन्नस्य गत्युपपत्तेर्गन्तव्यत्वोपपत्तेः, प्रत्यग्रूपस्यापरिच्छिन्नस्य परस्य तदनुपपत्तेः, इत्यर्थः ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ४ । ३ । ८ ॥

"ब्रह्मलोकान्गमयती"ति श्रुत्यन्तरे बहुवचनेन गन्तव्यब्रह्मणो विशेषितत्वात्सावयवस्यावयवभेदेन भिन्नस्य ब्रह्मण एव गन्तव्यत्वं, न निर्विशेषब्रह्मणः । लोकशब्दाच्च भोगभूमेरेव प्राप्यत्वं, न परस्येति चकारार्थः ॥

ननु नपुंसकस्य ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात्कथं कार्यब्रह्मणि "ब्रह्म गमयती"ति व्यपदेशः, तत्राह।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ४ । ३ । ९ ॥

"तु" शंकानिरासार्थः। परमेव हि ब्रह्म सत्यकामत्वादिगुणयुक्तं कार्यब्रह्मेत्युच्यते। तथा च कार्यब्रह्मणः कारणपरब्रह्मसामीप्यात्कार्ये मुख्यस्य ब्रह्मपदस्य कार्ये व्यपदेशो लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः। मुख्यासम्भवादिति भावः॥

ननु कार्यब्रह्मप्राप्तौ तेषां न पुनरावृत्तिरिति श्रुतिविरोधः, तत्राह।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४ । ३ । १० ॥

कार्यब्रह्मलोकस्यात्यये नाशे सति तदध्यक्षेण तल्लोकस्वामिना हिरण्यगर्भेण सहातः कार्यब्रह्मणः परं ब्रह्म प्राप्नुवन्त्युत्पन्नात्मसाक्षात्कारा विद्वांस इत्युक्तश्रुत्यभिधानादवगन्तव्यमित्यर्थः॥

स्मृतेश्च ॥ ४ । ३ । ११ ॥

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥" इति स्मृतिश्च ब्रह्मलोकं प्राप्तानां क्रममुक्तिं दर्शयति। अतोऽपि नानावृत्तिश्रुतिविरोधः। प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः। तस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्तोऽधिकारसमाप्तिः। तदा कृतात्मानः शुद्धधियो ब्रह्मलोकवासिनः परं पदं प्राप्नुवन्तीति योजना। तस्मात्कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थमेवार्चिरादिगतिः, न प्रत्यग्रूपपरे-

त्क्रतुः । तथा च यो यदुपासकः स तत्प्राप्नोतीति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्तदुपासकानामेव कार्यब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । प्रतीकोपासनेषु नामब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मणः प्रतीकं प्रति विशेषणत्वेन प्रतीकस्यैव प्राधान्यान्न तदुपासकानां ब्रह्मोपासकत्वम् । पञ्चाग्न्युपासकानां त्वब्रह्मोपासकत्वेऽपि श्रुतिबलाद्ब्रह्मप्राप्तिरिति ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ ४ । ३ । १६ ॥

किञ्च "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवती"ति नामप्रतीकोपासनफलादुत्तरोत्तरवागाद्युपासनानामुत्कृष्टफलविशेषं दर्शयति श्रुतिः "वाग्वाव नाम्नो भूयसी"त्याद्या । अयं फलविशेषः प्रतीकानामुत्कर्षापकर्षवतामुपास्यत्वे युज्यते, न तु सर्वत्रैकस्य ब्रह्मण उपास्यत्वे । तस्माद्ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मप्राप्तिः, न प्रतीकोपासकानामिति सिद्धम् ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

एवं सगुणब्रह्मविदां प्राप्यमुक्त्वा निर्गुणब्रह्मविदां प्राप्यमाह ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४ । ४ । १ ॥

"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रूयते । तत्र संशयः, यथा सुकृतिनः स्वीयेन रूपान्तरेणाफलेनाभिनिष्पत्तिस्तथा निर्गुणविदोऽभिनिष्पत्तिः, उतात्ममात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति । पूर्वपक्षे स्वर्गमोक्षयोरविशेषः, सिद्धान्ते [illegible] इति फलम् । अत्र फलनिरूपणादध्यायपादसङ्ग-

त्योः स्फुटत्वम् । तत्र स्वर्गवन्मोक्षस्याभिनिष्पत्तिः, फलस्याविशेषात्, इति प्राप्ते ब्रूमः । संपद्य स्वप्रकाशमात्मानं साक्षादनुभूय तेनैवात्ममात्रेणाविर्भावोऽवस्थानवान्भवति मुक्तः । कुतः । "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति स्वशब्दादित्यर्थः । फलत्वहेतुकानुमानं मोक्षनित्यत्वश्रुतिबाधितमिति ॥

ननु स्वरूपात्मकमोक्षस्य सदा सत्त्वात्कः पुनः पूर्वावस्थातो विशेष इत्यत आह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४ । ४ । २ ॥

यः स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स सर्वानर्थविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दात्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्र तु, अवस्थात्रयकलुषितः संसारी वेति विशेषः । ननु स्वरूपाभिनिष्पन्नो मुक्त इति कुतोऽवगम्यते, तत्राह "प्रतिज्ञाना"दिति । "य आत्माऽपहतपाप्मे"त्युपक्रम्य "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति सकलदोषमुक्तस्यैवात्मनो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञानादित्यर्थः ॥

ननु कार्यज्योतिरुपसम्पन्नस्य कथं मुक्तत्वमित्यत आह ।

आत्मा प्रकरणात् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

अत्र ज्योतिरात्मैव, न भौतिकं तेजः, "य आत्माऽपहतपाप्मे' त्यात्मप्रकरणादित्यर्थः ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

परं ज्योतिरुपसङ्क्रम्य मुक्तो विद्वानित्युक्तम् । तं मुक्तमुपजीव्य सन्दिह्यते, किं मुक्तो ब्रह्मभिन्नत्वेनावतिष्ठते, उत ब्रह्माविभागेनेति । तत्र भिन्नत्वेनेति भ्रान्तिं

धारयति "अविभागेने"ति। निरतिशयानन्द ब्रह्मात्मनैवावतिष्ठते मुक्तः। कुतः। दृष्टत्वात् "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" "तत्त्वमसी" त्यादि श्रुतिष्वभेदस्य दृष्टत्वादित्यर्थः॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः॥ ४।४।५॥

पूर्वसिद्धं ब्रह्माभिन्नं मुक्तमुपजीव्य सन्दिह्यते, स मुक्तो ब्रह्मात्मकः किं सत्येन सर्वज्ञत्वादिप्रपञ्चेन सहावतिष्ठते, उत शशविषाणवदसन्नेव सर्वज्ञत्वादिरिति सच्चिन्मात्रेणावतिष्ठते, आहोस्विद्वस्तुतो निष्प्रपञ्चोऽपि व्यावहारिकसर्वज्ञत्वादिमानिति। अत्राद्यपूर्वपक्षमाह "ब्राह्मेणे"ति। ब्रह्मसम्बन्धिना सत्येन सर्वज्ञत्वादिना सहावतिष्ठते ब्रह्मात्मको मुक्त इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। कुतः। उपन्यासविधिव्यपदेशेभ्यः। उपन्यास उद्देशः। स च 'सोऽन्वेष्टव्य" इत्यादिविधानार्थमागतो "य आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादिरूपः। विधिरज्ञातज्ञापनम्। स च "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिरूपः। उद्देशविधिविलक्षणो व्यपदेशः। स च 'सर्वज्ञः सर्वेश्वर" इत्यादिरूपः। अयं हि नोद्देशः, विध्यभावात्। नापि विधिः, सिद्धवन्निर्देशात्। अत एभ्यो हेतुभ्यः सप्रपञ्च एवात्मेति॥

इत्यादि शब्दा निरर्थका एव प्रयुज्यन्ते, इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। सर्वज्ञत्वादिधर्माणामसम्भवाद्धर्मिस्वरूपादत्यन्तभिन्नत्वेऽत्यन्ताभिन्नत्वे वा तेषां गवाश्वधर्मिवद्धर्मत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते-॥

सिद्धान्तयति।

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ४ । ४ । ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि पूर्वोक्तोपन्यासादिभ्यः पूर्वस्य ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वज्ञत्वादेर्व्यावहारिकस्य भावाद्ब्रह्मणो मुक्तात्मनः सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोरविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते, आविद्यकसर्वधर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुपपत्तेः न तेषां तुच्छत्वमिति। अत एव सर्वात्मनाऽविद्यानिवृत्तौ विदेहकैवल्यं निष्प्रपञ्चमेव। एतदभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण "व्यवहारापेक्षये"ति। न ह्यौपनिषदानां मोक्षेऽपि व्यवहृतिर्मता, मूलाभावात्, इति भावः॥

एवं परविद्याफलमभिधायापरविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ४ । ४ । ८ ॥

दहरविद्यायां श्रूयते "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"त्यादि। तत्र संशयः, किं ब्रह्मलोकस्थस्य विदुषो भोगहेतवः पित्रादयः सङ्कल्पादेव सिध्यन्ति, उत यत्नान्तरसहकृतात्सङ्कल्पादिति। तत्र लोके भोगसाधनस्य प्रयत्नसाध्यत्वदर्शनादत्रापि यत्नसापेक्षेच्छात एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो विभूतिसिद्धिः, न केवलेच्छातः, इति प्राप्ते, ब्रूमः। सङ्कल्पादेवास्य विदुषः पित्रादिविभूतिप्राप्तिः। कुतः। साधनान्तरनिरपेक्षया श्रुतेः। श्रुत्या च लौकिकानु-

मानस्य बाध इति । किञ्च यदि सङ्कल्पः साधनान्तरसापेक्षस्तर्हि तदभावे विदुषो वन्ध्यसङ्कल्पत्वापत्तौ सत्यसङ्कल्पत्वं न स्यात् । सङ्कल्पानुगुणसाधनान्तरमिष्टमेवेति ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४ । ४ । ९ ॥

अत एव सत्यसङ्कल्पत्वादेव विद्वाननन्याधिपतिर्भवति । यदि विदुषः कश्चनाधिपतिः स्यात्तर्हि तदधीनभोगस्य सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वाभावात्सत्यसङ्कल्पत्वं न स्यात् । तस्मादीश्वरात्मकस्य विदुषः सङ्कल्पादेव सर्वैश्वर्यप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ ४ । ४ । १० ॥

"सङ्कल्पादेवे"ति श्रुत्या विदुषस्तावन्मनोऽस्तीत्यवगतम् । शरीरेन्द्रियाणि सन्ति, उत न सन्ति, आहोस्वित्सन्ति न सन्ति च, इति सन्देहे, यथा "सङ्कल्पादेवे"त्यवधारणश्रुत्या साधनान्तराभावस्तथा बादरिराचार्यः शरीरेन्द्रियाणामभावं मन्यते । आह ह्येवमाम्नायः "मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके" इति । यदि विदुषः शरीरादिकं स्यात्तदा मनसेति विशेषणमन्ययोगव्यवच्छेदकमवधारणपरं पीड्येतेत्येकः पूर्वपक्षः ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह ।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४ । ४ । ११ ॥

शरीरेन्द्रियाणां मनस इव भावं सत्तां जैमिनिराचार्यो मन्यते "स एकधा भवति त्रिधा भवती"त्यादिना विदुषोऽनेकधाभावविकल्पामननात् । न हि शरीरभेदं विना कदाचिदेकधाभावः कदाचित्त्रिधाभाव इत्याद्यनेकधाभावविकल्पः सम्भवतीति भावः ॥

सिद्धान्तमाह—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ ४ । ४ । १२ ॥

अत एव मनसेति विशेषणाद्विकल्पाऽऽमननाच्चेति लिङ्गद्वयात्। यदा शरीरादिसङ्कल्पस्तदा सशरीरेन्द्रियत्वम्। यदा तु तत्सङ्कल्पाऽभावस्तदा शरीरेन्द्रियराहित्यमित्युभयविधं विदुष ऐश्वर्यं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ द्वादशाहवत् ॥ यथा द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति उपेयचोदनागम्यत्वाद् द्वादशाहस्य सत्रत्वं द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहर्गणत्वे सति यजतिचोदनागम्यत्वादहीनत्वं चेत्युभयविधत्वं तद्वदित्यर्थः ॥

ननु विदुषः शरीराद्यभावे कथं भोगस्तत्राह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ ४ । ४ । १३ ॥

तनोः सेन्द्रियशरीरस्याऽभावकाले सन्ध्यवत्। यथा स्वप्ने मानसिकविषयभोगो जाग्रद्भोगविलक्षणस्तद्वद्भोगः। कुतः। मनसैतान् कामान् पश्यन् रमत इति श्रुतेर्भोगे साधनान्तरं वारयन्त्या एवमेवोपपत्तेरित्यर्थः ॥

ननु देहाद्यभावेऽपि भोगसत्त्वे सशरीरताङ्गीकारो व्यर्थस्तत्राह—

भावे जाग्रद्वत् ॥ ४ । ४ । १४ ॥

देहादिभावकाले जाग्रद्वद्भोगः, स्वप्नभोगविलक्षणो भवतीत्यर्थः ॥

ननु विकल्पामननलिङ्गेन विदुषोऽनेकशरीराणि स-

न्तीत्युक्तं तद्व्यर्थं निरात्मकेषु तेषु भोगायोगादित्याक्षेपे इदमाह—

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ ४ । ४ । १५ ॥

किं विदुषा सृज्यमानानि शरीराणि दारुयन्त्रवन्निरात्मकानि? उत, अस्मदादिदेहवत् सात्मकानीति संदेहः। पूर्वपक्षे विदुष एकस्मिन्नेव देहे भोगः फलं, सिद्धान्ते सर्वेष्वपीति बोध्यम्। तत्राऽनाद्यन्तःकरणपरिच्छिन्नस्य भोक्तुर्विदुषः शरीरान्तरेषु प्रवेशायोगान्निरात्मकानीति प्राप्ते, ब्रूमः। विदुषा सृज्यमानेषु सेन्द्रियमनःसु बहुषु देहेषु विदुषआवेशोऽभिव्यक्तिर्विद्यासामर्थ्यादुपपद्यते। पुरातनान्तःकरणपरिच्छेदस्य विद्वांसं योगसामर्थ्याद्व्यापकं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात् प्रदीपवत्। यथा प्रदीप एकोऽनेकवर्तिषु प्रविशति, तथा विद्वाननेकागन्तुकान्तःकरणद्वारा देहेषु प्रविशति। तथाहि दर्शयति शास्त्रम्—एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधेत्यादि। यद्यपि विदुषः सर्वेषु देहेषु एकत्वं, दीपानां तु भिन्नत्वमिति वैषम्यमस्ति, तथाप्युत्पादकदीपगतैवयं सादृश्यादुत्पन्नदीपेषूपचर्यते इति साम्यं बोध्यम्। तस्मात् सर्वाणि शरीराणि सात्मकान्येव ॥

ननु विदुषो न शरीरवत्त्वं युक्तं "तत्केन कं पश्येत्" इति, न तु तद्द्वितीयमस्ति "ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्" इति च विशेषविज्ञानाऽभावश्रवणादित्यत आह—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४ । ४ । १६ ॥

सुषुप्तिपरममुक्त्योरन्यतरापेक्ष्येदं विशेषविज्ञाना-

भावश्रवणम् । हि यतः प्रकरणादेवमाविष्कृतं सुषुप्तिप्रकरणे, न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्दित्यादिश्रुतं परममुक्त्यपेक्षया च तस्कैनेत्यादि । तस्मान्नेदं सगुणविदः शरीराङ्गीकारे बाधकमित्यर्थः । तत्र सुषुप्तौ द्वितीयं विभक्तं न त्वस्तीत्यर्थः ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहित-
त्वाच्च ॥ ४ । ४ । १७ ॥

पूर्वं सङ्कल्पमात्रेण देहादिसर्गे यदैश्वर्यमुक्तं विदुषः तस्य जगदुत्पत्त्यादावपवादोऽत्र क्रियते । किं विदुष, ऐश्वर्यमीश्वरस्येव निरङ्कुशमुत, सातिशयमिति संशयः । पूर्वपक्षे ईश्वरनानात्वं, सिद्धान्ते तदैक्यमिति बोध्यम् । तत्र विदुषोऽनन्याधिपतित्वान्निरङ्कुशमैश्वर्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारवर्जसातिशयमेवाणिमाद्यैश्वर्यं विदुषः । जगद्व्यापारस्तु परमेश्वरस्यैव । सृष्टिवाक्येषु सर्वत्र तस्यैव प्रकरणात् । विदुषश्च तत्राऽसन्निहितत्वात् । नित्यसिद्धं हि परमेश्वरस्य निरङ्कुशमैश्वर्यं, कथं वा विदुष ईश्वरप्रसादायत्तमागन्तुकमैश्वर्यं निरङ्कुशमिति वक्तुं शक्यम् । तस्मात् सातिशयमैश्वर्यं विदुषः ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल-
स्थोक्तेः ॥ ४ । ४ । १८ ॥

नन्वाप्नोति स्वाराज्यमिति प्रत्यक्षश्रुत्या ऐश्वर्योपदेशान्निरङ्कुशं विदुष ऐश्वर्यमिति चेन्न । आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । अधिकारे तत्तद्व्यापारे नियोजयत्यादित्यादीनित्याधिकारिकः सूर्यादिमण्डलस्थः परमात्मा । तस्योक्तेरवाप्नोति प्राप्नोति मनसस्पतिमित्यत्र प्राप्यत्वेनोक्तेर्वि-

दुपः सातिशयमैश्वर्यमिति गम्यते । यदि पूर्ववाक्ये एव निरतिशयमैश्वर्यमुक्तं तदेदमीश्वरप्राप्तिवचनं व्यर्थं स्याद्-तः सातिशयमैश्वर्यं विदुषः ॥

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥४।४।१९॥

सगुणे ब्रह्मणि विकाराऽवर्ति च निर्गुणस्वरूपमस्ति। तथाहि ब्रह्मणि सगुणत्वनिर्गुणत्वयोः स्थितिमाह श्रुतिः। एतावानस्य महिमेति सगुणत्वमुक्त्वा, अतो ज्यायाँश्च पूरुष इति निर्गुणत्वमाह। एतावान् सहस्रशीर्षेत्यादि-रस्य परस्य महिमा विभूतिरित्यर्थः। अयं भावः। यथा सगुणे स्थितं निर्गुणस्वरूपमुपासको न प्राप्नोति। तदु-पासकत्वाभावात्। तथा तद्गतजगत्स्रष्टृत्वादिकमैश्वर्यं न प्राप्नोति तदुपास्त्यभावात्। उपास्त्यभावश्च श्रुत्यभा-वादिति ॥

अत्र दृष्टान्तार्थं यन्निर्गुणस्वरूपमुक्तं तत्र प्रमाणा-न्तरमाह—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ४।४।२०॥

एवं ब्रह्मणो निर्गुणत्व श्रुतिस्मृती दर्शयतः। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकमित्याद्या श्रुतिः। न तद्भासयते सूर्य इत्याद्या स्मृतिरिति ॥

भोगमात्रसाम्य लिङ्गाच्च ॥ ४।४।२१॥

उपासकस्योपास्यदेवतया सह भोगमात्रेण साम्यं श्रुतं, न जगद्व्यापारेण। तमाहाऽऽपो वै खलु मीयन्ते लोको ऽसाविति। तस्माल्लिङ्गाद्विदुष साऽतिशयमैश्वर्म गम्यत इत्यर्थः। तं ब्रह्मलोकस्थमुपासकं हिरण्यगर्भ आह।

आपो वै खल्वमृतमापो मया मीयन्ते भुज्यन्ते । तथाप्यसावमृतोदकलक्षणो लोको भोग्य इत्यर्थः ॥

यदाश्वर्यैश्वर्येणातिशयेन सहितं विदुष ऐश्वर्यं सोऽतिशयं तर्हि लौकिकैश्वर्यवदनित्यं स्यात् । तथाच विदुषोऽप्यावृत्तिः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य दयासिन्धुर्भगवान् बादरायणः समाधत्ते—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४ । ४ । २२ ॥

येऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनावृत्तिरेव । तेषां न पुनरावृत्तिरित्यादिमुक्तयभिधायकशब्दादित्यर्थः । निर्गुणब्रह्मविदाम् आवृत्तिशङ्कैव नास्ति । यतः सगुणविदामपि निर्गुणाश्रयणेनैवाऽनावृत्तिः, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मविदां निरस्ताऽनर्थव्रातस्वप्रभनिरतिशयानन्दब्रह्मात्मनाऽवस्थितिरिति सिद्धम् । सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिद्योतनार्था ॥

यः सर्वश्रुतिषन्दिवन्दिततनुर्मायात्मनिद्रां गतः
सुप्तोऽस्मिन् भवपत्तनेऽपरिमिते कल्पान्ततल्पान्तरे ।
यः सर्वाऽपरिपन्थिसाङ्गनयतः प्रज्ञाप्रवाहान्ततः
प्रज्ञालभ्यसुखाकृतिः कृतिमिमां रामः स गृह्णातु नः ॥ १ ॥

विदुषां कण्ठभूषेयं कृता वृत्तिर्मया प्रभो ॥
व्यासवाङ्मणि संदब्धा, प्रीतये तेऽस्तु सर्वदा ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाऽऽचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरणशिक्षितश्रीरामानन्दसरस्वतीकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्माऽमृतवर्षिण्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥